ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

КАМ'ЯНА ДОБА УКРАЇНИ

Випуск 9

В.О. Манько

НЕОЛІТ ПІВДЕННО-СХІДНОЇ УКРАЇНИ

КИЇВ
ШЛЯХ 2006

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

В.О. МАНЬКО

НЕОЛІТ ПІВДЕННО-СХІДНОЇ УКРАЇНИ

Київ
Шлях - 2006

УДК 903'1(477):903.21:902.64
ББК 63.4 (Укр)
К18

К18 **Кам'яна доба України. - Вип. 9. - Манько В.О. Неоліт Південно-Східної України.** - Київ: Шлях, 2006. - 280 с.: іл.

Книга є спробою узагальнення на сучасному рівні відомостей про культурно-історичні процеси, які мали місце на території Південно-Східної України. Автор розглядає культурні явища неоліту регіону із залученням найбільш яскравих і, по можливості, нових матеріалів на широкому тлі розвитку неоліту Східної Європи.

Розрахована на археологів, істориків-первісників, викладачів історії, студентів та краєзнавців, усіх, кого цікавить стародавня історія та археологія.

ISBN 978-966-650-218-9
ББК 63.4 (Укр)

Затверджено до друку Вченою радою Інституту археології НАН України

РЕДАКЦІЙНИЙ КОЛЕКТИВ:

д.і.н., проф.	Залізняк Л.Л. (головний редактор видання)
к.і.н., с.н.с.	Манько В.О. (відповідальний редактор)
к.і.н., с.н.с.	Кухарчук Ю.В. (відповідальний секретар)
д.і.н., проф.	Отрощенко В.В.
д.і.н., проф.	Зубар В.М.
д.і.н., проф.	Гладких М.І.
д.і.н., проф.	Станко В.Н.
д.і.н., п.н.с.	Мацкевий Л.Г.
д.і.н., с.н.с.	Ситник О.С.
к.і.н., с.н.с.	Степанчук В.М.
к.і.н., с.н.с.	Сапожников І.В.
к.і.н., с.н.с.	Кулаковська Л.В.
к.і.н., с.н.с.	Чабай В.П.
к.і.н., с.н.с.	Колесник О.В.

Науковий редактор випуску:
доктор історичних наук, професор
Л.Л.Задізняк
Рецензенти:
доктор історичних наук, професор
В.Н.Станко
доктор історичних наук
О.С.Ситник

Свідоцтво про державну реєстрацію засобу масової інформації КВ№8605 від 01.04.2004р.
Зареєстровано Вищою атестаційною комісією при Кабінеті Міністрів України
як фахове видання в галузі археології

ISBN 978-966-650-218-9

© Інститут археології НАН України, 2006
© Видавництво "Шлях", 2006

ЗМІСТ

	ВСТУП	**4**
РОЗДІЛ 1.	**ІСТОРІЯ ВИВЧЕННЯ НЕОЛІТУ ПІВДЕННО-СХІДНОЇ УКРАЇНИ**	**5**
РОЗДІЛ 2.	**ПРИРОДНА ОБСТАНОВКА. МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕНЬ**	**9**
РОЗДІЛ 3.	**ДОНЕЦЬКА КУЛЬТУРА**	**21**
РОЗДІЛ 4.	**ТУБИНСЬКА КУЛЬТУРА**	**52**
РОЗДІЛ 5.	**ПЛАТОВОСТАВСЬКА КУЛЬТУРА**	**76**
РОЗДІЛ 6.	**КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНИЙ ПРОЦЕС В НЕОЛІТІ СХІДНОЇ УКРАЇНИ ТА ПРИЛЕГЛИХ ТЕРИТОРІЙ**	**92**
	ВИСНОВКИ	**108**
	СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	**111**
	СПИСОК СКОРОЧЕНЬ	**116**
	SUMMARY	**117**
	ІЛЮСТРАЦІЇ	**121**

ВСТУП

Неоліт – завершальний етап кам'яної доби. Саме з неолітичною епохою пов'язують поширення відтворюючих форм господарства і такого нового явища у сфері матеріальної культури, як виробництво кераміки. Важливою рисою неоліту є утворення культурно-історичних областей, до складу яких, як правило, входять кілька археологічних культур, що розташовані у різних ландшафтних зонах і мають спільні риси. У неоліті України виділяються наступні культурно-історичні області: дніпро-донецька, маріупольська, гребениківська, нижньоволзька, ямково-гребінцевої кераміки.

На території Південно-Східної України в епоху неоліту існувало 3 археологічні культури, які входили до дніпро-донецької (донецька і тубинська) і нижньоволзької (платовоставська) областей. У межах культурно-історичних областей кожна із цих культур зберігає властиву тільки їй систему розвитку традицій, що з'ясовується у процесі аналізу, головним чином, кременевих комплексів.

Саме аналіз крем'яних комплексів і став основою культурної діференціації неоліту Південно-Східної України. Такий підхід сприймається ледь не як революційний багатьма дослідниками неоліту України, які часто вважають, що неолітичні культури можуть виділятися лише на основі аналізу кераміки, або на підставі комплексного аналізу, враховуючи всі риси материальної культури, які фіксуються на неолітичних пам'ятках. В цій роботі я намагаюся показати хибність "комплексного" методу, його обмеженість. Я вбачаю своє завдання в тому, щоб довести, що виділення археологічної культури неоліту можливо лише при використанні уніфікованих ознак, які доступні при аналізу будь-якої стоянки або поселення. Враховуючи, що кераміка не є обов'язковим атрибутом неоліту, зустрічається далеко не на всіх пам'ятках, а про житлобудівництво і поховальний обряд неоліту ми взагалі маємо фрагментарні знання, тільки кременеві комплекси є константною одиницею всіх без виключення комплексів неолітичної доби. У цьому зв'язку саме кременеві комплекси мають першочергове значення при розгляді культурних процесів у неоліті.

Хибою "комплексного" методу є також те, що його застосування може призвести до невиправданого розмноження культур неоліту. Замислимось, при залученні до аналізу культурної диференціації тільки кременевих комплексів можливий тільки один результат: одному типу кременевої індустрії буде відповідати одна археологічна культура. В цьому випадку "кременева індустрія" і "археологічна культура" будуть, власно кажучи, тотожніми поняттями. Якщо ж застосовувати "комплексний метод", наприклад, врахування аналізу кременевого і керамічного комплексу, можливість створення невиправданої культурної можаїчності стає неминучою. Якщо одному кременевому комплексу відповідають два різних керамічних комплекси – слід виділяти, за логікою комплексного методу, дві культури. А якщо ситуація ускладнюється, кременевому комплексу відповідають три, чотири керамічних комплекси? А якщо один з цих керамічних комплексів ще й відповідає не одному, а двом або трьом кременевим комплексам? Тоді ситуація становиться безконтрольною, множаться або археологічні культури, або виділяються численні культурні типи, які, як правило, бувають представленими епонімними пам'ятками.

Останнє не є кабінетним висновком. Саме таку картину ми й спостерігали тривалий час при вивченні неоліту Південно-Східної України. Можна сказати, що відкриття майже всіх неолітичних стоянок призводило до виділення чергового типу пам'яток (Старобільськ, Новоселівка, Вірьовкінські хутори та інші). Крім того, факт відсутності кераміки завжди використовувався як аргумент на користь мезолітичного віку стоянки, що також призвело до виділення численних типів мезолітичних пам'яток (Минівський Яр, Тепла, Хутір Шевченко та інші).

Подоланню цієї ситуації присвячена ця робота.

Я висловлюю щиру подяку Д.Я.Телегіну, Л.Л.Залізняку, Д.Ю.Нужному, ОО.Яневичу, Д.Л.Гаскевичу, С.О.Теліженко, Ю.Г.Гуріну, М.Т.Товкайлу, Н.С.Котовій, О.М.Титовій, О.Ф.Горелику, С.М.Санжарову, поради яких дозволили мені підготувати цю книгу і жваві дискусії з якими дали мені змогу замислитися над найцікавішими проблемами неолітизації України.

РОЗДІЛ 1
ІСТОРІЯ ВИВЧЕННЯ НЕОЛІТУ ПІВДЕННО-СХІДНОЇ УКРАЇНИ

Вивчення неоліту Східної України триває вже понад сто років. Басейн Сіверського Дінця є справжньою скарбницею, що містить десятки неолітичних пам'яток, які останнім часом досить інтенсивно знищуються в процесі господарської діяльності людини. На жаль, археологічне вивчення Подоння ніколи не велося планомірно і безупинно. Перший сплеск інтересу до старожитностей Сіверського Дінця був пов'язаний із підготовкою Археологічного з'їзду в Харкові в 1902р. Напередодні з'їзду в Ізюмському повіті Харківської губернії працювали такі видатні археологи як Н.А.Федоровський, В.А.Городцов, Ю.В.Готьє. Тоді ж стали відомі знахідки неолітичного часу, зібрані протягом 10 років в окрузі Райгородки священиком Віктором Спесивцевим. Позитивним результатом проведених робіт стала констатація факту наявності слідів кам'яного віку в Подінців'ї. Більшість знахідок того часу виявилися втраченими в бурхливий час 1917-1922рр.

Нові неолітичні стоянки на Дінці були виявлені в 20-х рр. XX сторіччя археологом-краєзнавцем, директором Ізюмського краєзнавчого музею М.В.Сибільовим [Сибилев, 1926-30]. Розвідки М.В.Сибільова повною мірою можуть вважатися значним науковим внеском. В умовах відсутності фінансування в країні, яка тільки-но вийшла з громадянської війни, дослідник провів піші розвідки середньої течії Сіверського Дінця та частини його притоків у межах сучасних Харківської, Донецької і Луганської областей України. Результатом цих розвідок стали знахідки сотень пам'яток археології, у тому числі й десятків неолітичних, серед яких Дробишеве, Петрівське 4, 10, 28, а також вузол пам'яток неоліту біля озера Туба. Методика досліджень цілком відповідала рівню розвитку археології 20-х років минулого сторіччя, була для свого часу чи не зразковою.

Надалі доля колекцій М.В.Сибільова склалася достатньо трагічно. Лише частина з них потрапила до фондів Київського історичного музею та до Інституту археології НАНУ. Більшість же колекцій нині втрачена.

Питанням класифікації матеріалів раннього неоліту Руської рівнини приділяв увагу П.П.Єфименко [Єфименко, 1924, с.211-228]. У 1928 р. він уперше зробив спробу класифікації матеріалів М.В.Сибільова [Єфименко, 1928, с.5-10]. Всі кременеві комплекси з мікролітами були віднесені ним до мезолітичного часу, макролітичні комплекси – до раннього неоліту. Мікролітична індустрія Подінців'я була охарактеризована ним як приналежна до південноруської зони, разом з усіма мезолітичними пам'ятками Лівобережної України та Криму.

У 20-х роках минулого сторіччя вивчення неоліту Подінців'я провадилося також С.О.Локтюшевим [Локтюшев, 1928, с.85-105], директором Луганського краєзнавчого музею. Завдяки його розвідкам на території теперішньої Луганської області були виявлені стоянки Кибикинський, Криниця, Кондрюцька та ін. Якість публікацій цих пам'яток не дозволяє з якоюсь достовірністю інтерпретувати отриманий матеріал.

У подальшому, О.Я.Брюсов [Брюсов, 1952, с.188], підсумовуючи результати робіт 20-30рр., виділив донецьку мезолітичну культуру. Погляди О.Я.Брюсова й досі знаходять прихильників, які продовжують вважати донецьку культуру мезо-неолітичною.

Новий сплеск інтересу до неоліту Східної України в цілому і до неоліту Подінців'я, зокрема, пов'язаний із роботами Д.Я.Телегіна, основною працею якого стала монографія „Дніпро-донецька культура" [Телегін, 1968]. У 1954-1965 роках, завдяки розкопкам Д.Я.Телегіна, стали відомі стоянки Бондариха 2 [Телегін, 1954, с. 158-167], Гирло Осколу 1 і 2 [Телегін, 1960, с. 176-187]. Д.Я.Телегін повторно досліджував також деякі стоянки, відомі з 20-х рр., зокрема, Студенок, Яремівку, петрівські та ізюмські стоянки [Телегін, 1952, с. 159-171]. У ході досліджень стало зрозуміло, що стоянки з мікролітичним інвентарем, які раніше інтерпретувалися як мезолітичні, є пам'ятками епохи неоліту.

У 1956 році В.М.Даниленко [Даниленко, 1956, с.172-178] висловив думку, яка була підтримана Д.Я.Телегіним, про необхідність залучення неолітичних пам'яток Середнього Подніпров'я і Подінців'я до єдиної дніпро-донецької культури, основною характеристикою якої була наявність гребінцево-накольчастого орнаменту на кераміці, що мала значну трав'яну домішку. Пам'ятки Подінців'я були включеними до донецької групи пам'яток дніпро-донецької культури [Телегін, 1968, с.97-101]. Надалі Д.Я.Телегін і О.М.Титова розглядали неоліт Подоння в рамках донецької культури дніпро-донецкої культурної спільноти

[Телегин, 1992, с. 10-13; Телегин, Титова, 1998, 144с.]. У фундаментальній монографії, присвяченій дніпро-донецькій культурі, Д.Я.Телегін зробив висновок про генезис дніпро-донецької культури на основі місцевого мезоліту й одночасно про маглемезький характер дніпро-донецьких кременевих комплексів [Телегін, 1968, с.29-36]. Більш послідовним був В.М.Даниленко, який пов'язував дніпро-донецьку культуру тільки з колом прибалтійсько-маглемезьких пам'яток [Даниленко, 1968, с.30-31].

Вже у 1968 році Д.Я.Телегін зробив важливий для всього неолітознавства висновок про необхідність розглядати неолітичні культури у складі явищ, ширших за обсягом, ніж археологічна культура. В якійсь мірі це був розвиток ідей О.О.Формозова [Формозов, 1959, 125с.]. За Д.Я.Телегіним, культури, які могли мати декілька варіантів, об'єднувалися у складі етнокультурної області, які в свою чергу входять у культурно-територіальні зони [Телегін, 1968, с.218]. Погляди Д.Я.Телегіна були такими, що об'єднували окремі культури в області, які розглядалися як етнічні утворення. Культури гребінцево-накольчастої кераміки Д.Я.Телегін пов'язував з носіями індоєвропейської групи мов [Телегін, 1968, с.235]. Тезу про певну участь дніпро-донецького населення у формуванні індоєвропейських спільнот українського лісостепу зараз підтримує С.В.Конча [2004, с.191-203].

Концепції Д.Я.Телегіна і В.М.Даниленка зазнали критики з боку О.О.Формозова [Формозов, 1977, 143с.], погляди якого, мабуть, обумовили сучасні уявлення про можливість групування дніпро-донецького неоліту у культурно-історичну область, яка складається з кількох культур. О.О.Формозов відзначив, що пам'ятки басейну Десни, Київщини і Волині не мають нічого спільного зі східноукраїнськими пам'ятками. Перші характеризуються наявністю наконечників стріл на пластинах і пов'язані з колом північних культур. Індустрії ж Східної України є геометричними, їх слід відносити до кола південних, куди входять кавказькі і кримські неолітичні культури. Час вніс корективи у припущення О.О.Формозова. Розвиток культур ДДКІО виявився набагато складнішим, але з часу виходу книги О.О.Формозова у 1977 році принципових змін не сталося. Наявні матеріали лише підтвердили культурну мозаїчність дніпро-донецького неоліту.

Питання генези донецької культури у 1984 році висвітлював Л.Л.Залізняк [1977, с.23-44; 1984, с.102-104]. Аналізуючи кременевий комплекс стоянки Петрівська 10, дослідник дійшов висновку, що донецькі вістря з мікрорізцевими сколами відображують вплив яніславицької культурної області. В той же час Л.Л.Залізняк відзначав, що технологія виготовлення донецьких і яніславицьких вістер суттєво відрізняється.

У 1979-87 роках О.Ф.Горелик досліджував декілька комплексів неолітичного часу, у тому числі Ольхова 2 і 5, Оріхово-Донецьке 3, Хутір Шевченко, Пелагіївка (Луганська область) та інші [Горелик, 1984а, с.4-23; 1986, 16с. 1987, 146-160; Горелик, Выборный, 1995, с.105-126; 1997, с.30-31; Горелик, 1997, с.32-37]. Відсутність кераміки в комплексах Хутір Шевченко і Пелагіївка зумовили датування зазначених комплексів мезолітичним часом. Ранньонеолітичний комплекс Ольхова 5, на нашу думку, також був інтерпретований не зовсім вдало. О.Ф.Горелик прийняв як незаперечний той факт, що керамічний і кременевий комплекс стоянки складають один ансамбль і характеризують донецьку ранньонеолітичну культуру. Даний висновок в подальшому був підданий сумніву [Манько, 2003, с. 150-186], відзначалася негомогенність комплексу, який містить як донецькі, так і тубинські матеріали. О.Ф.Горелик і досі не визнає наявності двох культурних явищ у неоліті Подоння і є прихильником безупинного автохтонного розвитку донецької культури на основі пам'яток фіналу палеоліту аж до кінця неоліту [Горелик, 2001, с.343]. У рамках донецької культури він розглядає і виділену мною тубинську культуру [Горелик, 2003, с.65-70].

Автохтоністські концепції мають досить довгу історію в українській археології. Справа в тому, що у 80-90 рр. минулого століття всі відомі ранньонеолітичні культури більшість дослідників так чи інакше пов'язували з пізньопалеолітичною генетичною підосновою. В той же час вважалася доведеним фактом генеза гребениківської культури на базі царинківської індустрії [Станко, 1980, с.5-21], яку датували фіналом палеоліту або початком мезоліту. Інший приклад: генеза сурської культури пов'язується зараз, цілком слушно, з кукрецькою культурою [Даниленко, 1969, с.24; Залізняк, 1998, с.179]. Генезу ж кукрецької культури багато дослідників і досі пов'язують з епіграветськими індустріями. Таким чином, простеження прямого зв'язку фінального палеоліту з підгрунтям неолітичних культур є однією з головних тенденцій розвитку археологічної науки в Україні, причому більшість подібних теорій і зараз є домінуючими. В цілому, систему таких поглядів можна охарактеризувати як автохтоністську. Деякі з таких теорій зараз

заперечуються (щодо генези гребениківської й буго-дністровської культур) [Залізняк, 1998, с.183], інші залишаються актуальними (щодо сурської культури). В цілому ж можна сказати, що автохтоністські тенденції можуть розглядатися як коректні у окремих випадках, але не як загальні для всіх ранньонеолітичних культур. У випадку з формуванням неолітичних культур Східної України, як показали останні дослідження, автохтоністські концепції вступають у протиріччя з наявними археологічними матеріалами.

Цікаво те, що останні погляди О.Ф.Горелика на генезу неоліту Східної України також не узгоджуються з його попередніми концепціями, коли донецька культура пов'язувалася ним з яніславицькою культурою, а саме – з комплексом литовського мезоліту Максимоніс 4 [Горелик, 1987, с.146-160]. Ця версія була заснована на фактах деякої подібності матеріалів стоянок Хутір Шевченко й Пелагіївка 3 матеріалам зазначеної стоянки. Згодом О.Ф.Горелик змушений був відмовитися на користь іншої теорії.

Не знайшла ця теорія прихільників і серед інших дослідників. Л.Л.Залізняк [1998, с.192-198], проаналізувавши погляди О.Ф.Горелика про вплив яніславицької культури на формування донецького неоліту, дійшов висновку, що в матеріалах найдавнішої, на думку О.Ф.Горелика, стоянки Хутір Шевченко явно недостатньо матеріалів для її включення до яніславицької області. Натомість Л.Л.Залізняк відзначив наявність більш численних паралелей донецьких комплексів з кукрецькою культурою.

Вагомим внеском О.Ф.Горелика у вивчення неоліту Східної України слід вважати виділення ним пам'яток платовоставського типу (платовоставської культури) [Горелик, 1984б, с.150-161]. Їх відкриття дозволило зробити висновок про зв'язок окремих неолітичних пам'яток Східної України з неолітом Кавказу і Північного Прикаспію. Цей тип пам'яток був виділений після дослідження кількох комплексів, які містили досить специфічні вироби – сегменти з зустрічною ретушшю по дузі. Пам'ятки з такими ж рисами відомі і у Подонні. Вони стали відомими внаслідок розвідок і розкопок Г.І.Горецького, Н.Д.Праслова, В.І.Єреміна, В.Я.Кияшка, О.В.Цибрія, В.В.Цибрія і С.В. Цибрія, О.Ф.Горелика та інших дослідників у Нижньому Подоneччі і у Нижньому Подонні [Горецкий, 1952, с.302-319; Праслов, 1971, с.102-107; Еремин, 1989, с.71-88; Кияшко, 1994, 132с.; Кияшко, Ромащенко, 1994, с.58-70; Кияшко, Цыбрий, Цыбрий, 2000, с.43-61; Цыбрий, Кияшко, 2003, с.30-40; Цыбрий А., 2002, с.84-88; Цыбрий, Трубников, 2003, с.105-118; Цыбрий А., Цыбрий В., 2000, с.29-42; 2003, с.22-29; Цыбрий В., Цыбрий А., 2003, с.281-298; Цыбрий В., 2002, с.68-33; 2003а, с.128-142; 2003б, с.56-64; Цыбрий с., 2003, с.89-90; Цыбрий, Горелик, 2004, с.75]. О.В.Цибрій і О.Ф.Горелик включили такі пам'ятки з сегментами до складу нижньоволзької неолітичної культурної області [Цыбрий, Горелик, 2004, с.75]. Останній термін не є вдалим. Подоneччя, звичайно, не має жодного відношення до Нижньої Волги, але цей термін вже давно використовується у літературі [Васильев, Выборнов, 1986, 112с.], відмова від нього може призвести до плутанини. Незважаючи на некоректні висновки щодо хронології і культурної приналежності деяких пам'яток цього регіону (які, на мій погляд, не слід відривати від платовоставської культури), висновок про існування нижньоволзької культурно-історичної області (неолітичної культурної області), до складу якої входили й пам'ятки Південно-Східної України, слід визнати цілком слушним.

У ті ж роки, що й О.Ф.Горелик, донецький неоліт вивчав Ю.Г.Гурін [Гурин, 1992, с.144-152; 1996, с.72-89; 1998, 160с.; Гурин, Манько, 1993, с.35-57]. Завдяки його дослідженням у науковий обіг увійшли стоянка Підгорівка, Новоселівка, Старобільск (Луганська область). Пов'язаний із науковою школою А.Т.Синюка [Синюк, 1986, 180с.], Ю.Г.Гурін інтерпретував розкопані пам'ятки як енеолітичні. Підставою для такого висновку слугувала наявність у керамічних комплексах комірцевих посудин, пов'язаних походженням із маріупольською історико-культурною областю, що археологи російських шкіл вважають енеолітичними. У ході розкопок були отримані вперше в історії вивчення неоліту Подоneччя значні остеологічні комплекси. Розкопки Ю.Г.Гуріна показали синкретичність пізнього неоліту Подоneччя, складність етнокультурних процесів, що відбувалися на сході України.

Взагалі, погляди Ю.Г.Гуріна на досліджені матеріали на момент видання ним монографії [1998, 180с.] відбивають загальну тенденцію відмови від розгляду всіх пам'яток басейнів Дону та Дніпра, як таких, що відносяться безпосередньо до дніпро-донецької культури, яка виділялася Д.Я.Телегіним. В цей час, під впливом робіт Н.С.Котової, стали виокремлювати у неоліті Південно-Східної України пам'ятки маріупольської культурно-історичної області

[Котова, 1994, 143с.], та й сам Д.Я.Телегін вже відмовився від терміну „дніпро-донецька культура". Виявивши у матеріалах розкопаних пам'яток маріупольські вироби поруч з дніпро-донецькими, Ю.Г.Гурін визначив пам'ятки як окрему синкретичну культурну групу.

У 1998-99 роках С.М.Санжаров досліджував багатошарові поселення Серебрянське та Чернікове Озеро, з яких походять матеріали неолітичного часу. С.М.Санжаров для публікації отриманих матеріалів залучив інших спеціалістів, у тому числі і Н.С.Котову, що інтерпретувала матеріали стоянок як донецькі [Санжаров та інші, 2000, 128с.]. Тим часом розкопки зазначених пам'яток достатньо рельєфно позначили проблему, що загалом назріла ще після досліджень Ю.Г.Гуріна: керамічні комплекси із рисами донецької культури супроводжували кременеві матеріали, що не мали з зазначеною культурою нічого спільного. Однак лише в недавній своїй роботі, фундаментальній монографії "Неолітизація України", Н.С.Котова визнала наявність такої проблеми [Котова, 2002, с.35-37].

Взагалі, погляди Н.С.Котової у інтерпретації окремих неолітичних комплексів сходу України були зумовлені ігноруванням аналізу кременевих комплексів пам'яток дніпро-донецького кола. Такий підхід має глибоке історичне коріння в українській археології, адже всі археологічні культури неоліту Євразії були виділені на основі аналізу керамічних комплексів. Такий метод обмежує можливості розуміння історичних процесів, які відбувалися у неоліті. Керамічні комплекси пам'яток ДДКІО протягом 2 пол. VII – 1 пол. V тис. до н.е. містять форми, які виглядають однотипними і синхронними, вони є спільними для багатьох культур. У зв'язку з цим і були, наприклад, у роботах Н.С.Котової об'єднані у донецьку культуру різнотипні комплекси з більш-менш подібною керамікою, але з різними кременевими комплексами [Котова, 2002, с.35-37], а до києво-черкаської культури віднесені комплекси Малоперещепинська 2а, Лазарівка та інші з кукрецьким кременем [Котова, 2002, с.31].

Взагалі ж, монографії Н.С.Котової [Котова, 1994, 143с.; Санжаров та інші, 2000, 128с.; Котова, 2002, 268с.] підвели підсумок вивчення тієї інформації, яку може дати досліднику неоліту і енеоліту кераміка. Головним результатом її досліджень стала картина розвитку КІО, показана на матеріалах Східної Європи. Для басейнів Дніпра і Сіверського Дінця вона виглядає таким чином: неолітичні культури згруповуються у дніпро-донецьку і маріупольську культурно-історичні області. Енеолітичні ж культури входять до середньостогівсько-хвалинської культурно-історичної області [Санжаров та інші, 2000, с.88]. Залучені мною до аналізу цих КІО кременеві комплекси дали матеріали лише для підтвердження їх існування.

Така, у короткому вигляді, історія розвитку поглядів на неоліт Східної України. Слід відзначити, що більш-менш цілісне уявлення про неоліт Східної України, стосується лише пам'яток дніпро-донецької і нижньоволзької культурно-історичних областей. Невивченими залишаються матеріали ямково-гребінцевої кераміки [Санжаров и др., 2000, с.43]. Сучасний стан наших знань про розвиток цієї культурної традиції дозволяє нам зробити лише один коректний висновок про те, що така культурна традиція на сході України існувала. Але питання про те, чи відігравала ця традиція самостійну роль, чи існувала у складі дніпро-донецьких пам'яток з синкретичним виглядом керамічних комплексів, ми визначити зараз не можемо.

Нарис історії дослідження неоліту Південно-Східної України відображує стан вивченості неолітичних культур зазначеного регіону без врахування останніх досліджень, проведених автором. На початку моїх власних досліджень стан вивченості неоліту регіону характеризувався наступними рисами.

1. Недосконаліть принципів культурного розподілу, що проявилося у необґрунтованому виділенні багатьох „типів пам'яток".

2. Визнання факту мезо-неолітичного характеру донецької культури є недостатньо обґрунтованим.

3. Механічне поєднання під назвою „донецька культура" пам'яток з різним типологічним складом кременевих комплексів.

4. Відсутність періодизації археологічних культур неоліту Південно-Східної України, побудованої на аналізі кременевих комплексів.

5. Невизначеність кола пам'яток, які входять до платовоставської культури, а також відсутність обґрунтованих схем її генези, хронології і періодизації.

Дослідження автором пам'яток Сабівка 1 (верхній шар), Врубівка, Клішня 2,3,4,5, Зелена Горниця 1,5,6, Туба 1,2,3,4, Велика Перерва 1,2 дозволили заново розглянути картину розвитку неолітичних культур Південно-Східної України створити принципово нову систему культурного поділу і періодизації неоліту регіону.

РОЗДІЛ 2
ПРИРОДНА ОБСТАНОВКА, МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕНЬ

2.1. Природна обстановка

Область поширення неолітичних пам'яток донецької, тубинської та платовоставської культур знаходиться на території сучасних Харківської, Донецької і Луганської областей України, а також на території сучасної Ростовської області Росії. Окреслена територія зараз входить до степової зони, але у неоліті вона неодноразово опинялася у лісостеповій ландшафтній смузі, що було пов'язано з кліматичними змінами.

Єдиною гірською системою регіону є Донецький Кряж. Максимальна висота Кряжу – 322 м. Схили кряжу вкриті розвинутою балочною системою, пов'язаною з басейном Сіверського Дінця. Тераси балок у мезоліті-неоліті були заселеними.

Основною рікою регіону є Сіверський Донець. Правий берег Сіверського Дінця, як правило, високий, з нешироκою (30-100 м) надзаплавною терасою, яка стикується з високою терасою, складеною з крейдових відкладень. Лівий берег ріки має широку заплаву, в якій розташовані озера, деякі з них досягають більше 10км у довжину. Звичайна ширина таких озер – 50м. Заплава, яка займає смугу шириною до 1 км, вкрита лісовою рослинністю. Дальні від Сіверського Дінця береги озер стикуються з боровими терасами, які вкриті дюнними пагорбами, розчленовані руслами діючих і зниклих струмків, які при впадінні у озера створюють миси. Приуроченість більшості пам'яток неолітичної епохи до краю борової тераси озер Сіверського Дінця пояснюється великою щільністю біомаси заплави Дінця, можливостями риболовецького промислу, збиральництва.

Заселення борових терас над заплавою Дінця відбувалося в атлантичний час. Пам'ятки палеоліту й мезоліту тут невідомі. Імовірно, заселення борової тераси Дінця носіями ДК й початок експлуатації природних ресурсів заплави пов'язані з природними змінами, які відбувалися на початку атлантикуму.

При описі хронології окремих комплексів і етапів розвитку археологічних культур Південно-Східної України використовується термінологія, розроблена М.Ф.Векличем [1987] і Н.Г.Герасименко [1997].

За даними палінології, початок атлантикуму був пов'язаний з підвищенням вологості і з поширенням лісів далеко на південь у степову смугу. Цей процес підтверджується даними М.Н.Грищенко [Грищенко, 1976], Т.Ф.Трегуб [Трегуб, 1988], К.В.Кременецького [Кременецький, 1991]. Початок атлантичного етапу характеризувався пониженням ґрунтових вод у заплаві Сіверського Дінця, розповсюдженням у річкових долинах лісів (в'яз, липа, вільха, верба) [Герасименко, 1997, с.53]. За шкалою М.Ф. Веклича час початку атлантичного етапу відповідає етапу $hl_{b1}1$, який характеризується папороттєво-різнотравним наземним покровом лісових просторів [Веклич, 1987].

Близько 7300 ВР ситуація змінилася. Поступово починався процес аридизації і просування степу на північ [Герасименко, 1997, с.52]. Так, степ поглинув простори Нижнього й Середнього Дону, раніше зайняті лісовою рослинністю [Спиридонова, 1991]. Є.А.Спиридонова датує ці процеси у басейні Дону часом 7400-7000 ВР. Однак, аридизація не торкнулася заплави Сіверського Дінця, де у етап 7300-6900 ВР зберігається лісостепова рослинність. Н.П.Герасименко вважає, що це було наслідком більш високого положення Донецького Кряжу, що обумовлювало більшу кількість опадів.

Саме у цей час, за даними радіовуглецевого аналізу, борові тераси Дінця й заселяються вперше носіями ДК [Манько, Телиженко, 2003]. Не виключено, що освоєння борових терас стало наслідком погіршення природних умов на просторі від Дніпровського Надпоріжжя до Середнього Дону, коли деякі групи населення вимушені були шукати більш придатні для проживання ландшафти. Таким чином, описаний етап відповідає у шкалі М.Ф.Веклича етапу $hl_{b1}2$ і характеризується поширенням різнотравно-дерново-злакових степів [Веклич, 1987].

Час 6900-6300 ВР за М.Ф.Векличем ($hl_{b1}3$) [Веклич, 1987] характеризується потеплінням і зволоженням, поширенням у лісах різнотравно-папоротникового покрову. Є.А.Спиридонова вказує, що цей час характеризується максимальним просуванням на південь лісових масивів [Спиридонова, 1991]. На думку Н.П. Герасименко, у Подоненччі цей час характеризується максимальним пониженням ґрунтових вод і осушенням заплавних боліт,

розповсюдженням у Подонеччі лісостепової рослинності [Герасименко, 1997, с.53].

В інтервалі 6100-5800 ВР ($hl_{b1}4$) відбувається поступова зміна лісостепового ландшафту степовим. Дуже значні зміни сталися у заплавах річок, де підвищення грунтових вод призвело до зникнення заплавних лісів і збільшення площі боліт. М.Ф. Веклич [Веклич, 1991] виділяє етап 6200-6000 ВР як етап максимального осушення. Цей процес супроводжувався високим рівнем повеней, що обумовлювало розташування неолітичних стоянок на різних рівнях відносно заплав. Так, стоянки Туба 1 і 2 розташовані на дюнних узвищеннях на висоті 10-12 м над рівнем заплави, стоянки Зановське і Старобільськ, навпаки, розміщувалися дуже низько над рівнем заплави. Ці факти можуть свідчити про зв'язок цих стоянок з певними сезонами року (зима-весна і літо-осінь відповідно). Надалі кліматичні умови на сході України пом'якшилися. Близько часу 5500 ВР за М.Ф. Векличем настає етап зволоження в умовах кліматичного оптимуму атлантичного етапу ($hl_{b1}5$). В цей час відбувалася поступова зміна неолітичного населення носіями енеолітичних культур.

2.2. Прикладні методики

2.2.1. Методика польових досліджень. З 1990 р. дослідження пам'яток неоліту Подонеччя здійснює Луганська археологічна експедиція (ЛАЕ), очолювана В.О.Маньком і С.А.Теліженком. За роки своєї роботи працівниками ЛАЕ були досліджені 15 неолітичних стоянок у хронологічному діапазоні останньої третини VII - третьої чверті V тис. до н.е. [Манько и др., 1999, с.4-23; Манько, Телиженко, 1999а, с.13-23; 1999б, с.24-39; 2000а, с.5-34; Манько и др., 2001, с.27-53; Манько, 2001, с.161-162; 2002а, с.47-49; 2002б, с.132-153; 2003, с.150-186]. У ході досліджень ЛАЕ і була виділена тубинська культура, теоретично обґрунтована її відмінність від донецьких комплексів.

На момент початку робіт ЛАЕ у Подонеччі були відомі десятки неолітичних комплексів, які нібито показували безперервний розвиток однієї археологічної культури, яку традиційно називали донецькою. В той же час, існував сумнів, що більшість відомих матеріалів походять з мішаних комплексів.

Для з'ясування культурної диференціації східноукраїнського неоліту у 1990-95рр. були запроваджені розвідки на заплавних озерах середньої течії Сіверського Дінця з метою пошуку неолітичних пам'яток з гомогенними культурними шарами, залишеними внаслідок мешкання на території стоянок у відносно короткий час. Під час розвідок намічалися для стаціонарних досліджень пам'ятки невеликої площі, розташовані на верхівках дюн або мисів надзаплавних терас, формування культурних шарів не могло було бути пов'язаним з процесами змиву. В результаті були проведені стаціонарні дослідженння пам'яток з шарами, потужність яких була близькою до 10см. Такі пам'ятки здавалися мені більш перспективними, ніж пам'ятки з потужними культурними шарами (50-70 см).

Розкопки пам'яток з компактними культурними шарами дали позитивні результати: були виділені ранні донецькі пам'ятки (Клішня 3, нижній шар, та інші); вдалося окреслити історію ДК, скласти уявлення про її етапизацію, виділивши 4 хронологічні етапи її розвитку; виділити окрему тубинську культуру; довести, що тубинські пам'ятки лише на ранньому етапі розвитку співіснують з донецькими, але врешті-решт змінюють її на сході України. Важливі висновки отримано при розкопках стоянки Зановське, матеріали якої дали підстави для аналізу закономірностей зміни неолітичних культур енеолітичними.

У ході досліджень використовувались методики, які, як правило, застосовуються при розкопках мезолітичних і палеолітичних пам'яток. Розбор культурного шару відбувався за допомогою ножа. Всі знахідки наносилися на план. Велика кількість знахідок не давала змоги робити індивідуальне нівелювання, але всі отримані при розкопках предмети прив'язані до умовних 10-сантиметрових горизонтів.

2.2.2. Методики абсолютного і відносного датування неолітичних пам'яток. Мабуть, вперше при вивченні неоліту Південно-Східної України були застосовані методи абсолютного датування. Оскільки більшість неолітичних стоянок не містять попелу, кісток тварин, вперше в української археології були зроблені спроби датувати комплекси за органічним матеріалом, який міститься всередині фрагментів кераміки. Запроваджена метода була успішно відпрацьована у Київській радіокарбонній лабораторії під керівництвом М.М.Ковалюха. Зараз розроблена за матеріалами Південно-Східної України методика абсолютного датування успішно використовується археологами Литви і Польщі. Радіовуглецеві дати пам'яток Східної України були опубліковані [Манько, Телиженко, 2003, с.31-64] і стали причиною дискусії з О.Ф.Гореликом [Горелик, 2003, с.65-70].

Разом з тим, використовувалися і методи стратиграфічних спостережень, які дали підстави для оцінки відносного віку тих комплексів, для яких не були отримані абсолютні дати (Клішня 4, Усть-Бистра).

Хронологічні дослідження доповнювалися також порівняльним аналізом кременевих матеріалів, серед яких виділялися свого роду хронологічні „репери", наявність яких дозволяла досить впевнено судити про відносну хронологію багатьох комплексів. Одним з таких „реперів" є наявність чи відсутність у комплексах геометричних мікролітів з пласкою ретушшю. Хронологічні дослідження дозволили встановити досить чітко, що час появи трапецій з пласкою ретушшю, яка заходить на спинку, має бути у межах 1 чверті VI тис. до н.е. Було також встановлено, що технологія виготовлення таких виробів домінувала до кінця VI тис. до н.е., коли починають вироблятися трапеції „зі струганими спинками", у яких пласка ретуш повністю вкриває спинку виробу. Такі вироби домінують протягом 1-3 чвертей V тис. до н.е. Висновки про хронологічні позиції вказаних виробів засновуються на серіях радіовуглецевих дат, отриманих за матеріалами стоянок Ракушечний Яр, Туба 1 і 2, Діжова, та за кореляцією отриманих показників з раніше отриманими радіовуглецевими датами стоянок Гард і Пугач (табл.1).

2.3. Особливості методики опису кременевих комплексів

Методика і термінологія, яка використовується при описі кременевих комплексів, є загальновживані, більшість понять, які використовуються, є традиційними для опису комплексів у останні 30-40 років. За основу були прийнятими ті типолисти, які створювалися для опису комплексів Д.Я.Телегіним [1978, с.32-35], Л.Г.Мацкевим [1971, с.3-18], О.Ф.Гореликом [1987, с.43-60].

Але у описі матеріалів іноді вживається термінологія, яка є досить рідкісною, а тому потребує „дешифрування".

В роботі згадуються однополюсні і двополюсні нуклеуси. Ми маємо на увазі двоплощинні нуклеуси, на яких присутні фасетки зняття лише з однієї площадки (однополюсні) або з обох площадок (двополюсні). Фактично, вживана термінологія описує стан нуклеусу на момент припинення його використання. Взагалі ж, обидва описані типа нуклеусів могли використовуватися для зустрічного зняття заготовок.

Згадуються також діагональні різці. Це подвійні різці, в яких фасетки різцевих сколів розташовані з боку різних країв, по діагоналі заготовки. Такі різці можуть бути як кутовими, так і бічними.

Пластинчастими заготовками я називаю сколи, в яких довжина вдвічі або більше перевищує їх ширину. Враховуючи традиційні для досліджень мезоліту і неоліту традицій, я вживаю поняття пластини (ширина більше 15 мм), пластинки (7-15 мм), мікропластини (менше 7 мм). Ця система дещо відрізняється від системи, прийнятій у Західній Європі, де пластинами вважаються вироби шириною більше 12 мм, або довжиною більше 5 см. Такі розбіжності обумовлені тим фактом, що більшість дослідників неоліту Південно-Східної України, в тому числі О.Ф.Горелик і Ю.Г.Гурін, користувалися зазначеними мною параметрами. Я вирішив недоречним переходити на західні параметри, щоб майбутні дослідники неоліту могли порівнювати подібне з подібним, користуючись єдиною термінологічною системою.

Всі таблиці по кременевим комплексам донецької і тубинської культури виконані мною на основі одного типолиста. Платовоставські комплекси описані інакше. Мені довелося використовувати типолисти О.В. і В.В.Цибріїв, які вперше видали ці комплекси.

2.4. Використання понятійного апарату

Певні складності при написанні роботи про розвиток неолітичної культури у окремому регіоні викликає багатозначність тих понять, які використовуються у археологічній літературі. Багато з цих понять є такими, які є загальновживаними. Це, насамперед, поняття „тип пам'яток", „археологічна культура" „культурно-історична область", „неоліт".

Аналіз цих понять, історія їх формування може бути предметом окремого монографічного дослідження. Фактом є те, що кожен з дослідників, так чи інакше, вкладає своє бачення у зміст цих понять. Тому я, не заглиблюючись у історію розвитку наших уявлень про ці поняття, вимушений лише окреслити свою точку зору на їх зміст.

Поняття „тип пам'яток", як правило, використовується у літературі по неоліту Південно-Східної України тоді, коли пам'ятка з оригінальним набором кременевого інвентарю або кераміки є поодинокою. Наприклад, „пам'ятки типу Тепла", представлені одним епонімним комплексом. Відомі випадки, коли виділений „тип пам'яток" з часом

перетворювався в археологічну культуру: пам'ятки зимівниківського типу – зимівниківська культура. Розгляд реєстру "типів пам'яток" Південно-Східної України призвів мене до думки, що всі вони без виключення або тотожні поняттю „археологічна культура", або демонструють неіснуюче явище, уявлення про яке з'явилося через використання недостовірних джерел (частіше всього – комплексів, походження яких пов'язано зі зборами на поверхні). Досвід вивчення неоліту Південно-Східної України свідчить, що використання поняття „тип пам'яток" не є необхідним, адже воно тотожнє або поняттю "археологічна культура", або "етап розвитку", "варіант" археологічної культури.

Таким чином, я відмовився від вживання поняття „тип пам'яток" стосовно Південно-Східної України, але вживаю це поняття, коли мова йде про загальновживані назви культурних явищ сусідніх територій. Роблю я це не тому, що вважаю це правильним з точки зору методики, але тільки тому, що аналіз таких явищ є поза межами теми цієї книги і тому, що це поняття вживається іншими авторами.

Під „археологічною культурою" я розумію систему традицій матеріальної культури, яка знаходиться у постійному розвитку. До такої системи можуть входити традиції постійні, тобто такі, що характеризують культурне явище з моменту його утворення до самого зникнення, й й система інновацій, які сприйсаються носіями тієї чи іншої археологічної культури на різних етапах її розвитку і закріплюються в багатьох випадках як традиція другого порядку. Постійні традиції підлягають аналізу і опису, їх наявність є підставою для порівняння з постійними традиціями іншої системи. Наявність взаємовиключних або протилежних рис в аналізі постійних традицій, які фіксуються при аналізі археологічних комплексів, є підставою для культурного розподілу. Порівняння традицій другого порядку, таких що обумовлені засвоєнням інновацій, дає уявлення про розвиток археологічної культури, а також, при порівняльному аналізі культур, про наявність або відсутність культурних зв'язків. Як правило, традиції другого порядку, якщо інновація виникла не шляхом розвитку, а шляхом запозичення, не стають елементами системи постійних традицій. Зазвичай, саме кераміка для культур неоліту України є запозиченою інновацією, яка не може використовуватись у процедурі виділення археологічної культури. Тим елементом, який відображує систему постійних традицій археологічних культур неоліту, є технологія виготовлення знарядь з твердих порід каменю, частіше за все – кременю. Ця технологія виникла у попередні археологічні епохи і продовжувала розвиватися у неоліті. Як правило, технологічні особливості археологічної культури кам'яної доби характеризуються комплексами мисливського озброєння (вістря, геометричні мікроліти, вкладні складних наконечників). Відповідно, що коли при аналізі неолітичних пам'яток ми спостерігаємо культурні традиції, які виникли раніше, ніж інноваційні, в тому числі й традиція виготовлення кераміки, перевага повинна бути відданою першим. Таким чином, якщо аналіз групи пам'яток покаже нам наявність двох традицій кременеобробки і спільну традицію виготовлення кераміки, це не може бути приводом для подальшого об'єднання цих пам'яток в одну археологічну культуру, але може бути приводом для розгляду культурних стосунків між носіями двох різних археологічних культур. А наявність різних за походженням і за технологією виготовлення керамічних комплексів на пам'ятках, які характеризуються єдиною традицією кременеобробки, не може свідчити про зміну археологічних культур. Ці теоретичні положення проілюстровані мною при розгляді археологічних культур Південно-Східної України.

Під культурно-історичною областю (КІО) розуміється угруповання кількох археологічних культур зі спільними елементами матеріальної культури, наявність яких не призводить до зміни постійних, константних традицій в середовищі кожної окремо взятої археологічної культури. Фактично, КІО є інформаційним простором, у межах якого відбуваються прямі або опосередковані контакти між носіями різних археологічних культур. Археологічно це простежується у розповсюдженні на території КІО елементів основних традицій кожної окремої археологічної культури. З іншого боку, КІО може характеризуватися спільним засвоєнням інновацій, походження яких не пов'язано з традиціями будь-якої культури КІО. У випадку з ДДКІО, це кераміка, традицію виготовлення якої було започатковано за межами цієї КІО. Наявність спільного інформаційного простору призвела до поширення схожих технологій виготовлення кераміки на пізній стадії розвитку ДДКІО. Кожне з цих стверджень конкретизуються при розгляді місця кожної археологічної культури Південно-Східної України у складі конкретної КІО.

Для характеристики КІО ми застосували поняття "інформаційний простір". Враховуючи, що вказане поняття є дещо незвичним для

археології неолітичної доби, я вимущений пояснити, що мається на увазі. Інформаційний простір в неоліті я розумію як систему міжкультурних контактів у вигляді міжобщинних шлюбів, контактів з метою обміну речами й їжою, збройних сутичок, в ході яких відбувалися обмін інноваційними технологіями, прямі запозичення. Аналіз археологічних явищ показує нам, що подібний інформаційний простір є обмежений як часовими, так і територіальними рамками. Саме цей інформаційний простір і відомий в археології як КІО. КІО як інформаційні простори, як правило, займають різні регіони і мають свого роду кордони. В той же час відомі й випадки, коли різні інформаційні простори займають одну й ту ж територію, або мають якісь спільні території (класичний випадок пізня дніпро-донецька і середньостогівсько-хвалинська КІО). Останнє свідчить, що для формування КІО важливою, але далеко не єдиною передумовою є наявність спільних кордонів розповсюдження тієї чи іншої археологічної культури. Для формування КІО також необхідні інші передумови, в тому числі й спроможність двох груп населення для здійснення прямих контактів. Ми можемо тільки здогадуватися про причини наявності або відсутності такої спроможності. Візьмемо на себе сміливість вказати на такі причини (звичайно, тільки на рівні гіпотези): наявність у різних груп населення взаємонеприйнятних шлюбних систем, наявність взаємовиключних потестарних систем, наявність антагоністичних релігійних уявлень, разюча відмінність в антропологічному типі. Цей реєстр можна було б продовжити, але слід відзначити, що наявність або відсутність дії жодної з позицій наведеного реєстру ми не можемо довести методами археології. Тому, на мій погляд, немає й сенсу приділяти багато уваги аналізу причин антагонізму різних інформаційних систем, варто лише відзначити, що такі причини були, що фіксується археологічними методами, коли ми в процесі аналізу археологічних матеріалів виділяємо КІО взагалі і КІО на одній і тій самій території.

Неоліт – це останній період кам'яної доби, епоха утворення нових типів господарства, а також епоха утворення міжкультурних інформаційних просторів у вигляді КІО. Можна заперечувати, що КІО існували й раніше. Наприклад, у мезоліті існувала КІО Дювензе. Однак, розгляд структури такої області показує, що ми маємо справу з розселенням носіїв досить близьких культурних традицій, сформованих на єдиній генетичній підоснові, які існують в умовах досить одноманітних ландшафтів. КІО неоліту складаються з археологічних культур, які можуть бути різними за походженням, розселення носіїв цих культур відбувається у межах різних ландшафтних зон. Як здається, подолання культурної і ландшафтної розрізненості населення є основною рисою неолітичної епохи, яка може бути дослідженою методами археології і яка є, власне кажучи, основним критерієм неоліту. Як здається, ми не маємо прикладів неолітичної культури на території Європи, яка б не відповідала зазначеному критерію. Таким чином, неоліт – це епоха створення (КІО), які об'єднують у одну інформаційну систему населення різних ландшафтних зон. Цей процес у часі частково співпадає з розповсюдженням кераміки і відтворюючих форм господарства, які можна вважати емпіричними критеріями для ідентифікації культури як неолітичної. Слід відзначити, що емпіричні критерії неоліту не є обов'язковими його атрибутами.

Ще одним емпіричним критерієм неоліту є наявність синтетичних археологічних культур, які склалися на основі генетичної підоснови двох або більше археологічних культур мезоліту. Цей критерій, хоч і не є обов'язковим, досить чітко дозволяє ідентифікувати ту чи іншу культуру як неолітичну. Розвиток мезолітичних культур, як правило, ніколи не супроводжується поєднанням в одному комплексі рис двох різних систем традицій. Класичним прикладом цього може бути співіснування ієневської і бутівської культур у Волго-Окському межиріччі. Дві групи населення протягом тисяч років мешкали на одній і тій же території, але не створювали спільних колективів, що було б неодмінно помічено при аналізі кременевих комплексів, які мали б нести ознаки обох культурних традицій. Лише з неолітичної епохи створюються синтетичні культури, матеріали яких дають не тільки поєднання двох традицій, які в мезолітичний час існували окремо, але й низки інновацій, які утворювалися в процесі синтезу двох таких традицій. Треба відзначити, що всі неолітичні культури Південно-Східної України є за своїм характером синтетичними.

Приведені характеристики перелічених понять є гіпотетичними, доведення цих гіпотез і є основним теоретичним завданням цієї роботи. Для цього мною розглянутий механізм формування ДДКІО і НДКІО, описано місце кожної з культур, що розглядаються, в інформаційному просторі відповідної КІО.

2.5. Культурний розподіл неоліту Південно-Східної України

Культурний розподіл неолітичних пам'яток зроблений на основі порівняльного аналізу кременевих комплексів. Як вже відзначалося, для процесу виділення культури найінформативнішими частинами кременевих комплексів є вироби, пов'язані з оснащенням мисливського озброєння.

Три типи кременевої індустрії, які існували в неоліті, відповідають наступним археологічним культурам.

2.5.1. Донецька культура. Крем'яний інвентар донецької культури демонструє яскравий приклад розвитку відтискної пластинчастої індустрії. Техніка розщеплення кременю заснована на використанні конічних і, в тому числі, олівцеподібних нуклеусів, у меншій мірі – двоплощинних сплощених і торцевих одноплощинних нуклеусів. Комплекс оснащення мисливського спорядження дуже різноманітний. Відомі косі вістря й вістря яніславицького (донецького) типу. Пластинки з притупленими краями – вкладні кістяних пазових наконечників – широко представлені у всіх без винятку донецьких комплексах. Геометричні набори характеризуються наявністю середньовисоких і низьких трапецій, а також сегментів. Як правило, в донецьких комплексах багато різноманітних різців, яких часто буває значно більше, ніж скребків. Особливістю донецьких комплексів є наявність так званих різців-стругів – білатеральних бічних різців на нуклеподібних відщепах або масивних пластинах. Багато також бічних, кутових і різноманітних двогранних різців. Серед скребків зустрічаються кінцеві, кінцево-бічні і підокруглі форми з пологими або напівкрутими лезами. Завжди у донецьких комплексах значною частиною виробів із вторинною обробкою є пластинчасті заготовки з ретушшю. Усі без винятку донецькі комплекси містять макролітичні вироби (овальні сокири, сокири-транше, тесла). Суттєвою рисою частини донецьких комплексів є наявність кукрецьких вкладнів (Петрівські стоянки [Сібільов, 1926-30.], Ольхова 5 [Горелик, Выборный, 1997, с.30-31], Велика Перерва 1, Хутір Шевченко, Усть-Бистра [Кияшко, Цыбрий, Цыбрий, 2000. – с. 45–63]), вістер на верболистих пластинах, які нагадують постсвідерські наконечники (Рубці [Горелик, Духин, 1984с.], Райгородка [Телегін, 1982. – 255 с.]).

2.5.2. Тубинська культура. Під назвою „тубинська культура" (ТК) розглядається група споріднених пам'яток зі специфічним кременевим і керамічним комплексами. Кременеобробці культури властиво: відтискна техніка розщеплення, орієнтована на виготовлення пластинчатих заготовок середньої та великої ширини (0,7-1,8 см), пов'язана з використанням двоплощинних сплощених та одноплощинних підконічних нуклеусів; наявність серій низьких симетричних трапецій, серед яких на початку розвитку культури переважають трапеції з круторетушованими сторонами, виготовлені без застосування мікрорізцевих технологій, а у розвинутих і пізніх комплексах – трапецій з пласкою ретушшю на спинці; нерозвиненість різцевого комплексу (знайдено лише поодинокі різці) при наявності розвинутого скребкового комплексу, переважання скребків на відщепах підовальної та підокруглої форм при наявності кінцевих скребків на видовжених пластинках; повна відсутність макролітів. Найвизначнішими пам'ятками ТК є Туба 1,2, Старобільськ, Новоселівка, Підгорівка, Новоселівка 1, Черниково озеро, Серібрянське.

2.5.3. Платовоставська культура. Платовоставська культура (ПК) виділяється, в основному, за наявністю у комплексах сегментів з зустрічною ретушшю по дузі, паралелограмів, пластин з пласкою підтескою черевця, які не зустрічаються зовсім на пам'ятках інших культур. Для комплексів ПК характерна наявність відтискних технологій розщеплення, заснованих на використанні конічних, олівцеподібних, а також двоплощиних сплощених нуклеусів. На території України знаходяться тільки три пам'ятки з платовоставськими рисами: Мурзина Балка, Должик, Зимівники 1-1.

Таблиця 1.

ХРОНОЛОГІЯ НЕОЛІТИЧНИХ ПАМ'ЯТОК ПІВДЕННО-СХІДНОЇ УКРАЇНИ ТА НЕОЛІТИЧНИХ ПАМ'ЯТОК СУСІДНІХ РЕГІОНІВ

Культура, пам'ятка, матеріал для датування	**Лабораторний №**	**Вік ВР**	**Вік ВС (cal σ1)**	**Публікація**
Донецька культура				
Клішня 3. Поховання 1. Кістки людини.	Ki-6056	7345±60	6235-6087	Манько, 2003
Клішня 3. Поховання 1. Кістки людини.	Ki-6057	7405±70	6383-6119	Манько, 2003
Зелена Горниця 1. Кераміка.	Ki-9436	6700±130	5715-5490	Манько, 2003
Зелена Горниця 5. Кераміка.	Ki-9435	6510±120	5610-5365	Манько, 2003
Зелена Горниця 6. Кераміка.	Ki-9434	6455±120	5525-5305	Манько, 2003
Велика Перерва 1. Кераміка.	Ki-11635	7080±90		Вперше
Сурська культура				
Попов Мис. Кераміка.	Ki-9831	6720±120	5725-5530	Манько, 2003
Попов Мис. Кераміка.	Ki-9832	6840±130	5865-5620	Манько, 2003
Стрільча Скеля. Кераміка.	Ki-9442	6810±140	5840-5560	Вперше
Кизлевый-5. Кістка.	Ki-7999	6740±90	5673-5529	Котова, 2002
Семенівка, нижній шар. Кістка.	Ki-7677	7110±60	5998-5876	Котова, 2002
Семенівка, нижній шар. Кістка.	Ki-7679	7285±70	6158-6028	Котова, 2002
Семенівка, нижній шар. Кістка.	Ki-7678	6850±70	5741-5605	Котова, 2002
Семенівка, нижній шар. Кістка.	Ki-6688	6980±65	5882-5722	Ковалюх, Тубольцев, 1998
Семенівка, нижній шар. Кістка.	Ki-6689	7125±60	6006-5886	Ковалюх, Тубольцев, 1998
Сурський Острів 2, нижній шар. Кістка.	Ki-6690	7195±55	6006-5886	Ковалюх, Тубольцев, 1998
Сурський Острів 2, нижній шар. Кістка.	Ki-6691	7245±60	6125-5997	Ковалюх, Тубольцев, 1998
Кам'яна Могила 1, шар сурської культури. Кістка.	Ki-4226	7170±70	6168-5928	Telegin et al, 2000
Кам'яна Могила 1, шар сурської культури. Кістка.	Ki-4022	7250±95	6152-5986	Telegin et al, 2000
Кам'яна Могила 1, шар сурської культури. Кістка.	Ki-7667	7055±60	5958-5826	Котова, 2002
Осипівський могильник				
Поховання 20. Кістки людини.	OXA-6168	7675±70	6530-6410	Telegin, 2000
Ракушечний Яр				
Шар 20. Нагар на кераміці.	Ki-6476	7930±140	6850±200	Timofeev, Zaitseva, 2000
Шар 20. Нагар на кераміці.	Ki-6477	7860±130	6725±163	Timofeev, Zaitseva, 2000
Шар 20. Нагар на кераміці.	Ki-6475	7690±110	6550±175	Timofeev, Zaitseva, 2000
Шар 15. Нагар на кераміці.	Ki-6480	7040±100	5860±95	Timofeev, Zaitseva, 2000
Шар 15. Нагар на кераміці.	Ki-6479	6825±100	5700±100	Timofeev, Zaitseva, 2000
Шар 14-15. Нагар на кераміці.	Ki-6478	6930±100	5780±90	Timofeev, Zaitseva, 2000
Шар 9. Черепашка.	Le-5344	7180±250	6000±250	Timofeev, Zaitseva, 2000

Шар 10-11. Кераміка	Ki-11091	6955±160		Вперше
Шар 10-11. Кераміка	Ki-11096	6810±140		Вперше
Шар 11. Кераміка	Ki-11095	6850±160		Вперше
Шар 12. Кераміка	Ki-11090	7090±110		Вперше
Шар 13. Кераміка	Ki-11093	7205±150		Вперше
Шар 13. Кераміка	Ki-11094	7130±150		Вперше
Матвієвокурганська культура				
Матвієв Курган 1. Вугілля	Le-1217	7180±70	6000±250	Крыжевская, 1992
Матвієв Курган 1. Вугілля	GrN-7199	7505±210	6400±300	Крыжевская, 1992
Розсипна 6. Кістка	Le-6869	8120±120	7350-6800	Крыжевская, 1992
Нижньодонська культура				
Ракушечний Яр. Шар 5	Le-5482	6770±450		Timofeev, Zaitseva, 2000
Ракушечний Яр. Шар 8. Кераміка	Ki-11092	5850±150		Вперше
Мариупільський м-к. Пох.124	Ki-8075	6645 ±70	5581-5489	Котова, 2002
Азово-дніпровська культура				
Чапаївка. Кістка.	Ki-7670	6910±60	5815-5675	Котова, 2002
Чапаївка. Кістка.	Ki-7671	7030±70	5942-5790	Котова, 2002
Неолитичні пам'ятки Українського Полісся				
Пустинка 5. Кераміка	Ki-10885	7080±180	6155-5745	Вперше
Лазарівка. Кераміка	Ki-9840	6900±150	5970-5640	Вперше
Шмаївка. Кераміка	Ki-11811	7280±260		Вперше
Студенок. Кераміка	Ki-9841	6760±140	5780-5530	Вперше
Студенок. Кераміка	Ki-9842	6710±140	5720-5485	Вперше
Тубинська культура				
1 етап				
Старобільськ, кераміка	Ki-9437	6800±120	5656±107	Манько, 2002
Старобільськ, кераміка	Ki-9438	6570±120	5494±94	Манько, 2002
Старобільськ, кераміка	Ki-8290	6700±200		Манько, 2002
2 етап				
Туба 2. Кістки тварин	Ki-8253	6220±90	5152±104	Манько, 2003
Туба 2. Кістки тварин	Ki-8254	6270±90	5180±115	Манько, 2003
Туба 2. Кістки тварин	Ki-8255	6095±90	5058±130	Манько, 2003
Туба 2. Кістки тварин	Ki-8259	6360±90	5336±82	Манько, 2003
Туба 2. Кістки тварин	Ki-8260	6070±90	4950±133	Манько, 2003
Туба 2. Кістки тварин	Ki-8262	6215±80	5152±95	Манько, 2003
Туба 1. Нагар на керамике	Ki-8393	6130±160		Манько, 2003
Туба 1. Кераміка	Ki-8399	6240±170		Манько, 2003
Туба 2. Кераміка	Ki-10389	6260±150	5460-5000	Манько, 2003
Туба 2. Шлак	Ki-10388	6170±180	5305-4855	Манько, 2003
Туба 2. Шлак	Ki-10390	6290±180	5470-5045	Манько, 2003
Велика Перерва 1. Кераміка	Ki-11089	6240±160	5365-4965	Вперше
3 етап				
Туба 1. Погребение1	Ki-8251	5975±80	4868±96	Манько, 2003
Туба 1. Яма 2. Кістки тварин	Ki-8404	5970±110	4865±100	Манько, 2003
Туба 1. Кістки тварин	Ki-8407	5870±120	4700±109	Манько, 2003
Туба 2. Кістки тварин	Ki-8261	5840±80	4685±104	Манько, 2003
Туба 2. Кістки тварин	Ki-8263	5760±80	4601± 96	Манько, 2003
Серебрянське. Кераміка	Ki-8288	5780± 200	4624± 165	Манько, 2003
Черниково озеро. Кераміка	Ki-8396	5730± 160	4725-4445	Манько, 2003

Пам'ятки ТК з рисами нижньодонської культуры				
Підгорівка. Кераміка	Ki-9439-40	6050± 90		Манько, 2003
Новоселівка. Кераміка	Ki-9241	5970± 180	4828± 226	Манько, 2003
Новоселівка. Кераміка	Ki-9242	5830± 190	4681± 216	Манько, 2003
Новоселівка. Кераміка	Ki-9243	6120± 150	5059± 173	Манько, 2003
Новоселівка. Кераміка	Ki-9244	6055± 160	5000± 193	Манько, 2003
Пам'ятники фінального етапу ТК з рисами енеолітичних культур				
Туба 2. Кістки тварин	Ki-8264	5510± 90	4353± 89	Манько, 2003
Туба 1. Кераміка	Ki-8287	5520± 130	4500-4170	Манько, 2003
Туба 1. Черепашки	Ki-8252	5430± 90	4256± 104	Манько, 2003
Туба 1. Яма 3. Кістка коня	Ki-8265	5480± 80	4332± 93	Манько, 2003
Занівське. Кістки тварин	Ki-8257	5460± 90	4322± 99	Манько, 2003
Занівське. Кістки тварин	Ki-8258	5420± 80	4253± 90	Манько, 2003
Олександрія. Кераміка	Ki-8694	5520± 100	4353± 107	Манько, 2003
Олександрія. Кераміка	Ki-8695	5610± 100	4443± 107	Манько, 2003
Олександрія. Кераміка	Ki-8696	5520± 100	4353± 107	Манько, 2003
Киево-черкасская культура				
Добрянка. Кераміка	Ki-9833	6530± 140	5620-5365	Вперше
Добрянка. Кераміка	Ki-9834	6360± 150	5480-5080	Вперше
Бузьки. Кераміка	Ki-8697	6280± 120	5365-5060	Вперше
Бузьки. Кераміка	Ki-8698	6420± 80	5471-5321	Вперше
Бузьки. Кераміка	Ki-8699	6380± 90	5425-5299	Вперше
Пищіки. Кераміка	Ki-8700	5715± 100	4685-4460	Вперше
Пищіки. Кераміка	Ki-8701	5730± 100	4690-4460	Вперше
Луком'е. Кераміка	Ki-8692	5950± 110	4960-4690	Вперше
Осипівка-Лиман. Кераміка	Ki-8704	5470± 80	4363-4225	Вперше
Діжова. Кістки тварин	Ki-9419	5505± 100	4455-4250	Вперше
Діжова. Кістки тварин	Ki-9420	5460± 90	4445-4165	Вперше
Діжова. Кістки тварин	Ki-9421	5525± 90	4457-4253	Вперше
Діжова. Кістки тварин	Ki-9422	5480± 100	4450-4170	Вперше
Діжова. Кераміка	Ki-9423-24	5360± 210	4445-3960	Вперше
Діжова. Кераміка	Ki-9425-26	5490± 210	4535-4045	Вперше
Діжова. Кераміка	Ki-9428	5665± 160	4690-4350	Вперше
Діжова. Кераміка	Ki-9429	5710± 160	4765-4365	Вперше
Діжова. Кераміка	Ki-9427	5430± 450	4520-3975	Вперше
Романків. Кераміка	Ki-10392	6130± 150	5260-4855	Вперше
Пізні неолітичні пам'ятки Українського Полісся				
Студенок. Кераміка	Ki-10391	5760± 150	4775-4410	Вперше
Плютовище 1. Кераміка	Ki-10882	6055± 170	5210-4775	Вперше
Плютовище 1. Древесне вугілля	Ki-10883	6205± 90	5295-5055	Вперше
Плютовище 1. Древесне вугілля	Ki-10884	6120± 90	5209-4857	Вперше
Хутір Тетеревський. Кераміка	Ki-8691	6490± 90	5517-5363	Вперше
Нобель 1. Кераміка	Ki-9843	6230± 150	5340-4960	Вперше
Лядина Мис. Кераміка	Ki-10887	6150± 150	5280-4855	Вперше
Лядина Мис. Кераміка	Ki-10888	6290± 150	5465-5060	Вперше
Лядина 14. Кераміка	Ki-10889	5960± 170	5190-4615	Вперше
Корма 1. Кераміка	Ki-9836	5220± 160	4245-3670	Вперше
Корма 1. Кераміка	Ki-9837	5305± 160	4325-3975	Вперше
Бородянка 3В. Кераміка	Ki-9835	5050± 140	3975-3670	Вперше
Бородянка 3Б. Кераміка	Ki-9838	4870± 120	3795-3520	Вперше
Бородянка 2. Кераміка	Ki-9839	4930± 150	3940-3540	Вперше

Каменка. Кераміка	Ki-8702	5460± 90	4445-4165	Вперше
Грині. Кераміка	Ki-8703	5520± 100	4460-4315	Вперше
Енеолітичні комплекси Подоння				
Олександрія. Кераміка	Ki-9447	5630± 120	4600-4345	Манько, Телиженко, 2003
Клішня 3. Фр-т тігеля	Ki-9610	4970± 80	3909-3657	Манько, Телиженко, 2003
Клішня 3. Фр-т тігеля	Ki-9611	4935± 80	3795-3643	Манько, Телиженко, 2003
Клішня 3. Фр-т тігеля	Ki-9612	5015± 90	3939-3707	Манько, Телиженко, 2003
Занівське. Кераміка	Ki-9245	4910± 80	3787-3639	Манько, Телиженко, 2003
Туба 2. Кістки тварин	Ki-8259	4910± 80	3787-3639	Манько, Телиженко, 2003
Клішня 1	Ki-9441	5360± 110	4325-4045	Манько, Телиженко, 2003
Мезо-неолітичні пам'ятки Криму				
Фатьма-Коба. Поховання	Ki-11083	7180± 160	6215-5890	Вперше
Фатьма-Коба. Шар 3	Ki-10398	6900± 120	5890-5665	Вперше
Фатьма-Коба. Шар 2	Ki-10399	6300± 120	5465-5205	Вперше
Фатьма-Коба. Шар 2	Ki-10449	6440± 120	5515-5295	Вперше
Шан-Коба. Шар 3	Ki-11082	6520± 120	5610-5370	Вперше
Шан-Коба. Шар 3	Ki-11081	5630± 120	4600-4345	Вперше
Буго-дністровська культура (ранній етап)				
Сокольці 2. Кістка	Ki-6697	7440± 60	6287? 68	Telegin et al, 2000
Сокольці 2. Кістка	Ki-6698	7405± 55	6242? 81	Telegin et al, 2000
Базьків острів. Кістка	Ki-6651	7235± 60	6050+64	Telegin et al, 2000
Печера. Кістка	Ki-6693	7305± 50	6108? 53	Telegin et al, 2000
Печера. Кістка	Ki-6692	7260± 65	6078? 64	Telegin et al, 2000
Базьків острів. Кістка	Ki-6696	7215± 55	6033? 61	Telegin et al, 2000
Базьків острів. Кістка	Ki-6652	7160± 55	5986+47	Telegin et al, 2000
Заньковці-2. Кістка	Ki-6694	7540± 65	6336? 76	Telegin et al, 2000
Митьків острів. Кістка	Ki-6695	7375± 60	6144? 85	Telegin et al, 2000
Базьків острів. Кістка	Ki-8166	7410± 65	6253? 86	Котова, 2002
Базьків острів. Кістка	Ki-8167	7270± 70	6089? 66	Котова, 2002
Печера. Кістка	Ki-8164	7205± 70	6032? 70	Котова, 2002
Сокольці-1. Кістка	Ki-8165	7260± 80	6081? 73	Котова, 2002
Добрянка 3. Кістка	Ki-11103	7030± 120	6010-5790	Залізняк, Манько,2004
Добрянка 3. Кістка	Ki-11104	7320± 130	6220-5990	Залізняк, Манько,2004
Добрянка 3. Кістка	Ki-11105	7400± 130	6395-6105	Залізняк, Манько,2004

Добрянка 3. Кераміка	Ki-11106	7070± 150	6065-5775	Залізняк, Манько,2004
Добрянка 3. Кераміка	Ki-11107	7050± 160	6055-5740	Залізняк, Манько,2004
Добрянка 3. Кераміка	Ki-11108	7260± 170	6370-5920	Залізняк, Манько,2004
Гіржево. Кераміка	Ki-11241	7280± 170	6375-5930	За В.Н.Станком, вперше
Гіржево. Кераміка	Ki-11743	7200± 220		За В.Н.Станком, вперше
Гіржево. Кістка	Ki-11240	7390± 100	6380-6110	За В.Н.Станком, вперше
Сороки II, шар 3	Bln-588	7515± 120		Маркевич, 1974
Сороки II, шар 2	Bln-587	7420± 80		Маркевич, 1974
Сороки II, шар 1	Bln-589	6830± 150		Маркевич, 1974
Сороки III	Gd-11297	8430± 90	7510-7410	Ларина и др., 1997
Сатанай				
Гор.1. Кістка	Le-4981	7950±140	7000-6620	Тимофеев и др., 2004
Гор.2. Кістка	Le-4982	7780±200	7000-6410	Тимофеев и др., 2004
Тентек-Сор				
Гор.1. Кістка	ГИН-6177	5500±150	4510-4100	Тимофеев и др., 2004
Кремінна 2				
Вогн.29. Заповнення	Le-6223	6030±120	5200-4730	Тимофеев и др., 2004
Вогн.45. Заповнення	Le-6224	6770±170	5840-5510	Тимофеев и др., 2004
Вогн.27. Заповнення	Le-6220	7600±110	6590-6265	Тимофеев и др., 2004
Вогн.28. Заповнення	Le-6221	7150±85	6157-5897	Тимофеев и др., 2004
Вогн.40. Заповнення	Le-6227	7130±170	6205-5805	Тимофеев и др., 2004
Вогн.44. Заповнення	Le-6222	6600±170	5705-5370	Тимофеев и др., 2004
Вогн.47. Заповнення	Le-6228	6450±160	5630-5320	Тимофеев и др., 2004
Кремінна 3				
Кістка	Le-6868	5540±100	5200-4730	Тимофеев и др., 2004
Кістка	Le-6871	7060±190	6160-5730	Тимофеев и др., 2004
Раздорська 2				
Вугілля	Le-6950	7450±100	6420-6220	Тимофеев и др., 2004
Вугілля	Le-6873	7640±120	6640-6380	Тимофеев и др., 2004
Розсипна 6				
Кістка	Le-6869	8120±120	7350-6800	Тимофеев и др., 2004
Кістка	Le-6870	5880±150	4920-4540	Тимофеев и др., 2004

Кістка	Le-6872	5160±500	4600-3300	Тимофеев и др., 2004
Джангар				
Гор.2. Вугілля	Le-2564	6100±70	6420-6220	Тимофеев и др., 2004
Гор.1. Вугілля	Le-2901	5890±70	4898-4694	Тимофеев и др., 2004
Варфоломеївка				
Шар 2Б. Вугілля	ЛУ-2620	6090±160	5210-4840	Тимофеев и др., 2004
Шар 2Б. Вугілля	ЛУ-2642	6400±230	5565-5070	Тимофеев и др., 2004
Шар 3. Вугілля	ГИН-6546	6980±200	6000-5610	Тимофеев и др., 2004
Каїршак 3				
Вугілля		6950±190	5792±161	Тимофеев и др., 2004
Вугілля		6720±80	5579±65	Тимофеев и др., 2004

РОЗДІЛ 3
ДОНЕЦЬКА КУЛЬТУРА

3.1. Пам'ятки, територія поширення

Пам'ятки донецької культури (ДК) (табл.2,3) відомі, головним чином, в басейні середньої течії річки Сіверський Донець. Основна маса пам'яток розташована на боровій терасі заплавних озер лівого берега Дінця, але декілька з них виявлені на лівих притоках Дінця: Осколі, Айдарі, Калитві (рис.1). Стоянка Хутір Шевченко [Горелик, 1987, с.146-160] розташована у балочній системі ріки Борової, однієї з лівих приток Дінця. Не виключено, що в процесі формування донецької культури, частина донецького населення займала й територію басейнів правих приток Дінця (Глафирівка) [Манько, Ковалюх, 2000, с.3-4].

Зараз відомо більше 70 пам'яток ДК, але наявність такої величезної кількості пам'яток не означає, що джерельна база для вивчення цієї культури дозволяє використовувати всі матеріали як повноцінні. Більшість стоянок ДК стали відомими після зборів підйомного матеріалу. Ці обставини ускладнюють використання матеріалів таких комплексів. Територія поширення донецьких пам'яток збігається з територією, яку пізніше зайняли носії тубинської культури (ТК) [Манько, Телиженко, Журавльов, Ковалюх, 2001, с.27-53]. До того ж, тубинські пам'ятки знаходяться часто на тих самих ділянках борових терас Дінця, які використовували носії ДК. Через це більшість відомих донецьких комплексів є мішаними, що обмежує їхню джерелознавчу цінність. Деякі донецькі пам'ятки із неоднорідним культурним шаром (Ольхова 5, Оріхово-Донецьке 3) стали відомими внаслідок розкопок. Прикладом такої пам'ятки є Ольхова 5, де потужність культурного шару досягає 70см, містить скупчення матеріалів на різних рівнях, що виключає можливість розгляду комплексу цієї пам'ятки як гомогенного.

Уперше на багатошаровість пам'яток донецької культури звернув увагу Д.Я.Телегін, який на стоянці Гирло Осколу 2 виділив два культурних шари [Телегин, 1960. – с. 176–187], які відніс до раннього й пізнього неоліту відповідно. Але навіть у цьому випадку жорсткий розподіл кременевого й керамічного комплексу на ранній та пізній, як нам здається, є некоректним. В умовах, коли культурні шари розташовані на схилі дюни, неможливо впевнено визначити, які кременеві і керамічні вироби співвідносяться саме з ДК. До того ж, зовнішній вигляд кераміки нижнього шару стоянки Гирло Осколу 2 дозволяє скоріше називати цю кераміку тубинською. Про це свідчить наявність у тісті кераміки значної домішки трави, пориста структура, мотиви орнаментації, які всі без винятку знаходять аналоги у пізніх неолітичних пам'ятках Подонеччя.

В цілому, наявність потужного культурного шару на пам'ятці, що, як правило, дуже приваблює археологів, є, на наш погляд, показником його непридатності для історичних реконструкцій і археологічного аналізу. Саме тому, дослідження пам'яток донецької культури Луганською археологічною експедицією під нашим керівництвом переслідувало мету пошуку та розкопок пам'яток, які знаходилися б в умовах відносно рівного рельєфу та мали б культурні шари потужністю до 10 см. На нашу думку, такі шари не переміщені по вертикалі, а їх формування було наслідком одноразового або відносно нетривалого використання площі пам'ятки. Такими пам'ятками є Зелена Горниця 5 і 6 [Манько, 2003, с.150-186.], Клішня 2, 3, 5, Кайдащино 8 [Манько, Телиженко, Ковалева, 1999а. - с. 4-23; Манько, Телиженко, 2000а, с.5-34.], Велика Перерва 1, Хутір Шевченко, Пелагіївка [Горелик, 1987, с.146-160], окремі ділянки Зеленої Горниці 1 [Манько, Телиженко, 1999в, с. 24–39.], Клішні 4. Саме на матеріали цих пам'яток автор спирається у своєму дослідженні.

Мікрокомплекси зазначених пам'яток досить чітко угруповуються у 4 кластери, які відрізняються один від іншого за типологією і технологією виготовлення предметів оснащення мисливського озброєння.

1. Пам'ятки з косими вістрями і пластинками з притупленими краями, які виготовлялися без застосування мікролітичної техніки (Клішня 2,3,5, Кайдащино 8, Глафирівка).

2. Пам'ятки з косими вістрями, вістрями з мікрорізцевими сколами, пластинками з притупленими краями, трапеціями з круторетушованими сторонами. Частина мисливського озброєння виготовляється з застосуванням мікрорізцевої технології (Зелена Горниця 1,5,6).

3. Пам'ятки з набором 2 кластеру, але з трапеціями з пласкою ретушшю, яка заходить на спинки виробів (Клішня 4).

4. Пам'ятки з косими вістрями, пластинками, з притупленими краями,

трапеціями зі „струганими" спинками, в яких пласка ретуш майже повністю вкриває спинку виробу (Усть-Бистра).

Такі кластери, за моїм припущенням, мають відповідати хронологічним етапам розвитку донецької культури. Таке припущення підтверджується даними абсолютної хронології (табл.1), а також даними відносної хронології, заснованим на даних про час появи і існування таких виробів, як трапеції з пласкою ретушшю.

Як здається, генеза донецької культури була тривалим процесом, який відбувався протягом 1-2 етапів розвитку культури.

3.2. Генеза

3.2.1. Стан питання. Питання про походження ДК вирішується, головним чином, на підставі аналізу кременевих виробів донецьких комплексів.

Зараз у фіналі палеоліту та у мезоліті Східної України різні дослідники виділяють декілька культурних явищ, які в тій чи іншій мірі могли брати участь у генезі донецької неолітичної культури. Серед них епіграветські й епімадленські пам'ятки рогаликсько-передільського вузла фіналу палеоліту [Горелик, 2001], стоянки зимівниківської культури [Горелик, 1984б, с.115-133; Зализняк, 1994, с.231-244; Манько, 1996, с.10-31; Гавриленко, 2000, с.17-71], пам'ятки типу Минівський Яр [Телегін, 1982, с.148-152; Горелик, 1984а, с.6-7; Телегин, 1989, с.120-121], Рубці [Горелик, 1984а, с.16-17], Петропавлівка [Горелик, 1984а, с.17-19], типу Тепла [Горелик, 1984а, с.7-8], Хутір Шевченко [Горелик, 1987, с.146-160], Моспино [Телегін, 1982, с.121-126]. Ряд дослідників вважає, що й сама донецька культура є мезо-неолітичною [Зализняк, 1984, с.104; 1998, с.194-199; Горелик, 1986, с.3-19].

Велика кількість культурних явищ, які виділяються у фінальному палеоліті-мезоліті Східної України, дуже заважає проведенню аналізу генези донецької культури. Через це, як здається, вкрай необхідно провести свого роду „ревізію" виділених культур і „типів пам'яток", які, на наш погляд, не відображують картини реального культурного районування мезолітичних культур сходу України, суттєво утруднюють можливість вирішення питання походження неоліту Східної України.

3.2.2. Фінальнопалеолітичні пам'ятки Східної України і генеза донецької культури. У процесі дослідження рогалицько-передільського вузла пам'яток О.Ф.Горелик виділив стоянки з переважанням епіграветських і епімадленських рис [Горелик, 1996б, с.209-218]. Згідно з теорією О.Ф.Горелика, обидві культурні традиції, представлені у рогаликсько-передільських пам'ятках, брали участь у генезі донецької культури [Горелик, 2001, с.310-337]. Не заглиблюючись в опис комплексів, відзначимо, що епіграветські комплекси (Передільськ 1 та інші) дослідником пов'язуються з донецькою культурою на підставі наявності серійних знахідок мікрорізців. Проте, факт наявності мікрорізцевої техніки у фінальному палеоліті не є достатнім для висновку про генетичний зв'язок рогалицько-передільських комплексів із донецькою культурою. Як відзначав Л.Л. Залізняк [Зализняк, 2002, с.126-127], аналізуючи концепцію О.Ф. Горелика, мікрорізцева техніка була поширеною у епіграветі України настільки, що її наявність у тому чи іншому комплексі не може бути аргументом, що доводить факт генетичного зв'язку. До цього слід додати, що наявність хронологічного хіатусу між епіграветом рогалицько-передільського вузла (11400ВР) і найдавнішими донецькими пам'ятками (7400-7300ВР), що сягає 4 тисяч років, виключає можливість генетичного зв'язку між ними.

На нашу думку, та ж перерва історичного процесу у кілька тисяч років заважає генетично пов'язати ДК із комплексами рогалицько-передільського вузла, які характеризуються трапеціями осокорівсько-рогалицького типу (Рогалик 2, 4) та інші. Ситуація ускладнилася з виділенням свого часу О.Ф.Гореликом пам'яток типу Тепла [Горелик, 1984а, с.7-8], які повинні були заповнити хронологічну лакуну між фінальним палеолітом і раннім донецьким неолітом. Комплекс Теплої з епімадленськими комплексами Рогалика нібито пов'язувала серія низьких трапецій з круторетушованими верхніми основами. Інші вироби, знайдені в Теплій, фактично не відрізняються від тих, що присутні у неолітичних донецьких комплексах. Зокрема, колекція з Теплої містить такі визначні для донецьких пам'яток вироби, як косе вістря, мікропластинку з притупленим краєм, різець-струг, вістря абузівського типу.

Пам'ятка Тепла є розвіяною дюною, на площі якої не зафіксовано жодних ознак культурного шару. Всі знахідки теплянського комплексу походять зі зборів із поверхні. Загальна кількість виробів із вторинною обробкою ледве перевищує півтори сотні. За умов неповноцінності комплексу висновок про зв'язок донецької культури з Рогаликом є, на нашу думку, сумнівним.

Пошук аналогій трапеціям із ретушшю по верхній основі стоянки Тепла більш перспективний серед неолітичних, а не пізньопалеолітичних комплексів Східної Європи. Трапеції такого типу відомі у Північному Прикаспії у комплексах пізньомезолітичної сіроглазівської культури [Васильев, Выборнов, 1988, с.3-41], а також на неолітичній стоянці VI тис. до н. е. Джангар [Кольцов, 1988, с.52-91]. Трапеції з ретушшю по верхній основі є в матеріалах культури Таш-Аїр у Криму. Наявність таких виробів відзначена у комплексах Буран-Кая (верхній шар), Таш-Аїр (8-6 шари) [Крайнов, 1960, с.146-151; Yanevich, 1998, P.147-159; Яневич, 2004, с.169-190].

Не виключено, що трапеції з ретушшю по верхній основі досить пізні навіть у межах неоліту. Такі вироби знайдені у пізньонеолітичних комплексах тубинського вузла пам'яток (Попаснянський район Луганської області) на Сіверському Дінці, які датуються останньою третиною VI тис. до н. е. за даними радіовуглецевого аналізу [Манько и др., 2001, с.27-53]. Ці обставини дають підстави для сумнівів як щодо гомогенності колекції Теплої, так і до самого існування такого явища, як пам'ятки типу Тепла.

Таким чином, сучасна джерельна база дає підстави вважати, що всі аргументи щодо прямого генетичного зв'язку фінального палеоліту й неоліту Східної України є вкрай ненадійними.

3.2.3. Зимівниківська культура. Ще одним явищем, яке різні дослідники [Манько, 1996, с.10-31; Горелик, 1997, с.32-37] пов'язують з генезою ДК, є зимівниківська культура (ЗК). ЗК була виділена відносно недавно, це відбулося після того, як стали відомими комплекси Зимівники 1 (1-3) [Горелик, 1984б, с.115-133], Сабівка 1 [Манько, 1997, с.11-26] та В'язівок 4 [Коен, 1992; Неприна, Супруненко, Гавриленко 1992, с.136-146]. Незважаючи на наявність численних публікацій, пов'язаних із пам'ятками ЗК, зараз існують розбіжності у поглядах щодо території поширення ЗК, щодо її періодизації, а також щодо складу пам'яток, які слід відносити до ЗК. Л.Л.Залізняк і І.В.Гавриленко [Залізняк, Гавриленко, 1995, с.3-15; 1996, с.97-103] наполягають на широкому розумінні поняття ЗК, відносять до її складу пам'ятки як степової так і лісостепової смуг Лівобережної України (Зимівники 1, Сабівка 1, Сурський Острів 5, В'язівок 4, Загай, Дніпровець). О.Ф. Горелик ставиться до таких висновків більш обережно, стверджує, що кременевий комплекс стоянки В'язівок 4 більше подібний до комплексів пісочнорівської культури [Горелик, 1998]. Автор цієї роботи наполягає на тому, що до ЗК слід відносити лише пам'ятки Східної України у межах степової смуги (Зимівники 1, Сабівка та інші) [Манько, 1992, 1993, 1996, 1999]. В цій роботі не місце для з'ясування культурної атрибуції окремих пам'яток і території розповсюдження ЗК. Підкреслимо лише, що коли ми будемо говорити про участь ЗК у генезі ДК, ми будемо брати до уваги тільки зимівниківські пам'ятки Східної України, тобто ті, що, за І.Г. Гавриленком [Гавриленко, 2000, с.71-92], входять до складу сабівського варіанту ЗК, або ті, які, за В.О. Маньком, характеризують ЗК у цілому [Манько, 1996, с.10-31; 1997, с.11-26].

Зимівниківські пам'ятки характеризуються такими рисами: техніка розщеплення, заснована на використанні багатоплощинних, у меншій мірі – на розщепленні двоплощинних і підконічних нуклеусів, переважання відщепових заготовок для виготовлення знарядь; використання жорсткого відбійника, переважання серед геометричних мікролітів симетричних виробів високих пропорцій. Зимівниківські пам'ятки Донбасу відрізняються застосуванням псевдомікрорізцевої технології у виготовленні геометричних мікролітів та наявністю двобічнооброблених сокир із траншеподібними сколами.

Вперше про можливість взаємодії донецької і зимівниківської культур писав О.Ф.Горелик, який відзначив наявність виробів, схожих на донецькі (різці-струги, круглі скребки), в інвентарі Зимівників 1-2 [Горелик, 1984б, с.].

Ідею про взаємовплив зимівниківських і донецьких пам'яток запропонував автор [Манько, 1992, с.; 1993, с.143-150]. Підставою для цього була наявність у пізніх зимівниківських комплексах виробів, які були характерними для донецької культури.

Звернув увагу на наявність трапецій, що нагадували зимівниківські, у донецьких комплексах Л.Л. Залізняк, який пояснив це тим, що ДК змінила зимівниківську у Подоненччі [Залізняк, 1998, с.198]. На його думку ЗК або брала участь у формуванні ДК, або була поглинена останньою [Залізняк, 1998, с.159]. При цьому робиться застереження, що зимівниківські трапеції могли бути звичайною домішкою у донецьких пам'ятках.

Дуже обережно про можливість участі зимівниківського населення у генезі ДК писав І.М. Гавриленко [Гавриленко, 2000, с.91-92]. Він відзначав наявність у донецьких комплексах

зимівниківських за походженням трапецій, але зауважував, що трапеції ДК виготовлялися на правильних пластинчастих заготовках, на відміну від грубих відщепових трапецій ЗК. І.М. Гавриленко також вважав, що і сокири у донецьких пам'ятках також пов'язані із зимівниківськими комплексами.

Як бачимо, більшість дослідників дуже обережно ставиться до вирішення питання про участь зимівниківської культури у генезі ДК. Це й не дивно, якщо враховувати, що хронологія донецької і зимівниківської культур не з'ясовані остаточно, залишається навіть відкритим питання, чи могли співіснувати носії двох культур. Спільною рисою ж усіх висловлених думок є те, що у комплексах донецьких пам'яток є вироби, які знаходять аналоги у зимівниківських комплексах.

Очевидно, всі висловлені думки мають раціональне зерно, перш за все – ті, що стосуються наявності у донецьких комплексах геометричних мікролітів, подібних зимівниківським. Геометричні мікроліти, яким властиві масивність, високі пропорції, знайдені у донецьких стоянках Хутір Шевченко, Пелагіївка 3, Петрівське 4, 10, 28, Пришиб, Дробишево, Ольхова 5, Зелена Горниця 1 і 5 та у інших. Зауваження І.М. Гавриленка [2000, с.91-92] про те, що донецькі трапеції виготовлені, як правило, на правильно огранених пластинах, не зовсім коректне. Достатньо багато відомо і трапецій на відщепах (Петрівська 28, Ольхова 5), і на пластинах із нерівним огранюванням (Ольхова 5, Зелена Горниця 1, 5). До того ж, якщо говорити про високі трапеції із зимівниківських стоянок, то серед них далеко не всі виготовлені на відщепах. Особливо показовим є комплекс стоянки Сабівка 1, де серед 60 трапецій приблизно рівними частинами представлені такі, що виготовлялися на відщепах і ті, що зроблені на пластинчастих заготовках. При цьому, деякі з трапецій Сабовки 1 мають паралельне огранення.

Не тільки подібність форм геометричних мікролітів є показником спорідненості ЗК і ДК. Не менш важливим є наявність спільних рис у технології виготовлення геометричних мікролітів. Багато високих і середньовисоких трапецій ДК, як і зимівниківські, виготовлялися із застосуванням псевдомікрорізцевої технології. Знахідки псевдомікрорізців не дуже численні у комплексах кам'яної доби Подоння. Такі вироби знайдені у комплексах стоянок Сабівка 1 (нижній шар), Зимівники 1-2, Петрівська 28. У комплексі Зеленої Горниці 5 є виріб, який можна було б назвати заготовкою трапеції. В цього виробу на проксимальній частині знаходиться виїмка, яка підготувала до зняття псевдомікрорізець. Трапеції ДК, виготовлені із застосуванням мікрорізцевої чи псевдомікрорізцевої технології, часто можна відрізнити від виробів, які виготовлені методом ретушування зламів заготовок. Перші візуально виділяються наявністю круторетушованих виїмок по сторонах, які доходять до заретушованої фасетки мікрорізцевого сколу. Такі трапеції мають своєрідну „сходинку" посередині круторетушованих сторін. Як здається, більшість вістер із мікрорізцевими сколами ДК також виготовлені із застосуванням псевдомікрорізцевої та мікрорізцевої технології. Не виключено, що поява таких вістер взагалі стала можливою у донецьких комплексах саме завдяки контактам із носіями пізньої ЗК. Яніславицькі вістря були знайдені у верхньому шарі Сабівки 1, а також у комплексі Кремінної Гори.

Важливою відмінністю зимівниківських і донецьких комплексів є те, що у зимівниківських комплексах зафіксована наявність лише псевдомікрорізцевої технології, а у донецьких комплексах – як псевдомікрорізцевої, так і мікрорізцевої. Це навіть дало підстави багатьом дослідникам розробити такі системи періодизації ДК, які засновувалися на простій схемі: мікрорізцева технологія відповідала найдавнішим пам'яткам, а псевдомікрорізцева з'являлася у пізніх донецьких комплексах як наслідок деградації мікрорізцевої технології [Нужный, 1979, с.35-43; Залізняк, 1998, с.198; Горелик, 1996, с.; 1997, с.32-37]. Але, як здається, протиставлення двох технологій не могло бути хронологічним показником щодо донецьких комплексів.

Справа в тому, що зимівниківські трапеції виготовлялися з відщепів і коротких пластинчастих заготовок. Застосування мікрорізцевої технології тут було можливим лише у спрощеному вигляді, коли з кутка заготовки знімався псевдомікрорізець. Щоб зняти мікрорізець, потрібна була заготовка більшої довжини. Такі заготовки могли з'явитися тільки з розвитком пластинчастої техніки. Саме тому, у донецьких комплексах, які відрізнялися від зимівниківських орієнтацією на виготовлення пластинчастих заготовок, і мікрорізцева, і псевдомікрорізцева технології могли співіснувати.

Слід також відзначити, що поруч з описаними технологіями у носіїв ДК завжди існувала й третя, яка, як здається, була характерною рисою

найдавніших донецьких комплексів. Ця технологія була пов'язана з виготовленням наконечників і вістер методом ретушування зламу заготовок.

Дуже цікавою є думка І.М. Гавриленка [2000, с.91-92] про можливість походження сокир ДК від зимівниківських. Традиційно степові пам'ятки вважаються мікролітичними, на відміну від макролітичних пам'яток лісу. Як правило, наявність у комплексах сокир має свідчити про походження комплексу від кола лісових пам'яток. Свого часу це стало причиною того, що Д.Я. Телегін охарактеризував ДК як мікро-макролітичну, тобто пов'язаною за походженням як із мікролітичним півднем, так і з макролітичними культурами півночі України. Саме тому, можливість розглянути наявність сокир у донецьких комплексах як результат контактів з автохтонною степовою культурою дуже важлива.

Сокири у зимівниківському середовищі не набули значного поширення. Зараз відомо всього 4 сокири, які можна пов'язати з ЗК. Всі вони походять із комплексу Сабівка 1 (нижній шар). Ці сокири досить грубі. Дві з них виготовлені на нуклеподібних відщепах, ще дві – із двобічно оббитих конкрецій. Три з чотирьох сокир мають форму, наближену до овальної. Всі сокири – із поперечними „траншеподібними" сколами. Про наявність масивних знарядь для обробки дерева свідчить також тесло з комплексу Петропавлівки, а також сокира з неопублікованого комплексу Должик (щоправда, комплекс Должика мішаний, містить як зимівниківські, так і платовоставські матеріали). Слід також відзначити, що зимівниківська індустрія відрізняється наявністю у деяких комплексах дископодібних нуклеусів, які відрізняються від сокир лише відсутністю траншеподібного сколу. Такі нуклеуси знайдені у комплексах Сабівка 1 (нижній шар), Сабівка 1 (верхній шар), Сабівка 2, Зимовники 1-2. Подібні нуклеуси могли використовуватись як заготовки для сокир-різаків, подібних донецьким і тим, що знайдені у комплексі Сабівки 1 (нижній шар). Про можливість походження донецьких сокир від зимівниківських нуклеусів свідчить також наявність в усіх без винятку донецьких комплексах поруч із сокирами багатоплощинних нуклеусів від виготовлення відщепів, в тому числі й нуклеусів, які нагадують дископодібні. Це, певною мірою, може слугувати аргументом на користь припущення про наявність зимівниківських рис у донецьких комплексах.

Таким чином, такі визначнальні для донецької культури знаряддя, як трапеції, яніславицькі вістря, сокири, знаходять відповідність у комплексах пізньої ЗК. Але для остаточного з'ясування можливості участі зимівниківського населення у генезі ДК, слід розглянути питання про можливість цього з позицій хронології, тобто з'ясувати, чи не могло бути між зимівниківськими і донецькими комплексами часової лакуни.

Питання про можливість співіснування зимівниківських і донецьких пам'яток треба вирішувати шляхом аналізу пізніх зимівниківських комплексів Сабівка 1 (верхній шар) (рис.2-4) [Манько, 1997, с.11-26], Врубівка (рис.5-6) [Манько, 1996, с.10-31], Минчекур [Горелик, 2003, с.11-30], Петропавлівка [Горелик, 1984а, с.4-23], Кремінна Гора [Цвейбель, 1984, с.58-59], Моспіно [Телегін, 1982, с.121-126].

Усі перелічені пам'ятки не є бездоганними з точки зору джерельної чистоти. Більшість цих пам'яток стала відомою внаслідок зборів підйомного матеріалу, або розкопок на невеликій площі. Навіть розкопані пам'ятки (Моспіно, Сабівка 1, Врубівка) можуть містити суміш матеріалів донецької і зимівниківської культур.

Але є й підстави вважати, що комплекси перелічених стоянок можуть бути гомогенними. У 6 перелічених комплексах простежуються як традиційні зимівниківські риси: багатоплощинні нуклеуси (рис.5: 1,7), високі і середньовисокі трапеції (рис.3: 1-17,21-24,26-28) і трикутники (рис.3: 20; 6:1-2), так і нові для ЗК донецькі риси (олівцеподібні нуклеуси (рис.2: 4; рис. 5: 3), косі вістря (рис.3: 31,33; 6: 7), в тому числі й з мікрорізцевими сколами (рис.3: 31); різці-струги (рис.4: 2,5,13; 6: 17-18,22). Такий набір не можна вважати механічною сумішшю, бо далеко не всі донецькі компоненти представлені у зимівниківських комплексах. Так, відсутні такі визначальні вироби, як пластинки з притупленими краями. Ті екземпляри, які знайдені у зимівниківських комплексах (рис.3: 25,35-36,48; 6:3), мало нагадують донецькі, які вужчі і виготовлені ретельніше. Якщо ми маємо справу з механічною сумішшю матеріалів, то відсутність пластинок із притупленими краями дивує. Мабуть-таки, вироби донецького вигляду є органічною частиною пізніх зимівниківських комплексів, у яких вони з'явилися внаслідок контактів із населенням ДК.

Дуже цікавими є дані стратиграфії стоянок Сабівка 1 (верхній шар) і Врубівка. Матеріали цих стоянок були розташовані у чорноземному шарі, який знаходиться над прошарком бурого суглинку. Згідно із сучасними побудовами палінологів, суглинки бурого кольору є викопним

грунтом фінальноплейстоценового-раннього голоценового часу (дріас-пребореал-бореал) [Герасименко, 1997, с.3-64]. Тобто нижні гумусові шари можуть датуватися тільки атлантичним часом. Це також свідчить про можливість співіснування донецьких і зимівниківських комплексів.

Таким чином, сучасна джерельна база дає можливість зробити такі висновки:

1. Пізні зимівниківські і ранні донецькі пам'ятки мали розвиватися приблизно в один час у межах першої половини атлантичного етапу. Але не виключено, що їх синхронність не є абсолютною: пізньозимівниківські пам'ятки могли існувати й до появи донецького населення у заплаві Дінця.

2. Інвентар донецьких комплексів несе риси, характерні для зимівниківських пам'яток, що може бути свідченням впливу зимівниківського населення на генезу ДК. Наявність у більшості донецьких комплексів виробів, пов'язаних з застосуванням різних технологій (мікрорізцевих та із ретушуванням зламів заготовок) може свідчити про інтеграцію окремих груп зимівниківського населення у ДК та про наявність синтезу двох технологій кременеобробки.

3. Зворотній вплив донецького населення на ЗК не призводив до засвоєння у носіїв ЗК донецьких рис у їх повному обсязі. Це може свідчити про те, що вплив ДК на пізню зимівниківську обмежувався засвоєнням окремих технологічних рис.

3.2.4. Питання про пам'ятки типу Минівський Яр. Уявлення про індустрію Минівського Яру формується на базі результатів досліджень, які проводилися на пам'ятці у різні часи П.П. Єфименко, М.М. Сибільовим, І.Ф. Левицьким, Д.Я. Телегіним, О.О. Кротовою, і О.Ф. Гореликом [Горелик, 1984а, с.6-7]. Дослідження пам'ятки, попри те, що список її дослідників дуже великий, ніколи не носили більш-менш масштабного характеру. Тому колекції, отримані при дослідженні пам'ятки, не дають відповіді на коло запитань щодо культурної й хронологічної позиції комплексу, а також про можливість участі носіїв минівськоярської індустрії у генезі донецької культури.

Техніка розщеплення у Минівському Ярі – переважно відщепова. У комплексі переважають грубі призматичні нуклеуси, але є й нуклеуси підконічної форми, які використовувались для отримання пластинчастих заготовок. Серед виробів із вторинною обробкою – скребачки кінцевих форм, різці-струги. Знайдене вістря яніславицького (донецького) типу. Особливістю комплексу є наявність серій сокир-транше з перехватами.

Зараз існує дві протилежні думки про можливість участі носіїв минівоярських традицій у генезі ДК.

Перша точка зору належить Д.Я. Телегіну, який вважає, що комплекс Минівського Яру характеризує відщепову макролітичну традицію, яка є абсолютно самобутнім явищем [Телегин, 1989, с.120-121].

Протилежної думки дотримується О.Ф. Горелик. Він вважає, що носії минівоярських традицій мають безпосереднє відношення до ДК. На його думку, наявність таких виробів, як різці-струги і яніславицькі вістря, є достатньою умовою для проголошення цього явища предтечею ДК.

Слід відзначити, що обидва дослідники мають спільну точку зору на походження пам'яток типу Минівський Яр, які пов'язуються із мезолітом Подесення, що також характеризується відщеповою технікою і наявністю сокир-транше.

На жаль, ми не можемо погодитися із жодною з цих точок зору. Викликає підозру одиничність пам'яток типу Минівський Яр; власне кажучи, тип представлений епонімною пам'яткою (крім Минівського Яру традиційно відносять до пам'яток цього типу також Вікніно й Сніжковку – стоянки з мізерною кількістю кременю [Телегин, 1989, с.120]). Враховуючи, що тип пам'яток був виділений кілька десятків років тому, можна було б розраховувати на те, що знайдуться й аналогічні пам'ятки. Минівський Яр – дуже невеликий комплекс, колекція його нечисленна й недіагностична. При цьому, висновок про культурну самобутність минівоярського комплексу був зроблений дослідниками 70-80-х років минулого століття, коли зимівниківські комплекси ще не були відомі. А між тим, Минівський Яр не відрізняється від пізніх зимівниківських пам'яток. Ми бачимо тут таку ж відщепову техніку, ті ж кінцеві скребки. Відсутність трапецій можна пояснювати тим, що була досліджена невелика площа. Навіть наявність тесел із перехватом не повинно дивувати: аналогічний виріб є у пізньому зимівниківському комплексі Петропавлівка. Наявність яніславицького вістря також не показник, такі ж вістря є й у комплексах ЗК (верхній шар Сабівки 1, Кремінна Гора).

Таким чином, немає вагомих підстав шукати аналоги Минівського Яру серед пам'яток далекого Подесення. Як здається, немає підстав

відокремлювати Минівський Яр від кола пізніх зимівниківських пам'яток. Відповідно, питання про участь носіїв традицій Минівського Яру у генезі ДК не можна відділяти від питання про участь зимівниківського населення у генезі ДК.

З проблемою минівоярський тип пам'яток пов'язані питання про наявність у мезоліті і неоліті Подоненчя пам'яток типу Рубці [Горелик, 1986] і Райгородка [Телегин, 1982], де знайдені постсвідерські вістря, що також могло би вказувати на зв'язки ДК із мезолітом і неолітом Подесення. Обидві пам'ятки представлені епонімними комплексами. Матеріали Райгородки дали можливість Д.Я. Телегіну виділити райгородський етап донецької мезолітичної культури. О.Ф. Горелик схильний розглядати Рубці і Райгородку як споріднене явище. Слід відзначити, що мізерні колекції двох стоянок, що стали основою для виділення культурних явищ і етапів культури, не дають можливості для коректних висновків. Наявність вістер, які нагадують постсвідерські, у комплексах згаданих стоянок, не виходить за межі загальної характеристики ДК. Подібне ж вістря є у колекції стоянки Петрівська 4, однієї з класичних стоянок, аналіз комплексу якої сформував наші уявлення про характер донецької індустрії. Таким чином, використання невеликих колекцій підйомного матеріалу, є, на наш погляд, небажаним у далекосяжних історичних і археологічних реконструкціях. Випадкові вибірки знарядь можуть демонструвати будь-яке сполучення кременевих виробів, яке не буде відповідати реально існуючому культурному явищу.

3.2.5. Яніславицька культура. Взаємозв'язок яніславицької (ЯК) і ДК є дискусійним питанням, яке існує завдяки тому, що всі відомі донецькі комплекси (крім найбільш ранніх) містять вістря з мікрорізцевими сколами, подібні до тих, що поширені у комплексах яніславицької культури. Подібність вістер із мікрорізцевими сколами ЯК і ДК полягає не лише у способі оформлення колючої частини, але й у тому, що, як правило, мікрорізцеві сколи робилися на проксимальних частинах заготовок. Тим не менше, Д.Я. Телегін з сумнівом ставився до можливості ототожнення вістер двох культур. Він підкреслював, що виготовлення вістер комплексів ДК не було пов'язаним із мікрорізцевою технікою (що було помилкою), тому пропонував називати вістря комплексів ДК донецькими вістрями [Телегин, 1978, с.32-35]. Але знахідки мікрорізців у комплексах ДК Хутір Шевченко і Пелагіївка [Горелик, 1987, с.146-160] знову гостро поставили питання про можливість ототожнення вістер ЯК і ДК.

Проблема взаємозв'язку яніславицької і донецької культур вирішувалася багатьма дослідниками України, Росії й Польщі. Зараз у літературі відзначені три головні напрямки вирішення цього питання, два з яких – взаємовиключні.

Одна з таких ліній пов'язана з пошуком витоків яніславицької культури у Подоненчі. Прихильником такої теорії була Х. Венцьковська [Wieckowska, 1973, S.607; 1975, S.420,432]; нажаль, її позиція є найбільш уразливою з точки зору сучасного стану дослідження проблеми. Враховуючи наявність багатьох паралелей яніславицького кременевого інвентарю у комплексах культури Свадборг, Маглемезе [Залізняк, 1998, с.189], слід визнати, що гіпотези щодо східного походження яніславицької культури – маловірогідні.

Другу лінію репрезентують погляди Л.Доманської [Domanska L., 1990, S.83-85], яка розглядає донецьку культуру у складі яніславицько-рудоострівського циклу, до складу якого також входять яніславицька, рудоострівська культури, а також культура Максімоніс. Щодо теорій про можливість міграції носіїв рудоострівської культури у Подоненчя, Л.Доманська впевнена, що сучасна джерельна база не може дати аргументів ані для їх підтвердження, ані для спростування.

Позиція Л.Доманської, як бачимо, характеризується невизначеністю. Тим не менше, дуже сильною стороною її гіпотези щодо співвідношення яніславицької та донецької культур є визнання факту того, що обидві культури зазнали потужного впливу від культур кавказько-причорноморського кола (термін належить Л. Доманській), зокрема – кукрецької [Domanska L., 1991, S.74-80]. Але звести все до того, що яніславицькі вістря і в донецькому, і в яніславицькому середовищі поширювалися завдяки контактам із кукрецькою культурою – на наш погляд, неправильно. Сама ж дослідниця відзначає, що на 8 пам'ятках кукрецької культури було знайдено лише 28 вістер із мікрорізцевими сколами. В останній час ця статистика дещо змінилася, але факти вперто свідчать про те, що яніславицький вплив на кукрецьку культуру є більш імовірним. Однак основним досягненням Л. Доманської у висвітленні питання про взаємовплив донецької і яніславицької культур є констатація факту того, що комплекси цих культур, а також кукрецької культури, мають багато спільних рис, зумовлених взаємовпливом.

Більшість теорій, які існують у сучасній літературі, кажуть про участь яніславицького населення у генезі ДК.

Вперше висновок про участь яніславицького населення у генезі ДК висловив Л.Л. Залізняк [Залізняк, 1978, с.89-97; 1979, с.54-65]. У 1984 р. Л.Л. Залізняк зробив висновок про південноруський у своїй основі характер донецьких пам'яток та про технологічні особливості виготовлення вістер з мікрорізцевим сколом ДК, але їх появу на Дінці пов'язав із впливом рудоострівського (яніславицького) населення Полісся. Після того, як у Подонеччі стала відомою стоянка Хутір Шевченко [Горелик, 1987, с.146-160], Л.Л. Залізняк зробив висновок про міграцію частини яніславицького населення у Подонеччя [Залізняк, 1991, с.40-41; 1998, с.191]. При цьому, було відзначено, що яніславицька міграція не призвела до потужного впливу на донецьке населення, а яніславицькі мігранти швидко були асимільовані носіями південноруських традицій. Дослідник також відзначає, що антропологічний склад неолітичних могильників Подніпров'я свідчить про рух у південному напрямку масивних широколицих північних європеоїдів, тобто населення, яке добре відоме за могильниками Західної Балтії (Скотехолм, Ведбек, Ертебелле, Стробі Егеде). На думку Л.Л. Залізняка, це ж населення просунулося і у Подонеччя, де влилося у склад ДК.

Позиція О.Ф. Горелика щодо яніславицького впливу на формування донецької культури не залишалася незмінною. Зараз дослідник є прихильником автохтонної теорії походження ДК. Але у своїх працях 80-х років О.Ф. Горелик був прихильником міграційної теорії походження ДК, виділив у складі культури пам'ятки типу Хутір Шевченко, походження яких пов'язував із мезолітом Литви, а саме – зі стоянкою Максімоніс [Горелик, 1987, с.146-160]. В цілому, колишня позиція О.Ф. Горелика близька до позиції Л.Л. Залізняка. Обидва дослідники вважають, що яніславицька людність мігрувала у Подонеччя, але Л.Л. Залізняк пов'язував цей процес з Київським Поліссям, а О.Ф. Горелик – із Литвою.

На відміну від інших гіпотез, де порівняння культур робиться на типологічному рівні, гіпотези Л.Л. Залізняка й О.Ф. Горелика базуються на аналізі технології комплексів.

Позиція О.Ф. Горелика, тим не менш, більш вразлива. Його найпотужніший аргумент щодо наявності паралелей комплексів Хутір Шевченко і Максімоніс [Римантене, 1971, с.121-122] – відсутність трапецій у комплексі Максімоніс 4 і нечисельність трапецій у Хуторі Шевченко. Але рис відмінності більше, ніж рис подібності. Вістря з мікрорізцевими сколами у комплексі Хутір Шевченко представлені єдиним різновидом – на пластинках зі зламаною основою. Комплекс Максімоніс 4 демонструє наявність інших типів вістер, в тому числі ромбічних і з вигнутими ретушованими спинками, а також одного вістря з виділеним черешком. У комплексі Максімоніс відсутні пластинки з притупленими краями, натомість є вироби, відомі як „яніславицькі трикутники". Слід також відзначити, що у комплексі Хутір Шевченко немає жодного торцевого нуклеуса, які, схоже, у яніславицьких стоянках спеціально використовувалися для виготовлення заготовок вістер із мікрорізцевими сколами.

Усі наведені аргументи проти впливу культури Максімоніс також можна використати й при аналізі гіпотези Л.Л. Залізняка щодо міграції у Подонеччя яніславицького населення Київського Полісся. Але Л.Л. Залізняк, ніби передбачаючи можливість подібних контраргументів, відзначає, що в процесі просування яніславицького населення на схід кількість трикутників зменшується, що фіксується вже на пам'ятках Київського Полісся [Залізняк, 1991, с.97-104; 1998, с.187]. До того ж, Л.Л. Залізняк не погоджується з віднесенням ДК до яніславицького кола пам'яток, відзначаючи, що яніславицьких рис у донецьких комплексах надто мало для того, щоб віднести їх до яніславицької спільноти.

Але ми не можемо погодитися і з тим, що яніславицька міграція у Подонеччя, хоч і не пов'язана з переміщенням великих мас населення, взагалі мала місце. Джерела, які походять з суміжних із басейном Дінця регіонів, не дають підстав для висновку про наявність такої міграції. По-перше, яніславицькі комплекси навіть у Поліссі невідомі на лівому березі Дніпра. Навіть якщо припустити думку, що такі пам'ятки будуть знайдені у майбутньому, слід було би припустити можливість знахідок яніславицьких вістер на Полтавщині, яку не можна минути на шляху з Полісся до Подонеччя. Але тут, навіть у комплексах, які за складом кременевих виробів нагадують ДК (Біла Гора [Рудинський, 1920, с.3-16]; Малоперещепинська 2а [Гаскевич, Гавриленко, 2000, с.81-93]), яніславицькі вістря відсутні. Можна припустити, що яніславицький рух у Подонеччя відбувався через Дніпровське Надпоріжжя, де, як відзначалося, серійно знайдені яніславицькі вістря. Такий варіант є можливим, але тоді можна було б говорити лише

про опосередкований вплив яніславицького населення на формування ДК. Такий вплив був обумовлений впливом кукрецької культури, наявність контактів носіїв якої з яніславицьким населенням надійно зафіксована [Залізняк, 1998, с.192].

Більше зауважень викликає спроба Л.Л.Залізняка підкріпити свою теорію антропологічними даними – пов'язати яніславицьку людність, як і ДК, із розповсюдженням у могильниках Надпоріжжя поховань, небіжчики в яких належали до так званого вовнизького північноєвропейського антропологічного типу [Бунак, 1959, с.80-82], носії якого характеризувалися масивністю та широким обличчям [Залізняк, 1998, с.189, 204].

Але у Подоneччі досі не знайдені поховання ДК із вовнизькими ознаками. Єдине відоме донецьке поховання (Клішня 3 [Манько, Теліженко, 2000а, с.5-34]) досі не опрацьоване антропологами.

До того ж, вовнизький тип не обов'язково слід пов'язувати з яніславицьким населенням. Наприклад, відоме яніславицьке поховання [Chmielewska, 1951; Кольцов, 1977, с.175-178] пов'язане із так званим лапоноїдним антропологічним типом [Steslicka-Mydlarska, 1951, S.49-66]. До того ж поховальний обряд, зафіксований тут, не має аналогів серед поховань українських могильників. Як відомо, яніславицький небіжчик був похований у сидячому стані, поховання супроводжував багатий кременевий комплекс: яніславицькі вістря й трикутники, а також кістяне вістря, ікла кабана, роги оленя, черепашки та інше.

З іншого боку, не виключено, що далеко не всі яніславицькі поховання були пов'язані саме з таким обрядом. Одне з яніславицьких поховань Гижицько-Перкуново у Польщі [Glosik, 1968, S.79-92] – у випростаному стані, північно-східної орієнтації. Поховання супроводжував інвентар: підвіска із зубів оленя, лося й тура. Поховання були засипані вохрою. Такі риси поховального обряду дійсно знаходять аналоги серед поховань могильників маріупольського типу. На жаль, збереженість кісток не дозволила визначити антропологічний тип похованих.

Таким чином, жодна з існуючих теорій щодо контактів яніславицької і донецької культур, як здається, не позбавлена слабких місць. Очевидно, на сучасному рівні знань питання не може бути вирішено остаточно.

Обидві культури повинні були розвиватися синхронно у першій половині атлантикуму, про що свідчать серії радіовуглецевих датувань.

Ареал обох культур розташований на території, яка пізніше увійшла до складу дніпродонецької культурно-історичної області (ДДКІО), що може бути свідченням наявності постійних прямих або опосередкованих контактів, які обумовлювали появу спільних елементів матеріальної культури у груп населення, не пов'язаних спільністю походження.

На початку неоліту обидві культури розвивалися у місцевостях з подібними ландшафтами. Склад фауни та флори заплави Дінця на початку атлантичного періоду все більше наближався до стандартів лісової смуги.

Обидві культури зазнали значного впливу кукрецької культури, яка, так би мовити, виступала у ролі посередника між носіями культурних традицій багатьох досить віддалених регіонів і відігравала значну роль у поширенні інноваційних технологій, насамперед – відтискної техніки розщеплення.

3.2.6. Кукрецька культура. Наявність кукрецьких вкладнів на донецьких стоянках Хутір Шевченко, Петрівська 28, Петрівська 4 і 4а, Ольхова 5, Тепла, Велика Перерва 1 дозволяє мені розглянути питання про можливу участь КК у генезі ДК.

Вперше на визначну роль кукрецької культури у неолітизації межиріччя Дніпра й Сіверського Дінця звернув увагу В.Н. Даниленко [Даниленко, 1969, с.30-31], який вважав, що шляхом інфільтрації кукрецького населення у північному напрямку проходив процес неолітизації місцевих мезолітичних культур.

Наявність кукрецького компоненту на пам'ятках ДК була відзначена досить давно. Дослідження О.Ф. Горелика призвели до знахідок вкладнів кукрецького типу на багатьох стоянках Донбасу, зокрема, у комплексах Моспіно, Тепла, Хутір Шевченко, Ольхова 5. Але О.Ф. Горелик не звернув уваги і не зафіксував своєї думки щодо участі або неучасті КК у генезі ДК. Тим не менш, О.Ф. Горелик [Горелик, 1997, с.32-37] в одній з публікацій зауважує, що кременева індустрія ДК є дуже схожою з пам'ятками ранньої сурської культури Дніпровського Надпоріжжя (Ігрінь 8 – шари С-Д2, Попов Мис). Такі спостереження є коректними, матеріали означених пам'яток дійсно мають яскраві донецькі риси: наявність вістер із мікрорізцевими сколами, серій різців-стругів, пластинки з притупленими краями. Можна заперечити, що подібні вироби можуть бути скоріше яніславицькими, але для такого висновку потрібно було б знайти у надпорізьких комплексах хоча б один торцевий нуклеус, подібний нуклеусам яніславицької культури. Але

у Надпоріжжі провідним типом є олівцеподібний нуклеус, який є спільним компонентом як для кукрецької, так і для донецької культур.

Не можна погодитися з інтерпретацією зазначених комплексів як сурських. У шарах С-Д2 Ігріні є не тільки сурська, а й дніпро-донецька кераміка, з комплексом Попов Мис пов'язана лише кераміка дніпро-донецького вигляду. До того ж, немає впевненості в тому, що кераміка на цих пам'ятках пов'язана з кременевими комплексами. Більш переконливим був би висновок про подібність донецьких комплексів до пізніх кукрецьких, якими є Ігрінь 8 і Попов Мис. Таким чином, О.Ф. Горелик фактично підійшов впритул до питання про вплив ДК на КК, але так і не зробив висновків. Щодо можливості зворотнього впливу, то дослідник відзначив, що комплекси ДК дуже сильно відрізняються від надпорізьких наявністю серій різноманітних трапецій, сокир, різців і повною відсутністю кукрецьких вкладнів і стамесок.

Ми не можемо погодитися з висновками О.Ф. Горелика про повну відсутність кукрецьких елементів у комплексах ДК. Як здається, оцінка ролі кукрецького компоненту повинна спиратися не тільки на наявність чи відсутність кукрецьких вкладнів, а й на комплексний аналіз донецьких комплексів. Техніка розщеплення комплексів ДК є повним аналогом кукрецької, орієнтована на отримання тонких платівок і мікроплатівок із паралельними краями і з паралельним ограненням шляхом використання відтискної техніки. Не дивно, що у донецьких комплексах, як і у кукрецьких, домінують конічні й олівцеподібні нуклеуси. Спільними компонентами матеріальної культури можуть бути різці, серед яких виділяються білатеральні бічні (так звані різці-струги) і поперечно-кутні на відщепах (так звані кукрецькі). Як і в кукрецьких комплексах, у комплексах ДК широко представлені серії скребачок на відщепах підовальної форми. Багато спільних елементів можна відзначити при аналізі комплексів, пов'язаних із мисливським озброєнням. Не можна не звернути уваги на наявність у донецьких комплексах косих вістер, зокрема, косих вістер із крутою ретушшю по краю заготовки, які нагадують абузівські вістря КК. Спільними елементами обох культур є мікроплатівки з притупленими краями, які, до речі, виконували у носіїв обох культур однакові функції – були вкладнями кістяних пазових наконечників. Наявність кукрецьких вкладнів у комплексах ДК підкреслював Л.Л. Залізняк, пишучі про вплив КК на ДК [Залізняк, 1995, с.3-16; 1998, с.180, 194-198]. Зараз кукрецькі вкладні відомі на донецьких стоянках Хутір Шевченко, Петрівська 28, Петрівська 4 і 4а, Ольхова 5, Тепла, Велика Перерва 1. Вироби, які нагадують кукрецькі вкладні є у комплексах Зелена Горниця 1 і 5. У комплексі Клішня 3 кукрецьких вкладнів немає, але є 2 вироби на масивних пластинах із пласкою ретушшю на черевці. Кукрецький вкладень є навіть у найпізнішому комплексі ДК Усть-Бистра. Останній факт дуже важливий: у комплексах ДК кукрецькі вкладні продовжують зустрічатись навіть у час, коли кукрецька культура вже припинила своє існування.

Таким чином, кукрецькі вкладні були хай і не широко розповсюдженим, але досить стабільним компонентом кременевих комплексів ДК, кукрецькі ж компоненти взагалі у кременевих комплексах ДК не тільки присутні, але навіть домінують. Некукрецькими за походженням можна визнати лише макролітичні вироби і трапеції, походження яких, як говорилося вище, слід пов'язувати, скоріше за все, з пізніми зимівниківськими комплексами.

Різниця КК і ДК полягає не у відмінностях типологічного складу комплексів, а у їх структурі. Насамперед, ніколи у кукрецьких комплексах кількість різців не переважає кількості скребків, на що й звернув увагу О.Ф. Горелик, але такі відмінності можуть пояснюватись тим, що господарська діяльність носіїв ДК відрізнялася від тієї, яку вели носії власне кукрецької культури.

Не може бути вагомим аргументом протиставлення кукрецької і донецької культур за стилем оформлення мікроплатівок із притупленими краями. Більш досконалий вигляд донецьких виробів може пояснюватись вищою якістю кременевої сировини. Як відомо, кукрецькі комплекси Подніпров'я розвивалися в умовах постійної нестачі якісної сировини, Подоннеччя ж, навпаки, відоме наявністю багатьох місцезнаходжень якісного кременю, які з часів палеоліту були ціллю „експедицій" шукачів якісної сировини. Відомо також, що вироби з донецького кременю широко використовувало населення, яке залишило славнозвісні костьонківські пам'ятки. Доречно підкреслити, що мікропластинки з притупленими краями кукрецьких пам'яток Криму, де сировина також відрізнялася високою якістю, також досконалі, мають паралельну огранку, тонкий профіль.

Важливим аргументом щодо вірогідності того, що ДК постала саме під впливом КК, є факт наявності у Дніпровському Надпоріжжі пам'яток із змішаними донецько-кукрецькими рисами

(Попов Мис, Кізлевий 5). Зараз опублікованим є тільки комплекс Попов Мис [Нужный, 1989, с.145-154], на його аналізі ми й будуємо свої висновки. У своїй основі комплекс є кукрецьким. Про це виразно свідчить наявність серії з 12 кукрецьких вкладнів. Але такі риси, як наявність високих трапецій з виїмчастими сторонами (3 екз.), серії вістер із мікрорізцевими сколами (6 екз.), наявність величезного різцевого комплексу (110 екз., біля 20% знарядь комплексу), наявність псевдомікрорізця (1 екз.), є рисами донецькими. Наявність таких синкретичних пам'яток у Дніпровському Надпоріжжі може свідчити про те, що кукрецьке населення Подонеччя не припинило зв'язків із „батьківською" територією. Про лісостепове Лівобережжя в межах басейнів Самари, Орелі, Ворскли як зони контактів КК і ДК писав Л.Л. Залізняк [1998, с.198].

І, нарешті, як здається, основний аргумент щодо вірогідності саме кукрецького впливу на формування ДК. Л.Л. Залізняк, аналізуючи роль КК у розвитку процесів неолітизації України, відзначив, що розвиток пізньої КК – „яскравий приклад існування культури в різних природно-ландшафтних умовах" [Залізняк, 1998, с.200]. КК була єдиною, носії якої зуміли засвоїти такі різні ландшафтні умови, як гірські ліси Криму, степи Приазов'я і Причорномор'я, лісостепові смуги басейну Південного Бугу і Дніпровського Надпоріжжя, ліси Київського й Житомирського Полісся. У першій половині атлантикуму жодна з археологічних культур не була здатною до такої адаптації в умовах будь-якого ландшафту.

Нагадаємо, що гребениківська культура займала переважно зону степу і південних районів лісостепу. Постсвідерські культури обмежували свою територію переважно лісовою смугою Східної Європи. Культура Таш-Аїр не відома за межами Криму. Носії матвієвокурганської культури в добу раннього неоліту не виходили за межі степової смуги. Бугo-дністровська культура опанувала лісостепові простори басейнів Південного Бугу та Дністра. Носії сурської культури відомі тільки у Дніпровському Надпоріжжі й у Північно-Західному Приазов'ї.

Як бачимо, широкі можливості адаптації кукрецького населення безпрецедентні на тлі розвитку синхронних культур кінця мезоліту - початку неоліту. Дуже важливим є і той факт, що прийняття гіпотези про кукрецький вплив на формування ДК знімає і питання про походження постсвідерських вістер у Подонеччі. Як відомо, подібні вироби є на кукрецькій стоянці Ігрінь 8 [Телегін, 2002, с.47]. На мою думку, наявність подібних вістер в кукрецькому комлексі Ігріні 8 слід пов'язувати не з постсвідером, а з індустрією, яка репрезентована у комплексі так званого "кримського свідеру" Сюрень 2, в якому ми маємо досить очевидні докази контакту з кукрецьким населенням (відтискна техніка, олівцеподібні нуклеуси).

Таким чином, як здається, незважаючи на наявність цілої низки невирішених питань щодо механізму впливу КК на генезу ДК, на сучасному рівні знань версія про участь кукрецького населення (дніпровського варіанту кукрецької культури) у генезі ДК є найбільш імовірною.

3.2.7. Матвієвокурганська культура. Уже на досить ранній стадії розвитку ДК, на стадії, коли в інвентарі донецьких пам'яток ще не з'явилися трапеції зі струганими спинками (Пришиб, Зелена Горниця 1, 5), у комплексах ДК з'являються низькі симетричні трапеції, наявність яких може свідчити про певні контакти донецького населення з носіями матвієвокурганської культури (МК). Враження про контакти МК і ДК посилюється фактом наявності у ранніх донецьких комплексах сплощених нуклеусів, характерних для МК.

Процес формування донецької культури Східної України і матвієвокурганської культури Північного Приазов'я [Крыжевская, 1992, с.113-121] відбувався практично одночасно. Про це свідчать радіовуглецеві датування ранніх донецьких і матвієвокурганських (див. табл.). Не виключено, що населення Східної України могло деякий час знаходитися під безпосереднім впливом зі сторони населення, яке створило МК.

Не виключено, що впливи матвієвокурганської культури на сході України відбувалися по такому ж сценарію, як у випадку з кукрецькою культурою. Спочатку в окремих комплексах проявлялися окремі риси матвієвокурганської культури, потім наступав час прямої міграції. Сліди такої міграції у Подонеччі наявні у комплексі другої чверті VI тис. до н. е. Старобільськ [Манько, 2002, с.132-153].

Найбільш ранній донецький комплекс Клішня 3, наприклад, має єдину матвієвокурганську рису – наявність сплощених нуклеусів. У стоянках Зелена Горниця 1 і 5, а також у стоянці Пришиб з'являються низькі трапеції. Останнє може бути свідченням наявності культурних контактів донецького і матвієвокурганського населення.

Однак, слід відзначити, що описаними рисами вичерпуються докази можливої участі МК у генезі ДК. Як бачимо, таких доказів мало, всі вони досить непевні. Саме тому, скоріше за все, вплив МК у Подонеччі, якщо й існував, то носив

спорадичний характер. Жодний з донецьких комплексів не несе рис синтезу двох культур, які знаходилися у сусідніх регіонах.

Навпаки, існують досить вагомі докази того, що ДК і МК могли бути свого роду „антагоністами", що носії цих культур вели конкурентну боротьбу за володіння природними ресурсами пойми Сіверського Дінця. На заключних стадіях розвитку ДК на Айдарі з'являється комплекс Старобільськ, за кременевим інвентарем подібний до комплексів МК. З появою комплексу Старобільськ у Подоneччі розпочинається розвиток ТК, кременевий інвентар якої взагалі не несе відбитку наявності будь-яких контактів з донецьким населенням. Як буде докладно описано нижче, носії ТК витіснили врешті-решт носіїв ДК з середнього Дінця. Ці обставини дозволяють припускати, що відносини між носіями цих двох культурних традицій мали характер ворожості, що обмежувало можливості культурного обміну, взаємного спілкування. Таким чином, вплив МК на формування ДК був мінімальним, не носив загального характеру, простежується лише на прикладі окремих комплексів. Тим не менш, наявність деяких паралелей є свідоцтвом синхронності обох культур.

***

Таким чином, у питанні про генезу донецької культури слід зробити такий загальний висновок: її формування пов'язано з міграцією кукрецького населення Дніпровського Надпоріжжя і, можливо, Приазов'я, при наявності впливу автохтонного зимівниківського населення. Кукрецька культура була також посередником у поширенні на Дінці інновацій, пов'язаних походженням із яніславицькою культурою. Контакти донецького населення з носіями матвієвокурганської культури носили спорадичний характер і не призвели до значної зміни вигляду донецьких комплексів. Носії фінальнопалеолітичних епімадленських і епіграветських (за О.Ф. Гореликом) культур не відігравали будь-якої ролі у формуванні донецького неоліту.

3.3. Розвиток донецької культури

3.3.1. Перший етап. Пам'ятки, виділені у групу, яка характеризує перший етап, на нашу думку частково синхронні пам'яткам пізньої ЗК. Основний процес, який характеризує перший етап – це розселення по долині Дінця з суміжних регіонів мігрантів, які були носіями відтискних технологій. Як зазначалося, такими мігрантами могли бути носії кукрецької або спорідненої з нею культури. Перший епізод перебування мігрантів у Подоneччі характеризується відсутністю у комплексах таких виробів, як геометричні мікроліти і яніславицькі вістря. Нове населення, яке засвоювало Подоneччя, а особливо заплаву Дінця, не знало ні мікрорізцевої, ні псевдомікрорізцевої техніки. Комплекси, які можуть бути віднесені до першого етапу: Глафирівка (рис.7), Клішня 3 (рис.8-23), Клішня 2 (рис.24-27), Клішня 5, Кайдащино 8 (рис.28-29), Велика Перерва 1. На жаль, серед вказаних комплексів лише Клішня 3 являє собою повноцінний і досить численний комплекс, який вдалося дослідити на великій площі. Інші комплекси, на жаль, не дали достатньої кількості матеріалу, щоб їх можна було повноцінно використовувати для історичних реконструкцій.

Серед вказаних комплексів лише Глафирівка (Лутугинський район Луганської області) знаходиться у степовій зоні на значному віддаленні від заплави Дінця. Комплекс походить зі зборів підйомного матеріалу у балочній системі біля села Глафирівка, тому не може вважатися повноцінним джерелом. Але значення глафирівського комплексу полягає не у наявності нечисленних виробів із кременю, а в тому, що це один з небагатьох комплексів, які свідчать про наявність у степовій зоні Донеччини культурних традицій, відмінних від зимівниківських. Комплекс містить олівцеподібний нуклеус (рис.7:1), 4 різнотипні скребачки з напівкрутими лезами (рис.7:2-6), 2 різці, в тому числі кутовий (рис.7:8) і різець-струг (рис.7:9), пластини і відщепи з ретушшю (рис.7:7,10-19,22-23), а також два уламки вістер, одне з яких нагадує вістря абузівського типу (рис.7:20), а друге – вістря зі скошеним кінцем (рис.7:21). Як бачимо, комплекс містить виключно донецькі риси. Можливо, саме наявність у степу незначної кількості населення, яке було носієм відмінних від зимівниківських культурних рис і було причиною зміни вигляду пізніх зимівниківських комплексів.

Як вже говорилося, всі інші комплекси першого етапу були знайдені у безпосередній близькості від Дінця, а саме – на борових терасах лівого берегу ріки, пов'язаного з заплавними озерами-старицями.

Поселення над заплавою Дінця першого етапу знайдені на мисах надзаплавної тераси на висоті 4-6 м над рівнем води (Клішня 2,3), на дюнних пагорбах борової тераси на висоті 10-12 м над рівнем води (Клішня 5, Кайдащино 8, Велика Перерва 1) (рис.8-9). Як правило, стратиграфія таких стоянок дуже проста: незначний прошарок гумусованого піску змінюється відносно чистим прошарком жовтого піску, під яким знаходиться

білий пісок з домішками дрібної гальки, часто з ортштейнами. Культурний шар ніколи не заглиблюється у білий пісок, доходячи, як правило, до його початку. Всі стоянки з подібною стратиграфією мали культурні шари потужністю до 10 см, що може свідчити про відносну чистоту комплексів і їх неперевідкладеність. Схоже, що культурний шар формувався одночасно з інтенсивним процесом відкладання шару жовтого піску у першій половині атлантикуму. Синхронність процесів накопичення культурних шарів і літологічних прошарків, в яких вони містилися, забезпечували відносно гарний рівень консервації. Як правило, глибина розташування культурного шару від рівня поверхні 0,5-0,6 м.

Дещо інша стратиграфія зафіксована при дослідженні поселення Клішня 3 (рис.11): дерновий шар – 5-6 см; супісок темний гумусований – 20-30 см; спресований коричнево-сірий пісок стрічкової (ортштейнованої) структури – до 30 см; пісок світло-жовтий (досліджений до глибини 30 см).

Наявність такої стратиграфії пов'язана з розташуванням стоянки на мису надзаплавної тераси, який, певно, затоплювався під час весняних повеней. Наявність складної стратиграфії дала можливість прослідкувати в умовах багатошарового поселення чергування культурних горизонтів різних епох та їх співвідношення з різними літологічними прошарками.

Культурний шар доби бронзи знайдений у темній гумусованій супісі, культурний шар пізнього енеоліту досліджений у верхній частині супіску коричневого гумусованого, культурний шар раннього неоліту досліджений на межі коричнево-сірого і світло-жовтого піску.

Кременеві комплекси надзаплавних пам'яток першого етапу ДК відрізняються використанням дуже якісної сировини, якою був гальковий кремінь темно-коричневого і жовтого кольорів, значно рідше – жовновий кремінь чорного кольору. Відслонення галькового кременю поширені по притоках лівого берегу Дінця, іноді утворюють кременеві поля, вкриті якісною сировиною. Не виключено, що зимівниківці не були знайомі з багатством ресурсної бази лівобережжя Дінця, освоєння якої пов'язано саме із заселенням надзаплавних терас Дінця. Жовновий кремінь чорного кольору також був доступним населенню, яке засвоювало заплаву Дінця. Відшарування такого кременю поширені у крейдяних відкладеннях у районі Слов'яногорська Донецької області. Не дивно, що біля відшарувань крейдяного кременю зафіксовані численні стоянки донецької культури (малодосліджений вузол стоянок на озері Банне).

Відомості про техніку розщеплення дають, головним чином, комплекси Клішні 2 і 3, в яких знайдено більшість нуклеусів пам'яток першого етапу. Техніка розщеплення за кінцеву мету мала виготовлення дрібних мікропластинок, придатних для виготовлення вкладнів наконечників стріл. Але виготовлення мікропластинок було лише завершальною фазою циклу розщеплення кременевої конкреції. Тому не дивно, що кількість мікропластинок у комплексах відносно невелика, питома вага серед пластинчастих заготовок саме мікропластинок – 13-17%. Попередні ж фази розщеплення були пов'язані з виготовленням численних пластинчастих заготовок середньої ширини, яких у комплексах 61-80%. Початкова ж фаза обробки конкреції пов'язана взагалі зі зняттям відщепів і коротких пластин. Саме цю фазу, мабуть, характеризує наявність багатоплощинних нуклеусів безсистемного зняття. Кількість таких нуклеусів невелика, так, у Клішні 3 і у Клішні 2 їх лише по 2-3 екземпляри (рис.24: 2,6,10; 28: 4).

Перехід до більш досконалого типу нуклеусу був неможливим без оформлення ребра, необхідним для початку знімання пластинчастих заготовок. Дивно, але цю стадія розщеплення не характеризує жоден з нуклеусів. Про неї свідчать лише знахідки реберчастих сколів у комплексах стоянок. Отримання пластинок відбувалося, коли оформлювалися двоплощинні (рис.12: 6,8,11; 24: 3,7) або одноплощинні монофронтальні (рис.12: 1,3,5,7; 24: 1,8,9; 28: 2,3), рідше – одноплощинні, розколоті по периметру (рис.12: 5; 24: 4,5), нуклеуси. Деякі нуклеуси на цій фазі розщеплення мали добре підпрацьовані скошені площадки. Для описоної фази характерні лише окремі випадки застосування відтискної техніки (рис.28: 3). Але застосування відтискної техніки стає головним методом отримання заготовки лише на завершальній фазі розщеплення, коли оформлювалися підконічні (рис.12: 2,9; 24: 11,12) і олівцеподібні (рис.12: 4,10; 28: 1) нуклекуси. Як правило, більшість нуклеусів комплексів пов'язана з середньою фазою розщеплення, тобто з виготовленням пластинок. Не дивно, що їх так багато у комплексах.

На всіх стадіях обробки кременю отримувалися сколи, придатні до подальшого використання у якості знарядь. Відщепи й короткі пластини використовувались для виготовлення скребків, окремих типів різців. Навіть з нуклеподібних відщепів виготовляли різці-струги. Більшість пластин з ретушшю, які серед

Таблиця 2.

КРЕМЕНЕВІ КОМПЛЕКСИ СТОЯНОК ДОНЕЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ

	Клішня 3		Клішня 2		Кайдащино 8		Зелена Горниця 1		Зелена Горниця 5		Зелена Горниця 6		Клішня 4	
Уламки гальок	13	0,60%											28	0,10%
Нуклеусы	14	0,65%	13	0,57%	5	1,27%	42	0,66%	43	0,79%	2	0,90%	45	0,16%
Нуклеподібні уламки	13	0,60%	4	0,18%			21	0,33%	18	0,33%			36	0,13%
Повздовжні зколи з нуклеусів	4	0,18%			4	1,02%	18	0,28%	37	0,68%			30	0,10%
Поперечні зколи з нуклеусів	4	0,18%					15	0,24%	26	0,48%	2	0,90%	147	0,51%
Реберчасті зколи	6	0,28%	13	0,18%	1	0,25%	21	0,33%	71	1,30%			151	0,53%
Пластинчаті заготовки	430	19,86%	449	19,12%	15	3,82%	724	11,46%	1187	21,79%	34	15,38%	5279	18,41%
Відщепи	1311	60,41%	1780	75,75%	318	80,92%	4774	75,57%	3400	62,42%	160	72,40%	20918	72,97%
Різцеві відщепки			2	0,01%		0,51%	19	0,30%					13	0,05%
Вироби із вторинною обробкою	**375**	**17,28%**	**89**	**3,80%**	**50**	**12,50%**	**683**	**10,81%**	**665**	**12,21%**	**23**	**10,41%**	**2020**	**7,05%**
Скребки	35	9,33%	20	22,47%	14	28,00%	105	15,37%	65	9,77%	5	21,74%	173	8,56%
Різці	119	31,73%	15	16,85%	5	10,00%	73	10,69%	116	17,44%	3	13,04%	351	17,38%
Скобелі							36	5,27%	16	2,41%			109	5,40%
Геометричні мікроліти			1	1,13%			32	4,69%	10	1,50%	1	4,35%	46	2,28%
Вістря	2	0,53%	1	1,12%	1	2,00%	26	3,81%	13	1,95%			26	1,29%
Перфоратори	5	1,34%	7	8,87%	2	4,00%	8	1,17%					31	1,53%
Пластини з притупленими краями	17	4,53%					26	3,81%	14	2,11%			76	3,76%
Пластинчаті заготовки з ретушшю	127	33,87%	34	38,20%	14	28,00%	284	41,58%	326	49,02%	10	43,48%	843	41,73%
Відщепи з ретушшю	38	10,13%	6	6,74%	7	14,00%	55	8,05%	65	9,77%	2	8,70%	181	8,96%
Реберчасті зколи з ретушшю	3	0,80%					1	0,15%	9	1,35%	1	4,35%	12	0,59%
Біфаси	5	1,34%	5	5,62%	1	2,00%	16	2,34%	3	0,45%	1	4,35%	15	0,74%
Зколи підправки сокирок	9	2,40%	9	2,40%	4	8,00%			13	1,95%			37	1,83%
Зколи підправки різців	15	4,00%	15	4,00%	2	4,00%	21	3,07%	13	1,95%			120	5,94%
Ретушери									2	0,30%				
Всього	**2170**	**100%**	**2350**	**100%**	**393**	**100%**	**6317**	**100%**	**5447**	**100%**	**221**	**100%**	**28667**	**100%**

Таблиця 3

ДОНЕЦЬКА КУЛЬТУРА. ПЛАСТИНЧАТІ ЗАГОТОВКИ ТА ЇХ ПЕРЕТИНИ

	Клішня 3		Клішня 2		З.Горниця 1		З.Горниця 5		Клішня 4	
Пластини та їх претини	**27**	**6,28%**	**47**	**10,71%**	**109**	**15,06%**	**115**	**9,69%**	**300**	**5,68%**
Пластини	4	0,93%	5	1,14%	14	1,93%	19	1,60%	47	0,89%
Проксимальні перетини пластин	19	4,42%	25	5,69%	47	6,49%	47	3,96%	133	2,52%
Медиальні перетини пластин	3	0,70%	14	3,19%	38	5,25%	45	3,79%	97	1,84%
Дистальні перетини пластин	1	0,23%	3	0,68%	10	1,38%	4	0,34%	23	0,44%
Пластинки та їх претини	**344**	**80,00%**	**315**	**71,75%**	**442**	**61,05%**	**931**	**78,43%**	**3576**	**67,74%**
Пластинки	28	6,51%	35	7,97%	36	4,97%	65	5,48%	240	4,55%
Проксимальні перетини пластинок	140	32,56%	100	22,78%	175	24,17%	398	33,53%	1105	20,93%
Медиальні перетини пластинок	150	34,88%	121	27,56%	178	24,59%	397	33,45%	1890	35,80%
Дистальні перетини пластинок	26	6,05%	59	13,44%	53	7,32%	71	5,98%	341	6,46%
Мікропластинки та їх претини	**59**	**13,72%**	**77**	**17,54%**	**173**	**23,90%**	**141**	**11,88%**	**1403**	**26,58%**
Мікропластинки	6	1,40%	14	3,19%	17	2,35%	14	1,18%	114	2,16%
Проксимальні перетини мікропластинок	21	4,88%	21	4,78%	56	7,73%	39	3,29%	361	6,84%
Медиальні перетини мікропластинок	27	6,28%	25	5,69%	81	11,19%	71	5,98%	726	13,75%
Дистальні перетини мікропластинок	5	1,16%	17	3,87%	19	2,62%	17	1,43%	202	3,83%
Разом	**430**	**100,00%**	**439**	**100,00%**	**724**	**100,00%**	**1187**	**100,00%**	**5279**	**100,00%**

виробів із вторинною обробкою є найчисельнішими, були виготовлені на середній фазі розщеплення. І лише виготовлення предметів оснащення мисливського озброєння було можливим лише з застосуванням відтискної техніки.

Таким чином, техніка розщеплення не демонструє, як могло би здатися, наявність кількох типів розщеплення. Не виключено, що технологічний цикл поєднує нуклеуси всіх видів у єдиний комплекс, окремі компоненти якого характеризують послідовні фази одного технологічного процесу.

Пластинчасті заготовки, які виготовлялися у процесі розщеплення у комплексах першого етапу донецької культури були в основній масі не дуже гарно огранені, могли мати вигнутий профіль, спинка – 2-3-схилёа. Винятком були мікропластинки, які являють собою досконалі вироби, з рівним профілем та паралельним ограненням.,

Більшість необроблених відщепів, знайдених у комплексах першого етапу – з діаметром менше 4 см. Це може свідчити про те, що більшість з них – звичайні відходи виробництва. Значна частина великих відщепів використовувалась для виробництва окремих типів скребачок і різців.

Комплекси виробів із вторинною обробкою наочно демонструють, що комплекси першого етапу донецької культури відрізняються певною архаїчністю. Особливо показовими є скребкові комплекси. Серед скребачок переважають кінцеві (рис.13: 1-9; 14: 11; 26: 2-7,10-13,17-19; 28: 5,7-11) і кінцебічні (рис.13: 10-15; 14: 1-3,7,10,12; 26: 1,14-16; 28: 6,12) форми з крутими й напівкрутими опуклими й прямими лезами. Круглих скребачок дуже небагато, їх питома вага не перевищує 20% (рис.14: 4-6: 26: 8-9). Для виготовлення скребачок використовувались у рівній мірі короткі пластини й відщепи. Серед скребачок зрідка зустрічаються вироби на тонких пластинах з нігтьовими лезами (рис.14: 8-9; 26: 20).

Скребки завжди супроводжуються досить численними (6-14%) відщепами з ретушшю, які мають фрагментарні фасетки скребкової ретуші.

Співвідношення скребачок і різців не є постійним. Наприклад, у комплексі Клішня 3 різців утричі більше ніж скребків, у комплексі Кайдащино 8 ми простежуємо зворотню ситуацію, у Клішні 2 кількість скребачок лише незначно перевищує кількість різців. Здається, що питома вага скребачок і різців обумовлюється господарчим характером стоянок і не є культурною рисою.

Структури різцевих комплексів характеризуються переважанням кутових різців, питома вага яких коливається від половини до 80% загальної кількості різців. Дві третини кутових різців виготовлялися на пластинах (рис.17: 1-6,8-15,17,19-25; 25: 1,3-5,8,10,12-14; 29: 2-4), інші – на відщепах (рис.17: 16,18) і реберчастих сколах (рис.17:7; 29: 1). Особливістю кутових різців є нестандартизованість розмірів, які можуть сильно варіювати. Серед кутових різців зустрічаються білатеральні (рис.17: 2,11-12,15,18; 25: 5), подвійні (рис.17: 8,14,24; 25: 13), в тому числі із зустрічними різцевими сколами (рис.17: 14,24; 25: 13).

Другою за обсягом групою різців у комплексах першого етапу є бічні різці. Їх приблизно від 20 до 45% від загальної кількості різців. Як правило, більше половини бічних різців – вироби, які отримали назву різців-стругів (рис.15: 1-18; 25: 2,11). Це білатеральні виїмчасторетушні різці, виготовлені, як правило, на нуклеподібних і звичайних відщепах (рис.15: 4-5,11,14-15,16-18; 25: 2,11) або масивних пластинах чи пластинчастих відщепах (рис.15: 1-3,6-10,12-13). Деякі різці-струги – подвійні (рис.15: 4-5,9,11,16; 25: 11). Такі вироби зустрічаються у деяких комплексах пізнього мезоліту і раннього неоліту басейну Дніпра, в тому числі й у комплексах кукрецької культури. Однак у жодній археологічній культурі України подібні вироби не займають такого важливого місця, як у донецьких комплексах, де знаходять не поодинокі вироби, а численні серії.

Здається, що звичайні бічні різці комплексів першого етапу відрізняються від різців-стругів лише наявністю одного, а не двох різцевих сколів (рис.16). Для їх виготовлення використовувались такі ж типи заготовок, вони відрізняються масивністю. Оформлення звичайних бічних різців пов'язане з виготовленням кінцевої ретушованої виїмки (рис.16: 1,6,8,10-16), інколи – це прямо- або косоретушні різці (рис.16: 2-5,7,9; 18: 8; 25: 9).

Як правило, всі категорії бічних різців – багатофасеткові, але інколи оформлення різцевих сколів мало недовершений вигляд. Маються на увазі екземпляри зі сплощеними короткими різцевими сколами (рис.16: 2,9,15). Частіше за все, різцеві сколи бічних різців заходили на черевце, часто заходили нижче середини заготовки, а інколи – й до її кінця.

Цікавою є невелика серія з 3 поперечних бокових різців, знайдених у комплексі Клішня 3, у яких поперечні різцеві сколи зроблені від

круторетушованих крайових виїмок (рис.18: 1-2,6).

Серед інших типів різців завжди невеликі серії створюють двогранні різці (рис.18: 3,5,7,9-13; 25: 6-7), більшість з яких – поперечно-кутові. Такі різці нагадують так звані „кукрецькі різці".

Іноді трапляються комбіновані різці: наприклад, у комплексі Клішня 3 є бічний різець, комбінований з двогранним серединним (рис.17: 7).

Культуровизначальними знаряддями у комплексах першого етапу донецької культури є предмети, пов'язані з оснащенням мисливського озброєння. Вістер у комплексах Подонеччя відомо небагато, але їх склад досить показовий. Комплекси Клішні 3 і Кайдащино 8 містять вістря на пластинках зі скошеними крутою ретушшю кінцями (рис.19: 5-6; 28: 14,16). Однак основними предметами, пов'язаними з мисливським озброєнням є мікропластинки з круторетушованими краями. Серія з 17 таких мікропластинок знайдена у комплексі Клішні 3 (рис.19: 8-24). Досить відомим є той факт, що такі вироби використовувались як вкладні кістяних пазових наконечників, які, до речі, були розповсюджені у кукрецьких комплексах, як і косі вістря. У комплексі є вироби на проксимальних (рис.19: 23,24; 28: 15) і на медіальних перетинах. Зрозуміло, що вироби на проксимальних перетинах є відходами виробництва вкладнів, які могли бути лише на медіальних перетинах. Цікаво, що випадків застосування мікрорізцевої техніки для відділення проксимального бугорка не зафіксовано. Перетин здійснювався методом звичайного зламу. Довжина медіальних перетинів коливається від 1,5 до 3,5 см, ретуш могла наноситися як зі сторони спинки, так і з черевця.

Знаменним є той факт, що у відомих комплексах першого етапу знайдений лише один геометричний мікроліт, а саме – сегмент у комплексі Клішня 2 (рис2 5: 19). Не виключено, що подібний сегмент у комплексах першого етапу міг з'явитися як наслідок контактів носіїв донецької культури з платовоставським населенням. Що ж стосується трапецій і яніславицьких вістер, численні серії яких з'являються на пізніх етапах розвитку донецької культури, вони у комплексах першого етапу відсутні. Таким чином, особливістю комплексів першого етапу є відсутність виробів, пов'язаних із застосуванням мікрорізцевої технології.

Дуже цікаві серії у комплексах першого етапу утворюють перфоратори. Як правило, це вироби на пластинах, робочі частини яких сформовані крутою ретушшю по сторонам, що сходяться на кінці (рис.19: 1-4,7,31; 25: 16-18,20-23; 28: 20). Серед таких перфораторів відзначені симетричні (рис.19: 1,3-4,31; 25: 16-18, 20-21; 28: 20) й асиметричні форми (рис.19: 2,7; 25: 22-23).

У всіх без виключення комплексах першого етапу найбільш численною категорією виробів із вторинною обробкою є пластинчасті заготовки з ретушшю (28-38%). Як правило, більшість таких виробів – з фрагментарною ретушшю, пов'язаною скоріше з утилізацією (рис.25: 26), ніж з навмисним нанесенням. Таких виробів серед пластинчастих заготовок з ретушшю – до 85%. Однак зустрічаються й вироби із спеціально нанесеною ретушшю. Переважає напівкрута ретуш, яка наносилася по одному краю (рис.19: 26,28), рідше – з двох країв (рис.19: 25,27,29,32-33; 25: 24-25,27; 28: 18-19,21). Відзначені випадки застосування зустрічної ретуші (рис.19: 29) і ретуші, що чергується. Є у комплексах також поодинокі вироби з пласкою ретушшю з черевця (рис.19: 30). Деякі з таких виробів нагадують кукрецькі вкладні, але відрізняються від них надзвичайно великими розмірами.

Особливістю, що відрізняє комплекси донецької культури першого етапу від кукрецької культури, є наявність у комплексах серій біфасів. Сокири, знайдені у комплексі Клішня 3 дещо відмінні від аналогічних виробів пізнішого часу на Донеччині, коли переважають овальні сокири-різаки. У комплексі Клішні 3 немає жодної такої сокири. Сокири Клішні 3 – оббиті з двох боків, трапецієподібної форми, без ознак нанесення сколів підживлення (рис.20: 1-3; 21: 1-2). Однак слід відзначити, що наявність серії сколів підживлення сокирок доводить, що ці обставини є випадковими. Тому не дивно, що у комплексах Клішні 2 і Кайдащино 8 знайдені лише традиційні для ДК сокирки-різаки з поперечними сколами підживлення (рис.27: 1-3; 28: 13), є також один скол підживлення сокирки (рис.28: 17). Є також одне долото з нуклеподібної заготовоки (рис.27: 4).

Інші категорії знарядь не дуже інформативні. Це невеликі серії реберчастих сколів з ретушшю, сколи підправки сокир, тесел і бічних різців.

Дуже нечисленними є знахідки керамічних виробів у комплексах першого етапу. Комплекс Клішні 3 містить фрагменти лише двох керамічних виробів: це дно гостродонного горщика з домішками піску і трави у тісті, орнаментованого прокресленими фестонами у вигляді хреста, заповненого відбитками двозубого штампу і дрібними наколами (рис.23: 2), а також фрагмент добре обпаленого предмету

невизначеного призначення у вигляді жолоба (рис.21: 4). Цікавий фрагмент кераміки знайдений при розкопках маловиразного комплексу Велика Перерва 1. Це фрагмент тулубу горщика з домішками піску і трави, поверхня якого ангобована. Фрагмент орнаментований композицією, складеною підтрикутними наколами.

У комплексі Клішні 2 знайдена кераміка двох груп. До першої групи віднесені фрагменти ангобованого посуду з домішками піску і трави, орнаментовані короткими відбитками гребінки, а також стрічково-накольчастими композиціями (рис.27: 6-14). До другої групи слід віднести фрагменти неорнаментованого горщика з гарно відмученої глини без будь-яких домішок (рис.27: 5; саме з такої глини зроблений описаний вище жолоб з Клішні 3). Вінце горщика не збереглося, однак за фрагментами видно, що вінце було досить сильно відігнутим. Аналогів кераміці другої групи знайти не вдалося. Кераміка першої групи знаходить аналоги у ранньонеолітичних комплексах Полісся, аналоги деяких фрагментів з гребінцевою орнаментацією можна знайти у кукрецькому комплексі Малоперещепинська 4 на Полтавщині. У комплексі Кайдащино 8 знайдені лише фрагменти посуду, віднесені нами до 1 типу (рис.28: 5-12). Судячи по формі посуду, більшість горщиків першого етапу мала бути гостродонними зі стягнутими або відігнутими вінцями. Взагалі, для пам'яток першого етапу характерні досить різноманітні форми і елементи орнаментації посуду, що характерно для того часу, коли кераміка вперше входить у побут людини, є інновацією, об'єктом експериментування.

Комплекси першого етапу донецької культури, як правило, супроводжуються й деякими іншими категоріями знахідок. Всі стоянки містять у культурному шарі шматочки вохри, іноді зі слідами від тертя об якусь дрібноабразивну поверхню. У комплексі Клішня 3 знайдений піщаниковий жолобчастий абразив (рис.21: 3) та шматочок гірського кришталю.

Комплекси донецької культури, як правило, не пов'язані зі знахідками поховань. Єдиним винятком є стоянка Клішня 3, на території якої знайдено поховання, пов'язане, як здається, з ранньонеолітичними матеріалами стоянки.

Поховання (рис.23: 1) було розташоване у західній частині стоянки, простежене на глибині трохи більше 1 м від сучасної денної поверхні у прошарку світло-жовтого піску. Сліди поховальної ями не простежені. Кістяк, який, схоже, належав дорослій жінці зростом 155 см, знаходився у випростаному стані, був орієнтованим чітко вздовж вісі схід-захід. Руки померлої були випростані вздовж тіла, кістки тазу були зафіксовані на рівні 5-6 см нижче, ніж кістки ніг і грудної клітини. Положення ніг свідчить про сповивання або зв'язування померлої. Ділянка поховання між колінними суглобами і шийними хребцями сильно посипана червоною вохрою. Інтенсивність вохряної посипки була такою, що грунт під похованням зафарбувався у червоний колір на глибину до 20 см. Над черепом похованої був знайдений череп дитини, який погано зберігся. Наявність черепа дитини свідчить або про пізніше підпоховання, або про наявність складного поховального обряду. Взагалі, можливі й інші пояснення знахідки окремого черепу над основним похованням. Можливо, це пов'язано з наявністю культу черепа, який був простежений за матеріалами багатьох могильників Східної і Центральної України.

Випростані на спині поховання поширені у неоліті межиріччя Дніпра і Дону. Саме тому коло аналогій знайденого поховання може бути надто широким, щоб дати якусь унікальну інформацію. Зрозуміло, що обряд поховання аналогічний тому, який дозволив виділити так звані могильники маріупольського типу, основними ознаками яких є наявність випростаних поховань, культ черепу, використання вохри, іноді – застосування сповивання. Однак західна орієнтація кістяка дозволяє звернути особливу увагу на матеріали Осипівського могильника на р. Оріль у Дніпропетрівській області [Телегін, 1991, с.61]. Цей могильник відносять до маріупольського кола, серія радіовуглецевих датувань дозволяє датувати його матеріали другою половиною VII – VI тис. до н. е.

Привертають увагу певні аналогії клішнянського поховання і поховання 20 Осипівського могильника, де поховання жінки, як і у Клішні 3, супроводжувалося кістками дитини. Цікаво, що датування цього поховання близьке до датування кістяка з Клішні 3. Отримана у Оксфордській лабораторії дата свідчить про вік поховання у межах 3 чверті VII тис. до н. е. (табл. 1).

Поховання Осипівського могильника мають західну і південно-західну орієнтацію. Частина кістяків несе сліди застосування сповивання.

Менш показовим є порівняння клішнянського поховання з матеріалами Вільнянського могильника, у якому орієнтація похованих, в основному південна. Але тут також досліджений обряд сповивання, в деяких похованнях тазові

кістки знаходяться на дещо нижчому рівні, ніж інші кістки [Телегін, 1991, с.65-71].

Основним підсумком дослідження клішнянського поховання є висновок про належність населення, яке залишило пам'ятки першого етапу ДК до того людського масиву населення, що належав до дніпро-донецької і маріупольської культурно-історичних областей, яким властиві поховання такого типу.

Наявність паралелей у поховальному обряді між населенням сходу України і басейну Дніпра може в якійсь мірі стати ще одним підтвердженням думки про зв'язок населення ДК з Надпоріжжям, де на той час мешкали носії кукрецьких традицій.

На стоянці Клішня 3 було знайдене житло підпрямокутної форми розмірами 3,6 м по вісі ПП і 4,2 м по вісі СЗ (рис.22: 1). У північній частині житла був простежений вхід тамбурного типу шириною 1,5 м і довжиною 1 м. Підлога зафіксована на глибині 0,8 м на рівні верхньої основи прошарку світло-жовтого піску. Житло було заглиблено у пісок на глибину 25-30 см, мало похилі стінки (рис.22: 2). Заповнення житла було пов'язане зі стрічковими пісками коричневого кольору, що може бути свідоцтвом того, що житло затоплювалось під час весняних повеней. У заповненні були знайдені нечисленні крем'яні вироби, в тому числі сокирка, масивний бічний різець, 8 пластин з фрагментарною ретушшю. Серед знахідок у житлі також піщаниковий жолобчастий абразив (рис.21: 3), керамічний виріб жолобчастої форми (рис.21: 4). На ділянці входу до житла був знайдений череп дитини. У площі житла були виявлені 11 ямок від стовпових конструкцій (рис.22: 2). Аналіз розташування ямок свідчить про можливу неодноразову перебудову житла. Цю думку в якійсь мірі підтверджує наявність у центрі житла 5 стовпових ямок, заповнених попелом. Три ямки були знайдені за межами житла.

Житло на стоянці Клішня 3 – поки що єдине, знайдене на стоянках донецької культури. Можливо, що у часи, коли могли відвідуватися надзаплавні тераси Дінця, носії донецької культури споруджували легкі куреневі конструкції, які не можна прослідкувати у плані. Наявність заглибленого житла на Клішні 3 дозволяє припустити осінній або зимовий її характер. Житло могло бути пов'язане з сезонними відвідуваннями місць літніх стоянок нечисленними колективами мисливців у холодні пори року. Неодноразова перебудова житла може свідчити про можливість його інтерпретації як своєрідної „мисливської хатинки", яку відновлювали протягом кількох сезонів.

Схожим є житло досліджене у Воронізькій області Росії на відомій Дронихінській стоянці воронізько-донської культури [Синюк, 1986]. За формою і площею воно цілком відповідає клішнянському, має такий самий вхід тамбурного типу.

Серед стоянок першого етапу дуже гарно за складом матеріалів виділяються майстерні (табл.2). Якщо на поселеннях відсоток знарядь коливається у цей час у межах 12-17%, комплекс-майстерня Клішня 2 містить лише 3,8% виробів із вторинною обробкою, що свідчить на користь інтерпретації пам'ятки як стоянки-майстерні. Слід лише відзначити, що майстерня Клішня 2 не зовсім звичайна. Склад відщепового комплексу зовсім не відрізняється від того, що знаходиться на стоянках з високим відсотком знарядь. Здається, що Клішня 2 є майстернею особливого типу, де запроваджувалась так звана вторинна обробка кременевих конкрецій. Про це свідчить надзвичайно низький відсоток первинних відщепів (біля 10%), а також той факт що переважна більшість відщепів у діаметрі менше 4 см. Можливо, це пов'язано з тим, що первинна оббивка кременю відбувалася на місцях його добування.

3.3.2. Другий етап. Найвизначніші пам'ятки цього етапу: Хутір Шевченко, Пелагіївка, Пришиб, більшість матеріалів Петрівських стоянок, Зелена Горниця 1, 5 , 6 , Бондариха 2, Гирло Оскола 2 (нижній шар) (рис.1).

На жаль, джерелознавче значення пам'яток, які могли, на нашу думку, відноситися до другого етапу розвитку ДК, не завжди рівнозначне. Не виключено, наприклад, що Хутір Шевченко є стоянкою негомогенною. Сумніви виникають тому, що знахідки у складі комплексу пов'язані з різними літологічними горизонтами. Це може бути ознакою того, що місце стоянки використовувалось у різні часи, не виключно – що носіями культурних традицій ДК різних етапів. Дослідник пам'ятки, О.Ф. Горелик, зазначає, що трапеції комплексу були знайдені у перевідкладених літологічних прошарках [Горелик, 1987, с.146-160].

Не можна вважати остаточно визначеним і статус комплексу Пелагіївки. Мис, на якому розташована стоянка, містить культурні залишки як раннього, так і пізнього неоліту. Через це віднесення цих стоянок до другого етапу може бути лише гіпотезою, яка базується на припущенні про гомогенність цих комплексів. У всякому разі, наявність у комплексах

яніславицьких (донецьких) вістер, середньовисоких і високих трапецій дозволяють нам таке припущення. Не варто й казати, що джерелознавче значення комплексів, які стали відомими до 70-х років (Петрівські стоянки, Пришиб та інші) минулого століття важко визнати абсолютним через недосконаліть методик археологічного дослідження того часу.

Саме тому, характеристика другого етапу розвитку ДК буде надана на підставі аналізу комплексів Зелена Горниця 1, 5, 6, які стали відомими внаслідок досліджень автора. Розкопки цих стоянок проводилися ретельно, культурний шар розбирався за допомогою ножа. Планіграфія і стратиграфія вказаних стоянок свідчать про можливу гомогенність їх матеріалів, у всякому випадку – наявність пізніших домішок є мінімальною. Культурні шари стоянок – невеликої потужності (до 10 см), що зменшує можливість наявності домішок матеріалів різного часу (для порівняння – потужність культурного шару на стоянці Ольхова 5 – до 70 см).

Деякі сумніви до культурної чистоти виникають тільки при аналізі комплексу Зеленої Горниці 1, де є ділянка площею до 20 кв. м., на якій потужність культурного шару досягає 30см. У зв'язку з цим, а також у зв'язку зі знахідками у межах стоянки у дерновому шарі кількох трапецій зі струганими спинками, слід визнати, що на площі стоянки була розташована й стоянка меншої площі пізнішого часу. Ці обставини зобов'язують обережно ставитись і до матеріалів Зеленої Горниці 1.

Культурний шар Зеленої Горниці 5, якщо й засмічений пізнішими матеріалами, то у дуже невеликому обсязі. На території стоянки відсутні ділянки з потужним культурним шаром, лише одна знахідка з території стоянки викликає подив через те, що вона, скоріше за все, не може бути пов'язана з неолітичним комплексом: це пластина зі струменистою ретушшю по краях, що сходяться на проксимальній частині пластини (рис.39: 1). Але уявити собі зовсім чистий донецький комплекс – просто таки неможливо, тим більше у місцевостях, де знаходяться вузли неолітичних і енеолітичних пам'яток різного часу. Випадкове попадання предметів пізніших епох на територію ранніх стоянок неминуче повинно було відбуватися. Слід визнати, що лише комплекс Зеленої Горниці 6 можна визнати безумовно гомогенним. Але цей комплекс є, на жаль, дуже невеликим.

Таким чином, аналіз комплексів другого етапу буде даний на підставі обробки небездоганних джерел, які є, тим не менш, найкращими з усіх, що є у нашому розпорядженні.

Матеріали для порівняння й відокремлення комплексів другого етапу ДК від інших, дають, перш за все, кременеві комплекси.

Техніка розщеплення зазнає деяких змін, порівняно з попередніми етапами. Насамперед, знижується роль відщепових заготовок у комплексах. Так, у комплексі Зеленої Горниці 1 зовсім зникають багатоплощинні нуклеуси для відщепів, у комплексах Зеленої Горниці 5 і 6 їх кількість незначна (рис.31: 11; рис. 43: 1,8). Натомість роль розщеплення, орієнтованого на виготовлення мікропластинок зростає. Нуклеусів від мікропластинок у Зеленій Горниці 5 більше третини від загальної кількості нуклеусів; переважна більшість нуклеусів, з яких відтискалися пластинки і мікропластинки – олівцеподібні (рис.31: 1-4,6; 46: 1-2,4). Переважна ж більшість нуклеусів стоянок другого етапу – підконічні, орієнтовані на виготовлення пластин середньої ширини (рис.30: 2-8; 46: 3,7,8). Серійно представлені також двоплощинні нуклеуси (рис.30: 1; 31: 5,7-10; 46: 5-6,9), серед яких є однополюсні (з одновекторним напрямком сколювання) (рис.30: 1; 31: 5; 46: 9) і двополюсні (з зустрічними напрямками сколювання) (рис.31: 8,9).

В цілому ж, зміни у техніці розщеплення слід визнати незначними. Про це свідчить той факт, що структури комплексів залишаються незмінними, порівняно з попереднім етапом. Так, кількість пластинчастих заготовок і їх перетинів у комплексах варіює у межах 11-21%, що статистично близько до аналогічних показників попереднього етапу. Склад пластинчастих заготовок і їх перетинів також залишається незмінним: 67-78% знарядь становлять пластинки та їх перетини.

Пам'ятки другого етапу містять вражаючий за своїм розмаїттям список виробів, пов'язаних з мисливським озброєнням. Найкраще характеризує процес утворення нових форм мисливського озброєння комплекс Зелена Горниця 5. Тут знайдено: вістря на пластинках з круторетушованими краями і зі скошеними крутою ретушшю кінцями, які нагадують так звані абузівські вістря (рис.32: 1-4,11), вістря прості зі скошеними крутою ретушшю кінцями (рис.32: 9-10,12-14); вістря ланцетоподібні (рис.32: 5); вістря з мікрорізцевими сколами (рис.32: 6-7; вістря донецького типу); мікропластинки з притупленими краями (рис.32: 15-27; вкладні кістяних пазових вістер); низькі асиметричні трапеції з круторетушованими

ступінчастими краями, виготовлені за мікрорізцевою або псевдомікрорізцевою технологією (рис.32: 28-30; цікаво, що одна з таких трапецій є напівфабрикатом і має одну сторону, підготовлену для зняття псевдомікрорізця; така трапеція нагадує традиційне абузівське вістря, виготовлене в нетрадиційній техніці (рис.32: 28). Одна така трапеція є також у комплексі Зелена Горниця 6 (рис.43: 13). Знайдені також середньовисокі симетричні трапеції на пластинках з круторетушованими сторонами, виготовлені у псевдомікрорізцевій або у мікрорізцевій техніці (рис.32: 31-32); середньовисокі і низькі симетричні трапеції, виготовлені шляхом нанесення крутої ретуші на злами заготовок (рис.32: 33-37). Слід відзначити наявність 2 сегментоподібних трапецій (рис.32: 35-36). Найбільш близьким до комплексу Зеленої Горниці 5 є комплекс Петрівської 10, де серед вістер і трапецій є всі перелічені форми [Зализняк, 1984, с.103].

Можливо, що з комплексом мисливського озброєння пов'язані також дві мікропластинки з крутою ретушшю по двох краях (рис.47: 11-12), а також виріб з черешком, виділеним пласкою ретушшю з черевця, який нагадує постсвідерське вістря (рис.47: 13).

Комплекс мисливського озброєння Зеленої Горниці 1 дещо відрізняється від комплексу Зеленої Горниці 5. Тут знайдені всі ті самі артефакти, але вражає дуже малий відсоток виробів, пов'язаних з мікрорізцевою технікою. Серед трапецій, переважно середньовисоких пропорцій (рис.47: 41-58), дуже мало таких, що були виготовлені із застосуванням мікрорізцевої технології (рис.47: 50-51). Можливо, що таке безапеляційне твердження може бути спростованим, бо у багатьох випадках неможливо з'ясувати, як був зроблений той чи інший виріб, але показово вже те, що слідів застосування мікрорізцевих або псевдомікрорізцевих технологій у більшості випадків визначити не вдалося. Скоріше за все, не пов'язані з мікрорізцевими технологіями й два низьких симетричних сегменти (рис.47: 39-40). Серед вістер є лише один виріб з мікророрізцевим сколом (рис.47: 10). Про використання псевдомікрорізцевої технології говорить виявлення псевдомікрорізця (рис.47: 59). Наявність у комплексі 3 трапецій зі струганими спинками, скоріше за все, є домішкою пізнішого часу. Про це свідчить той факт, що всі ці вироби знайдені або у дерновому шарі, або навіть на поверхні (рис.47: 56-58).

Наявність деяких особливостей комплексу Зелена Горниця 1 може бути пояснена впливом МК.

Зв'язок комплексу Зеленої Горниці 1 з комплексами попередніх етапів надійно пов'язаний з наявністю таких характерних для попереднього етапу виробів, як пластинки з притупленими краями (рис.47: 15-36), свердел на пластинчастих заготовках, з ретушшю, яка сходиться, по краях (рис.47: 1-9).

Інші типи кременевих знарядь комплексів другого етапу не відрізняються суттєво від аналогічних виробів попереднього етапу, але відзначаються й інноваційні форми виробів.

Серед скребків, як і раніше, переважають кінцеві (рис.33: 1-4,9; 35: 11,13; 43: 3,6,9; 49: 7,14,16,18,24-25; 50: 2-6,8-13,18-19) і кінцевобокові (рис.33: 5-8,10-12; 34: 1-15; 35: 14; 43: 4; 49: 1-2,4,6,9-13,19-20,22,26-28; 50: 1,7,14) форми при наявності підовальних і підокруглих виробів (рис.35: 1-9; 43: 5; 49: 17,21; 50: 15-17). Поширюються форми скребків з похилоретушованими лезами. Суттєвою інновацією є поява поодиноких скребків „з носиком" (рис.34: 12; 35: 14; 50: 2) та стрільчасті скребки (рис.44: 4; 49: 16,18; 50: 12). Не виключено, що рисою, яка вказує на зв'язки донецьких комплексів з матвієвокурганськими є наявність серій кінцевих скребків на видовжених заготовках (рис.35: 13; 43: 6; 44: 2; 49: 7,25; 50: 8-10,13). Не відзначалися у комплексах попереднього етапу також бокові скребки (рис.35: 12; 49: 3,8,23). Але слід відзначити, що всі нові форми не змінюють докорінно загального вигляду скребкових комплексів.

На відміну від скребкових комплексів, різцеві ансамблі стоянок другого етапу зберігають у недоторканості структуру попереднього етапу. Цей факт знаходить досить просте пояснення: контакти ДК з МК могли призвести до появи певних нових форм скребків, але контакти з МК, у комплексах якої немає різців, не могли призвести до появи у донецьких комплексах будь-яких новацій.

Найпоширенішим типом залишаються кутові різці (рис.38: 5-28; 43: 10,15; 44: 6; 48: 9,11-12,15-16,18-19,21-24; 51: 13), присутні різці-струги (рис.36: 1-13; 37: 1-6,16; 48: 1-4,6,20), бічні різці (рис.37: 7-15,17; 48: 5,7-8,10), двогранні поперечно-кутові різці (рис.37: 18-20; 38: 1-4; 48: 13-14,17).

Як і раніше, найбільший відсоток (більше 50%) виробів із вторинною обробкою становлять пластини з ретушшю. Але на відміну від попереднього етапу, їх типологія стає

різноманітнішою, а кількість виробів з фрагментарною ретушшю значно зменшується. Як і раніше, поширені вироби з напівкрутою ретушшю по краях (рис.39: 2-17,19-20; 43: 7,11-12,14; 44: 3,5; 51: 15-22). Але з'являються і знаряддя, де поруч з напівкрутою крайовою ретушшю використовується пласка ретуш зі сторони черевця (рис.39: 2,18; 51: 17,19).

Не відзначені у комплексах попереднього етапу також ретушери (рис.40: 1-2; 51: 1-3) і скобелі (рис.40: 3-17; 51: 4-12,14,23-26). Більшість скобелів – на пластинчастих заготовках (рис.40: 3,6-17; 51: 4-12,14,23-26), але є й вироби на відщепах (рис.40: 4-5). Відзначена наявність бічних (рис.40: 3-6,12-17; 51: 1-8,23-26) і кінцевих скобелів (рис.40: 7-11; 51: 9-12,14). Серед скобелів на пластинчастих заготовках є вироби на медіальних перетинах з виїмками на кутах, які за технологією виготовлення дуже нагадують кукрецькі вкладні (рис.40: 9,11,13,16-17; 51: 8-9,19,23). Всі вони мають пологу ретуш з черевця, у двох випадках – лускоподібну, як на класичних кукрецьких вкладнях (рис.40: 9,16).

Серед макролітів у комплексах другого етапу переважають овальні і підтрапеціеподібні сокири-різаки з поперечними траншеподібними сколами (рис.41: 1-3; 44: 1; 52: 1-4; 53: 1).

Комплекси другого етапу містять досить виразні керамічні вироби, які вдалося навіть графічно реставрувати (рис.42,45,54).

У комплексі Зеленої Горниці 5 (рис.42) є розвал горщика з досить виразними сурськими рисами. Графічна реконструкція дозволила встановити, що горщик був гостродонним з низьким S-подібним вінцем, середньопокатими плечима та злегка опуклим тулубом. Орнаментальна композиція скомпонована з трьох зон. Перша зона, між зрізом вінця і шийкою, складається з рядка коротких вертикально поставлених прокреслених відрізків, обмежених відбитками двозубого штампу. Друга зона займає площу від шийки до середини тулуба горщика і складається з горизонтальних композицій із відбитків двозубого штампу і прокреслених ліній, які оперезують горщик. Третя зона знаходиться у придонній частині горщика і заповнена зтроєними вертикально орієнтованими короткими насічками, що сходяться на днищі горщика. Стінки горщика ретельно загладжені, вкриті ангобом темно-помаранчевого кольору. У структурі глиняного тіста, яке на зламі чорного кольору, наявні домішки дрібного піску і трави. Розміри горщика: D вінця – 28 см, D шийки – 25 см, D тулубу – 28 см; висота горщика – більше 30 см, товщина стінок – 0,7-0,8 см.

У комплексі Зеленої Горниці 6 також знайдений розвал тонкостінного гостродонного горщика з низьким S-подібним вінцем, похилими плечима та злегка опуклим тулубом (рис.45). Площа від зрізу вінця до середини тулубу зайнята двома однаковими орнаментальними поясами, які складаються з рядків коротких вертикально прокреслених відрізків, що обмежуються наколами, а також з 4 прокреслених ліній, які опоясують горщик. Придонна частина горщика зайнята розеткою з ромбічних композицій, виконаних прокресленими лінями. Центр розетки, на якій сходяться ромбічні композиції знаходиться на днищі. Площа у середині ромбічних композицій зайнята відбитками гребінки, або трикутними наколами. Стінки посудини добре загладжені, рівномірного темно-коричневого кольору. У структурі глиняного тіста, як видно на зламі – чорного кольору –, наявні домішки дрібного піску і трави. Розміри горщика: D вінця – 25 см, D шийки – 23 см, D тулубу – 24 см; висота горщика – більш ніж 27 см, товщина стінок – 0,6 см.

Горщик іншого типу знайдений у комплексі Зеленої Горниці 1 (рис.54). Він не відрізняється від описаних вище за фактурою глини та за способом оформлення зовнішньої поверхні, яка також добре загладжена. Горщик за формою, на відміну від інших посудин комплексів 3 етапу ДК, є банкою зі злегка стягненим вінцем. Поверхня горщика, яка загладжена до блиску, повністю вкрита орнаментальною композицією, яку можна поділити на три зони. Верхня частина посудини орнаментована прокресленими підтрикутними фестонами, заповненими горизонтальними прокресленими лініями. Середня частина посудини прикрашена прокресленим зигзагом. На придонну частину нанесено вертикальні рядки відбитків черепашки, площа між якими заповнена кососітчастими композиціями. Розміри горщика: D вінця – 24 см; висота горщика – більш ніж 25 см, товщина стінок – 0,6-0,7 см.

Слід відзначити, що кераміка другого етапу ДК значно відрізняється від кераміки пам'яток першого етапу. Не виключено, що це пов'язано з тим, що кераміка була рідкістю, навички її виробництва лише формувалися. У зв'язку з цим кераміки на пам'ятках першого етапу могла являти собою імпорти, які з'являлися завдяки контактам з населенням суміжних регіонів. Навпаки, керамічні вироби другого етапу досить стандартизовані, мають спільні риси у таких важливих технологічних показниках, як підготовка глиняної маси, оформлення зовнішньої поверхні. Горщики мають багато

спільного в оформленні орнаментальних композицій. Не виключено, що початок власне донецького виробництва кераміки пов'язаний саме з другим етапом.

Дуже важливим є питання про джерело розповсюдження кераміки у донецькому середовищі. Н.С. Котова [Котова, 2002, с.35] зробила припущення про можливість зв'язку кераміки ДК з ранніми пам'ятками києво-черкаської культури (КЧК), кераміка яких також відрізняється наявністю лінійно-накольчастого орнаменту і використанням двозубого штампу. Підкреслюється також аналогія з керамічним комплексом нижнього шару стоянки Хутір Тетерівський [Неприна, 1970, с.100-111]. За аналогією з відносною хронологічною позицією матеріалів Хутора Тетерівського, Н.С. Котова синхронізує кераміку вузла пам'яток у Зеленої Горниці з самчинським етапом БДК. Підтвердити чи спростувати думку Н.С. Котової досить важко. Крем'яні комплекси ранньої КЧК, Хутора Тетерівського і ДК не мають спільних рис, що виключає можливість наявності прямих контактів. До того ж, радіовуглецева дата Хутора Тетерівського (сер. VI тис. до н. е. cal., табл. 1) доводить, що кераміка донецької культури давніша. На наш погляд, варто було б звернути увагу на можливість походження кераміки ДК від сурської. Тут ми не бачимо аналогій у технології підготовки глиняного тіста, але бачимо багато аналогій у орнаментуванні горщиків. Це, насамперед, використання лінійно-накольчастих композицій, наявність зональності орнаментації, як на одному з горщиків комплексу Стрільчої Скелі. Слід також звернути увагу на кераміку, пов'язану з кукрецькими комплексами Черкащини і Полісся, де в орнаментації використовується двозубий штамп (Добрянка, Лазарівка, Крушники). Зв'язок керамічного комплексу ДК з переліченими комплексами більш вірогідний через те, що всі вони так чи інакше пов'язані з кукрецькими кременевими комплексами. Контакти ж населення ДК з кукрецькою культурою відомі, чого не можна сказати про контакти з носіями ранньої КЧК. Добре ілюструє вірогідність такого припущення наявність кераміки у синкретичному донецько-кукрецькому комплексі Попов Мис. Тут знайдена кераміка з лінійно-накольчастою орнаментацією, яка не має значної домішки трави, як і кераміка другого етапу ДК. До того ж, датування цієї кераміки у межах 2 чверті VI тис. до н. е. (табл.1) дозволяє нам співставляти її з донецькою. Такі припущення потребують подальшого аналізу, який стане можливим лише після значного зростання джерельної бази. Наразі ж ми змушені зупинитися на стадії висловлювання гіпотези.

Тим не менш, аналіз кераміки ДК дозволяє розглядати її як таку, що має безпосереднє відношення до кераміки дніпро-донецької культурно-історичної області. Про це свідчить форма посуду, фактура його глиняного тіста і орнаментування. Всі основні ознаки донецької кераміки простежуються у всіх без винятку культурах ДДКІО 2 пол. VI –V тис. до н.е. (києво-черкаській, тубинській, волинській, лісогубівській).

Важливим є питання про те, чи слід пов'язувати з ДК кераміку, знайдену у комплексах Бондарихи і нижнього шару Гирло Осколу 2. Уламки посуду Бондарихи мають значну домішку трави, орнаментовані гребінцевим штампом. Кераміка нижнього шару Гирло Оскола 2 також орнаментована гребінцевим штампом, в тому числі й двозубим, при цьому відбитки гребінця є навіть на поверхні вінець. Є також фрагменти кераміки з прогладженим і прокресленим орнаментами. Аналогічна кераміка відома у пізніших неолітичних комплексах ТК. Тому зробити однозначний висновок про те, що керамічні комплекси Гирло Осколу 2 і Бондарихи безумовно донецькі – не можна. Слід було б знайти можливість отримати радіовуглецеві дати за фрагментами кераміки цих стоянок, що, безсумнівно, допомогло б вирішити окреслені питання. Але мала чисельність фрагментів із вказаних стоянок не дозволила нам зробити такий відповідальний крок, що призвів би до знищення цих фрагментів. Через це вирішення означеної проблеми стане можливим лише у процесі подальших досліджень неоліту Східної України.

Комплекси другого етапу ДК, на жаль, не дають нам матеріалів для аналізу таких сторін розвитку суспільства носіїв ДК, як господарство, житлобудування, духовна культура, поховальний обряд.

Лише наявність стоянок другого етапу у різних ландшафтних умовах дозволяють нам припускати думку про те, що це пов'язано з сезонним господарчим циклом носіїв ДК. Так, стоянки Зелена Горниця 1, 5, 6 знайдені на мисах борової тераси озера-стариці заплави Сіверського Дінця. Стоянка Пелагіївка розташована у верхній течії річки Айдар, лівої притоки Сіверського Дінця. Стоянка Хутір Шевченко виявлена у балочній системі ріки Борової, лівої притоки Дінця. Таке різноманіття у розташуванні пам'яток дозволяє припускати, що вони функціонували у різні сезони.

Аналіз кременевого інвентарю стоянок другого етапу дозволяє говорити про господарчу специфіку кожної з них. Так, співвідношення скребачок і різців на різних пам'ятках значно відрізняється. На стоянці Зелена Горниця 1 знайдено 105 скребачок і 73 різця, у комплексі Зеленої Горниці 5, навпаки, ми простежуємо зворотну ситуацію: тут знайдено 65 скребачок і 116 різців. При цьому, як свідчить таблиця 1, інших відмінностей у складі виробів із вторинною обробкою у цих комплексах немає. Можливо, цей показник відображує також сезонну специфіку: на початку літнього мисливського сезону переважала діяльність, пов'язана з виробництвом знарядь мисливства, для чого було потрібно багато різців; у холодну пору року могла переважати діяльність, пов'язана з переробкою мисливської здобичі, що потребувало значної кількості скребків.

Дещо додає до наших уявлень про господарчу стратегію носіїв ДК дослідження невеликої стоянки Зелена Горниця 6. Особливість цієї пам'ятки полягає в тому, що вона є невеликим гомогенним комплексом, залишеним після нетривалого одноразового використання місця стоянки. Стоянка досліджена на мису борової тераси заплавного озера на площі 56 кв. м. Про гомогенність стоянки свідчить компактне розташування культурного шару, не розтягнутого ані по вертикалі, ані по горизонталі на глибині 60-70 см від сучасної денної поверхні. Скупчення знахідок являє собою у плані коло діаметром до 4 м. На всій площі розкопу вдалося вийти на стерильний шар. Шурфування поблизу стоянки не виявило інших скупчень матеріалу. Це може свідчити про те, що стоянка досліджена повністю. Знахідок не дуже багато: 221 предмет із кременю, в тому числі 23 вироби із вторинною обробкою, а також розвал горщика, який вже був описаний вище.

В даному випадку важливим є аналыз структури отриманого комплексу. Відсоткові значення питомої ваги окремих категорій виробів цілком збігаються з відповідними значеннями інших, так би мовити, „великих", стоянок, де загальна кількість кременю досягає кількох тисяч, а чисельність виробів із вторинною обробкою – кількох сотень. Навіть склад виробів із вторинною обробкою подібний до того, що знаходять на інших стоянках з тисячами кременевих предметів. Наведена таблиця (табл.2) переконливо свідчить про коректність зробленого висновку, що потребує пояснення. Не виключено, що багато з досліджених пам'яток, навіть якщо на них виявлені дуже компактні культурні шари, є гомогенними тільки умовно. У багатьох випадках культурний шар на „великих" пам'ятках формувався як сума кількох відвідувань стоянки. Причому в ході кожного з таких відвідувань до культурного шару додавалося певна кількість кременевих виробів, склад яких був більш-менш постійний. Інакше не можна пояснити такий збіг структури єдиного відомого „малого" і великої кількості „великих" комплексів. В такому випадку комплекс Зеленої Горниці 6 може характеризувати типовий кластер, сума яких формувала звичайну „велику" стоянку. У такому випадку ті матеріали ДК, які ми зазвичай знаходимо у заплаві Дінця є слідами відвідування одного й того самого місця невеликою групою мисливців, які знаходились у заплаві Дінця нетривалий час, достатній для успішного полювання. Якщо це так, то цілком зрозуміла відсутність у заплаві Дінця на пам'ятках другого етапу ДК залишків тривалих конструкцій, які відомі для пам'яток першого етапу. Доводиться припускати, що поселення з житлами часу існування класичної донецької культури ще не знайдені і що такі знахідки повинні відбутися за межами борової тераси Дінця. Мабуть, тривалі поселення з вогнищами і житлами слід шукати на притоках Дінця. Останні дослідження ростовських археологів підтверджують нашу думку [Цыбрий, 2003, с.53].

Суть другого етапу розвитку ДК полягала, перш за все, у розвитку процесу інтеграції мігрантів і автохтонних носіїв пізніх зимівниківських традицій та у створенні у процесі такого синтезу низки технологічних інновацій. Риси, які значно відрізняють пам'ятки першого і другого етапів, стосуються комплексів виробів із вторинною обробкою, перш за все – метального озброєння. З'являються трапеції і вістря з мікрорізцевими сколами та трапеції, виготовлені без застосування мікрорізцевих технологій. Поява саме цих рис знаменувала закінчення формування нової, донецької, неолітичної культури, маркувало закінчення процесу синтезу автохтонного зимівниківського і прийдешнього кукрецького населення.

Треба відзначити, що мова йде саме про синтез, а не про механічне єднання двох груп, які були носіями двох різних технологій обробки кременю. Про це свідчить той факт, що поруч із знаряддями, які існували раніше у комплексах двох культур, з'являються вироби, не притаманні жодній з культур, які брали участь у взаємодії. Це, перш за все, вістря з мікрорізцевими сколами, яких не було у складі класичних кукрецьких комплексів, а також трапеції, виготовлені без

застосування мікрорізцевих технологій, які не простежуються у зимівниківських комплексах першого та другого етапів.

На початку синтезу культури-донори мали лише дві провідні форми: трапеції, виготовлені у псевдомікрорізцевій техніці і пластинки з ретушованими краями або зі скошеними кінцями. Поєднання двох технологій призвело до ситуації, коли обидві групи активно засвоювали форми виробів своїх партнерів, пристосовуючи для їх виготовлення традиційні технології (рис.32: B,C). Саме таким чином з'являються вістря з мікрорізцевими сколами; трапеції з ретушованими зламами, виготовлені у техніці, в якій кукрецьке населення виготовляло традиційні косі вістря. Спроби виготовлення трапецій без застосування мікрорізцевої техніки на вузьких пластинках призвели до появи видовжених сегментоподібних трапецій, а врешті-решт – сегментів. Інтеграція носіїв двох технологій призводила, таким чином, не тільки до засвоєння технологічних здобутків сусідів, але й до творчого переосмислення цих здобутків, появи принципово нових виробів. Саме в цьому полягають причини технологічного розмаїття виробів, пов'язаних з мисливським озброєнням, що є специфікою другого етапу розвитку донецької культури. Цей етап можна називати класичним, як такий, що відображує закінчення процесу формування культури.

3.3.3 Третій етап. Критерієм для виділення пам'яток третього етапу розвитку ДК може бути поява трапецій з ретушшю, яка заходить на спинки. Зараз такі трапеції серійно відомі у більшості відомих комплексів ДК, серед яких слід відзначити Ольхову 2 і 5, Дробишево, Оріхово-Донецьке 3, Кліщня 4. Джерельний аналіз цих комплексів показує, що матеріали більшості з них малопридатні до використання у історичних інтерпретаціях. Наприклад, комплекс Дробишево міг бути сформованим як суміш донецького і тубинського матеріалів. Дуже дивує мала кількість (лише 2 екз.) таких типових для ДК виробів, як пластинки з притупленими краями, і наявність натомість таких незвичайних для ДК виробів, як анкоші. Наявність у комплексі Дробишево яніславицьких (донецьких) вістер може свідчити про присутність донецького компоненту у комплексі, однак незвичайність структури свідчить або про мішаний характер, або про те, що якісь категорії знарядь з комплексу зникли. Останнє досить вірогідне, бо у комплексі міститься лише 2 нуклеуси, зовсім немає відщепів, тобто комплекс явно відсортований. Саме тому використовувати матеріали Дробишево слід обережно.

На жаль, те ж можна сказати і про комплекс Ольхової 5, де знайдено лише 2 трапеції зі струганими спинками, які були зафіксовані у верхніх горизонтах культурного шару, потужність якого сягає 0,7м. Цілком ймовірно, що стоянка була місцем багаторазового відвідування і фактично функціонувала кілька сотень або навіть тисяч років, необхідних для такого інтенсивного накопичення культурного шару. Імовірно, що комплекс містить матеріали 1-3 етапів ДК, а скоріше за все – і матеріали тубинської культури, про що свідчить тубинський характер знайденої тут кераміки.

Не дуже надійні й матеріали Оріхово-Донецького 3, які з'явилися ще у 1979р., але досі не висвітлені у публікації. Автор мав можливість оглянути місце розташування пам'ятки, де ще збереглися залишки розкопу 1979р. Потужність культурного шару становить близько 0,5 м, що вже викликає певні сумніви щодо чистоти її матеріалів, які містять трапеції зі струганими спинками. Виявлення поблизу стоянки горщика розвинутого етапу ТК закріплює наші сумніви щодо можливості розгляду оріхово-донецького комплексу як гомогенного. Не можуть бути, звичайно, використані і всі матеріали, які походять зі зборів підйомного матеріалу.

Лише стоянка Кліщня 4, знайдена у тій же місцевості, де й численні пам'ятки Зеленої Горниці, є єдиною, яку можна використовувати для аналізу 3 етапу розвитку ДК. Стоянка займає схил тераси, яка безпосередньо стикується з ділянкою заплави. Висота над літнім рівнем води – не більше 4 м. Був здобутий надзвичайно чисельний комплекс, який містить більше 20 тисяч виробів, в тому числі більше 2 тис. знарядь. На диво, не зважаючи на велику кількість матеріалу, знахідки не розподілені по вертикалі, потужність культурного шару не перевищує 0,05-0,1м. На території стоянки збереглися непошкоджені ділянки з неперевідкладеними матеріалами. Наприклад, одна з таких ділянок містить скупчення великих нуклеусів і відщепів.

Велика кількість кременю дозволяє поставити питання про мішаний характер комплексу, коли донецькі матеріали знаходяться у одному горизонті з більш пізніми тубинськими, але є й аргументи на користь протилежної думки. Один з них – відсутність на території стоянки знахідок кераміки, що є характерною рисою більшості саме донецьких комплексів, тубинські ж комплекси без кераміки зараз нам невідомі. І, нарешті, головний аргумент: неолітичний

культурний шар Клішні 4 за умовами залягання значно відрізняється від інших пам'яток донецької культури. Культурні шари неоліту на пам'ятках 1-3 етапів завжди знаходилися у прошарках піску світлих тонів, в яких не зафіксовано жодних ознак гумусації. Шар Клішні 4 знаходився у прошарку сірого піску, що перекривав жовтий пісок, у якому містилися знахідки стоянки Зелена Горниця 5, розташованої лише у 50 м від стоянки Клішня 4, займаючи більш високе положення на терасі. Схоже на те, що культурний шар Клішні 4 пізніший, ніж шар Зеленої Горниці 5. Не виключено, що початок формування шару гумусованого сірого піску слід співставляти з початком етапу кліматичного оптимуму атлантичної епохи. Відсутність знахідок у негумусованих прошарках піску вимушує нас визнати, що комплекс Клішні 4 може характеризувати один з найпізніших етапів розвитку ДК.

Техніка розщеплення, зафіксована у комплексі Клішні 4, була орієнтована на отримання пластинчастих заготовок середньої і зовсім невеликої ширини. Так, серед пластинчастих сколів близько 26% мікропластинок і більше 37% пластинок середньої ширини. За показником мікропластинчастості комплекс Клішня 4 випереджає всі інші відомі донецькі комплекси. Ці обставини є додатковим аргументом на користь гомогенності стоянки Клішня 4. Для порівняння: індекс мікропластинок у тубинських комплексах зазвичай становить 5% від загальної кількості пластинчастих заготовок. Якщо припустити, що комплекс Клішні 4 пов'язаний з домішками кременевих виробів ТК, кількість мікропластинок мала би бути значно меншою. До того ж і більшість нуклеусів стоянки є характерними для ДК конічними (рис.55: 1; 56: 1,3-4) і пов'язаними з підконічними монофронтальними нуклеусами від пластинок і мікропластинок (рис.55: 8; 56: 2-4,6-9). Пласких двоплощинних нуклеусів, характерних для ранньої ТК, лише 2 з 45 (рис.56:5), до того ж це спрацьовані нуклеуси дуже малих розмірів, тобто такі, що могли бути сформованими випадково. Як бачимо, особливістю комплексу є відсутність класичних олівцеподібних нуклеусів, хоч деякі одноплощинні монофронтальні нуклеуси і нагадують їх (рис.55: 8; 56: 6,9).

Комплекс виробів із вторинною обробкою несе також більше рис ДК, ніж ТК. Насамперед, різців у комплексі вдвічі більше, ніж скребків. Важко припустити, що наявність домішки матеріалів ТК, у комплексах якої різців немає, могла б зберегти такий високий, навіть для донецьких комплексів, різцево-скребковий показник.

Дві третини скребачок комплексу – кінцеві й кінцевобокові форми (рис.61: 1-9,11-13,16,18-23; 62: 4-27; 63: 1-9,14; 64: 1-20,26), бокових (рис.63: 10,13,17-18; 64: 21), підовальних і підокруглих (рис.61: 10,14-15,17; 62: 1-3; 63: 11-12,15-16,19; 64: 20-24) форм менше третини. Стрільчастий скребок лише 1 (рис.64: 25). Серед різців переважаючою формою є кутові різці на зламі пластин (рис.66: 1-16), які складають біля двох третин від загальної кількості різців. Чверть різців – традиційні для ДК різці-струги (рис.65: 1-19; 67: 4) й бічні різці (рис.66: 20; 67: 3,9-10,13-20). Наявні і архаїчні форми двогранних серединних і поперечно-кутових різців (рис.66: 17-19,21-25; 67: 1,5,8,15-16). Особливістю різцевого комплексу є наявність різців з дифузними ознаками, коли, наприклад, оформлення різців пов'язане і з оформленням ретушованого кінця, як у бічних різців, і двогранного робочого краю (рис.67: 10,15).

Як і в комплексах попередніх етапів, найчисельнішу групу знарядь становлять пластини з ретушшю (рис.60: 1-19). Так само, як і раніше, значну серію складають скобелі. На відміну від пам'яток попереднього етапу, де наявні і кінцеві, і бічні скобелі, у комплексі Клішні 4 присутні лише бічні скобелі на пластинчастих заготовках (рис.59: 1-34). Деякі з них нагадують кукрецькі вкладні (рис.59: 8-9,11,14,18,23,33).

Наявно дуже багато проколок і свердел, хоч диференціювати ці вироби не завжди можливо (рис.58: 77-107). Більшість таких виробів оформлені на вузьких пластинках ретушшю, яка сходиться на дистальних кінцях виробів (рис.58: 77-104). Виділяється також група виробів з характерною для свердел завальцованістю на проксимальних кінцях пластин (рис.58: 105-107).

Певні інноваційні процеси простежуються при аналізі макролітичного комплексу. Наприклад, поруч з традиційними сокирами-різаками (рис.68: 1,4-5; 69: 1) з'являються пікоподібні вироби (рис.68: 3), а також двобічнооббиті тесла (рис.68: 6; 69: 2-3).

З комплексом мисливського озброєння пов'язані традиційні для пам'яток попереднього етапу знахідки косих вістер (рис.57: 51-67), серед яких є вироби, що нагадують вістря абузівського типу (рис.57: 55,67), вістря з мікрорізцевими сколами (рис.57: 69-72). Багато також пластинок з притупленими краями (рис.58: 1-76).

Дуже незвичайно для донецьких комплексів виглядає склад геометричних мікролітів. Так, з

46 трапецій лише 3 або 4 могли бути виготовленими у мікрорізцевій технології (рис.57: 16-18,26). Це свідчить про те, що на 3 етапі розвитку ДК відбувався процес деградації мікрорізцевої технології, що й не дивно, зважаючи на те, що для Клішні 4 характерні поруч з традиційними формами нові форми трапецій зі струменистою ретушшю, яка заходить на спинки виробів (рис.57: 1-9,14,19). Таких трапецій більше 20% від загальної кількості. Серед них є середньовисокі (рис.57: 1-5,14,19) і низькі (рис.57: 6-9) екземпляри. Інші трапеції також симетричні, низьких і середньовисоких пропорцій, більшість з них з рівними круторетушованими сторонами (рис.57: 10-13,15-18,20-32,34-35,37-46). Новими формами є так звані „рогаті" трапеції (рис.57: 11-12), а також трапеції з ретушшю по верхній або нижній основі (рис.57: 13,29-30,39-41,43-45). У комплексі присутні також сегменти (рис.57: 31,36). Наявність рогатих трапецій, трапецій з ретушованими основами, а також трапецій з ретушшю, яка заходить на спинки виробів, є ознакою контактів донецького населення з ТК, перші носії якої мали з'явитися у Подонеччі ще на попередньому етапі розвитку ДК, про що вже писалося вище.

Однак структура комплексу Клішні 4 така, що говорити про утворення якоїсь синтетичної індустрії принципово нового типу не можна. Носії ДК зберегли всі основні ознаки традиційної матеріальної культури; інтеграція з носіями ТК, мабуть, обмежувалася засвоєнням деяких інновацій, причому цей процес не супроводжувався створенням спільних господарчо-територіальних груп. Про це свідчить той факт, що подальший розвиток неоліту Східної України демонструє нам не розвиток нової культури на основі створення синтетичної традиції матеріальної культури, а корінну зміну культур. Носії ТК не асимілювали донецьке населення, а врешті-решт витіснили або знищили його. Про це свідчить аналіз кременевої індустрії ТК, детальний розгляд якої приведений у 4 главі.

Таким чином, аналіз геометричного комплексу Клішні 4 може свідчити, що 3 етап розвитку ДК відбувався паралельно з розвитком ТК, носії якої спочатку зайняли притоки Дінця (Старобільськ), а потім почали експансію у Подоння, витіснивши врешті-решт носіїв ДК з берегів заплавних озер Сіверського Дінця, на експлуатації яких трималося господарство ДК. Мабуть, 3 етап розвитку ДК є останнім, пов'язаним з розвитком ДК на теренах Східної України. Тим не менше, не можна сказати, що цей етап став останнім у розвитку ДК взагалі.

3.3.4. Четвертий етап. Пам'ятки 4 етапу на території України невідомі. Однак в нас є всі підстави стверджувати, що розвиток ДК мав продовження навіть після того, як носії ТК витіснили населення, яке залишило ДК, з середньої течії Сіверського Дінця і зайняло ту ж саму ландшафтну нішу. Зовсім недавно стали відомими результати досліджень В.Я. Кияшка, В.В. Цибрія і О.В. Цибрія [Кияшко, Цыбрий, Цыбрий, 2000, с.45-63] на стоянці Усть-Бистра у Калитвінському районі Ростовської області. Пам'ятка розташована на надзаплавній терасі лівого берегу р. Сіверський Донець. Всі без винятку знахідки походять з гумусованих прошарків піску, що, як говорилось вище, можуть бути пов'язаними лише з другою половиною атлантичного етапу. Про відносно пізній вік стоянки говорить також той факт, що під нижнім горизонтом культурного шару є досить потужний, до 0,2м, прошарок темного гумусованого піску. Таким чином, є підстави припускати, що комплекс Усть-Бистрої є наймолодшим з відомих пам'яток донецької культури.

Структура кременевого комплексу Усть-Бистрої дещо відрізняється від традиційної структури комплексів ДК середньої течії Донця. Так, наприклад, кількість відщепів у комплексі Усть-Бистрої становить лише 55% від загальної кількості кременів. У комплексах більш раннього часу їхня кількість коливається від 60 до 80%. Комплекс виробів із вторинною обробкою також не зовсім схожий за структурою з донецькими комплексами Середнього Донця: так, пластинчастих заготовок з крайовою ретушшю – лише 10,7% від загальної кількості знарядь, в той час як кількість ретушованих пластин у комплексах Середнього Донця лежить у межах 28-49% від всіх знарядь. Дуже значною особливістю комплексу Усть-Бистрої (рис.70-74) є нечисельність пластинок з притупленими краями. Автори публікації навіть стверджують, що їх немає зовсім. Але це не так: у комплексі є, як мінімум, дві мікропластинки з крутою дрібною ретушшю, які могли виконувати роль вкладнів кістяних вістер (рис.73: 16,19).

Як ми бачимо, пам'ятки 4 етапу ДК поки що відомі лише по нижній течії Сіверського Дінця. Можливо, це пов'язано з витісненням донецького населення з Середнього Дінця носіями ТК. Однак не виключено, що вони є і на Середньому Дінці, але ще не виявлені через змішаність комплексу.

Але водночас слід розглянути і можливість того, що донецькі пам'ятки у межах території

середньої течії Донця не можуть бути виділеними через те, що вони не зустрічаються у чистому вигляді. Зокрема, не можна виключати, що до найпізніших донецьких пам'яток слід відносити Дробишево, в комплексі якого мало пластинок з притупленими краями, що зближує його з комплексом Усть-Бистрої. Але у Дробишево так чи інакше є вироби, пов'язані з мікрорізцевою технологією, що заважає впевнено визначити хронологічну позицію стоянки.

Можливо, до пам'яток 4 етапу належить невеликий комплекс Ольхова 2 [Горелик, Выборный, 1995, с.105-126]. Але невелика кількість знарядь на пам'ятці, наявність на території стоянки фрагментів кераміки, яка нагадує ТК, також не дозволяє нам впевнено інтерпретувати комплекс.

Таким чином, підтверджується існування пізніх донецьких пам'яток лише у зоні нижньої течії Дінця, тобто на території, де невідомі пам'ятки більш раннього часу.

***

Такі головні етапи розвитку ДК можна реконструювати на сучасному рівні наших знань. Про історичну долю цієї культури можна лише здогадуватись. У другій половині VI тис. до н. е. основна ландшафтна територія ДК стала зайнятою носіями ТК. Можливо, що на останньому етапі розвитку носії ДК доживали якийсь час у нижній течії Дінця. У час пізнього неоліту, у етап розквіту культур ДДКІО пам'ятки донецької культури остаточно зникають. Але це не означає, що населення, яке було носієм донецької індустрії, остаточно зникло. Скоріше за все, воно було асимільовано носіями інших культур, але, можливо й те, що пам'ятки з донецькою індустрією пізньонеолітичного часу стануть відомими у майбутньому. Інакше досить важко було б пояснити наявність у енеолітичних комплексах Подоннеччя таких донецьких рис, як сокири-різаки, різці-струги. Наявність таких рис відзначена, наприклад, у комплексі другої половини V тис. до н. е. Клішня 1 [Телиженко, Манько, Ковалева, 1998, с.16-31].

3.4. Синхронізація з іншими культурами

Хронологія ДК базується на даних стратиграфії пам'яток; на даних відносної хронології, яка засновується на співставленні найбільш інформативних знарядь праці з кременю і керамічних виробів із виробами інших культур (рис. 75-78), хронологічна позиція яких добре з'ясована; на даних радіовуглецевого аналізу комплексів ДК і комплексів інших культур, які можна вважати синхронними з тими чи іншими етапами розвитку ДК.

Пам'ятки пізньої ЗК, судячи з їх стратиграфічного положення, пов'язані з ранньоатлантичними ґрунтами, формування яких у степовій зоні відбувалося у етап значного зволоження клімату й розповсюдження дібров і липових лісів, яке мало місце, за даними Є.А. Спиридонової [Спиридонова, 1991], у час близько 7700 ВР, а за даними К.В. Кременецького [Кременецкий, 1991] у етап 8000-7500 ВР.

Найбільш показову стратиграфію має пізньозимівниківська стоянка Врубівка [Манько, 1996, с.10-31]. Тут зафіксована дуже проста, але показова стратиграфічна ситуація: дерновий шар - 0,15 м , суглинок бурий гумусований - 0,2 м, суглинок темно-коричневий - 0,15 м , лес палевий - простежений до 0,2 м. Культурний шар був пов'язаний з бурим гумусованим суглинком, при цьому жодна зі знахідок не була пов'язаною з нижнім літологічним шаром. Атлантичний вік комплексу Врубівка і пізньої ЗК взагалі, не викликають сумнівів.

Таким чином, останній етап розвитку ЗК пов'язаний з початком атлантикуму, що у календарних датах відповідає кін. VIII - 1 пол. VII тис. до н. е. В цей час відбувався процес активного засвоєння носіями пізніх зимівниківських традицій інновацій кукрецького походження. На той момент носії зимівниківської культури опинилися у ситуації, коли їх безпосередніми сусідами на сході стала людність ранньої ракушечноярської культури [Белановская, 1995, 199с.], розвиток якої почався у 1 чверті VII тис. до н. е. (табл.1), а на заході – носії кукрецької (сурської) культури, що до того часу вже мали певний досвід розвитку відтворюючих форм господарства, зокрема, скотарства, про що свідчать матеріали мезолітичних кукрецьких шарів Кам'яної Могили 1, які датуються ще пізньобореальним віком (8570±85 ВР) [Безусько, Котова, Ковалюх, 2000, с.96]. Не виключено, що процес синтезу пізнього зимівниківського населення з носіями кукрецької культурної традиції, які з'явилися у Подоннеччі на другому етапі розвитку ДК, зайняв також усю другу половину VII тис. до н. е., а можливо – навіть початок VI тис. до н. е. Про це свідчать знахідки у пізніх зимівниківських комплексах вістер із мікрорізцевими сколами, тобто тих виробів, що з'явилися лише на другому етапі розвитку ДК (рис.3:31-34).

Комплекси першого етапу ДК мають досить чітко визначену хронологічну позицію, завдяки двом радіокарбонним датам, отриманим для поховання із стоянки Клішня 3 (табл.1). Вік стоянки був визначений у межах останньої

третини VII тис. до н. е., тобто стоянка синхронна скибинецькому, соколецькому і печерському етапам буго-дністровської культури (БДК) (табл.1), які, за думкою Р.Трінгхем [1971, 240с.], Д.Я.Телегіна [1977, с.88-91] і Н.С. Котової [2002, с.10-11], слід розглядати як один ранній етап розвитку БДК.

Процес розселення носіїв кукрецької культури, починаючи з середини VII тис. до н. е., охопив регіон Подонеччя. Поширення лісової рослинності співпалало з пониженням ґрунтових вод у заплаві Донця [Герасименко, 1997, с.53], що зробило її придатною для експлуатації, а борові тераси – зручними для проживання. Міграція частини носіїв кукрецької культури мала на меті, здається, засвоєння природних ресурсів заплави Сіверського Дінця. Процес розселення носіїв кукрецьких традицій у Подонеччі за часом співпадав із процесом формування БДК і сурської (СК) (табл.1).

Таким чином, перший етап розвитку ДК має синхронізуватися з раннім етапом БДК (за Н.С. Котовою) [Котова, 2002], з СК, МК, а також із середніми (XV-XII) шарами Ракушечного Яру (табл.1).

Другий етап розвитку ДК продатований на підставі радіовуглецевого аналізу кераміки, знайденої у комплексах Зелена Горниця 1, 5, 6. Отримані датування можуть свідчити про те, що 2 етап тривав у першій третині VI тис. до н. е., тобто у часи самчинського і савранського етапів БДК (табл.1). Дані радіовуглецевого аналізу підтверджуються й аналізом орнаментації кераміки, яка була прикрашена композиціями з яскравими самчинськими рисами. Це, головним чином, лінійно-накольчасті композиції з перпендикулярним розташуванням зон із прокреслених ліній. Не виключено, що кераміка стоянок Зеленої Горниці відобразила далеко не найдавніші дати 2 етапу (табл.1). Про це свідчить відсутність у комплексах 2 етапу таких виробів, як трапеції зі струганими спинками, які є надійними хронологічними реперами.

Вік появи трапецій з пласкою ретушшю, яка заходить на спинки виробів, на сході України й у південних областях Росії надійно визначається радіовуглецевими датуваннями стоянок Ракушечний Яр і Старобільськ. Такі вироби з'являються у 11 шарі Ракушечного Яру (табл.1). Їх поява саме у цьому комплексі дуже важлива через те, що у більш давніх шарах стоянки геометричних мікролітів не було взагалі. Як здається, така ситуація має означати, що ці вироби були запозичені носіями РК у сусідів, а дати їх першої появи у Ракушечному Ярі повинні маркувати початок процесу розповсюдження цих виробів у Дніпро-Донському межиріччі. Зараз є 2 дати 11 шару Ракушечного Яру, які свідчать про вік появи трапецій зі струганими спинками у межах першої чверті VI тис. до н. е. (табл.1). З цими датами погоджуються датування стоянки Старобільськ на Айдарі, які свідчать про те, що у 2 чверті VI тис. до н. е. подібні вироби вже з'явилися у Подонеччі (табл.1). Тобто, скоріше за все, комплекси другого етапу ДК існували до цього часу, можливо, протягом першої третини VI тис. до н. е. На користь такого припущення говорять і дати, отримані для нижнього, сурського, шару Стрільчої Скелі (табл.1), у комплексі якої є горщик з орнаментацією, подібною до тієї, що є на горщику Зеленої Горниці 6; а також радіовуглецеві дати стоянки Попов Мис (табл.1), де також знайдена кераміка, орнаментація якої також подібна тій, що на кераміці Зеленої Горниці 5 і 6.

Другий етап розвитку ДК датується, як говорилося, 1 третиною VI тис. до н. е. Цей час характеризувався завершенням процесу синтезу зимівниківських автохтонів із кукрецькими мігрантами. На пам'ятках цього етапу відчувається наявність культурних контактів із носіями МК, яка в цей час починає руйнуватися під впливом формування нижньодонської культури. Саме формування НДК (табл.1) могло призвести до кризи МК і часткової міграції її населення на північ. За складом керамічного комплексу відчувається стадіальна близькість до пам'яток самчинської фази БДК, що також узгоджується з радіовуглецевими датуваннями БДК.

Пізні етапи ДК датуються виключно за даними стратиграфії, хоча й їх використання пов'язано з певними складнощами. Справа в тому, що більшість пам'яток ДК розташована на піщаних ґрунтах долини Донця та його приток; їхня стратиграфія досить однотипна й маловиразна. Пам'ятки ж, розташовані на лесових терасах річок і на вододільних плато дають стратиграфічну картину, яку важко порівнювати зі стратиграфією піщаних ґрунтів.

Тим не менше, стратиграфічні спостереження дають деякі матеріали для датування пам'яток. Головним чином, це стосується комплексів, які знайдені на межі гумусованих і чистих суглинків, а також комплексів, які знайдені у прошарках гумусованого піску. Останнім часом була в загальних рисах вирішена проблема встановлення часу, коли починалося відкладення гумусу. Що стосується піщаних ґрунтів Подонеччя, то спостереження за стратиграфією

тут свідчать, що справжній чорнозем став формуватися поверх відкладень піску досить пізно: у другій половині V тис. до н. е. В нижній частині прошарку чорнозему, над прошарком жовтого піску залягав культурний шар неоенеолітичної стоянки Клішня 1. Радіовуглецеві датування кісток культурного шару Клішні 1 дозволили визначити вік низу чорноземного шару у межах останньої третини V тис. до н. е. (5360 ВР). Подібна дата, у межах 3 чверті V тис. до н. е., була отримана для комплексу фінального неоліту Зановське (близько 5400 ВР, табл.). Цікаво, що аналогічна дата отримана на розрізі палеолітичної стоянки Рогалик 2, де верхня гумусово-акумулятивна частина атлантичних відкладень продатована за даними термолюмінісцентного аналізу часом 5000±800 ВР (табл.1). Відсутність знахідок ранньонеолітичних пам'яток у чорноземах дозволяє припустити, що отримані датування відображають відносно точний вік найдавнішого чорнозему піщаних ґрунтів лісостепової смуги Подоння, який, скоріше за все, збігається з початком розвитку тут енеолітичних культур.

Польовий досвід дозволяє встановити для неолітичних пам'яток дві стратиграфічні позиції: культурний шар знаходиться у прошарку гумусованого сірого піску, або у прошарку жовтого або коричневого піску, який завжди знаходиться нижче гумусованих прошарків. Існують 4 випадки розташування неолітичних комплексів у прошарках гумусованого піску. Такі прошарки, як правило, попелястого кольору, можуть перекриватися або прошарками негумусованого піску (Туба 2), що є наслідком ерозійних процесів, або шаром чорноземного опіщаненого ґрунту (Туба 1, Клішня 4, Усть Бистра). Для деяких із цих комплексів отримані радіовуглецеві дати. Так, комплекс Туби 1 дав датування у межах 6100-5400 ВР (табл.1), показавши, що прошарок гумусованого піску відкладався безпосередньо перед початком відкладання чорнозему у лісостеповій смузі Подоння. Чорноземні шари Зановського лежать саме поверх такого супіщаного шару сірого кольору. Радіовуглецеві датування комплексу Туба 2 показали, що вік гумусованого піску не менший ніж 6360 ВР, що відповідає приблизно 53 ст. до н. е. Дуже цінною є радіовуглецева дата, отримана для комплексу Зеленої Горниці 1, який залягав у прошарку піску без жодних ознак гумусації. Радіовуглецева дата відповідає часу межі першої й другої третини VI тис. до н. е. (табл.1).

Таким чином, початок гумусації пісків у лісостеповій зоні Подоння міг розпочатися протягом другої третини VI тис. до н. е. Згідно даних Є.А. Спиридонової [Спиридонова, 1991], саме етап 6600-6200 ВР характеризується поширенням листяних лісів у басейні Дону, що могло стати причиною опідзолювання пісків та отриманню ними світло-сірого кольору. Саме цим часом, мабуть, і датується 3 етап розвитку ДК (комплекс Клішня 4). Відповідно, комплекс Усть-Бистрої повинен датуватися ще більш пізнім часом: останньою третиною VI тис. до н. е., а можливо – навіть початком V тис. до н. е., хоча останнє є не дуже ймовірним. Таким чином, основою для датування пізніх етапів ДК стали саме стратиграфічні спостереження. Нажаль, інших можливостей для датування поки що не існує. Комплекси пізніх етапів розвитку ДК не містять органічних залишків, а комплекс 3 етапу розвитку ДК не містить навіть кераміки, за радіовуглецевим аналізом якої, як з'ясувалося, також можна отримувати абсолютні дати.

Одночасно з пам'ятками 3 етапу ДК, мабуть, розвивалися савранські пам'ятки БДК. Про їхню синхронність свідчать як радіовуглецеві дати БДК, так і деякі паралелі у кременевому інвентарі. Так, савранські пам'ятки Гард і Пугач містять геометричні мікроліти зі струганими спинками. Наявність у інвентарі Пугача кераміки з комірцевим оформленням вінець підтверджує припущення про одночасність 3 етапу ДК із ранніми маріупольськими комплексами. Радіовуглецеві датування азово-дніпровської (АДК) і нижньодонської (НДК) також свідчать про співіснування ранніх маріупольських комплексів з 2-3 етапами розвитку ДК (табл.1). Як уже говорилося, ТК починає розвиватися у Подоннні також одночасно з початком 3 етапу ДК.

Пам'ятки 4 етапу, скоріше за все, синхронні розвиненій ТК, але це лише припущення, яке може бути доведеним лише після появи радіовуглецевих дат.

Підсумовуючи сказане, пропонується наступна періодізація донецької культури.

1. Перехідний етап від мезоліту до неоліту: заключний етап розвитку зимівниківської культури, пов'язаний з початком атлантичного етапу (8200-7400 ВР).

2. Ранній неоліт: 1 і 2 етапи розвитку ДК. Характеризується утворенням синтетичної археологічної культури (з ознаками зимівниківської, кукрецької, матвієвокурганської культур), появою керамічних виробів (7400-6700 ВР).

3. Розвинений неоліт: 3 етап розвитку ДК. Характеризується співіснуванням на сході України донецької і ранньої тубинської культур (6700-6400ВР?). Археологічним індикатором розвиненого неоліту є поява трапецій зі струганими спинками. Як здається, розвинений неоліт є перехідним етапом, який тривав у час 6700-6400 ВР на території всієї Східної і Центральної Європи і характеризується початком глобального процесу зміни археологічних культур. У цей етап на нижньому Дону РК культура поступово змінюється НДК, у басейні нижнього Дніпра – СК витісняється АДК, у басейнах Південного Бугу і Дністра БДК поступається місцем Трипіллю А, у Центральній Європі і на Балканах на зміну культурам Криш-Старчево приходить культура лінійно-стрічкової кераміки. Таким чином, розвинутий неоліт характеризується співіснуванням реліктових і інноваційних культурних традицій, культурною мозаїчністю.

4. Пізній неоліт: 4 етап розвитку ДК (після 6400 ВР). Характеризується наявністю реліктових груп носіїв ДК, які розвивалися в умовах домінування носіїв інших неолітичних культур. На сході України такою культурою була ТК. Археологічним індикатором є трапеції зі „струганими" спинками.

РОЗДІЛ 4
ТУБИНСЬКА КУЛЬТУРА

4.1. Пам'ятки, територія поширення

Тубинська культура як складова частина ДДКІО виділена порівняно недавно, після розкопок вузла пам'яток у озера Туба у Попаснянському районі Луганської області [Манько и др., 2001, с.27-53; Манько, 2001, с.161-162]. Це, однак, не означає, що пам'ятки цієї культури не були відомі раніше. Знахідки тубинської кераміки досить численні у Подоненні (рис.1: Гирло Осколу 1 і 2, Бондариха, Ізюм 4, Яремівка, Студенок, Ольхова 5, Черніково Озеро, Серебрянка та інші) [Сибилев, 1926-30; Телегін, 1968; Горелик, Выборный, 1995, 105-126; Санжаров и др., 2000]. Однак дослідники перелічених пам'яток Подоненння пов'язували знахідки кераміки з донецькою культурою. Досить давно відома у Подоненні пам'ятка Старобільськ. Однак до останнього часу ця тубинська пам'ятка інтерпретувалася як окремий тип [Гурин, Манько, 1993, с.35-57; Гурин, 1998]. Лише розкопки стоянок Туба 1 і Туба 2 дали можливість надійно пов'язати специфічну кераміку тубинського типу (табл.6) з кременевими комплексами, які не мали нічого спільного з донецькими [Манько, 2002а, с.47-49; Манько, 2002б, с.132-153]. До тубинських комплексів з певними застереженнями слід також відносити стоянки Новоселівка 1 і Підгорівка (Гирло Білої) [Гурин, 1992, с.144-152; Гурин, 1996, с.72-89; Гурин, 1998].

Керамічні комплекси тубинської культури складаються з виробів 4 основних типів.

1. Гостродонний і плоскодонний посуд з профільованими вінцями та значною домішкою трави у тісті. Домінуючим елементом орнаментації є відбитки гребінцевого штампу.

2. Гостродонний посуд з профільованими вінцями та домішками трави і піску у глині. Переважають прокреслені лінії та наколи.

3. Посуд з домішками піску в тісті і з накольчастим орнаментом.

4. Гостородонна і круглодонна кераміка баночного типу або зі злегка профільованими вінцями та домішкою черепашки у глиняному тісті. Посуд добре випалений, коричневого або сірого кольорів. Кераміка цієї групи зустрічається переважно у ранніх тубинських комплексах і є унікальним явищем у неоліті України.

Різноманітність кераміки, дуже відмінний склад типів керамічних виробів у комплексах різних етапів робить неможливим виділення на підставі їх аналізу археологічної культури. Спільним елементом для усіх етапів розвитку тубинської культури є типологічний склад кременевих комплексів, які не тільки є стабільним елементом системи розвитку матеріальної культури, але й досить рельєфно відрізняють тубинську індустрію від кременевої індустрії інших неолітичних культур. Керамічні вироби не стають стабільним елементом культури, але деякі з них є унікальними формами, яких не містять комплекси інших неолітичних культур. Це дає можливість використовувати керамічні комплекси як додаткові джерела для реконструкції історії тубинської культури.

Зараз дуже важко визначити кордони поширення тубинських пам'яток. Справа тут не тільки в тому, що нам відома обмежена кількість стоянок. Скоріше, при визначенні географічних рамок ТК головною проблемою є невизначеність джерельного стану різних комплексів. Особливі труднощі виникають при інтерпретації пам'яток басейну Дніпра, де тубинські і києво-черкаські комплекси можуть бути репрезентовані на одній багатошаровій стоянці. Подібність кераміки ТК і КЧК також створює додаткові складнощі.

Найбільша кількість пам'яток ТК відома у середній течії Сіверського Дінця і на його притоках. Вузол пам'яток ТК знайдений у Попаснянському районі Луганської області на терасах озер Туба і Маткіне (заплавні озера-стариці лівого берегу Сіверського Дінця). Тут досліджено стоянки Туба 1 ,2, 3, 4, 5, Туба-Дорога, Зановське [Манько и др., 2001, с.27-53]. Матеріали виразних комплексів Туба 1, Туба 2 і Зановське дозволили виділити ТК (спочатку під назвою "орільсько-донецька культура"), а також зробити висновки щодо її періодизації. На лівому березі р. Айдар (ліва притока Сіверського Дінця) досліджена найдавніша стоянка ТК Старобільськ. Вузол пам'яток ТК було виявлено біля озера Черніково у Кремінському районі Луганської області: стоянки Серебрянське та Черніково Озеро. Нажаль, розкопки цих стоянок, проведені експедицією Східноукраїнського університету ім. Даля, були здійснені не на сучасному рівні (лопатою на повний штик), що призвело до втрати більшої частини кременевих комплексів, чисельний склад яких зовсім не відповідає площі, що була розкопана, а також кількості керамічних виробів. Ці втрати є дуже прикрими, особливо враховуючи, що більшість

комплексів ТК пов'язана з багатошаровими неолітичними стоянками, на яких неможливо відокремити донецькі і тубинські шари. Наприклад, знахідки тубинської кераміки на озері Стигло (Новоайдарський район Луганської області, стоянки Ольхова 2 і 5) перебувають у перевідкладеному стані, вони супроводжуються кременем, який за всіма ознаками відповідає нашим уявленням про ДК. Така ж ситуація простежується й у матеріалах, які походять зі стоянки Олександрія та ізюмського вузла пам'яток (Студенок 2 і 5, Яремівка, Ізюм 4 та інші). Тут тубинські матеріали депаспортизовані чи навіть втрачені нещодавно після ремонту Ізюмського районного музею, або, судячи з публікацій, змішані з донецькими матеріалами. Деякі тубинські матеріали (Преображенне, Новоселівка 2 та інші) стали відомими завдяки зборам підйомного матеріалу. Звісно, такі неповноцінні комплекси не можна використовувати для історичних реконструкцій.

Таким чином, достовірні пам'ятки ТК (Туба 1, 2, Старобільськ, Новоселівка, Підгорівка, Зановське) досліджено у середній течії Сіверського Дінця та деяких його приток (Айдар, Оскол). Ці стоянки пов'язуються, як правило, з надзаплавною терасою лівого берегу Сіверського Дінця, або з першими терасами його приток.

Певні культурні елементи ТК зафіксовані в Орільсько-Самарському межиріччі (Осипівка-Ліман, Осипівка-Пляж, Засуха, Турова Гора) [Ковалева, Морковина, 1989, с.27-44] та в Дніпровському Надпоріжжі (Попов Мис) [Нужный, 1989, с.145-154]. Але багатошаровість цих пам'яток, змішаність матеріалів ТК і КЧК не дозволяють нам впевнено стверджувати, що в зазначених регіонах мешкали носії традицій ТК. Скоріше за все, Орільсько-Самарське межиріччя та Дніпровське Надпоріжжя були контактною зоною ТК і КЧК. Більшість зазначених паралелей стосується керамічних, а не кременевих комплексів. Це може бути ознакою того, що ареал існування ТК обмежувався територією Південно-Східної України.

Мікролітичні комплекси ТК дали підставу розподілу на 3 типи.

1. Комплекси з переважанням низьких і середньовисоких трапецій з круторетушованими сторонами при наявності поодиноких трапецій, в яких пласка ретуш заходить на спинку *(Старобільськ)*.

2. Комплекси, в яких більшість геометричних мікролітів мають ретуш, яка заходить на спинку при наявності трапецій з круторетушованими сторонами і поодиноких трапецій з „струганою" спинкою (Туба 2).

3. Комплекси, в яких переважна більшість трапецій – зі „струганою" спинкою (Туба 1).

Враховуючи, що зазначені типи засновані на наявності у комплексах тих виробів, які мають досить чітку хронологічну позицію, слід визнати, що наявність 3 типів комплексів відображує їх хронологічну різність. Відповідно, визначені типи комплексів відповідають 3 етапам розвитку ТК.

4.2. Генеза

4.2.1. Питання про зв'язок тубинської та донецької культур. На відміну від ДК, яка була виділена три чверті століття тому, ТК виділена автором у 2001 р. під невдалою назвою „орільсько-донецька культура" [Манько и др., 2001, с.27-53]. Нещодавно, О.Ф. Горелик [2003, с.65-68] у категоричній формі заперечив сам факт існування культури, віднісши тубинські пам'ятки до пізнього етапу розвитку ДК. Саме тому огляд культурних явищ, які могли би прийняти участь у генезі ТК треба почати з висвітлення її можливих зв'язків з ДК, яка почала розвиватися на сході України як мінімум за 500 років до початку розвитку ТК.

Головний аргумент О.Ф. Горелика щодо тотожності ДК і ТК полягає в тому, що під час його власних розвідок на озері Туба були знайдені 2 яніславицьких вістря і 3 пластинки з притупленими краями. Цей аргумент виглядає дуже дивним. Озеро Туба є старицею Сіверського Дінця, і тягнеться паралельно ріці протягом 5км. Перша тераса вкрита дюнними узвищеннями, кожне з яких містить неолітичні матеріали. Більшість стоянок зруйновані процесами, пов'язаними з вивітрюванням, або з діяльністю людини. Зовсім не дивно, що частина стоянок на озері Туба може належати до ДК, або містити мішані матеріали як раннього, так і пізнього неоліту. Саме тому, як здається, знахідки О.Ф.Горелика можуть свідчити, що донецькі матеріали можуть бути присутні на озері Туба. Але до чого тут оцінка культурної специфіки стоянок Туба 2 і Туба 1? У сезон 2003 року С.А.Теліженко знайшов на Тубі донецьку пам'ятку з гомогенним культурним шаром.

Принципова різниця кременевих комплексів ТК і ДК на нашу думку, свідчить про те, що *генетичний зв'язок між ними відсутній, а значить неможливий розвиток ТК на генетичній основі ДК.*

Відмінностями ТК від ДК є: відсутність у кременевих комплексах ТК олівцеподібних нуклеусів; нерозвиненість технології отримання

мікропластинок, а у зв'язку з цим – відсутність мікропластинок з притупленими краями; нерозвиненість різцевого комплексу (кількість скребків завжди у кілька разів більше від кількості різців); повна відсутність таких показових для ДК виробів, як різці-струги; наявність серій пластин-анкошів з широкими виїмками по краях; відсутність вістер донецького (яніславицького) типу; відсутність будь-яких слідів використання мікрорізцевих технологій для виготовлення геометричних мікролітів; відсутність сокир і тесел.

Таким чином, не викликає сумнівів, що ТК і ДК – явища, що мають різне походження. Пояснити такий великих ряд відмінностей стадіальними явищами не можна. ТК починає свій розвиток не після зникнення ДК, а одночасно з початком 3 етапу розвитку ДК; протягом як мінімум 2 чверті VI тис. до н. е. обидві культури співіснують (табл.1), демонструючи два шляхи розвитку неоліту Східної України.

Аналіз керамічних комплексів ДК і ТК 1 етапу також доводить нам абсолютну відмінність культурних традицій носіїв цих неолітичних культур. Кераміка, знайдена у старобільському комплексі, добре обпалена, світло-коричневого або навіть червонуватого кольору на зламі, містить домішки черепашки, що ніколи не було характерним для кераміки ДК. У орнаментації також не відзначено помітних паралелей. Деякі спільні риси у керамічних комплексах ТК виникають лише на 2 етапі розвитку, коли ДК на сході України, скоріше за все, припинила своє існування. Мається на увазі кераміка з лінійно-накольчастим орнаментом та з домішками піску. Цей факт може свідчити, що деякі традиції керамічного виробництва носіїв ДК були запозичені носіями ТК. Але цей процес не може бути показником асиміляції: засвоєння інноваційних форм кераміки не супроводжувалося появою паралелей у кременевих комплексах.

Відсутність паралелей у кременевих комплексах ТК з ДК і з мезолітичними комплексами Східної України дозволяє зробити висновок, що поява ТК була наслідком міграції на схід України групи населення, достатньо потужної для того, щоб протягом 2 чверті або 2 третини VI тис. до н. е. витіснити носіїв попередньої донецької неолітичної культури.

Відповідно, пошук культур, які прийняли участь у генезі ТК слід проводити за межами території Східної України.

Напрями такого пошуку, як здається, не можуть бути визначені на підставі аналізу кераміки. Керамічний комплекс ТК розвивався досить стрімко й динамічно. Окремі етапи розвитку ТК демонструють нам процес повної заміни технології виготовлення керамічних виробів. Це свідчить про те, що керамічне виробництво у носіїв ТК перебувало під впливом технологічних традицій найближчих сусідів, а якась власна технологічна традиція сформувалася лише на пізніх етапах розвитку культури. Тому для з'ясування питання про походження культури керамічні комплекси можуть виконувати лише допоміжну роль. Головними ж джерелами інформації для реконструкції процесу складання ТК повинні стати кременеві комплекси.

Кременеві комплекси ТК відповідають характеристикам південноруської зони, яку П.П.Єфименко охарактеризував як таку, що пов'язана з мікролітизмом, наявністю геометричних мікролітів, відсутністю сокир [Ефименко, 1924, с.211-227]. Ці обставини дозволяють виключити з кола пошуку культур, пов'язаних з генезою ТК, північні лісові культури.

Як здається, перспективним є пошук культур-попередниць ТК у степовій зоні Приазов'я і Причорномор'я.

4.2.2. Гребениківська і матвієвокурганська культури. Обидві ці культури повинні бути розглянутими як можливі попередники ТК з цілої низки причин, причому „в одному пакеті". МК досліджена у Північному Приазов'ї [Крижевская, 1992], її пам'ятки розташовані територіально досить близько до регіону, де розвивалася ТК. За думкою Л.Я.Крижевської, дослідниці, яка виділила МК, вона є варіантом ГК [Крижевская, 1978, с.49-52]. Обидві культури (або варіанти однієї культури) характеризуються наявністю трапецій симетричних обрисів, виготовлених, як правило, без використання мікрорізцевої техніки. Обидві культури характеризуються наявністю техніки розщеплення, заснованій на використанні одно-, двоплощинних пласких нуклеусів. Для обох культур відзначена нерозвиненість різцевих комплексів і, навпаки, наявність різноманітних форм скребків, кількість яких завжди в кілька разів перевищує кількість різців. На гребениківських пам'ятках не знайдені макроліти. Комплекси МК містять шліфовані сокири, однак технологія їх виготовлення не має витоків у місцевому мезоліті. Походження таких сокир могло бути пов'язане з колом балканських культур. На території Румунії відомо декілька стоянок культури Криш, матеріали яких містять

шліфовані сокири, подібні матвієвокурганським [Ursulesku, 2000, P.163-168].

Очевидно, що склад кременевих комплексів МК і ГК в цілому відповідає основним характеристикам кременевих комплексів ТК. Ці обставини, хоч і не є доказом спорідненості МК і ТК, але дають підстави допускати таку можливість.

Головними перешкодами для висновку про прямий зв'язок згаданих культур степової смуги з ТК є те, що ареал розповсюдження гребениківських пам'яток не має спільних меж з територією розповсюдження ТК, а комплекси МК, хоч і знайдені у сусідньому регіоні, містять крім вже згадуваних шліфованих сокир, інші специфічні вироби, в тому числі й сланцеві знаряддя, яких немає у комплексах ТК.

Виходячи з цього, слід визнати, що процес формування ТК був більш складним процесом, зміст якого не можна вичерпати констатацією прямого зв'язку МК і ТК.

Процес формування ТК, схоже, за своїм обсягом виходить за межі лінійного розвитку, вписується у зміст більш глобального процесу, пов'язаного не тільки з МК і ГК, але й із загальним процесом розвитку неолітичних культур Східної Європи, який можна зрозуміти лише на тлі більш широкого кола культур, яке ми пропонуємо називати колом культур гребениківської культурно-історичної області (ГКІО), до складу якого входило кілька археологічних культур на території від Балкан до Північного Приазов'я.

4.2.3. Коло культур гребениківської культурно-історичної області.

У 1958 році Г.Кларк вперше ввів в науковий обіг поняття "протонеолітизація" [Clark, 1958, P.24-42], під яким розумівся процес поширення відтискної техніки і, відповідно, відтискних однобічних одноплощинних нуклеусів, використання середньоширокої відтискної платівки як основної заготовки знарядь, домінування у мікронаборі геометричних мікролітів.

Я не можу погодитися з думками Кларка через те, що „протонеолітизація" у його розумінні стосується технології виробництва кременевих знарядь, а під власно „неолітизацією" розуміють, як правило, розповсюдження відтворюючих форм господарства. Дуже важко знайти зв'язок між цими двома явищами. Інша річ, якщо казати про той факт, що коло культур, яке характеризувалося тим комплексом ознак, що Кларк вважає властивими процесам протонеолітизації, стали такими, що у більшості одними з перших у Європі засвоїли виробництво кераміки, відтворююче господарство – саме ті риси, які ми пов'язуємо з ознаками неоліту.

Такою культурою була культура Криш-Старчево. Дуже яскраво характеризують кременеву індустрію Криш-Старчево матеріали багатошарової стоянки Куїна Туркулуй-Дубова [Paunesku, 1985, P.81-88]. Домінуючим типом геометричних мікролітів є низькі симетричні трапеції за наявності середньовисоких і високих форм. Окремі трапеції виготовлені у псевдомікрорізцевій техніці. Різців у декілька разів менше, ніж скребків. Серед скребків переважають кінцеві форми. Багато ретушованих пластин, в тому числі й анкошів. Схоже, формування кремневої індустрії Криш-Старчево відбувалося під впливом місцевих культур тарденуазького вигляду, що обумовило появу окремих асиметричних трапецій підромбічних обрисів, наявність яких відзначена у пізньомезолітичному комплексі румунського Тарденуазу Ріпічені-Ізвор [Paunesku, 1970, P.266-267].

Кременеві комплекси БДК дуже схожі на комплекси Криш-Старчево. Провідним типом геометричних мікролітів виступають низькі і середньовисокі симетричні трапеції за наявності невеликої кількості трапецій асиметричних підромбічних обрисів [Даниленко, 1968, с.67,69,91,138,145; Маркевич, 1974, с.25,39,52,67,79, 87,98,109,123; Товкайло, 2003, 187-205]. Важливою рисою є повна відсутність виробів, пов'язаних з використанням мікрорізцевої або псевдомікрорізцевої техніки. Це може свідчити про утворення цих культур на спільній генетичній підоснові, пов'язаній з окресленим колом протонеолітичних культур.

Як свідчать радіовуглецеві визначення, ГК могла бути синхронною з пам'ятками БДК (табл.1). Ці обставини дають можливість припустити, що широко відомі паралелі у кременевому інвентарі ГК і БДК є наслідком не генетичного зв'язку, а, скоріше, паралельного розвитку, обумовленого походженням на спільному підгрунті [Залізняк, 1995, с.6; 1998, с.183; 2005, с.122-128]. Схоже, ГК, МК, БДК і Протосескло, а потім і Криш-Старчево створили у другій половині VII тис. до н. е. культурно-історичну область, окремі культури якої ілюстрували різні мсделі адаптації до природного середовища.

Не виключено, що комплекси ГК ілюструють спеціалізований варіант развитку, коли перехід до відтворюючого господарства не відбувається. Розташування більшості гребениківських

пам'яток у степовій зоні Причорномор'я могло обумовити неможливість розвитку відтворюючого господарства. Лісостепові ландшафти, які оточували носіїв БДК і Кріш-Старчево, навпаки, стимулювали розвиток скотарства і землеробства, хоча мисливство й залишалося провідною галуззю господарства.

Про те, що згадані культури можна розглядати як частини однієї культурно-історичної області, свідчать широко відомі факти наявності паралелей не тільки у кременевих, але й у керамічних комплексах. Кришські імпорти відомі на багатьох стоянках БДК [Даниленко, 1968, с.199-209]. В свою чергу, кераміка БДК присутня у гребениківських комплексах Гіржево [Станко, 1966, с.96-103] і Карпово [Красковский, 1976, с.157-161]. Окреслену культурно-історичну область ми пропонуємо називати гребениківською.

Не виключається можливість того, що формування МК відбувалося як частина процесу розширення гребениківської культурно-історичної області на схід. Дещо засмучує дискретність такої області, яка не зайняла суцільну територію. Розрив між регіонами, зайнятими пам'ятками ГК і МК в якійсь мірі заповнюється наявністю пам'яток з гребениківським інвентарем Казанка (басейн Дніпра) [Борисковский, 1975, с.55-62] і Кам'яна Могила 3 (Північно-Західне Приазов'я) [Тубольцев, 1995, с.3-6]. На нашу думку, на початку VI тис. до н. е. МК повинна була відірватися від гребениківської культурно-історичної області. Занепад і, врешті-решт, зникнення ГК повинно було призвести до того, що східна частина області опинилася в ізоляції і, так чи інакше, повинна була увійти до складу іншої групи культур. Саме цей процес і відображує народження ТК, яка розвивалася на основі культурних традицій населення, що мешкало на східній периферії гребениківської культурно-історичної області.

Таким чином, припускаючи думку про МК як основну складову ТК, слід відзначити можливість участі у генезі ТК більш широкого кола культур гребениківської культурно-історичної області.

4.2.4. Зникнення ракушечноярської культури і генеза тубинської культури. Ракушечноярська культура (РК) складалася на території Нижнього Подоння ще на початку VII тис. до н.е., є однією з найдавніших неолітичних культур Європи (табл.1). Завдяки низці радіовуглецевих дат вдалося встановити, що розвиток РК продовжувався до 2 чверті VI тис. до н. е. (табл.1), що дозволяє стверджувати, що РК і ТК протягом нетривалого хронологічного періоду співіснували, а це припускає можливість їхніх контактів.

Однак порівняння кременевих комплексів РК і ТК свідчить, що це зовсім різні індустрії, які не мають між собою нічого спільного. Не заглиблюючись у деталі, відзначимо лише, що протягом тривалого етапу розвитку РК, у її комплексах (23-12 шари поселення Ракушечний Яр) не було геометричних мікролітів. Лише починаючи з 11 шару Ракушечного Яру, з'являються трапеції зі струганими спинками. Радіовуглецеві датування надійно свідчать про те, що засвоєння цієї інновації відбувалося протягом 1 чверті VI тис. до н. е. (табл.1). Однак, скоріше за все, це було наслідком початку контактів з носіями НДК, матеріали якої містять подібні вироби. Поява у комплексах РК трапецій зі пласкою ретушшю знаменує початок процесу деградації цієї культури, зміну ракушечноярських традицій нижньодонськими у Нижньому Подонні. Не виключено, що процес деградації РК супроводжувався міграцією носіїв цієї культури на північ. Хронологічно цей процес співпадав з міграцією на північ гребениківського і матвієвокурганського населення.

Одним з наслідків цього процесу було засвоєння носіями ранньої ТК деяких форм кераміки, техніка виготовлення і орнаментація якої несе риси ракушечноярського керамічного комплексу. Мабуть, в цьому слід шукати пояснення того, що рання кераміка ТК (стоянка Старобільськ) відрізняється від будь-яких інших керамічних комплексів на території України.

Кераміка комплексу Старобільськ добре відмулена, у домішках – дрібнорозтовчена черепашка, стінки посуду дуже щільні; обпал кераміки досить якісний, лише деякі фрагменти чорні на зламі, більшість же – пропечені повністю; колір кераміки як на внутрішній, так і на зовнішній поверхнях – жовтуватий, червоний або коричневий; зовнішня поверхня часто полірувалася до блиску (рис.66). За цими технологічними ознаками старобільська кераміка дуже нагадує ракушечноярську. Не менше паралелей і в орнаментації, особливо з 7-3 шарами Ракушечного Яру; спільними рисами є використання в орнаментації косої сітки, підтрикутних наколів, широких прогладжених або прокреслених ліній, в тому числі й із внутрішньої сторони під вінцем. Відмінностями є такі риси: ракушечноярська кераміка переважно пласкодонна, кераміка ж Старобільська виключно гостродонна і круглодонна. Однак, не

можна було б сподіватися на пошук прямих паралелей. Не виключено, що формування НДК лише створило умови для контактів носіїв РК і ТК, коли нова форма кераміки з'явилася не у результаті інтеграції ракушечноярського населення у ТК, а як наслідок запозичення технології, яка була творчо опрацьована і втілена у життя у дещо іншому варіанті. Нагадаємо, що носії МК лише починали експериментувати з керамікою, не засвоїли її виробництва у повному обсязі. Якщо врахувати, що МК, мабуть, стала головною складовою частиною ТК (про це свідчать чисельні паралелі, які стосуються технології розщеплення і складу геометричних мікролітів комплексів цих культур), стає зрозумілим: засвоєна матвієвокурганським і, можливо, гребеніківським у своїй основі населенням кераміка була першою, яку стали виготовляти носії ТК. Тому не дивно, що засвоєна технологія дуже легко поступилася місцем новій на більш пізніх етапах розвитку ТК. Опанувавши Подоння, носії ТК засвоїли традиції керамічного виробництва ДК, контакти з якою були значно полегшені територіальними чинниками.

4.2.5. Культури Середньої Азії і можлива їхня участь у генезі тубинської культури.

Перш, ніж перейти до висвітлення розвитку ТК, необхідно розглянути ще одну проблему, яка непрямо пов'язана з проблемою генези ТК. Ідеться про питання гіпотетичних контактів неолітичних культур Середньої Азії з населенням Подоння. На сучасному рівні знань про неоліт цю проблему вирішити неможливо, однак необхідно хоча б окреслити коло питань, пов'язаних із нею.

Справа в тому, що кременевий інвентар ТК має багато спільних рис із такими територіально віддаленими комплексами, як Джебел [Окладников, 1986, с.1-16], Джейтун [Массон, 1986, с.1-16] та іншими. Територіальна віддаленість від Подоння носіїв культурних традицій Джебелу і Джейтуну виключає будь-яку можливість прямих контактів, а тим більше їх участі у генезі ТК. Але елементи подібності настільки рельєфні, що оголосити їх наслідками конвергентного розвитку досить важко.

Печерна стоянка Джебел була досліджена у 1949-50рр. А.П. Окладніковим, який виділив на пам'ятці 8 шарів від мезоліту до ранньої бронзи. Шари 8-7 печери Джебел були датовані мезолітичним часом на підставі відсутності кераміки. Ці комплекси характеризувалися відтискною технікою розщеплення, заснованою на використанні конічних нуклеусів. Мезолітичні комплекси не мають елементів схожості з комплексами ТК, якщо не враховувати знахідок у 7 шарі анкошів S-подібного виду.

Проте, комплекс 6 шару, де з'являється кераміка, має вже багато спільного з тубинськими комплексами. Тут також домінує відтискна техніка, але типологія нуклеусів більш різноманітна. Поруч з конічними з'являються монофронтальні сплощені нуклеуси. Характерно, що питома вага анкошів у комплексі значно збільшується порівняно з 7 шаром. З'являються трапеції низьких пропорцій, щоправда, асиметричні. Зафіксована наявність кінцевих і замкнутолезових скребачок при повній відсутності різців.

Шар 5-6 дуже невиразний, але цікавий тим, що тут знайдена низька симетрична трапеція.

У комплексі шару 5а схожість з комплексами ТК простежується найкраще. Тут знайдена серія з 7 низьких симетричних трапецій, в тому числі й з ретушшю по верхній основі. У комплексі скребків, поруч з формами, відзначеними для нижчих шарів, з'являються кінцеві скребки на довгих пластинах. Різцевий комплекс невеликий, наявні тільки різці на зламі заготовок. Присутні серії анкошів, пластин з ретушшю, перфораторів. Серед нуклеусів зустрічаються конічні і сплощені монофронтальні.

Практично ті ж самі риси простежені і у шарі 5 печери Джебел. Починаючи з 4 шару, риси подібності із ТК стають аморфними і, нарешті, зникають.

Цікавим є порівняння ТК з комплексами Джейтунської культури. Кременевий комплекс Джейтуну характеризується відтискною технікою розщеплення, заснованою на використанні призматичних, в тому числі двоплощинних, а також конічних нуклеусів. Серед двоплощинних нуклеусів є сплощені монофронтальні, в тому числі й із гальковою кіркою на тильній стороні. З комплексами ТК джейтунський комплекс зближується за ознакою повної відсутності різцевого комплексу. Серед скребків відзначені вироби кінцевого типу на видовжених пластинах, а також замкнутолезові скребки. Багато пластин з ретушшю, наявні анкоші S-подібного виду. Геометричний комплекс характеризується переважанням низьких симетричних трапецій, в тому числі – із ретушшю по верхній основі. Відмінностями Джейтуну від комплексів ТК є наявність асиметричних трапецій, серій сегментів. В цілому ж, рис подібності набагато більше, ніж відмінностей.

Таким чином, у Середній Азії, здається, існувала культурна традиція, яка за багатьма

параметрами була подібною до культурних традицій ТК. Цікаво, що це явище було відзначено не тільки для тубинських, а й для матвієвокурганських комплексів, з якими ми частково пов'язуємо генезу ТК. Так, у літературі відзначалася технологічна подібність матвієвокурганського і джейтунського кременевих комплексів [Гиря, 1997, с.144-146].

Пояснення цього феномену може полягати у закономірностях протонеолітизації, про які вже писалося вище. Інший варіант пояснення цього феномену – у припущенні того, що шляхи неолітизації Балкан і Північного Причорномор'я з одного боку, і Середньої Азії, з іншого боку, мали витоки з одного центру

***

Як ми побачили, питання про генезу ТК в наш час не може бути вирішене остаточно. Найбільш переконливою здається версія про матвієвокурганську основу ТК, але лише за визнання факту участі в тій чи іншій мірі носіїв гребениківської і ракушечноярської культур.

4.3. Розвиток тубинської культури

4.3.1. Перший етап. Перший етап розвитку ТК (2 третина VI тис. до н. е., табл. 1) можна охарактеризувати за матеріалами комплексу Старобільськ у Подонеччі. Кременевий комплекс Старобільська включає 544 предмети, в тому числі 279 виробів із вторинною обробкою.

Взагалі, кременевий комплекс характеризується такими рисами.

1. Техніка розщеплення заснована на відтискних технологіях, пов'язаних з використанням підконічних і різноманітних сплощених нуклеусів (рис.79: 1-4,6,8-9). Наявні також багатоплощинні нуклеуси від відщепів (рис.79: 5,7).

2. Комплекс, пов'язаний з мисливським озброєнням, представлений, в основному, трапеціями низьких, іноді середньовисоких, пропорцій; більшість трапецій виготовлені без застосування мікрорізцевої техніки шляхом крутого ретушування зламів пластинчастих заготовок (рис.79: 12-19). На деяких трапеціях відзначена наявність пласкої ретуші, яка заходить на спинку виробу (рис.79: 14,16,19). Поруч із трапеціями є 1 сегмент з ретушшю по дузі (рис.79: 10), а також листоподібний наконечник, який, скоріше за все, є механічною домішкою (рис.79: 11).

3. Наявність серії перфораторів, в основному, свердел. Виділяються групи таких виробів на пластинах з напівкрутою ретушшю, що сходиться на дистальних кінцях (рис.80: 1-6) і вироби на відщепах з асиметричними жальцями (рис.80: 7-8).

4. Наявність двох основних типів скребків: кінцеві на видовжених пластинках (рис.80: 9-16) і на відщепах підовальної чи підпрямокутної форми (рис.80: 17-32), в тому числі й стрільчасті скребки (рис.80: 27-28).

5. Невелика кількість різців (співвідношення скребків до різців 43:8). Серед різців зустрічаються кутові (рис.81: 3-5,7-8) і бічні (рис.81: 1-2,6,14) типи.

6. Наявність великих серій пластинок з пригострюючою крайовою ретушшю, в тому числі, із протилежною зустрічною ретушшю (рис.81: 9,10,12,15).

7. Наявність серії анкошів, в тому числі й із діагонально розташованими виїмками (рис.81: 11,13,16-20).

Керамічний комплекс стоянки Старобільськ є унікальним й неповторним явищем у неоліті Східної Європи. Під час розкопок були виявлені фрагменти 23 посудин, серед яких виділяється 5 груп виробів.

Кераміка комплексу Старобільськ добре відмучена, у домішках – дрібно розтовчена черепашка, стінки посуду дуже щільні; обпал кераміки досить якісний, лише деякі фрагменти чорні на зламі, більшість же – пропечені повністю; колір кераміки як на внутрішній, так і на зовнішній поверхнях – жовтуватий, червоний або коричневий; зовнішня поверхня часто полірувалася до блиску (рис.66).

Група 1. Представлена фрагментами 4 посудин. До цієї групи віднесені гостродонні горщики високої за пропорціями форми (рис.81: 21; 82). Округлий тулуб горщиків плавно переходить у масивне кругле днище, плічка злегка стягнуті (рис.81: 21; 82: 1) або плавно вигнуті назовні (рис.82: 2-3). Посуд 1 групи або не має орнаменту, або орнаментований дуже скупо. На одному з горщиків відзначені три пояси підтрикутних наколів по плічках (рис.81: 21). Ще один горщик орнаментований під зрізом вінця продряпаними лініями (рис.82: 3): три горизонтальних лінії нанесено поверх ледве помітних косих креслень; креслення недбалі, виконані уламком тріски або кістки; схоже, що знаряддя для виконання креслень поставлене під різними кутами давало можливість робити прості або подвійні креслення.

Група 2. Представлена фрагментами 2 горщиків. Особливістю цих горщиків є наявність високого прямого вінця зі злегка відігнутим назовні краєм (рис.83: 1-2). У одного з горщиків на переході у плічка намічений уступ, тулуб

злегка роздутий (рис.83: 1). Нижні частини горщиків відсутні, але за аналогією з горщиками 3 і 4 груп можна припустити наявність пригостреного денця і яйцеподібну стрункуформу. Особливістю горщиків 2 групи є надзвичайно багата орнаментація. Обидві посудини прикрашені косими насічками з внутрішньої сторони під зрізами вінець. Зовнішні поверхні прикрашені різноманітними композиціями, які складаються з прокреслених ліній. Основу орнаментів складають горизонтальні лінії, простір між якими заповнений прокресленими узорами різних типів. У одного з горщиків між горизонтальними поясами нанесені короткі насічки і кососітчасте штрихування (рис.83: 2). Другий горщик орнаментований по всій поверхні (рис.83: 1): від зрізу вінця вниз опущені напівкруглі фестони у обрамленні коротких насічок; нижня частина шийки прикрашена 4 горизонтальними лініями, простір між якими заповнений короткими насічками або короткими горизонтальними кресленнями. По плічкам – орнамент у вигляді широкої хвилястої смуги, яка була окантована з двох сторін короткими насічками; у вільний простір вписані фестони, заповнені вертикальними кресленнями. Нижче розташований ще один пояс горизонтальних ліній з проміжком між ними, заповненим горизонтальними кресленнями. Дивно, але надзвичайно складний орнамент виконано за допомогою одного знаряддя. Слід відзначити, що орнаментальна композиція на цьому горщику є алгоритмічною; алгоритм полягає у чергуванні фестонних хвилястих або напівкруглих та горизонтальних орнаментальних зон.

Група 3. Представлена фрагментами 1 горщика (рис.83: 3). Визначальною особливістю посуду 3 групи є наявність високого розтрубного вінця зі злегка вигнутим назовні зрізом. Короткі роздуті плічка різко переходять у яйцеподібний тулуб. Перехід у тулуб згладжений, без уступу. Дно загострене. На вінці наявні сліди ремонту у вигляді круглої конусоподібної свердловини. Орнамент – лінійна горизонтальна ялинка і короткі слабо визначені креслення у придонній частині. Цікавим був спосіб нанесення ялинки: верхній рядок був виконаний довгими слабо заглибленими прочерками, а 2 нижніх – короткими глибокими нарізками.

Група 4. Представлена фрагментами 4 посудин (рис.84). Об'єднуючою ознакою горщиків цієї групи є наявність коротких, злегка відігнутих вінець, які поступово переходять у слабопрофільовані плічка. Єдиний реконструйований екземпляр характеризується як стрункий злегка витягнутий горщик із загостреним днищем (рис.84: 1). Два горщики неорнаментовані (рис.84: 3-4), ще 2 – мають невиразний прокреслений орнамент у верхній частині (рис.84: 1-2). Один горщик був прикрашений прокресленою лінією під вінцем, яка була нанесена недбало й була переривчастою, у манері, характерній для горщиків 1 групи (рис.84: 1). Ще один горщик прикрашений поясами прокреслених по шийці ліній, орнамент глибокий, добре розрізняється у профілі (рис.84: 2), від нижнього пояса відходять тонкі нахилені врізані лінії, які складали частину якоїсь композиції.

Група 5. Представлена фрагментами 3 горщиків баночного типу (рис.85: 1; 86: 1-2). На відміну від горщиків перших чотирьох груп, які відрізнялися тонкостінністю, щільною фактурою, наявністю у домішці дрібнотовченої черепашки. Горщики цієї групи більш грубі. Керамічне тісто має добавки піску, значну домішку крупних фрагментів черепашки. Стінки товсті (біля 1 см), лощіння зовнішньої поверхні відсутнє, але є грубі сліди загладжування (рис.85: 1). Щільність керамічного тіста нижче звичайної. Рисою, характерною для кераміки цієї групи, є баночне оформлення верхньої частини, коли прямі чи злегка стягнуті стінки закінчуються пласко зрізаним верхом (рис.86: 1-2). Вінця тільки намічені або не виділені зовсім. Лише один горщик має зріз вінця, який злегка відігнутий назовні і косо зрізаний усередину (рис.85: 1), як у горщиків 2 групи (рис.83: 1-2). Аналогією з горщиками 2 групи є також прикрашання вінця із внутрішньої сторони косими насічками та горизонтальними прокресленими лініями ззовні. Інші елементи орнаменту – відбитки довгої гребінки (рис.86: 1), двозубий штамп (рис.85: 1), серпоподібний гребінцевий штамп (рис.86: 2) – не зустрінуті на горщиках, що належать до інших керамічних груп.

У комплексі є також 9 фрагментів дрібних стінок горщиків, які ми не можемо однозначно зіставити з керамікою будь-якої групи. Скоріше за все, більшість таких фрагментів походить від посудин 5 групи, якщо зважати на наявність на них гребінцевого або скобкового орнаменту (рис.86: 5-6,9). Наявні також фрагменти з насічками (рис.86: 4), наколами (рис.86: 8), прокресленими лініями, які складають різноманітні геометричні композиції (рис.86: 7,10). Є також 1 екземпляр фрагменту стінки з широкими прогладженими лініями, які обмежують наколи (рис.86: 3).

Таблиця 4

КРЕМЕНЕВІ КОМПЛЕКСИ СТОЯНОК ТУБИНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

	Туба 2		Туба 1		Зановське 1	
Уламки гальок	10	0,49%	2	0,10%	5	0,97%
Нуклеуси	32	1,57%	6	0,30%		
Нуклеоподібні уламки	11	0,54%	2	0,10%		
Поперечні сколи з нуклеусів	1	0,05%	1	0,05%	2	0,39%
Повздовжні сколи з нуклеусів	3	0,15%	2	0,10%		
Реберчасті сколи	15	0,73%	10	0,49%	1	0,19%
Пластинчасті заготовки	288	14,10%	300	14,76%	18	3,47%
Відщепи	1370	67,05%	1510	74,31%	426	82,24%
Вироби із вторинною обробкою	**316**	**15,32%**	**199**	**9,79%**	**66**	**12,74%**
Наконечники стріл	0	0,00%	1	0,50%	7	10,61%
Геометричні мікроліти	41	12,14%	25	12,56%	1	1,51%
Пластини-анкоші	50	15,97%	26	13,07%	5	7,58%
Пластини з ретушшю	92	29,40%	71	35,68%	16	24,24%
Реберчасті и повздовжні сколы з ретушшю	5	1,60%	0	0%	1	1,51%
Скребки	90	28,75%	41	20,60%	14	21,21%
Відщепи з ретушшю	25	7,99%	22	11,06%	11	16,67%
Різці	3	0,96%	6	3,02%	4	6,06%
Перфоратори	10	3,19%	5	2,51%	5	7,58%
Біфасы	0	0,00%	0	0,00%	2	3,03%
Одиничні типи	0	0%	2	1,00%	0	0,00%
Усього	**2046**	**100%**	**2032**	**100%**	**518**	**100,00%**

Таблиця 5

ТУБИНСЬКА КУЛЬТУРА. ПЛАСТИНЧАТІ ЗАГОТОВКИ ТА ЇХ ПЕРЕТИНИ

	Туба 2		Туба 1	
Пластини та їх претини	**68**	**23,61%**	**51**	**17%**
Пластини	10	3,47%	4	1,33%
Проксимальні перетини пластин	28	9,72%	15	5,00%
Медиальні перетини пластин	20	6,94%	22	7,33%
Дистальні перетини пластин	10	3,47%	10	3,33%
Пластинки та їх претини	**207**	**71,88%**	**167**	**55,67%**
Пластинки	21	7,29%	9	3,00%
Проксимальні перетини пластинок	91	31,60%	22	7,33%
Медиальні перетини пластинок	59	20,49%	101	33,67%
Дистальні перетини пластинок	36	12,50%	35	11,67%
Мікропластинки та їх претини	**13**	**4,51%**	**82**	**27,33%**
Мікропластинки	2	0,69%	1	0,33%
Проксимальні перетини мікропластинок	7	2,43%	3	1,00%
Медиальні перетини мікропластинок	2	0,69%	54	18,00%
Дистальні перетини мікропластинок	2	0,69%	24	8,00%
Разом	**288**	**100,00%**	**300**	**100,00%**

Таблиця 6

СПІВВІДНОШЕННЯ КЕРАМІКИ РІЗНИХ ТИПІВ

Туба 2			Туба 1		
1 група	2 група	3 група	1 група	2 група	3 група
49 - 52%	22 - 23%	23 - 25%	12 - 16%	36 - 51%	25 - 33%
Всего 94 - 100%			**Всего 73 - 100%**		

З керамічним комплексом також пов'язана знахідка уламка ручки або антропоморфної статуетки (рис.86: 11). Цей виріб – уламок глиняного виробу, довжина якого більше 2 см, а товщина – 1,1 см. У перетині виріб підовальної форми, одна зі сторін сплощена, верх заокруглений. По бічним граням нанесені короткі насічки, які наче обрамляють широку сплощену сторону. Керамічне тісто дуже якісне, з домішкою черепашки, нагадує тісто посудин 1-4 груп. З керамікою 1-4 груп цей виріб також зближує характерний жовтий колір і сліди лискування.

Аналіз кременевого і керамічного комплексу стоянки Старобільськ свідчить про наявність розгалуженої системи культурних контактів населення, яке було носієм ранньотубинських традицій. Аналіз кременевого комплексу дозволяє досить впевнено пов'язувати походження старобільського населення з носіями відтискних технологій і традиціями виготовлення трапецій низьких пропорцій, що, як говорилося вище, пов'язано із рухом мігрантів МК. Аналіз керамічного комплексу дозволяє окреслити більш конкретну географію культурних зв'язків ранньотубинського населення.

Прослідковується багато аналогій з пізніми ракушечноярськими комплексами. Наприклад, орнаментація підтрикутними наколами (рис.81: 21) знаходить аналогії у комплексах Ракушечного Яру (рис.87: 30,33,40-42). Хвиляста гребінцева орнаментація (рис.85: 1) зустрічається на горщиках з Раздорського 1 (рис.87: 44-45). Кососітчастий орнамент, наявність якого відзначена для одного з горщиків Старобільська (рис.83: 2), зустрічається і в Ракушечному Ярі (рис.87: 36), і в Роздорському (рис.87: 43). Не дивно, що й кременеві вироби верхніх шарів Ракушечного Яру (рис.87: 1-29) знаходять певні аналогії у комплексі Старобільська.

Гостродонна форма посуду (рис.81: 21; 82: 1-2) і накольчаста орнаментація кількох посудин старобільського комплексу (рис.81: 21) дають підстави для порівняння з керамікою середньодонської культури.

Є деякі підстави порівнювати старобільську кераміку з комплексами раннього етапу ДДКІО. Зі струмільською керамікою горщики старобільського комплексу поєднують наступні риси: гостродонність частини посуду, наявність підтрикутної орнаментації, наявність на одному з горщиків місяцеподібних відбитків гребінцевого штампу, як на горщику з Гринів (рис.86: 2). Із комплексами ранніх керамічних яніславицьких комплексів (Лазарівка, Крушники) старобільський посуд об'єднує наявність композицій, виконаних відбитками протягнутого двозубого штампу (рис.82: 3; 83: 1; 85: 1).

Схоже також, що деякі фрагменти кераміки Старобільська мають аналогії серед посуду БДК. З БДК старобільський комплекс зближує використання в орнаментації хвилястих прокреслених композицій (рис.83: 1), використання прокресленої горизонтальної ялинки (рис.83: 3), а також наявність кососітчастої орнаментації (рис.83: 2). Ці паралелі стосуються як ранніх, так і пізніх фаз розвитку БДК [Даниленко, 1968, с.70, 78,85-86,89,97,116,125,134]. Можливо, що з 1 фазою розвитку ТК пов'язаний горщик, знайдений на стоянці Ольхова 5 [Горелик, Выборный, 1995, с.105-126], кососітчаста орнаментація якого аналогічна орнаментації горщика з Миколиної Броярки [Даниленко, 1969, с.139].

Дуже несподіваною є наявність аналогії з орнаментацією старчевського посуду. Мається на увазі орнаментування одного з горщиків Старобільська відбитками пустотілою стебелиною очерету, яка залишає ідеально круглі відбитки (рис.86: 5). Подібна орнаментація присутня, крім стоянок БДК, також у старчевському комплексі стоянки Вінча [Milojcic, 1949, 1]. Так само несподіваною, але досить реальною аналогією є наявність у старобільському комплексі орнаментації у вигляді потрійного прокресленого фестону

Таблиця 7

СКЛАД ФАУНІСТИЧНОГО КОМПЛЕКСУ СТОЯНКИ ТУБА 2.

	Туба 2		Занівське	
Вид	**Число кісток**	**Число особин**	**Число кісток**	**Число особин**
Домашні види:				
Бик домашній (Bos taurus)	30	2 (1 молода і 1 доросла	24	1 доросла
Вівця-коза (Ovis-Capra)	7	1	8	1 доросла
Свиня (Sus domestica Gray)	4	1 доросла	4	1 доросла
Можливо домашні види:				
Кінь (Equus caballus)	37	3 (1 напів-доросла і 2 дорослі	6	1 доросла
Дикі види:				
Козуля звичайна (Capreolus capreolus)	2	1 доросла	1	1 доросла
Олень звичайний (Servus elaphus)	1	1 доросла	2	1 доросла
Тур (Bos primigenius)			2	1 доросла
Бобер (Castor fiber)	1	1 доросла	1	1 доросла
Черепаха (Emys sp.)			12	
Невизначені:	**461**		**339**	
Разом:	**544**		**399**	

(рис.86: 7), подібного зафіксованому в протосескловському комплексі Сервія у Македонії [Milojcic, 1949, T.5] і є також характерним для пізніх буго-дністровських комплексів.

Можна також навести і деякі непевні аналогії. Слід відзначити знахідку 1937р. у комплексі Кам'яної Могили 1 у шарах архаїчного неоліту шиподонного горщика, а також круглодонних посудин, які характеризувалися, як і старобільська кераміка, наявністю домішок черепашки у тісті. Дуже цікаво, що як і в Старобільську наявне єднання в одному комплексі гостродонного і круглодонного посуду. Цікаво також те, що всі круглодонні посудини Старобільська (рис.82: 1-2) неорнаментовані, як і знахідки з Кам'яної Могили. Нажаль, колекція кераміки з Кам'яної могили була втрачена під час Великої Вітчизняної війни, що позбавляє нас можливості впевнено говорити про культурні зв'язки із пізньокукрецьким населенням.

Човник, який знайдений у комплексі Старобільська (рис.85: 2) також може дати певні вказівки на напрямок культурних контактів населення, яке залишило ранню ТК.

Найближчою аналогією цього виробу може бути човник, знайдений у комплексі Студенок [Залізняк, 1998, с.222]. Спільними рисами є: скорочені пропорції, насічки по гранях, прокреслена орнаментація.

Як бачимо, аналіз культурних паралелей керамічного комплексу Старобільська свідчить, що висновок, зроблений на підставі аналізу кременю є вірним. Ми маємо на увазі те, що генеза ранньої ТК не може бути пов'язана з якоюсь однією культурою; процес генези ТК мав не лінійний, а системний характер.

Матеріали стоянок раннього етапу доводять, що економічною базою існування носіїв ранньої ТК було як відтворююче, так і привласнююче господарство. Так, матеріали стоянки Старобільськ дали відомості про наявність скотарства у носіїв ТК. За даними О.П. Журавльова у старобільському комплексі містилися рештки 7 особин великої рогатої худоби, 2 особини вівці-кози, 3 особини домашнього коня, 1 особина домашнього собаки. Дискусійним є питання про правомірність виділення домашнього коня. Однак, як би там не було, питома вага кісток домашніх тварин становить 62%, або 47% (без урахування кісток коня). Серед диких тварин відзначені благородний олень (2 особини), тур (1 особина), кабан (5 особин). Як бачимо, скотарство суттєво доповнювалося мисливством.

Споро-пилковий аналіз культурного шару стоянки дав додаткову інформацію про господарчу діяльність мешканців стоянки. Наприклад, з господарчою діяльністю, мабуть, слід пов'язувати високий відсоток пилку злаків, що може свідчити про наявність землеробства у носіїв ранньої ТК. На користь цього припущення свідчить також знахідка пилкового зерна волошки синьої, яка є представником сегетальної

(злаково-бур'янової) рослинності. Про збирання злаків свідчать також знахідки серед виробів з кременю окремих пластин з характерною заполірованістю з черевця, які використовувались як жнивні ножі (вкладені серпів). Але все ж слід відзначити, що прямих доказів існування землеробства ми не маємо. Можливо, що коректно говорити про збирання диких злаків, а не про їх вирощення.

Дещо про господарчу діяльність носіїв ранніх традицій ТК свідчить планіграфія стоянки Старобільськ. На площі розкопу зафіксоване скупчення черепашки площею 5,8х3,4 м. У межах цього скупчення були виявлені залишки вогнища. Ще 2 вогнища були досліджені за межами скупчення черепашки. Ю.Г. Гурін інтерпретує скупчення черепашки з вогнищем як житло. З цим важко погодитись. Скоріше, скупченяя слід інтерпретувати як робоче місце, кухонну зону. Як би то не було, важко припустити можливість оброблення черепашок у межах житла з цілком зрозумілих причин.

Таким чином, вже на першому етапі розвитку ТК відбулося становлення відтворюючого господарства. Слід зазначити, що це найдавніші сліди наявності відтворюючого господарства на сході України.

4.3.2. Другий етап. Опорною пам'яткою другого етапу розвитку ТК у Подонеччі, який датується останньою третиною VI тис. до н. е. (табл.1), є стоянка Туба 2 (рис.88). Для реконструкції розвитку ТК в цей час допоміжну роль відіграють комплекси Чернікове Озеро 1, Серебрянське та інші, матеріали яких, нажаль, не можуть вважатися повноцінними джерелами. Це пов'язано з тим, що деякі з цих пам'яток досліджувалися з використанням недосконалих методик, що призвело до втрати частини матеріалів (Чернікове Озеро 1, Серебрянське).

Джерелознавча цінність стоянки Туба 2 полягає у наявності величезного керамічного комплексу, аналіз якого дав можливість зробити висновок про зміну традицій керамічного виробництва носіями ТК, у наявності фауністичного комплексу та в тому, що її матеріали містять яскравий кременевий комплекс, який гарно характеризує особливості саме другого етапу. Певним недоліком джерел, які походять з комплексу Туба 2, є наявність незначної домішки матеріалів пізнього етапу розвитку культури. Проте, пізні матеріали комплексу Туба 2 досить чітко відокремлюються при застосуванні статистичного аналізу. І це не зменшує джерельної цінності комплексу, який визначний вже тим, що є першим повноцінним неолітичним комплексом, вільним від домішок матеріалів ДК, знайденим на піщаній дюні у заплаві Сіверського Дінця.

Кременевий комплекс складається з 2046 виробів (табл.4).

Сировиною для виготовлення кременевих виробів служили окатані жовна сірого і коричневого кольорів, а також злиткові і стовбчасті гальки жовтого і коричневого кольорів. У комплексі є зразки невикористаної сировини, в тому числі 4 жовна і 6 гальок.

Матеріали для реконструкції техніки розщеплення отримані, в основному, за аналізом серії з 32 нуклеусів і 11 нуклеподібних уламків, а також за аналізом відходів їх розщеплення.

В цілому, у техніці розщеплення вдалося зафіксувати дві основні технологічні тенденції. Перша пов'язана з розщепленням підконічних нуклеусів від пластинок (9 екз.; рис. 90: 7-8; 91: 1-2,6; 92: 2,5,7). Необхідно відзначити, що незважаючи на розвиненість технології конічного розщеплення, олівцеподібні нуклеуси у комплексі відсутні. На наш погляд, це пов'язано з тим, що, на відміну від донецьких комплексів, була відсутня традиція виготовлення кістяних вістер з пазовими вкладнями, в якості яких виступали, зазвичай, мікропластинки. Дуже цікаво, що серед підконічних нуклеусів є тільки 2 вироби, які були розколоті по колу (рис.91: 1; 92: 5). Інші ж підконічні нуклеуси мають незамкнені фронти сколювання, що було пов'язано або з оформленням ребер (рис.91: 6; 92: 7), або зі спеціальним сплощенням тильної частини, що наближувало такі нуклеуси до монофронтальних (рис.91: 2; 7; 2). На деяких підконічних нуклеусах збереглися сліди жовнової кірки (рис.90: 7-8).

Другу традицію розщеплення ілюструє серія пласких монофронтальних нуклеусів від пластин (12 екз.; рис. 90: 1-6; 92: 1,4,6,8-10). Тильні частини таких нуклеусів або мають залишки жовнової кірки (рис.90: 2,4; 92: 6), або підправлені поперечними сколами (рис.90: 1,3,5-6; 92: 1,4,8-10).

Судячи з усього, дві виділені тенденції у розщепленні не повинні протиставлятися одна іншій. На користь цього свідчить наявність перехідних типів: пласких нуклеусів, близьких за оформленням до конічних (рис.90: 4) і нуклеусів підконічної форми, які нагадують сплощені (рис.90: 7). Наявність перехідних форм може свідчити про високий ступінь гомогенності комплексу.

У комплексі є 3 грубо оббитих одноплощинних нуклеуси від пластинчастих

відщепів (рис.91: 3-4). Скоріше за все, ця серія не репрезентує якоїсь самостійної традиції розщеплення, ці вироби можуть бути різновидом конічних ядрищ, розщеплення яких було не досить вдалим. Не є самостійною тенденцією і метод розщеплення, пов'язаний з нуклеусами безсистемного зняття від відщепів (9 екз.; рис. 91: 5,7-9; 92: 3). Скоріше за все, ядрища подібного типу відображають спроби довести розщеплення гальки або жовна до граничного рівня. Той факт, що нуклеусів безсистемного зняття у комплексі Туби 2 більше чверті, а також факт наявності досить великої (11 екз.) серії нуклеподібних уламків, можуть бути свідченням того, що населення, яке залишило пам'ятки 2 етапу розвитку ТК, було не дуже добре обізнаним з місцевими ресурсами сировини. Можливо, це є наслідком того, що носії ТК, які на 1 етапі розвитку культури займали притоки Дінця, вперше почали засвоювати його надзаплавні тераси, зайняті до того стоянками носіїв ДК.

У зв'язку з останнім висновком досить важливим є аналіз технологічних сколів. Серед відходів розщеплення досить багато реберчастих сколів (15 екз.), але мало повздовжніх (3 екз.) і поперечних сколів (1 екз.).

Як бачимо, метою розщеплення було отримання пластинчастих заготовок середньої ширини, питома вага яких становить близько трьох чвертей усіх пластинчастих заготовок (табл.5). Привертає увагу надзвичайно малий відсоток мікропластинок (менше 5%). Аналіз співвідношення знахідок різних фрагментів пластинчастих заготовок показує, що практикувалося їх 2-3-членне фрагментування. В цілому, зовнішній вигляд пластинчастих заготовок доводить, що методика їх отримання була недосконалою. Більшість пластинчастих заготовок – з двоскатними спинками, вигнуті у профілі. Мабуть, метою фрагментування було саме отримання скорочених перетинів.

Аналіз відщепового комплексу доводить, що роль первинного розколювання у комплексі досить незначна. Лише 9% відщепів мають сліди кірки. Слід також відзначити, що серед 1370 відщепів комплексу більше ніж 85% є дрібними виробами з максимальною шириною 3см. Важко уявити, що такі вироби могли бути заготовками знарядь, скоріше вони є відходами розщеплення. Всі викладені факти дозволяють припускати, що первинне розколювання конкрецій кременю відбувалося за межами стоянки у спеціалізованих майстернях, а на території стоянки розколювалися нуклеуси, які приносилися вже піготовленими для розщеплення.

Взагалі ж, техніку розщеплення можна охарактеризувати як пластинчасту, орієнтувану на виготовлення пластинок і пластин 5-8 см довжиною.

Виробів із вторинною обробкою – 316.

Геометричний комплекс у складі 37 трапецій і 1 сегменту дуже яскраво характеризує культурну своєрідність стоянки.

Трапецій традиційних форм з круторетушованими краями – 15. Серед них 13 низьких (рис.93: 3-12) і 2 середньовисокі (рис.93: 1,2) трапеції, виготовлені без застосування мікрорізцевої техніки. На двох таких трапеціях відзначена наявність ретуші по верхній основі (рис.93: 2,5), в однієї – по верхній основі нанесений різцевий скол (рис.93: 4). Одна з трапецій має сліди макрозносу (рис.93: 7).

Домінують у геометричному комплексі трапеції із струменевою ретушшю, яка частково або, в одному випадку, повністю вкриває спинку виробів (25 екз., рис. 93: 13-37). Серед трапецій цієї серії лише одна висока (рис.93: 18), інші – низькі або середньовисокі. У ряді випадків у трапецій зі струменевою ретушшю відзначена також наявність крутої ретуші по одній зі сторін (рис.93: 13-18). Одна трапеція зі струменевою ретушшю має також підтеску з черевця (рис.93:). Шість трапецій зі струменевою ретушшю також мають круту ретуш по верхніх основах (рис.93: 14,16,28,30,33-34), в однієї такої трапеції крутою ретушшю вкрита також і нижня основа (рис.93: 33). Взагалі, трапеції зі струменевою ретушшю (зі струганими спинками) складають досить монолітну серію за стилем виготовлення: більшість із них має на спинці короткі пласкі сколи, що займають, як правило, не більше 10-20% її площі. Лише в єдиному випадку трапеція повністю вкрита широкими пласкими фасетками (рис.93: 18).

Сегмент у комплексі лише один – середньовисокий симетричний з пласкою ретушшю по дузі (рис.93: 38).

Як бачимо, комплекс геометричних мікролітів за формальними ознаками розподіляється на три групи виробів: трапеції з круторетушованими краями, трапеції зі струменевою ретушшю, сегмент. Але слід відзначити, що, мабуть, тільки один сегмент репрезентує технологію, відмінну від основної, пов'язаної з виготовленням трапецій. Обидві групи трапецій виготовлені без застосування мікрорізцевих технологій; більшість трапецій обох типів низьких або середньовисоких пропорцій; трапеції обох типів іноді мають ретуш по верхніх основах. Характерно, що в ряді трапецій зі струменевою

ретушшю пласка ретуш по спинці сполучається з крутою ретушшю по сторонам. Всі викладені факти дозволяють припускати морфологічну єдність більшості виробів геометричного комплексу і його відносну гомогенність.

Наступною досить чисельною та інформативною категорією виробів є пластини з ретушшю і пластини-анкоші. Слід відзначити, що оскільки мешканці стоянки виготовляли предмети з широкими виїмками, які часто займали леза пластин повністю, розподіл цих категорій виробів у ряді випадків носить формальний характер через те, що чітка інтерпретація, особливо для фрагментованих виробів, неможлива.

До категорії пластин-анкошів віднесено 50 виробів. Серед них 21 екз. S-подібної форми, коли похилоретушовані виїмки діагонально розташовані по двох краях пластинчастих заготовок (рис.93: 39-58; 94: 29).

Вказана серія, як видно з ілюстрацій, не відрізняється стандартизованістю, наявні вироби на подовжених пластинках з відділеним дистальним кінцем (рис.93: 39-41, 44-47,49,50,54,55,57), на цілих пластинках (рис.93: 42,51,58), на подовжених медіальних перетинах (рис.93: 43,48,52,53,56; рис. 94: 29). Ширина виїмок може значно варіювати від 0,8 до 4,5 см. В одному випадку виїмки на протилежних сторонах оформлені протилежною ретушшю (рис.94: 29). Подібні вироби серійно представлені в неоліті Подонеччя лише на даній стоянці. Їхнє функціональне призначення неможливо визначити з достатньою долею ймовірності, оскільки вони могли бути скобелями, проте не виключений варіант того, що у даному випадку вироби є частинами складних вкладеневих знарядь.

Інші пластини-анкоші (29 екз., рис. 94: 1-28,30), імовірно, були скобелями та пилками. Серед них виділяється серія з 7 виробів на цілих пластинках (рис.94: 1-4,6,17,18), у тому числі 5 з 1-2 пологоретушованими виїмками (рис.94: 1-3) та 2 з пильчастими краями (рис.94: 4,6). Наявні 16 різноманітних подовжених (3-6 см) перетинів пластин та пластинок з 1-3 виїмками, що іноді розташовані по двох краях (рис.94: 5, 7-16, 25-28,30). Серед них лише один виріб має пильчасті краї, утворені похилою ретушшю, що сходиться на дистальному кінці (рис.94: 5). Наявна також серія анкошів на перетинах пластинок вкорочених (2-3 см) пропорцій (рис.94: 19-24).

Пластинки з ретушшю є найбільш численною категорією виробів із вторинною обробкою (92 екз.). Багато з них мають регулярну пласку ретуш з одного чи двох боків. Найбільш імовірна функція цих виробів – ножі. Більшість виробів даної категорії (50 екз.) виготовлені на різноманітних подовжених (4-7 см) перетинах пластинок чи пластин, мають пласку крайову ретуш (рис.95: 1,3-9,11-23,27,28). Інші вироби (42 екз., рис. 95: 24-25) – на перетинах довжиною 1-3 см, ймовірно, є уламками ножів. Найчастіше пласка ретуш наносилася по двох краях виробу, зустрічаються екземпляри з ретушшю, що спадає чи сходиться.

Типологічно близькими до описаних виробів є 5 реберчастих сколів з пласкою крайовою ретушшю (рис.95: 2,10).

Комплекс скребків є численним і різноманітним. Разом знайдено 90 виробів даної категорії. Характерно, що для виготовлення скребачок, на відміну від інших категорій виробів із вторинною обробкою, в основному, використовувалися відщепи. Можливо, це пов'язано з тим, що для цього використовувалися відходи розщеплення. Разом скребачок на відщепах – 77 (рис.96: 1-20, 22-28; рис. 97: 1-16; рис. 98: 6). Велика кількість скребачок на відщепах мають напівкруту скребкову ретуш, що покриває більше половини периметру. Серед скребачок на відщепах за стилем оформлення робочої кромки можна виділити наступні типи: підокруглі, підовальні (40 екз., рис. 96: 1-20,22,23; рис. 97: 4,6,8,10-12); стрільчасті (6 екз., рис. 96: 24,25,27,28; рис. 97: 14); кінцева (1 екз, рис. 97: 15); кінцебічні (12 екз., рис. 97: 1,2,7,13; рис. 98: 6); бічні (13 екз., рис. 96: 26; 97: 3,5,9);"з носиком" (1 екз., рис. 97: 16); на відщепах випадкової форми з лезами шириною до 1 см (4 екз.).

Дві скребачки виготовлено на реберчастих сколах. Обидві – бічні.

Скребачок на пластинках - 11 екз. (рис.96: 21; рис. 98: 1-5,7-11). Серед них слід відзначити подвійну бічну на вузькій пластинці (рис.96: 21), 2 кінцебічні на масивних пластинах (рис.98: 10,11). Дуже своєрідна серія з 8 кінцевих скребачок на подовжених пластинчастих заготовках, що мають опуклі (рис.98: 1-3,7), прямі (рис.98: 4,8) або скошені леза (рис.98: 5,9). Досить імовірно, що виготовлення таких скребачок було спеціалізованою операцією та пов'язане з якимось конкретним трудовим процесом, що вимагав використання якісних заготовок. Показово, що одна зі скребачок даної серії має залощеність з черевця, яка характерна для жнивних ножів (рис.98: 5).

З комплексом скребків пов'язана більшість відщепів з ретушшю (25 екз.), що мають, як правило, фрагментарну скребкову ретуш.

Дуже нерозвиненим є комплекс різців. Знайдено лише 3 різця на пластинчастих заготовках, в тому числі 1 подвійний бічний (рис.98: 16) та 2 кутових (рис.98: 23,24).

Цікавою є серія перфораторів – 10 екз., в тому числі 9 на пластинах (рис.98: 12-15,17,18,20-21) та 1 на відщепі (рис.98: 19). Судячи зі слідів характерної спрацьованості з черевця , що наявна на всіх виробах, усі вони є свердлами. Всі вироби даної категорії вироблені шляхом нанесення по краях заготовок напівкрутої ретуші, що сходиться.

Керамічні комплекси другого етапу ТК представлені досить великою кількістю колекцій.

Найбільшу колекцію дав усе той же комплекс Туба 2.

Керамічний комплекс дуже багатий, містить посудини різних форм, виготовлених у різних традиціях. Разом у комплексі виявлені розвали та окремі фрагменти як мінімум 80 посудин. Під час обробки й аналізу керамічних виробів в якості головного елемента, покладеного в основу класифікації, був обраний склад глиняної маси. На наш погляд, у даному випадку саме ця ознака краще за інші дозволяє визначити культурні особливості керамічного комплексу. Ґрунтуючись на використанні співвідношення трави та піску у формувальній масі ми виділили 3 групи кераміки. Перша група характеризується наявністю у глиняній масі великої кількості трави; кераміка другої групи виготовлялася із глини, що містить у домішках як траву, так і пісок; кераміка третьої групи виготовлена із глини з великою домішкою піску, більш якісно обпалена та є, скоріше за все, більш пізньою порівняно із керамічними виробами 1 та 2 груп.

Кераміка 1 групи є найбільш численною (як мінімум, 48 посудин, рис. 99-106). Фрагменти посудин доволі слабкого випалу, коричневого, сірого, червонуватого відтінків. У ряді випадків наявне ангобування. Зовнішня поверхня посудин загладжувалася, внутрішня іноді має сліди розчосів. Переважають гостродонні посудини із слабопрофільованим верхом. Вдалося повністю реконструювати 3 таких посудини високих пропорцій, прикрашених рядами косопоставленої 4-зубої гребінки (рис.99: 1; 100: 1; 102: 1), в одному випадку відмічено гребінчастий зигзаг (рис.102: 1). Гребінчаста орнаментація є найбільш поширеною серед посудин 1 типу. Відтиски гребінки, найчастіше короткі, однак зустрічаються й довгі (до 3–5 см) гребінчасті відтиски. Іноді гребінкою орнаментувався зріз вінчиків (рис.103: 2-6). У невеликій кількості зустрічаються фрагменти посудин 1 групи з лінійним орнаментом, що створює меандрові чи кососітчасті композиції (рис.105: 3; рис. 104: 1), або композиції з прокреслених ліній (рис.106: 8-9). Зовсім небагато фрагментів з накольчастим чи ямковим орнаментом (рис.104: 6-8; 10,11; 106: 6). Кераміка з різними типами орнаментації навряд чи може розглядатися як така, що відноситься до різних культурних традицій. Часто посудини орнаментувалися складними композиціями, що поєднували в собі гребінку і прокреслені лінії чи лінійну орнаментацію з наколами (рис.101). Особливе зацікавлення в цьому плані викликає повністю реконструйована круглодонна посудина в орнаментації якої поєднуються всі три вказані елементи (рис.101: 1). Слід відзначити серед кераміки першої групи фрагмент посудини зі скошеним назовні вінчиком (рис.104: 9). Посудини 1 групи були орнаментовані практично по всій поверхні, включаючи дінце.

Кераміка другої групи (як мінімум 20 посудин), можливо, є більш пізньою (рис.107-109). Представлена посудинами коричневих відтінків, серед яких, очевидно, були наявні круглодонні (рис.109: 1) та плоскодонні (рис.107: 1-3). Техніка орнаментації горщиків характеризується тими ж рисами, що й в першій групі. Різниця полягає в тому, що переважаючим мотивом стає не гребінка, а лінійно-накольчаста композиція. Не має аналогів з орнаментації серед посудин 1 групи плоскодонний горщик зі складною лінійно-накольчастою орнаментацією: лінійний орнамент на ньому виконаний у техніці прогладжування (рис107: 1).

Третя група кераміки (не менше 22 посудин, рис. 110-112) представлена фрагментами горщиків з лінійною прокресленою чи прогладженою орнаментацією, іноді з гребінкою та з наколами, або без орнаменту, загладженою поверхнею, щільною фактурою стінок. Форма посудин банкоподібна чи горщикоподібна. Зустрічаються круглодонні та плоскодонні посудини (рис.110: 3; рис. 111: 2). Принципова відмінність кераміки третьої групи – у наявності горщиків з гофрованим вінчиком і пальцевими втисненнями із внутрішнього боку (рис.110: 3).

Слід відзначити, що кераміку трьох груп не можна протиставляти одна одній. Кераміка другої групи займає ніби проміжне положення між 1 та 3 групами. Наявність кераміки, що несе ознаки двох груп із протилежними рисами, може свідчити про те, що відмінності носять не культурний, а хронологічний характер. Кераміка з травою, без сумніву, з'являється раніше, ніж кераміка з домішкою піску. У подальшому або

під впливом внутрішніх факторів розвитку, або у результаті зовнішнього імпульсу керамічний комплекс, що характеризується сильною домішкою трави, поступово трансформується. Розвиток керамічного комплексу, ймовірно, ішов у наступному напрямку: гостродонні горщики з гребінчастою орнаментацією поступово витісняються круглодонними та пласкодонними горщиками з орнаментацією, що поєднувала гребінку, наколи та лінійні композиції. Поступово трав'яна кераміка замінялася опіщаненою більш високої якості. В той же час, наявність 2-ї проміжної групи кераміки дозволяє припускати не повну заміну, а співіснування в межах одного комплексу кераміки з різними домішками. Можливо, що такого роду співіснування пов'язане з різним призначенням кераміки, яка може виконувати, як відомо, функції кухонного, тарного та столового посуду.

Складним є питання про наступність традицій керамічного виробництва на 1 та 2 етапах розвитку ТК. Справа в тому, що за фактурою кераміка 1 етапу, знайдена у старобільському комплексі, являє собою повний антипод тубинської. Тим не менше, можна відзначити наявність наступності, що проявилася у орнаментації посудин 2 етапу. За рисунками 13, 14 ми можемо прослідкувати наявність у тубинських комплексах елементів орнаментації старобільської кераміки. Це такі мотиви орнаментації, як косий хрест (рис.104: 1; 109: 5), підтрикутні наколи (рис.104: 6,10), здвоєна скоба (рис.104: 2-3). Під впливом старобільської індустрії, скоріш за все, розвивається технологія виготовлення круглодонного посуду (рис.101: 1).

На деяких посудинах тубинської культури 2 етапу ми можемо прослідкувати поєднання кількох елементів культурної традиції Старобільська [Манько, 2002а, с.47-49; 2002б, с.132-153]. Дуже показовою є посудина з комплексу Туби 2, що має округле дно і орнамент, виконаний поєднанням рядів подвійної скоби та прокреслених ліній (рис.110: 1) (порівняйте із посудиною на рис. 85: 1). Фрагменти двох посудин з Туби 1 мають орнаментацію, в якій поєднано відтиски короткого місяцеподібного гребінчастого штампу та коротких прокреслених лінійок, що відступають від наколів (рис.99: 2,3) (порівн. з рис. 86: 2,3). Характерна наявність у комплексі Туба 2 фрагменту з комбінацією відступаючих наколів та широких прогладжених ліній (рис.99: 6) (порівняйте з рис. 86: 8).

Кераміку другого етапу характеризує і частина керамічного комплексу стоянки Серебрянське (рис.113-114) [Санжаров и др., 2002, с.17-20]. Тут, як і в тубинському комплексі, переважають посудини, віднесені нами до першого та другого типів: кераміка з великою домішкою рослинності (рис.113) та кераміка з домішкою піску чи з домішками піску та незначною домішкою рослинності (рис.114). Як і в комплексі Туба 2, статистично простежується залежність між фактурою глиняного тіста і орнаментацією.

Кераміка першої групи (за класифікацією авторів комплексу) (рис.113) представлена широко відкритими чи баночними горщиками, як правило, прикрашена відтисками гребінки, що іноді утворює ялинкові композиції. Таких горщиків у комплексі 15.

Кераміка 2 групи представлена фрагментами 11 посудин з елементами гребінчастої і прокресленої орнаментації (рис.114). Серед посудин, віднесених авторами пам'ятки до першої групи, наявні свого роду проміжні типи кераміки зі складними композиціями із прокреслених ліній (рис.113: 6-8), що також підкреслює близькість комплексу Серебрянське та Туба 2.

Доповнюють картину розвитку орельсько-донецької кераміки на другому етапі розвитку ТК кілька фрагментів гребінчастих посудин зі значною кількістю трави, які походять із комплексу стоянки Чернікове Озеро [Санжаров и др., 2002, с.46-47]. Визначальною рисою черніковського комплексу є наявність фрагментів посудин лише першої групи. Ця обставина дозволяє припускати, що на межі 1-2 етапів розвитку ТК переважала кераміка першої групи.

Зазначене припущення підтверджують матеріали стоянки Бондариха 2 [Телегин, 1954, с.158-167], де також знайдені фрагменти виключно кераміки з гребінчастою орнаментацією. Особливістю комплексу Бондариха 2 є той факт, що тубинська кераміка знайдена тут у комплексі з донецьким кременем. Дана обставина, з одного боку, підриває достовірність зв'язку кераміки першого типу з тубинським кременевим комплексом, але, з іншого боку, показує необхідність обережного підходу до джерел, що походять із дюнних стоянок, де можуть бути змішані речі різних хронологічних етапів неоліту. Скоріше за все, неолітична кераміка Бондарихи 2 не має ані найменшого відношення до кременевого комплексу. Даний висновок підказаний нам аналізом складу бондарихінського кременевого комплексу, який містить мінімальну кількість оснащення метальної зброї. Як правило, ця обставина свідчить про недостатню якість польових досліджень, за яких всі дрібні

предмети, в тому числі й геометричні мікроліти, йдуть у відвал. Втім, іншого годі було б і чекати від розкопок 50-х років минулого століття, коли методика розкопок дюнних стоянок лише випрацьовувалася. За недавніми підрахунками с.О. Сорокіна, навіть при горизонтальній розчистці шару заступом, на дюнних стоянках губиться близько 80% кременю [Сорокин, 2003, с.146]. Як уявляється, при розкопках стоянки Бондариха 2 було втрачено ще більше. Достатньо сказати, що кількість великих (більше 3х3 см) відщепів у бондарихінському комплексі приблизно дорівнює кількості дрібних. Не дивно, що у змішаному бондарихінському комплексі риси ТК згладжені.

Ситуація з бондарихінським комплексом повторюється в матеріалах стоянки Ольхова 5 [Горелик, Выборный, 1995, 105-126]. На відміну від бондарихінського, ольховський комплекс був розкопаний досить досконало. Тим не менше, перевідкладений стан культурного шару визначив змішування донецьких та тубинських комплексів. Хоча автори дослідження комплексу О.Ф. Горелік та В.Ю. Виборний відмічали, що кераміка Ольхової 5 була знайдена на обмеженій ділянці у верхніх шарах (загальна потужність культурного горизонту 60-70 см), вони не утрималися від спокуси співвіднести донецький кременевий комплекс із керамічним. На нашу думку, кераміка Ольхової 5 типова для другого етапу ТК.

У комплексі Ольхова 5 наявна також кераміка з домішкою піску із гребінчастою орнаментацією, а також кераміка з піщаною домішкою із лінійно-накольчастим орнаментом. Присутня також посудина з орнаментацією, виконаною підтрикутними наколами, яка віднесена авторами до першої групи кераміки незважаючи на наявність піщаної домішки. В цілому, обидві групи кераміки мають відповідність у керамічному комплексі Туби 2. Аналіз керамічного комплексу підтверджує припущення, що кераміка не має відношення до кременевого комплексу донецької культури. Серед геометричних мікролітів стоянки наявні симетричні низькі трапеції з ретушшю по верхній основі, а також трапеції середньовисоких пропорцій зі струменевою ретушшю по спинках. В кременевому комплексі присутні пластини-анкоші. Ця обставина не лише відхиляє можливість синхронізації кременевого і керамічного комплексів Ольхової 5, але й чітко показує, що подібне поєднання штучне. Деякі висновки авторів дослідження комплексу самі слугують для спростування такого припущення. Так, кераміка справедливо співставляється з комплексом Луком'є, для якого існує радіокарбонне датування в межах початку V тисячоліття до н. е. (табл.1). Подібне співставлення грунтується як на аналізі фактури кераміки Ольхової 5, так і на основі орнаментації. Не викликає сумніву також синхронізація кераміки Ольхової 5 з комплексом раннього шару стоянки Бузьки, де відзначено подібне поєднання фактури і орнаментації керамічних виробів. Наявність датувань для ранньої кераміки Бузьків у межах 2 половини VI тис. до н. е. (табл.1) також абсолютно виключає можливість синхронізації кераміки з кременевим комплексом.

Говорити про господарство другого етапу розвитку ТК досить складно. Житлові конструкції з матеріалів розкопок невідомі. При розкопках стоянки Туба 2 були знайдені лише дві господарські ями з дрібними фрагментами кераміки та дрібними кістками тварин у заповненні. Діаметр першої ями – 1,4 м, глибина – 0,5 м, стінки похилі (рис.89: 2). Друга яма невеликих розмірів: діаметр – 0,5 м, глибина – 0,22 м, стінки також похилі (рис.89: 3). Можливо, що дані споруди використовувалися як місце для зберігання харчових продуктів, можливо, злаків. Втім, не виключено, що використання ям могло бути пов'язане зі зберіганням м'яса у зимовий етап.

При розкопках стоянки Туба 2 отримано невеликий фауністичний комплекс: 544 кістки, з яких 83 були придатні до визначення. За визначеннями О.П. Журавльова, кістки належали домашнім тваринам (бик, вівця-коза, свиня), а також диким видам тварин (кінь, косуля, благородний олень, бобер) (табл.7).

Як бачимо, в комплексі переважали кістки диких тварин, що явно вказує на досить ранній вік основної частини фауністичного комплексу. Не зважаючи на наявність скотарського укладу в господарстві мешканців стоянки, мисливство та збиральництво продовжували грати важливу роль.

4.3.3. Третій етап. Матеріали третього етапу розвитку ТК представлені, так чи інакше, в комплексах всіх відомих стоянок ТК як у Подонеччі, так і в Подніпров'ї.

Найбільш виразні матеріали третього етапу розвитку ТК представляє комплекс Туба 1 у Подонеччі. Отриманий у результаті розкопок неолітичний комплекс представлено виробами з кременю та керамікою. Розкоп площею 81кв.м (рис.115: 1) дав уявлення про характер стоянки і про відносно добре збережені нижні шари

пам'ятки, в яких зафіксовані господарчі будови (господарські ями, рис.115: 2-5).

Кременевий комплекс складає 2032 знахідки, в тому числі 198 виробів із вторинною обробкою. Склад знахідок з кременю наведений у таблиці 4.

Сировина, що використовувалася мешканцями Туби 1, нічим не відрізняється від описаної при аналізі кременевого інвентарю стоянки Туба 2.

Техніка розщеплення кременю не може бути описана достатньо детально, оскільки в комплексі наявні лише 6 нуклеусів та 2 нуклеподібних уламки. Присутній великий конічний нуклеус від пластин, розщеплений по колу (рис.116: 1); двоплощинний двополюсний монофронтальний з фасетками відщепів та з природною тильною стороною (рис. 116: 4); дископодібний монофронтальний (рис. 116: 2); 3 монофронтальних підконічної форми від пластинок з тильною стороною, оформленою одним сколом (рис.116: 3). Пласкі нуклеуси, що створюють специфіку комплексу Туба 2, в матеріалах Туби 1 відсутні.

Дещо додають до наявних даних про техніку розщеплення 10 реберчастих сколів, 2 повздовжних та 1 поперечний скол з нуклеуса.

Пластинчастих заготовок – 298 (табл. . 5).

Як видно з таблиці, пластинчаста техніка у порівнянні з комплексом Туба 2 (табл.4) стала більш розвиненою. Дві третини пластинчастих заготовок – медіальні перетини, що може бути свідченням практики членування пластин на 3-4 частини. Показово також, що чверть пластинчастих заготовок – мікропластинки, яких не було в комплексі Туба 2. Якщо припустити думку, що Туба 2 і Туба 1 залишені близьким у культурному плані населенням (а так воно й було, судячи з порівняльного аналізу кременевих та керамічних комплексів), то доведеться визнати, що ступінь обізнаності мешканців Туби 1 з місцевою сировиною та її властивостями був набагато вищий, ніж у мешканців Туби 2. Таким чином, аналіз складу пластинчастих заготовок може бути у даному випадку свідченням хронологічного розриву між матеріалами двох стоянок.

Аналіз складу відщепів Туби 1 показує, що у функціональному плані Туба 1 та Туба 2, навпаки, не розрізнялися між собою. Про це свідчить наявність відносно невеликої (близько 10%) кількості первинних відщепів (табл.8).

Виробів із вторинною обробкою – 199.

Геометричних мікролітів – 25. Лише дві трапеції – високі асиметричні на відщепах з протилежною напівкрутою ретушшю по сторонах (рис. 117: 1,22). Більшість же (23 екземпляри) – низьких симетричних пропорцій (рис. 117: 2-21,23,24). Всі трапеції виготовлені без застосування мікрорізцевої техніки. Техніка виготовлення трапецій та їх пропорції демонструють подібність трапецій, поєднання в одному комплексі техніки ретушування сторін та нанесення струменевої ретуші вказують на культурну близькість з геометричним комплексом Туби 2. Однак особливості геометричних мікролітів Туби 1 однозначно демонструють їхній відносно пізній вік. Серед низьких симетричних трапецій – лише 7 не мають пласкої ретуші по спинці, але мають ретушування або виїмчасту верхню основу (рис.117: 3-8, 21). Трапеції зі струганими спинками та з круторетушованими сторонами не виглядають механічно змішаними: частина трапецій з пласкою ретушшю має, як і трапеції традиційної форми, ретушовані або виїмчасті верхні основи (рис.117: 2,14,18,20,23).

В комплексі наявний уламок двосторонньо оббитого наконечника підтрикутної форми (рис.117: 25). Цілком імовірно, що дана знахідка не має відношення до основного комплексу, будучи пов'язаною або з комплексом Зановське 1 (див. нижче), або з рідкісними знахідками кераміки середньостогівського вигляду.

Знайдено 26 пластин-анкошів з виїмчастими або пильчастими краями. Особливістю комплексу у порівнянні з подібною категорією виробів з Туби 2 є відсутність анкошів зі зворотньосиметричними протилежними виїмками. Усі анкоші мають нешироκі (до 1 см) виїмки (рис. 117: 31-34,36,38,40,41; 118: 1-3,5,7,9,10,13-15,17-20). Часто виїмчасті краї виробів оформлювалися пологою зустрічною ретушшю.

Знайдено також один скобель – подовжений первинний відщеп з кінцевою виїмкою (рис. 117: 39).

Пластин з ретушшю – 71. Більшість із них – цілі чи подовжені перетини з фрагментарною ретушшю утилізації. Лише 2 пластини мають формуючу пологу протилежачу ретуш по двох краях (рис.118: 4,6) і 1 – пологу ретуш по одному краю (рис.118: 8).

Скребків – 41, в тому числі 38 на відщепах та 3 на пластинках. Скребки на пластинках – вузькі довгі з кінцевими напівкрутими лезами (рис.118: 11; 120: 14,19). Скребки на відщепах – з напівкрутими лезами найрізноманітніших форм: підовальні та підокруглі (12 екз., рис. 119: 14-19,21; 120: 11,15-18); стрільчастий (1 екз., рис.

120: 13); кінцевий (1 екз., рис. 119: 20; 120: 2,5,6); кінцебічні (10 екз., рис. 119: 1-3,5,7; рис. 120: 1,3,4,8,12); бічні (10 екз., рис. 119: 4,8-13,22).

До комплексу скребків примикає серія з 22 відщепів із фрагментарною скребковою ретушшю.

Різців небагато – 6 екз., у тому числі, 4 кутових на пластинчастих заготовках (рис. 117: 26-29), кутовий на первинному відщепі (рис.120: 20), бічний скошенолезовий на пластині (рис.120: 7).

Присутнє одне комбіноване знаряддя на медіальному перетині масивної пластини чи повздовжного сколу з нуклеусу – кінцева прямолезова скребачка – подвійний кутовий різець (рис.120: 9).

Перфоратори в комплексі представлені 5 свердлами на пластинчастих заготовках з жальцями, оформленими напівкрутою ретушшю, що сходиться (рис.117: 30,35,37; рис. 118: 12,16).

В цілому, порівняння кременевих комплексів 2 та 3 етапів ТК показує, з одного боку, безсумнівну наступність технологічних традицій, з іншого - спрощення технологій розщеплення та виготовлення знарядь.

Керамічний комплекс Туби 1 складають фрагменти як мінімум 71 посудини. На жаль, більша їх частина представлена подрібненими екземплярами, які не дозволяють реконструювати форми посудин. Як і в комплексі Туба 2, виділяються 3 групи кераміки з тими ж ознаками.

Кераміка першої групи нечисленна, представлена фрагментами 11 посудин (рис.121: 1-11). Кераміка даної групи характеризується наявністю посудин зі слабопрофільованими чи прямими вінчиками. Основні мотиви орнаментації – ряди косо поставленої гребінки (рис.121: 4,6-10), горизонтальна ялинка, виконана гребінкою (рис.121: 1,11). В одному випадку гребінкою прикрашено зріз вінчика (рис.121: 9). Відтиски гребінчастого штампу – короткі, в 3-4 зубці.

Кераміка другої групи більш численна, включає фрагменти 34 посудин (рис.122-123). Орнаментація кераміки даної групи різноманітніша. Приблизно у рівних кількостях зустрічаються відтиски гребінки (рис.122: 6,8; рис. 123: 1,6-11,13,15-19), ямковий (рис.123: 4), прогладжений (рис.122: 14), лінійний та накольчастий орнаменти (рис.122: 1-5,7-10,13-15; рис. 123: 3-4,11,12) чи їхні комбінації (рис.123: 6,13). По формі розрізняються посудини з круглим (рис.122: 14) чи злегка пригостреним денцем (рис.123: 20). Вінчики знайдені лише злегка профільовані (рис.123: 1-5).

Кераміка третьої групи (26 посудин, рис. 124-125), відрізняючись фактурою, дуже подібна за орнаментацією до кераміки 2 групи. Зустрічаються гребінчастий (рис.125: 3), лінійний (рис.124: 13-18; рис. 125: 4), прогладжений (рис.124: 1,19) орнаменти. Новими елементами, що свідчать про більш пізній, порівняно з керамікою 1-2 груп, вік, є наступні елементи орнаментації: відступаюча лопаточка (рис.124: 4,10), скобка (рис.124: 7,12), відступаючі наколи гострою паличкою (рис.124: 5; рис. 42: 1), ямки (рис.124: 6,11), перлини (рис.124: 10). Встановлено наявність посудин з пласким денцем діаметром менше 2 см (рис.125: 7). Більшість вінчиків слабо профільовані (рис.125: 2-6), наявний один фрагмент посудини з розтрубним вінцем (рис.125: 1).

Як видно, на третьому етапі розвитку ТК істотно знижується роль кераміки першої групи. В цілому ж, основні типи кераміки залишаються незмінними. Істотним видається факт відсутності в комплексі Туба 1 керамічних виробів, пов'язаних із маріупольським колом культур.

Керамічні вироби третього етапу, як зазначалося, представлені в комплексах всіх поселень Подоneччя. Незважаючи на це, матеріали Серебрянського, Чернікового Озера та інших стоянок не дають матеріалів придатних для історичних реконструкцій. По-перше, матеріали 3 етапу ТК – фрагментовані стінки посудин; по-друге, членування матеріалів пізнього етапу ТК досить умовне, прослідковується на статистичному рівні, а не на рівні наявності або відсутності яких-небудь діагностичних форм.

Керамічний комплекс 3 етапу ТК знайдено у комплексі багатошарового поселення Олександрія (табл.1). Особливістю даного комплексу є переважання кераміки 2 групи з гребінчастим орнаментом. Відмічено також наявність гостродонних та плоскодонних горщиків з рядами гребінчастих відтисків і з лінійно-накольчастим орнаментом. Кераміка 3 групи відсутня. Ця обставина дозволяє припускати, що в майбутньому на різних ділянках середньої течії Сіверського Дінця можуть бути виділені різні варіанти ТК, що відрізняються за співвідношенням в комплексі кераміки різних груп.

Таким чином, керамічні комплекси Туби 2 та Туби 1 є еталонними для розмежування 2 та 3 етапів ТК у нижній частині середньої течії Дінця. Особливо добре це видно на табл. 6.

Достатньо діагностичними для розмежування пам'яток 2 та 3 етапів є кременеві комплекси. Як видно, для 3 етапу характерні в більшому ступені

підконічні нуклеуси, у геометричному комплексі зростає питома вага трапецій зі струменевою ретушшю, причому переважають вироби, в яких ретушшю вкрита більша частина спинки виробу. Анкоші виготовляються на 3 етапі розвитку ТК, але зовсім зникають вироби S-подібних обрисів.

В процесі розкопок були виявлені 3 господарські ями (рис.115: 2-5) у північній частині розкопу. Ями округлої чи підовальної форми діаметром 0,8-1,5 м, глибиною до 0,4 м. Стінки ям злегка похилі, в конструкції ями №3 зафіксовано наявність сходинки та підбою (рис.115: 3). Заповнення ям – опіщанений гумус. У заповненні зустрічалися нечисленні фрагменти неолітичної кераміки та дрібні кістки тварин. У ямі №3 було знайдено велику кістку коня. Яма №4 – вісімкоподібна (рис.115: 5), але, скоріше за все, пов'язана не з добою неоліту, а з більш пізнім часом.

В центральній частині розкопу знайдено зруйноване дитяче поховання. Поховання знаходилося у нижній частині опіщаненого гумусу на глибині близько 0,2 м від сучасної денної поверхні. Слідів поховальної ями не зафіксовано. Збереженість кісток дуже погана, але за фрагментами скелету, які збереглися, видно, що похований лежав у випростаному положенні головою на північ. Радіокарбонне датування (табл.1) показало, що час поховання – межа 6-5 тис. до н. е.

Не виключено, що з пізньою тубинською культурою пов'язані також поховання могильника з поселення Олександрія на лівому березі ріки Оскол [Телегин, 1991, с.87-88].

Знахідки кісток тварин одиничні, містять окремі кістки коня та бика домашнього.

Хронологія третього етапу ТК досить добре вивчена завдяки наявності серії радіокарбонних датувань (табл.1).

Як видно, основна частина пам'яток 3 етапу ТК датується першою третиною V тис. до н. е. Найбільш пізні комплекси ТК можуть датуватися навіть 3 чвертю V тис. до н. е.

Слід відзначити, що різниця між матеріалами 2 і 3 етапів ТК визначається як за складом кременевих виробів, так і за співвідношенням різних груп кераміки. Дуже виразною відмінністю є наявність у комплексі Туба 1 серії трапецій, в яких пласка ретуш вкриває всю площу спинки (рис.117: 11,16-18,20), які не зустрічаються на стоянках попередніх етапів розвитку ТК. Показово також те, що на пізньому етапі ТК анкоші хоч і зберігаються, але тільки спрощених форм, вироби S-подібного вигляду відсутні. Аналіз кераміки свідчить, що у комплексі 2 етапу Туба 2 переважали горщики 1 групи (52%), у комплексі ж Туба 2 їх питома вага падає до 16% (табл.8). Але, як здається, ці відмінності не виходять за рамки традицій однієї культури, які знаходяться у процесі постійного розвитку.

З пам'ятками ТК 2-3 етапу пов'язані також комплекси зі змішаними тубинсько-маріупольськими рисами (рис.126-130).

4.3.4.. Пам'ятки зі змішаними тубинсько-маріупольськими рисами

У кінці VI - на початку V тис. до н. е. в Подоненччі з'явилися комплекси, що можна характеризувати як синтетичні з ознаками як дніпро-донецьких, так і маріупольських рис. Найбільш виразними та інформативними з цих комплексів є Новоселівка 1 (верхній та нижній шари) [Гурин, 1992, с.144-152; Гурин, 1996, с.72-89], Підгорівка (шари 3б та 3а) [Гурин, 1998], Вірьовкінські Хутори 14 [Котова, 1994, с.90-96].

Стоянка Новоселівка 1 розташовується на надзаплавній терасі лівого берега р. Айдар. Культурний шар містить як керамічні вироби тубинських рис, так і кераміку нижньодонської культури (рис.126-128). Остання обставина не дозволяє однозначно віднести цю стоянку до тубинської культури.

Стоянка Підгорівка (Гирло Білої) (Старобільський район Луганської області) розташована біля злиття рік Айдар та Біла, на надзаплавній терасі правого берегу р. Айдар. В комплексі Підгорівки переважають нижньодонські риси за наявності досить слабо виражених рис ТК (рис.129-130).

Стоянка Вірьовкінські Хутори 14 розташовується на терасі заплавного озера в районі Ізюмського вузла пам'яток неолітичної епохи, відкритого М.В.Сібільовим. Тут керамічний комплекс несе риси тубинської та азово-дніпровської культур.

Вказаним стоянкам присв'ячено велику кількість літератури, що позбавляє необхідності детально описувати їхні комплекси. Відзначимо лише, що кременеві комплекси стоянок Новоселівка 1 та Підгорівка подібні до комплексів Туба 1 та Туба 2, однак значно відрізняються нерозвиненістю геометричного комплексу. Для новоселівських комплексів відома 1 трапеція середньовисоких пропорцій зі струйчастою ретушшю. В комплексі Підгорівки знайдено 3 трапеції. Одна з них – низька симетрична з круторетушованими сторонами, ще 2 – зі струйчастою ретушшю. Навряд чи варто надавати вказаним фактам якогось значення. Нечисленність трапецій цілком може бути

пов'язана з недоліками методики розкопок. Стоянки розкопувалися за допомогою лопат умовними горизонтами по 10 см, що не могло не призвести до втрат дрібних виробів, в тому числі трапецій. Інші ж вироби комплексів повністю не відповідають нашим уявленням про кераміку ТК. Знайдено серії пласких та підконічних нуклеусів, серії підовальних скребків, а також кінцеві скребки на подовжених пластинах. Різцеві комплекси нерозвинені. Окремі кременеві знахідки стоянки Вірьовкінські Хутори 14 не дають уявлення про характер кременевого комплексу.

Загальною рисою всіх перелічених пам'яток є поєднання дніпро-донецьких та маріупольських ознак. В комплексах Підгорівки та Новоселівки відмічено наявність гостродонних горщиків з орнаментом у вигляді гребінчастих поясів та горизонтальної ялинки (рис.126; 127: 1; 129). Маріупольські риси виражаються у наявності горщиків з пласкими денцями (рис.128: 1; 130: 7-8), горщиків з "комірцевими" вінчиками (рис.127: 1; 129: 1-2; 130: 4-5) та вінчиками, скошеними усередину (рис.127: 2; 128: 1; 129: 3; 130: 2). Зустрічаються горщики з характерною маріупольською нижньодонською орнаментацією у вигляді наколів (рис.128) та прокреслених та згладжених ліній (130: 1-2). Про гомогенний характер новоселівських та підгорівських комплексів свідчить наявність горщиків з синкретичними рисами, коли гребінчастий орнамент, що асоціюється з ТК, поєднується з маріупольськими рисами в оформленні посудини (скошені та "комірцеві" вінчики) (рис.127: 1; 129: 1-2). Комплекси розрізняються лише співвідношенням дніпро-донецьких (тубинських) та маріупольських (нижньодонських) компонентів. Так, новоселівські комплекси містять 17-22% "комірцевих" посудин. У підгорівських комплексах таких посудин 43-64% [Санжаров и др., 2000, с.74]. Та ж закономірність прослідковується і за такою ознакою, як наявність специфічних домішок у фактурі тіста горщиків. У новоселівських комплексах переважає посуд з домішкою рослинності та піску за наявності групи горщиків з домішкою черепашки. У підгорівських комплексах посуд з черепашкою переважає. Це розглядається як прояв тенденції поступового розвитку в бік збільшення ролі нижньодонської культури [Санжаров и др., 2000, с.75]. Однак прийняти такий погляд досить складно. Не виключено, що дані розбіжності не відображають хронологічних особливостей. Про це свідчить серія радіокарбонних датувань Новоселівки та Підгорівки (табл.1). Дати вказують на синхронність комплексів в межах кінця VI-початку V тис. до н. е. Це може означати, що в даний етап відбувалася міграція нижньодонського населення в Подонечча. Така міграція могла супроводжуватися утворенням спільних тубинсько-нижньодонських общин, в межах яких міг переважати тубинський або нижньодонський компонент. Міграція нижньодонського населення в Подонечча цілком могла бути обумовлена процесом аридизації нижньодонських степів, про який детально говорилося вище. Закінчення процесу аридизації на хронологічній відмітці близько 5600 ВР цілком могло стати часом завершення міграційних процесів носіїв маріупольських традицій у Подонечча. Про це свідчить той факт, що в комплексах 2 половини V тис. до н. е. (Зановське, Клішня 1) маріупольські риси практично відсутні.

Таким чином, контакти з маріупольським населенням носили тимчасовий характер, не призвели до глобальних змін культурних традицій всього тубинського населення (як було показано, в комплексах Туба 1 та Туба 2 відмічено мінімум маріупольських рис).

Комплекс Вірьовкінські Хутори 14 не вписується в запропоновану картину розвитку ТК, хоча у цьому комплексі очевидні риси синтезу традицій двох культур, які відносяться до різних культурно-історичних областей. Кераміка з великою домішкою трави і гребінчастою орнаментацією тут має "комірцеве" оформлення вінчиків, причому під комірцями, як правило, нанесений ряд ямок. Остання риса властива києво-черкаським комплексам, перш за все одній з найдавніших стоянок даної культури – Бузьки. Кераміка Бузьків, що характеризується подібними рисами, датується останньою третиною VI тис. до н. е. В той же час, схоже, слід утриматися від оцінки хронологічної позиції комплексу Вірьовкінські Хутори 14, а також від оцінки конкретних шляхів його синтезу, оскільки занадто небезпечно робити ґрунтовні висновки на основі аналізу комплексів, які стали відомими лише за результатами зборів підйомного матеріалу.

Однак, у будь-якому випадку, слід відзначити наявність у другій половині атлантичного етапу у Подоneччі пам'яток, культурні особливості яких формувалися під впливом традицій різних культурно-історичних областей.

4.4. Синхронізація з іншими культурами

Хронологічні рамки ТК за даними радіовуглецевого датування визначені у межах

6800-5800ВР (58-47 ст. до н.е.) (табл.1), є синхронною пізнім пам'яткам ДДКІО (рис. 138-148).

За типологією археологічних матеріалів ТК розподілена на три хронологічних етапи. Хронологія ТК базується, головним чином, на даних радіовуглецевого аналізу, у меншому ступені – на даних стратиграфії. Єдина відома пам'ятка раннього етапу (Старобільськ 1) розташована на терасі лівого берегу Айдару, складеної з лугових і дернових ґрунтів і суглинків, еталонні ж комплекси другого і третього етапів ТК (Туба 2 і Туба 1) знаходяться на надзаплавних дюнах. Відповідно, стратиграфія цих комплексів не може співставлятися.

Культурний шар старобільської стоянки був зафіксований у луговому вилуженому ґрунті. Дослідження рослинного спектру, здійснене Н.П. Герасименко, довело, що він відповідає оптимуму розвитку деревинної і широколистяної рослинності атлантичного етапу. Вміст пилку деревних порід досягає 29%, а широколистяних – 19% [Гурин, Манько, 1993, с.35-57]. Останні представлені липою і в'язом. Співставляючи отримані дані з тими, що відбиті в літературі, доходимо висновку, що споро-пилковий спектр із верхньої частини нижнього шару лугового ґрунту відповідає фазі максимального розповсюдження заплавних лісів, що, як вже говорилося, датується 6900-6300 ВР. Цей висновок підтверджується наявними радіовуглецевими датами стоянки Старобільськ 1 (табл.1), які дозволяють визначити вік комплексу, а також і першого етапу розвитку ТК, у межах другої третини VI тис. до н. е.

Слід відзначити, що радіовуглецеве датування старобільського комплексу відбувалося досить нетрадиційним способом. Оскільки фауністичний комплекс стоянки був втрачений, для радіовуглецевого аналізу були використані фрагменти кераміки, у фактурі яких було відзначено наявність черепашки. Як показали результати, започаткований в українській археології метод датування має право на існування. Його результати не суперечать хронології БДК і РК, які досить надійно синхронізуються з старобільським комплексом за орнаментацією кераміки.

Хронологія другого і третього етапів базується виключно на радіовуглецевих визначеннях. Матеріали стоянок Туба 2 і Туба 1 дозволили відібрати велику кількість зразків для датування, в тому числі кістки тварин, людські кістки, черепашки, вугілля, а також фрагменти кераміки з органічними домішками (трава) (табл.1). Завдяки цьому вік другого етапу, який з археологічної точки зору характеризувався наявністю серії трапецій з ретушшю, що заходить на спинки виробів, був визначений у межах останньої третини VI тис. до н. е., а вік третього етапу, який характеризувався наявністю трапецій зі струганими спинками – у межах першої третини V тис. до н. е.

За матеріалами стоянок Підгорівка і Новоселівка 1 був визначений час, коли посилилися контакти носіїв ТК з населенням маріупольської культурно-історичної області. Синтетичні комплекси з рисами тубинської і нижньодонської культур зайняли позицію у межах 6100-5800 ВР, що відповідає максимуму аридизації. Не виключно, що просування носіїв нижньодонської культури було пов'язане саме з осушенням, коли населення Нижнього Дону було вимушене просуватися на північ у зону, де цей процес відчувався менше.

Перехід до енеоліту ілюструє комплекс стоянки Зановське. Отримані радіовуглецеві дати свідчать, що трансформація ТК у нове явище в межах середньостогівського кола культур відбувалося у третій чверті V тис. до н. е., коли починається розвиток дереївської культури.

4.5. Історична доля носіїв тубинської культури

Питання історичної долі тієї чи іншої культури вирішується досить складно. Не є виключенням і ТК. Перш ніж проаналізувати наявні щодо цього питання дані слід згадати про історичне підґрунтя, на якому розвивалася ТК на заключних етапах. Пам'ятки 2 та 3 етапів ТК співіснували з різними енеолітичними культурами. В даному випадку ми не маємо на увазі трипільську культуру, яка розвивалася на Правобережній Україні і не мала відношення до регіону, що описується. Енеолітизація лісостепу Східної України почалася з появи тут у кінці VI тис. до н. е. скелянської культури та пам'яток новоданилівського типу. У 3-4 чверті V тис. до н. е. у Східній Україні з'являються носії дереївської культури. Н.С. Котова схильна відносити всі перелічені культури до середньостогівсько-хвалинської культурно-історичної області [Васильев, 1980, с.39]. А.Л. Нечитайло [Телегин и др., 2001, с.57-108] відносить новоданилівський тип пам'яток до степової історико-культурної області.

У будь-якому випадку, ТК протягом більшої частини своєї історії розвивалася в умовах зростаючої експансії носіїв принципово нових

культурних традицій, у тому числі, знайомих з виплавкою металу.

Носії скелянської культури з'являються на історичній арені приблизно в той самий час, коли розвивається другий етап існування ТК, що підтверджується серією радіокарбонних датувань, отриманих за матеріалами як Дніпровського Надпоріжжя, так і Подонеччя (табл.1).

Так чи інакше, контакти з енеолітичними культурами повинні були б рано чи пізно призвести до дезінтеграції ТК, а врешті-решт – до її загибелі. Процес руйнування традицій матеріальної культури ТК продовжувався досить тривалий час і, як демонструють матеріали Подонеччя, завершився у 3 чверті V тис. до н. е. Завершення процесу руйнації ТК було пов'язане з поширенням в Україні пам'яток дереївської культури середньостогівсько-хвалинської історико-культурної області.

Кременеві комплекси дереївської культури представляли традицію, кардинально протилежну традиції кременеобробки ТК. Якщо носії ТК навіть на пізньому етапі розвитку продовжували мезолітичну традицію виготовлення трансверсальних наконечників, то носії дереївської культури виготовляли колючі вістря. Ці вироби представляли собою наконечники на відщепах чи широких пластинах з двосторонньою струменевою ретушшю, яка надає виробу підтрикутних обрисів. Часто основа таких виробів виїмчаста, причому виїмка спеціально оформлена пласкими сколами. Дереївська традиція кременеобробки пов'язана з виготовленням макролітів. Особливістю дереївської, скелянської та новоданилівської традицій обробки кременю є виготовлення довгих широких пластин з пласкою паралельною або такою, що сходиться, ретушшю по краях. У Дніпровському Надпоріжжі цю традицію маркує комплекс Петрово-Свистуново, у Подонеччі – Чернікове Озеро, Кругле.

До кінця V тис. до н. е. описана технологічна традиція повністю змінила технологію кременеобробки ТК. Однак цей процес не був одномоментним, існують комплекси, які займають проміжне положення між ТК та дереївською культурою. Маються на увазі фінальнопалеолітичні комплекси (чи комплекси пережиточного неоліту) Зановське (рис.131-137) [Манько и др., 2001, с.5-34] і, можливо, Клішня 1 [Телиженко и др., 1998, с.]. Головною особливістю є наявність кременевих виробів, що маркують середньостогівські традиції, і кераміки, властивої ТК.

Комплекс Зановського 1, очевидно, представляє розвиток традицій керамічного виробництва Туби 1 та Туби 2 на переденеолітичному, або навіть на енеолітичному етапі.

Ще одним видом найбільш поширених знахідок є фрагменти кісток тварин (табл.7).

Судячи з даних аналізу, проведеного О.П. Журавльовим, видовий склад фауни комплексу Зановське 1 точно співпадає зі складом фауни комплексу Туба 2. Як і в комплексі Туба 2, на стоянці наявні кістки більшої кількості особин диких тварин, ніж домашніх. Слід визнати, що роль мисливства продовжувала залишатися високою. Менша кількість фрагментів кісток диких тварин може бути пояснена тим, що їх білування проводилося поза стоянкою, очевидно, безпосередньо на місці полювання. За зразками кісток, взятих із пізньонеолітичного шару були зроблені аналізи для визначення абсолютного віку поселення. Отримані дати після калібрації визначили час існування поселення у межах другої половини V тис. до н. е. (табл.1).

Як видно, радіокарбонні дати співпадають з окремими датами стоянок Туба 1 та Туба 2 та відповідають за калібровочною шкалою 45-41 ст. до н. е. Цілком імовірно, що мешканці поселення Зановське 1 використовували в певних господарських цілях миси надзаплавної тераси озера Туба, які раніше заселялися іншими первісними колективами.

Виходячи з даних по кременевому та керамічному інвентарю, а також з наявних радіовуглецевих дат, можна зробити попередні висновки про культурну позицію пам'ятки. Безумовно, вирішальну роль у формуванні образу археологічних знахідок відіграли традиції дніпро-донецької історико-культурної області. Зокрема, хотілося б відзначити пам'ятки типу Засуха [Телегин, 1988, с. 36-39; Телегин, Титова, 1998, с.78], на яких присутня кераміка, подібна за технологічними та зовнішніми ознаками до посуду Зановського поселення. Відмінність кераміки із Зановського поселення від засухської полягає у відсутності шнурової орнаментації та рідшому використанні мотиву ямок під вінчиком. Орнаментація посуду глибокими ямковими втисненнями може бути наслідком впливу культури ямково-гребінцевої кераміки. Також слід відзначити деяку схожість керамічного комплексу Зановського 1 з посудом Лисогубівського поселення [Непріна, 1985, с.175-178]. Наявність пласкодонного та комірцевого посуду на Зановському поселеннні не виключає можливості проникнення традицій

Вірьовкінської групи пам'яток маріупольської культурно-історичної області [Котова, 1993, с. 45-47]. За Д.Я. Телегіним [Телегин, 1968, с. 102], пам'ятка Вірьовкінські Хутори 14 відноситься до пізнього етапу розвитку дніпро-донецької історико-культурної області. Крім того, варто навести в якості аналогів кераміці з поселення Зановське 1 багато в чому схожий посуд з поселень Серебрянське [Санжаров и др., 2000, с. 19-20], Новоселівка 1[Гурин, 1998, с.117-119], а також Клішні 1 [Телиженко и др., 1998, с. 19-43]. Таким чином, подальше дослідження поселення Зановське 1 дозволить більш детально і точно встановити розвиток процесу енеолітизації в басейні середнього Подоння.

РОЗДІЛ 5
ПЛАТОВОСТАВСЬКА КУЛЬТУРА

5.1. Пам'ятки, територія поширення

Наприкінці мезоліту – на початку неоліту на території Північного Прикаспію, у степовій зоні Волго-Донського межиріччя, на Північному Кавказі і Чорноморському узбережжі Кавказу та у Південному Подоненні формується своєрідна культурно-історична область. Її пам'яткам властиві такі характеристики:

1. Пластинчаста, в тому числі й відтискна техніка розщеплення, пов'язана з використанням конічних (рис.149: 2; 152: 5,6; 154: 1,3; 156: 1) і, в деяких випадках, олівцеподібних нуклеусів (рис.149: 5; 152: 7-8,15; 154: 2) при наявності одно-двоплощиннихмонофронтальних (рис.149: 4; 152: 16-17; 154: 4).

2. Геометричні комплекси, де провідну роль відігравали сегменти, в тому числі з двобічною ретушшю по дузі (рис.151: 16-17, 19-22; 153: 50-89; 155: 23-26), при наявності трапецій низьких і середньовисоких пропорцій (рис.151: 9-15,18,23; 153: 1-49; 155: 1-22), а також паралелограмів (рис.153: 39; 157: 20), які виготовлялися часто з використанням плаского ретушування пластинчастих заготовок (рис.157: 20).

3. Великі серії свердел, проколок, оформлених напівкрутою ретушшю, яка сходиться на кінці виробу (рис.151: 24-27).

Зазначені риси не завжди зустрічаються у комплексах НВКІО у повному обсязі, лише 2 перших риси є, як правило, постійними.

Цю культурно-історичну область зараз прийнято називати нижньоволзькою (НВКІО) [Васильев, Выборнов, 1986, 112с.], хоча ця назва і не зовсім вдала, зважаючи на те, що пам'ятки цієї області виходять далеко за межі Нижньої Волги.

Предметом розгляду у цього розділу є пам'ятки басейну Нижнього Донця і Нижнього Дону, які маркують західний кордон просування населення НВКІО, де воно зіткнулося з носіями МК і культур ДДКІО. Ці пам'ятки, на мій погляд, слід розглядати у межах платовоставської культури (ПК) [Горелик, 1984б, с.115-133; Залізняк, 1998, с.198-199]. Зараз у зазначеному регіоні відомі більше 20 пам'яток ПК.

Пам'ятки ПК відокремлюються від інших культур НВКІО особливостями кременевих комплексів, для яких властиві яскраво виражені риси матвієвокурганської культури, що виражається у присутності таких рис, як наявність сплощених двоплощинних монофронтальних двополюсних нуклеусів, низьких симетричних трапецій, анкошів S-подібних обрисів.

У межах України і Росії у балочних системах правого берегу Сіверського Дінця відомі пам'ятки Зимівники 1-1 [Горелик, 1984а, с.115-133], Мурзина Балка (рис.149-151) [Горелик, 1979, с.73-79; Манько, 1996, с.11-30], Должик, а також епонімна пам'ятка Платівський Став [Казакова, 1973, с.6-7] (Красносулінський район Ростовської області).

У межах Ростовської області на правобережжі Дінця відомі пам'ятки ПК у басейні рік Бистрої і Гнилої (Кремінна 2,3). Вперше пам'ятки басейну р. Бистрої стали відомими за публікаціями Г.І.Горецького [Горецкий, 1952, с.302-319]. Потім дослідження тут проводили В.В. и А.В. Цибрії [Цыбрий, Цыбрий, 2003, с.281-298], які досліджували пам'ятки Кремінна 2 і 3.

Багато стоянок ПК відомо у басейні Манича. Завдяки Н.Д.Праслову [Праслов, 1971, с.102-107] стали відомі пам'ятки біля хутора Курганний Циганиця 1 і 2. Краєзнавець В.О.Симоненко відкрив стоянку Юловський на берегу Манича поблизу однойменного хутору. Завдяки дослідженням В.В. і О.В.Цибріїв став відомим вузол пам'яток на річках Розсипній і Єгорлик (Кирпичне 2, Розсипна 6), які входять до басейну Манича [Цыбрий, Цыбрий, 2003, с.281-298].

Відома одна пам'ятка ПК у басейні Хопра у межах Волгоградської області – Староаннінське поселення (рис.158-160) [Еремин, 1988, с.71-89]. Ця пам'ятка хоч і містить змішані матеріали кількох епох, дуже цікава тим, що містить яскравий керамічний комплекс доби раннього неоліту.

Більшість стоянок не є гомогенними. Як правило, стоянки ПК містять матеріали матвієвокурганської (пласкі нуклеуси, низькі трапеції, анкоші; не завжди їх можна пов'язувати з платовоставськими комплексами, можливий і фактор наявності механічних домішок), пізньої зимівниківської (високі трапеції, діагональні різці, комбіновані знаряддя), нижньодонської (трапеції зі струганими спинками, трапеції з напівкрутою ретушшю з черевця) культур. Через це робити традиційний статистично-порівняльний аналіз платовоставських стоянок неможливо.

Поєднання елементів кількох культур досить надійно свідчить про негомогенність більшості

комплексів: навіть якщо припустити, що окремі різнокультурні риси могли співіснувати у межах одного комплексу (наприклад, матвієвокурганські і платовоставські або платовоставські і нижньодонські), то припустити поєднання всіх без винятку різнокультурних рис неможливо. Відповідно, для більшості пам'яток буде недоречним проведення таких стандартних процедур, як аналіз пластинчастих і відщепових заготовок, які не можуть мати жорсткої культурної атрибуції. З обережністю слід ставитись і до більшості виробів із вторинною обробкою, які теж не завжди є культурно діагностичними. В деяких випадках можливий аналіз окремих предметів, які досить чітко співвідноситься з конкретними культурами (анкоші, пластини з пласкою ретушшю з черевця). Як здається, великі перспективи може нам дати порівняльний аналіз пам'яток ПК з низкою комплексів Прикаспію і Кавказу. Зрозуміло, що такий аналіз може бути проведений лише стосовно комплексів з більш-менш численною вибіркою знарядь із вторинною обробкою, зокрема, з численними геометричними комплексами. Такі пам'ятки як Юловський, Платівський Став і деякі інші використовувати просто неможливо.

У інших розділах нашого дослідження ми розглядали у окремих главах розвиток донецької і тубинської культур і розвиток ДДКІО, до складу якої ці культури надходили. Але у випадку з ПК ми вимушені розглядати розвиток ПК і НВКІО, до якої вона належала, в цілому. Справа тут не у браку матеріалу, а в тому, що розгляд розвитку окремої ПК неможливий. Це пов'язано з тим, що НВКІО за своєю структурою значно відрізняється від структури ДДКІО. Остання складалася з культур, які були різні за походженням і протягом всього свого існування зберігали своєрідні кременеві комплекси. Відмінність НВКІО полягає у тому, що окремі її культури склалися на єдиній генетичній підоснові і лише розвивалися у різних напрямках. При цьому контакти між окремими культурами цієї області продовжували зберігатися, як здається, протягом всього часу її існування. Враховуючи викладене, розвиток ПК і НВКІО слід розглядати як неподільний процес.

Враховуючи те, що культури НВКІО були вкрай консервативними і зберігали навіть на найпізніших стадіях розвитку такі визначальні вироби, як сегменти з зустрічною ретушшю, розглядати проблеми розвитку платовоставської і сіроглазівської (СГК) культур лише за спостереженнями за розвитком мікролітичного комплексу, неможливо. Згадаємо, що сегменти з зустрічною ретушшю є навіть у матеріалах такого пізнього явища, як майкопська культура.

Відповідно, для периодизації ПК і НВКО дуже велике значення мають наявні абсолютні дати та застосування принципів відносної хронології, які базуються на співставленні геометричних комплексів стоянок з відповідними комплексами сусідніх культур. Застосовуючи такі принципи, вдалося сформулювати наступні принципи периодизації НВКІО. Підкріплюють наведені принципи периодизації також наявність або відсутність геометричних мікролітів з пласкою ретушшю.

1. Комплекси з переважанням низьких сегментів з крутою ретушшю по дузі або з зустрічною ретушшю по дузі при наявності високих і середньовисоких трапецій.

2. Комплекси з наявністю геометричного комплексу, який характеризує матвієвокурганську культуру, а також неолітичні культури Середньої Азії. Збільшення висоти геометричних мікролітів. Поява поодиноких геометричних мікролітів з ретушшю, яка заходить на спинки.

3. Комплекси з рисами пізньонеолітичних культур (нижньодонської і пізньої орловської). Поява геометричних мікролітів з „струганими" спинками.

5.2. Опис основних пам'яток

5.2.1. Комплекс Зимівники 1-1

Комплекс Зимівники 1-1 (Свердлівський район Луганської області) [Горелик, 1984, с.115-133] ні в якому випадку не може бути гомогенним. Знахідки досить чітко розподілялися між двома горизонтами, які відділялися один від одного кам'яними накидами. О.Ф.Горелик підкреслює подібність двох горизонтів, але сам же спростовує свою думку, підкреслюючи, що знахідки кераміки були лише у верхньому. Геометричні мікроліти стоянки досить різноманітні: це сегменти з двобічною і однобічною ретушшю по дузі, високі, середньовисокі і низькі трапеції. На окремих сегментах і трапеціях відзначена пласка ретуш, яка заходить на спинки виробів. Наявні і негеометричні вироби, пов'язані з мисливським озброєнням. Це пластинки з притупленими краями, подібні до тих, що зустрічаються у донецьких комплексах. Техніка розщеплення також досить неоднорідна. Є серія конічних нуклеусів, деякі з яких близькі до олівцеподібних, але є й серія сплощених двополюсних нуклеусів. Серед різців є кутові на зламі пластин і білатеральні бічні. Скребки також дуже різноманітні: кінцеві на широких пластинах, в

Таблиця 8

ВИРОБИ З КРЕМЕНЮ СТОЯНОК ПЛАТОВОСТАВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

	Кирпичне 2		Розсипна 6		Кремінна 2		Кремінна 3	
	кількість	%	кількість	%	кількість	%	кількість	%
Нуклеуси	48	1,02%	21	0,45%	15	0,38%	19	1,20%
Нуклеоподібні уламки	30	0,64%	7	0,15%	4	0,10%	5	0,32%
Поперечні сколи з нуклеусів			10	0,22%	10	0,25%	26	1,64%
Реберчасті сколи			7	0,15%	16	0,40%		
Пластинчасті заготовки і їх перетини	991	21,01%	1258	27,09%	1688	42,56%	670	42,22%
Відщепи	2834	60,09%	2298	49,48%	1048	26,42%	582	36,67%
Чешуйки	162	3,44%	523	11,26%	865	21,81%		
Уламки кременю							24	1,51%
Вироби із вторинною обробкою	**651**	**13,80%**	**520**	**11,20%**	**320**	**8,07%**	**261**	**16,45%**
Геометричні мікроліти	73	11,21%	117	22,50%	83	25,94%	34	13,03%
Трапеції	54	8,29%	66	12,69%	67	20,94%	29	11,11%
Сегменти	14	2,15%	45	8,65%	12	3,75%	4	1,53%
Прямокутники	2	0,31%	1	0,19%			1	0,38%
Трикутники	2	0,31%	1	0,19%				
Паралелограми	1	0,15%	4	0,77%	4	1,25%		
Скребки	361	55,45%	250	48,08%	80	25,00%	144	55,17%
Різці	8	1,23%	12	2,31%	49	15,31%	6	2,30%
Пластини з ретушшю	158	24,27%	80	15,38%	61	19,06%	74*	28,35%
Скобелі					11	3,44%		
Тронковані пластини	6	0,92%	11	2,12%	11	3,44%		
Перфоратори	15	2,30%	12	2,31%	4	1,25%		
Провертки	2	0,31%						
Біфасіальні вироби	28	4,30%	13	2,50%			3	1,15%
Відщепи з ретушшю			25	4,81%	21	6,56%		
Усього	**4716**	**100,00%**	**4644**	**100,00%**	**3966**	**100,00%**	**1587**	**100,00%**

* Разом зі скобелями

тому числі подвійні, кінцеві на вузьких видовжених пластинах, а також замкнутолезові на відщепах. Досить зрозуміло, що комплекс може містити крім платовоставських елементів (сегменти) також вироби пізньої зимівниківської (високі і середньовисокі трапеції), донецької (пластинки з притупленими краями, різці-струги), матвієвокурганської (низькі трапеції, двоплощинні двополюсні нуклеуси, скребки на видовжених заготовках) культур. Не виключена навіть наявність нижньодонських елементів (трапеція з ретушшю, яка заходить на спинку). Така строката суміш позбавляє нас можливості у будь-який спосіб використовувати комплекс Зимівники 1-1 для історичних реконструкцій.

5.2.2. Комплекс Мурзина Балка

Комплекс Мурзина Балка (Свердлівський район Луганської області), який походить зі зборів підйомного матеріалу, (рис.149-151) також містить матеріали кількох епох. Серед нуклеусів відзначені 2 типи: сплощені двоплощинні (рис.149: 1,3-4) та конічні (рис.149: 2,5). Знайдені кутові (рис.149: 8) і бічні (рис.149: 6-7,9) різці. Серед скрібків – кінцеві форми (рис.149: 10-12; 150: 3,6-7,11,13-17), кінцевобічні (рис.150: 4-5,10,12), стрільчасті (рис.150: 8-9). Знайдені серії свердел (рис.151: 24-27), пластини з ретушшю (рис.151: 28-32), проколки (рис.151: 33-35). Здавалося б, комплекс є досить гомогенним, оскільки не містить виробів, які б не можна було б розглядати як одночасні. Однак аналіз комплексу метального озброєння (рис.151: 1-23) дозволяє впевнено судити, що комплекс мішаний. Тут присутні сегменти з крутою (рис.151: 17,20,22) і напівкрутою ретушшю по дузі (рис.151: 14-16,19,21). Один з сегментів – з зустрічною ретушшю по дузі (рис.151: 20). Вже склад сегментів, які значно відрізняються за технологією виготовлення, свідчить про різний час створення окремих частин комплексу. Склад трапецій – ще більш неоднорідний. Присутні зимівниківські високі масивні трапеції типу „мале транше" (рис.151: 8-9), низькі й середньовисокі трапеції з круторетушованими сторонами (рис.151: 10-13,18,23), трапеції зі „струганими" спинками (рис.151: 1-7). Серед останніх є навіть один виріб, в якого вкриті струменевою ретушшю повністю не тільки спинка, але й черевце (рис.151: 6). Аналізуючи склад геометричних мікролітів, стає зрозумілим, що комплекс Мурзиної Балки містить різночасові матеріали зимівниківської, платовоставської і, можливо, нижньодонської культур.

5.2.3. Стоянка Должик

Комплекс Должика (м. Свердлівка Луганської області) містив серію з кількох десятків, коли не сотень, геометричних мікролітів, більшість з яких – сегменти з зустрічною ретушшю. Нажаль, Свердлівський відділ Луганського краєзнавчого музею останнім часом втратив не тільки матеріали стоянки, але й опис колекції.

5.2.4. Комплекс Кремінна 2

Комплекс Кремінна 2 [Цыбрий, Горелик, 2004, с.64-76] є єдиним, для якого наявна серія радіокарбонних датувань (7600-5700ВР, табл.1.). Величезний хронологічний діапазон існування стоянки дає можливість стверджувати про негомогенність комплексу і про його обмежену придатність для історичних реконструкцій. Тут знайдена велика серія нуклеусів, аналіз яких дає підстави для відокремлення двох провідних технологій розщеплення. Наявна серія двоплощинних сплощених нуклеусів, в тому числі й двополюсні, аналогічні тим, що відомі нам по матеріалам Матвієвого Кургану. З подібними нуклеусами пов'язана й серія сплощених підконічних нуклеусів, які характеризують прикінцеву фазу обробки двоплощинних сплощених нуклеусів. Але поруч з описаними, є у комплексі підконічні нуклеуси з підокруглими площадками, в тому числі й такі, що нагадують олівцеподібні. Провідними формами геометричних мікролітів є сегменти з ретушшю по дузі, в тому числі й з протилежною ретушшю, трапеції низьких і середньовисоких пропорцій, паралелограми. Є серія середньовисоких трапецій з напівкрутою ретушшю по сторонам з боку черевця, а також трапеції середньовисоких пропорцій, але величезних розмірів (до 3см заввишки) з спинками, повністю вкритими струменистою ретушшю. Останні виглядають у комплексі явно неприродним елементом. Інші трапеції і сегменти оформлені крутою або напівкрутою ретушшю, мають інколи лише кілька пласких сколів, які ледве заходять на спинку виробів. Це може свідчити про хронологічну неоднорідність комплексу. Причому, якщо вироби з матвієвокурганськими і платовоставськими рисами можуть бути досить близькими хронологічно, то трапеції зі струганими спинками, певно, можуть бути віднесеними до досить пізнього часу, коли традиційна технологія виготовлення геометричних мікролітів вже зникла.

5.2.5. Комплекс Кремінна 3

Стоянка Кремінна 3 (рис.154-155) є приємним винятком у масиві платовоставських пам'яток з

мішаними культурними шарами. Як здається, ця пам'ятка є гомогенною. Для цього твердження ми маємо багато підстав, зокрема, досить чітку стратиграфію пам'ятки. Частина культурного шару була досить активно переміщена землерийками, що обумовило ситуацію, коли кременеві вироби зустрічалися з глибини 15 см до 1,5м. Але більшість знахідок розташовувалася щільно на глибині 1,0-1,2м у шарі темно-сірого гумусованого суглинку, нижче якого знаходився коричнево-жовтий суглинок, який містив лише окремі знахідки. З шаром найвищої концентрації знахідок пов'язані скупчення кісток, а також впуск господарчої ями і вогнища.

Кременевий комплекс характеризується наявністю рис, які свідчать про його однорідність. Виявлена провідна технологія отримання пластинчастих заготовок, пов'язана з використанням підконичних сплощених нуклеусів, з яких відтискалися пластинки (рис.154: 1-3,6). Наявні також монофронтальні нуклеуси (рис.154: 4-5). Досить однорідний і скребковий комплекс, у якому переважають кінцеві і кінцево-бокові вироби на масивних відщепах і інколи на пластинчастих заготовках. Різців дуже мало, всі – кутові. Багато пластин з ретушшю, яка, як правило, регулярна напівкрута, іноді зубчаста. Серед пластин з ретушшю слід особливо відзначити вироби з пласкою ретушшю з черевця. Наявні типові анкоші, в тому числі й S-подібного вигляду. Є серії свердел і проколок. Наявні біфаси (рис.155: 27,29), а також шлифовані сокири (рис.155: 30-31).

Геометричний комплекс дуже різноманітний, містить 29 трапецій (рис.155: 1-22), 4 сегменти (рис.155: 23-26) і 1 прямокутник. Незважаючи на типологічну різноманітність, є підстави розглядати всі мікроліти як складові гомогенного, або умовно гомогенного комплексу. Справа в тому, що всі геометричні мікроліти створюють єдину морфологічну систему. Всі сегменти низькі або середньовисокі, з напівкрутою ретушшю зі сторони спинки і пологою з черевця. Серед трапецій переважають низькі видовжені форми, хоч наявні і середньовисокі. Ретуш на трапеціях крута або напівкрута, для їх виготовлення, скоріше за все, мікрорізцеві технології не застосовувалися. Особливу увагу пригортає наявність серії трапецій з ретушованими краями і з ретушованою з черевця верхньою основою (рис.155: 2-4,7-9). Наявність таких трапецій, досить незвичайних для сусідніх культур, може свідчити про органічну єдність комплексу сегментів і трапецій. Ретушування верхніх основ трапецій з черевця мов би повторювало технологічний прийом оформлення сегментів, тобто такі трапеції є інноваційними виробами, які виникли внаслідок синтезу двох технологій. Те ж саме можна сказати й про трапеції з зустрічною або з протилежною ретушшю по краях. Прийом нанесення пласкої ретуші не застосовувався, є лише 2 трапеції з фрагментарною ретушшю, яка злегка заходить на спинки, сегментів з підструганими спинками немає. Останнє свідчить про хронологічну близькість більшості геометричних мікролітів комплексу, що ще більше посилює враження про його гомогенність.

Таким чином, Кремінна 3 є дуже виразним і інформативним комплексом, одним з небагатьох, які можна використовувати для історичних реконструкцій.

Справляє враження гомогенного також комплекс Роздорська 2 [Кияшко, Ромащенко, 1993, с.58-69]. Тут знайдені пласкі нуклеуси, косі вістря, свердла, невелика кількість кутових різців, замкнутолезові і кінцеві на видовжених пластинах скребки, тесла. Геометричні мікроліти – трапеції низьких і середньовисоких пропорцій, сегмент з двобічною ретушшю по дузі. Вироби з пласкою ретушшю відсутні. В якійсь мірі комплекс Роздорської є подібним до комплексу Кремінна 3. Тут зафіксовано сполучення матвієвокурганських і платовоставських рис, присутні також вироби синтетичного вигляду: трапеції з ретушшю по верхнім основам.

5.2.6. Комплекс Кирпичне 2

Дуже інформативні пам'ятки ПК відомі у басейні Манича. Однією з таких є стоянка Кирпичне 2 [Цыбрий, Трубников, 2003, с.105-117] (табл.8). Нажаль, наявність у комплексі поруч з традиційними платовоставськими сегментами таких виробів як біфасіальні (скоріше за все, уламків енеолітичних наконечників), не дозволяє навіть теоретично ставити питання про гомогенність комплексу. З загального контексту випадають також великі трапеції середньовисоких і високих пропорцій зі струганими спинками. Взагалі ж, ми бачимо у комплексі Кирпичне більшість тих же рис, які ми відзначали для комплексу Кремінна 3: наявність двох тенденцій у техніці розщеплення, наявність кількох типів геометричних мікролітів: низьких трапецій з круторетушованими сторонами, сегментів з зустрічною або з такою, що чергується, ретушшю по дузі, паралелограмів. Наявні й вироби, які слід розглядати як інноваційні, пов'язані з синтезом різних технологій. До таких виробів ми відносимо трапеції з ретушшю по верхній основі, в тому

числі з боку черевця; трапеції з зустрічною ретушшю по сторонам. Наявні паралелограми й пластини з пласкою ретушшю з черевця, анкоші.

В цілому, комплекс Кирпичне 2 виглядає досить пізнім, порівняно з комплексом Кремінна 2. Про це свідчить те, що синтетичні знаряддя у геометричному комплексі тут не поодинокі, а чисельно переважають порівняно з традиційними матвієвокурганськими й платовоставськими речами. Більш того, наявність великої серії трапецій з зустрічною ретушшю по сторонам свідчить про новий напрямок культурних контактів носіїв платоовоставської культури: з носіями нижньодонської культури. Трапеції з ретушшю по сторонам з черевця відомі у матеріалах стоянки Роздорська 2 (2 шар), у матеріалах Мариупільського могильника. При цьому, ретуш з черевця супроводжує як звичайні трапеції, так і трапеції зі струганими спинками. Але слід відзначити, що у комплексі Кирпичне 2 немає жодної трапеції зі струганою спинкою, на якій була б формуюча ретуш з черевця. Це свідчить про наявність контактів з носіями ранніх традицій нижньодонської культури.

5.2.7. Комплекс Розсипна 6

Стоянка Розсипна 6 [Цыбрий А., Цыбрий В., 2000, с.29-42; Цыбрий А., 2002, с.84-88] у басейні Манича є найбільш інформативною серед комплексів ПК, оскільки не містить у геометричному комплексі жодного виробу, який би виглядав таким, що пов'язаний з механічною домішкою. Серед 117 геометричних мікролітів немає жодного виробу з повністю ретушованою пласкою ретушшю спинкою. Навіть виробів з ретушшю, яка незначно заходить на спинку небагато (до 10 екз.). Але все ж це не є свідченням джерельної чистоти комплексу. Наявна серія біфасіальних виробів, яка свідчить про енеолітичну домішку.

В цілому, склад геометричного комплексу подібний до того, що зафіксований у комплексі Кирпичне 2 (рис.156-157). Особливістю є те, що серія геометричних виробів з синтетичними рисами незначна. Якщо зважати на малюнки авторів комплексу, тільки 5-6 трапецій мають зустрічну ретуш по сторонам. Особливістю комплексу є наявність низьких трапецій з зубцями по верхній основі.

8. Староаннінське поселення

Староаннінське поселення у басейні Хопра містить матеріали раннього і пізнього неоліту, а також енеолітичний комплекс. Незважаючи на це, у комплексі мисливського озброєння можна виділити ранньонеолітичний матеріал ПК. Це 5 сегментів з двобічною ретушшю по дузі, 3 низькі симетричні трапеції з напівкрутою ретушшю по сторонам, паралелограм. Жоден серед вказаних виробів не має навіть фрагментарної пласкої ретуші зі сторони спинки, тому ми досить впевнено можемо не пов'язувати з платовоставським комплексом наявні тут 3 трапеції зі струганими спинками. Цей висновок підкріплюють матеріали розташованого недалеко від Староаннінського Козлинівського поселення, де серед геометричних мікролітів зустрінуті лише трапеції зі струганими спинками. Порівняння керамічних комплексів Староаннінського і Козлинівського поселення дозволяють методом накладення виявити у серед староаннівської кераміки форми, які не є спільними для двох поселень і, таким чином, які можна пов'язувати саме з платовоставським комплексом. Це пласкодонні горщики баночного типу зі злегка відігнутими вінцями, орнаментовані прокресленим орнаментом, який складає композиції у вигляді косої сітки і горизонтальної ялинки. Цей посуд містить у тісті домішки трави й піску. За орнаментацією і формою такий посуд більш за все нагадує кераміку ракушечноярської культури.

5.3. Генеза

Проблема походження культур НВКІО далека до розв'язання. Серед теорій переважають думки про зв'язок найдавнішої культури НВКІО (сіроглазівської) з натуфійською культурою [Васильев и др., 1988, с.36-37] або з пам'ятками типу Зарзі і Шанідар [Мелентьев, 1977, с.36-37]. Відома також думка Х.А.Амірханова про генезу мезоліту Північного Прикаспію на північнокавказькій підоснові [Амірханов, 1987, с.190-193]. Аналіз цих версій виходить за межі теми нашої роботи, відзначимо лише, що, поза всяким сумнівом, формування НВКІО було наслідком складного процесу, пов'язаного з міграцією великих груп населення, яке розселялося у басейни Волги і Дону у голоцені. Останнє пов'язано з широко відомим фактом того, що у пізньому плейстоцені у Північному Прикаспії екологічна обстановка була такою, що виключала можливість існування там будь-якого населення [Мелентьев, 1977, с.36-37].

Зараз на стадії мезоліту виділяються три варіанти цієї культури: же-калганський, істайський і харбинський [Васильев, Выборнов, Комаров, 1988, с.3-41]. Же-калганський варіант найменш мікролітичний, геометричний комплекс містить тільки сегменти і паралелограми. Істайський варіант відрізняється більшою мікролітичністю, геометричні комплекси містять крім сегментів і паралелограмів низькі трапеції і

трикутники. Харбинський варіант характеризується наявністю сегментів і трапецій при повній відсутності паралелограмів [Кольцов, Эрдниев, 1985, с.133-138]. В цілому, як здається, різниця між пам'ятками сіроглазівської культури не є досить суттєвою.

Складовою частиною НВКІО також є регіони Чорноморського узбережжя Кавказу (Нижня Шилівка, Овечка, Кістрик, Анасеулі 1 [Формозов, 1962, с.89-149; Лукин, 1950, с.247-286; Бжания, 1996, с.73-86]).

Оскільки предметом нашого дослідження є лише ПК, то слід зробити висновок: це явище розвивалося у басейні нижнього Дону і Сіверського Дінця, містить елементи, які спільні для всіх пам'яток НВКІО (конічні нуклеуси і сегменти, в тому числі й з двобічною ретушшю), але відрізняється від інших пам'яток НВКІО високим ступенем інтеграції з матвієвокурганською культурою (наявність пласких нуклеусів, анкошів, низьких трапецій).

Північне Подоннеччя, розташоване на заході НВКІО, було її периферією, яка існувала у зоні контактів з маріупольською і дніпро-донецькою культурно-історичними областями. Це обумовило традиційне уявлення про вторинність ПК порівняно з пам'ятками НВКІО Прикаспію і Кавказу. Після того, як стали відомими комплекси Платівський Став, Зимівники 1-1, Мурзіна Балка у південних районах Луганської області України і на заході Ростовської області, постало питання про виділення окремого культурного явища у неоліті Південного Подоннеччя. О.Ф.Горелик виділив пам'ятки типу Платівський Став і пов'язав їх генезу з кавказькими пам'ятками з сегментами з двобічною ретушшю (Кістрик, Нижня Шилівка, Овечка) [Горелик, 1984б, с.115-133]. Останнім часом було висловлено інше припущення – про зв'язок ПК з же-калганським варіантом сіроглазівської культури [Цыбрий, Горелик, 2004, с.64-76].

Обидві теорії не можна вважати коректними. Кавказькі пам'ятки Чорноморського узбережжя Кавказу є, як здається, більш пізніми, ніж ПК. Кременевий комплекс Нижня Шилівка [Формозов, 1962, с.89-149] містить виразний набір геометричних мікролітів, який свідчить про можливість синхронізації комплексу з 2 етапом НДК. Більшість трапецій комплексу – з струменистою ретушшю. Присутні типові нижньодонські трапеції з підструганими спинками й напівкрутою ретушшю з черевця. Сегменти зберігають риси традиційної технології, але вироби з пласкою ретушшю також присутні. Дуже багато виробів на пластинах з виділеною головкою на проксимальній частині. Наявність серій подібних виробів дозволяє досить надійно синхронізувати Нижню Шилівку і Джангар, що не суперечить висновку про синхронізацію комплексу з 2 етапом НДК. Низькі й середньовисокі пропорції трапецій, використання напівкрутої і пологої ретуші для оформлення сторін трапецій і дуг сегментів дозволяє також поставити питання про синхронізацію комплексу Нижньої Шилівки з пам'ятками культури Таш-Аїр [Крайнов, 1960.– 191с.; Yanevich, 1998. – P.146–159]. Не дивно, що у матеріалах культури Таш-Аїр (комплекс Фронтове 1, шари 1 і 3) зараз відомі сегменти з двобічною ретушшю по дузі [Мацкевой, 1977, с.32]. Як відомо, комплекси культури Таш-Аїр датуються 2 половиною VI – V тис. до н.е. (табл.1), що також підтверджує висунуте нами припущення про хронологічну позицію Нижньої Шилівки. Як би не було, ПК є більш ранньою, оскільки синхронізується з МК і РК, нижньошилівський же комплекс – тільки з культурами більш пізнього часу. Останнє дозволяє відкинути будь-яку думку про можливість генези ПК на основі традицій пам'яток Чорноморського уєбережжя Кавказу.

Аналіз матеріалів стоянок Кистрик [Лукин, 1950, с.247-283] і Овечка [Бжания, 1996, с.73-86] тільки додає додаткових аргументів для такого твердження. Геометричний комплекс Кистрика має ознаки ще більш пізнього віку, ніж той, який ми запропонували для Нижньої Шилівки. Тут трапеції стають більшими, використання пласкої ретуші значно збільшується, з'являються трапеції, повністю вкриті пласкою ретушшю. Серед сегментів майже зникають такі, дуги яких оформлені крутою ретушшю. З'являються зернотерки, свердлені й шлифовані сокири, є свідчення знайомства носіїв традицій Кистрика з металообробкою. На поселенні знайдені численні вироби з свинцю.

Кременевий комплекс стоянки Овечка також має пізні риси. Тут сегметоподібні вироби – з пласкою ретушшю. Можливо, до вирішення проблеми хронології неоліту Чорноморського узбережжя Кавказу слід було б долучити матеріали стоянок Анасеулі 1 і 2, однак відсутність докладних публікацій цих комплексів позбавляє нас такої можливості.

Таким чином, ПК не може походити від чорноморських комплексів, тому що вона є більш раннім явищем. Певним чином підтверджує наше припущення про пізній вік чорноморських пам'яток знахідки сегментів з двобічною

ретушшю у матеріалах ранньомайкопських пам'яток (Мішоко, Майкопський курган).

Не здається коректною спроба зв'язати нижньодонський неоліт з сегментами з пам'ятками же-калганського варіанту сіроглазівської культури. Же-калганський і істайський віріанти сіроглазівської мезолітичної культури були виділені на підставі аналізу пам'яток з розвіяними культурними шарами, матеріал з яких збирався на поверхні барханів. При цьому, жоден з відомих зараз „же-калганських" комплексів" не налічує й 500 кременів, а кількість виробів із вторинною обробкою ніколи не перевищує сотні. Саме існування же-калганського варіанту сіроглазівської культури досить сумнівне, оскільки не має для свого виділення статистичних підстав.

Натомість, з цього не витікає, що сіроглазівська культура взагалі не мала якихось варіацій. Взагалі, є дві основні варіації у розвитку мезоліту і неоліту Прикаспію. Існують пам'ятки з паралелограмами і з пластинами з пласкою ретушшю з черевця і без них. У мезоліті у складі сіроглазівської культури відома стоянка Харба [Кольцов, Эрдниев, 1985, с.133-138], в якій відсутні перелічені вироби, але яка за іншими ознаками є типово сіроглазівською, характеризується використанням відтискних технологій, наявністю сегментів з одно- й двобічною ретушшю, трапецій середньовисоких і низьких пропорцій. У неоліті аналогічними рисами характеризується стоянка Каїршак 3 [Васильев, Выборнов, 1985, с.18-45]. Комплекси ПК також поділяються на 2 групи за тими ж ознаками. Тобто, наявність паралелограмів і пластинок з пласкою ретушшю є рисою, яка проявляється далеко не у всіх пам'ятках НВКІО. Це може свідчити про те, що наявність цих рис є не характеристикою тої індустрії, яка склала ядро НВКІО, а є результатом контактів населення НВКІО з носіями якоїсь іншої культурної традиції. Зрозуміло, що у сферу культурних контактів з такою культурою могли увійти тільки окремі групи населення НВКІО. У зв'язку з цим треба відзначити, що пошук витоків індустрії НВКІО за аналізом паралелограмів і пластин з пласкою ретушшю є неможливим. Первісна індустрія, на основі якої склалися платовоставська і сіроглазівська культура не могла характеризуватися наявністю таких виробів.

Л.Л.Залізняк не пов'язував генезу ПК з будь-якою іншою культурою, висловив думку про те, що розповсюдження пам'яток з двобічно ретушованими сегментами є стадіальним явищем, яке було розповсюдженим у Середземномор'ї і на інших територіях [Залізняк, 1998, с.197-198].

Не переконує й гіпотеза про стадіальність. На Близькому Сході натуфійська культура з двобічно ретушованими сегментами починає розвиватися наприкінці плейстоцену (близько 12500ВР), у Малій Азії подібні вироби з'являються на 2 тис. років пізніше (близько 10300ВР), у північному Прикаспії сіроглазівська культура з подібними сегментами існувала наприкінці мезоліту (у ранньому атлантикумі, можливо, й у пізньому бореалі). Таким чином, сегменти з двобічною ретушшю по дузі поширювалися зі сходу на захід протягом як мінімум 4 тисяч років.

Як вже говорилося, кавказька версія в тому вигляді, в якому вона була висловленою у літературі, не підтвердилася. Однак це не означає, що пошук кавказьких коренів культур НВКІО взагалі приречений на невдачу. Вище вже згадувалося про паралелі ПК і комплексу Сатанай [Амирханов, 1986, с.57-74]. Спробуємо розгорнути нашу аргументацію.

На перший погляд склад мікролітів комплексу Сатанай виглядає досить дивним. Виникає думка, що ми маємо справу з мішаним комплексом. Тут присутні сегменти, в тому числі й з двобічною ретушшю, низькі й середньовисокі трапеції, в тому числі й „рогаті", і з ретушшю по верхній основі, низький трикутник, вістря гравет, вістря з плечем, косі вістря з підтескою черевця, пластинки з притупленими краями, в тому числі з підтескою кінців з черевця. Є пластина з виділеною головкою з підтескою черевця. Така різноманітність не може не стати причиною критичного відношення до комплексу в цілому. Але є й багато фактів на користь гомогенності цього комплексу. По-перше, радіовуглецеві дати, отримані для двох горизонтів Сатанаю, дали дуже близькі значення (табл.1). По-друге, більшість знайдених у Сатанаї виробів зафіксовані і в інших кавказьких пам'ятках з надійною стратиграфією.

Перш за все, для оцінки гомогенності Сатанаю слід згадати стоянку Чох [Амирханов, 1987.– 224с.]. Комплекси ні в якому випадку не можна вважати тотожними, але важливо те, що у стратифікованих шарах Чоху можна знайти в тому чи іншому вигляді майже всі провідні типи Сатанаю. Так, шари 3-5 з розкопок 1955-57рр., які Х.А.Амірханов об'єднує у шар Д [Амирханов, 1987, с.55-61], містять низькі сегменти, рогаті трапеції, трикутники, вістря з плечем, граветоподібні вістря, косі вістря з підтескою проксимальної частини з черевця. Як бачимо,

список спільних компонентів дуже великий. Це дозволяє припустити, що комплекс Сатанаю може бути гомогенним, містити матеріали якщо навіть не однієї, то кількох близьких за часом індустрій, доводе, що переднеолітичні комплекси Кавказу характеризувалися величезною варіабельністю мікролітичних комплексів.

Не знаходять аналогії у Чоху лише такі вироби, як власно сегмент з двобічною ретушшю, пластинки з підтесаними з черевця кінцями, паралелограми. Але ці вироби не є незвичайними для інших мезолітичних пам'яток Кавказу. Пластинки з підтесаними з черевця кінцями відомі зі стоянок Девис-Хврели, Мгимеві, Сакажія, Квачара, Яштхва та у інших [Бадер, 1965, с.3-16]. Комплекс Мгимеві до того ж містить паралелограми. Традицію виготовлення на Кавказі сегментів характеризують, крім згаданих, також комплекси Апіанчі і Сосруко. Але комплекс Сосруко [Замятнин, Акритас, 1957] може датуватися фінальним плейстоценом, що значно зменшує його цінність для вирішення питання про походження неолітичних культур з сегментами. Навпаки, комплекси 2 і 3 горизонтів Апіанчі [Бердзенишвили, Церители, 1983, с.51-57] можуть бути датованими переднеолітичним часом, що дуже важливо для оцінки можливості кавказького походження ПК.

Як ми бачимо, у комплексі Сатанаю поєдналися риси багатьох мезолітичних пам'яток Кавказу, які існували у мезолітичний час. Тому, як здається, немає підстав заперечувати хронологічну єдність сатанайського комплексу.

Ми так багато уваги приділили сатанайському комплексу через те, що майже всі його риси так чи інакше ми можемо знайти у комплексах НВКІО. Сегменти з двобічною ретушшю є спільною рисою всіх пам'яток Подоння і Прикаспію. Паралелограми та пластини з пласкою ретушшю з черевця також знайдені на більшості стоянок Прикаспію (крім Харба, Каїршак 3 та деяких інших), на більшості стоянок ПК (крім Зимівники 1-1, Мурзина Балка, Должик, Платівський Став). Пластини з виділеними головками знайдені у комплексах Джангару та у комплексі Кремінна 2. Трикутники супроводжують більшість комплексів НВКІО. Пластини-прямокутники з підтескою кінців з боку черевця знайдені на Староаннівському поселенні і на стоянці Ту-Бузгу-Худук. Вістря з плечем присутні на більшості комплексів Прикаспію, але не сустрічаються у Подонні.

Ми далекі від того, щоб проголосити губську культуру, репрезентовану пам'ятками Сатанай і Русланова Печера, безпосередньою попередницею платовоставської культури. Але наявність у комплексах НВКІО рис кавказького мезоліту, зокрема більшості рис сатанайського комплексу, може свідчити про те, що генеза культур НВКІО відбулася на основі якоїсь культури, яка або з'явилася на Кавказі, або міграція якої у Подоння і Прикаспій проходила шляхом через Кавказ. Інакше неможливо пояснити наявність такої кількості кавказьких рис у матеріалах стоянок НВКІО.

5.4. Розвиток платовоставської культури в межах нижньоволзької культурно-історичної області

5.4.1. Питання про склад НВКІО. Розгляд розвитку НВКІО значно ускладнюється тим, що у сучасній історіографії у Північному Прикаспії використовуються для виділення культур неоліту принципи, які суттєво відрізняються від тих, які ми вважаємо коректними і від тих, що покладені у механізм виділення культур у цій роботі. Я вважаю, що об'єднання у межах однієї культури пам'яток з неподібними кременевими комплексами неможливо. А саме цей принцип порушується, наприклад, при визначенні пам'яток, які належать до так званої орловської культури [Юдин, 1998, с.83-105]. Тут, як здається, штучно об'єднані пам'ятки з сегментами і пам'ятки виключно з трапеціями зі струганими спинками на підставі наявності паралелей у кераміці. Але, як ми переконалися з попередніх глав, кераміка не є надійним індикатором культури, може виступати у ролі спільного компоненту у різних груп населення, які мають діаметрально протилежні характеристики кременевих комплексів. До того ж, пам'ятки з сегментами і з трапеціями зі струганими спинками суттєво відрізняються хронологічно. Стратифікована багатошарова стоянка Варфоломіївка демонструє нам процес зміни двох вказаних індустрій. Те ж можна сказати і про розвиток каїршацької культури.

По вказаним причинам ми вимушені зробити свого роду крок назад і використовувати застарілий термін сіроглазівська культура неоліту, який ввів у науковий обіг А.Н.Мелентьєв [1975, с.112-117] ще у 1975р. В його публікаціях під сіроглазівською культурою розуміються саме пам'ятки з сегментами з двобічною ретушшю. Використання підйомного матеріалу призвело А.Н.Мелентьєва лише до однієї суттєвої помилки: наконечники з біфаціальною обробкою помилково були визнані органічною частиною сіроглазівських комплексів. В іншому ж, запропонований термін, як здається, витримав випробування часом і був викинутий із наукового

обігу цілком необґрунтовано. Останнім часом таку думку поділяє П.М.Кольцов [1991, с.62-71].

Сіроглазівська неолітична культура за складом кременевого інвентарю суттєво не відрізняється від сіроглазівської мезолітичної культури. Обидва явища характеризуються наявністю відтискної техніки, сегментів з крутою ретушшю по дузі і сегментів з двобічною ретушшю. Означені вироби на окремих стоянках знаходяться поруч з паралелограмами, низькими й середньовисокими трапеціями, вістрями з плечима, пластинками з пласкою ретушшю з черевця. Ця тенденція відзначена як для мезолітичних, так і для неолітичних пам'яток. Взагалі, як здається, неоліт і мезоліт Прикаспію досить близькі не тільки культурно, але й хронологічно. Нажаль, більшість мезолітичних пам'яток – нестратифіковані, комплекси їх походять зі зборів підйомного матеріалу. Не виключено, що до мезолітичних пам'яток часто залучаються просто такі, де по тим чи іншим причинам не знайдена кераміка. Наприклад, „мезолітичні" місцезнаходження Сарайдін 1 і 3 містять трапеції зі струганими спинками, Міндалі 2 – біфаціальний наконечник [Ластовский, Комаров, 1988, с.42-51], Істай 4в – сегмент з двобічною обробкою, але з пласкою ретушшю зі спинки, Істай 1 – трапецію зі струганою спинкою [Васильев, Выборнов, Комаров, 1988, с.3-41]. Звісна річ, ці знахідки не мають нічого спільного з мезолітом і повинні були б супроводжуватись керамікою. Але може бути так, що на розвіяних барханах кераміка просто не зберігається.

По вказаним причинам ми пропонуємо сіроглазівську неолітичну і сіроглазівську мезолітичну культури розглядати як одне ціле, припустити, що сіроглазівська культура розподіляється на докерамічний і керамічний етапи, причому наявність докерамічного етапу, не виключено, може бути спростована у найближчі часи.

Таким чином, до складу НВКІО ми повинні включити тільки культури, комплекси яких характеризуються сегментами з зустрічною ретушшю по дузі: сіроглазівську (у розумінні А.Н.Мелентьєва), платовоставську, а також пам'ятки з сегментами Північного Кавказу і Чорноморського узбережжя Кавказу.

5.4.2. Перший етап. Зараз серед масиву сіроглазівських мезолітоїдних пам'яток найбільш переконливо з точки зору гомогенності виглядає комплекс Харба на правобережжі Волги (Калмикія) [Кольцов, Эрдниев, 1985, с.133-138]. Харбинський комплекс містить підконічні нуклеуси, з яких відтискалися мікропластинки і пластинки, виготовлялися косі вістря, трапеції середньовисоких і низьких пропорцій, сегменти з двобічною ретушшю, кінцеві скребки. Паралелограми і пластини з підтескою з черевця відсутні. Відсутні будь-які сліди використання пласкої ретуші для оформлення геометричних мікролітів. Загальний вигляд комплексу і перелічені архаїчні риси дозволяють припускати, що харбинський комплекс може характеризувати докерамічну стадію розвитку сіроглазівської культури. Відносно ранньою рисою є переважання серед пластинчастих заготовок мікропластинок. Не можна бути впевненим у мезолітичній атрибуції комплексу, але його хронологічна позиція відносно ранніх керамічних стоянок Каїршак 3 і Варфоломеївка, безсумнівно, відносно давня.

На Північному Кавказі певним аналогом харбинського комплексу є комплекс стоянки Гофицьке 1 у Петрівському районі Ставропольського краю [Захариков, 2003, с.97-104]. На жаль, комплекс походить зі зборів підйомного матеріалу і містить пізні домішки. Але, як ми побачимо, більшість матеріалів стоянки є ранньонеолітичними. Техніка розщеплення заснована на використанні відтискних технологій, використовувались, як правило, підконічні нуклеуси, які несуть сліди зняття мікропластинок і пластинок. Ширина переважної більшості платинок сягає 0,5-1,0 см. Пластинок шириною більше, ніж 1,3см, взагалі немає. З вузьких заготовок і вироблялися сегменти і вкладні на пластинках з крутою ретушшю по краю і з підправленими кінцями, а також косі вістря. У комплексі знайдена велика серія скребків, переважно кінцевої форми, а також серія кутових різців. співвідношення різців і скребків майже 1 до 2. Відзначимо, що такий високий відсоток різців – рідкісне явище для комплексів НВКІО.

Пізнішою домішкою виглядають трапеції з пласкою ретушшю, яка заходить на спинки і високий сегмент з двобічною ретушшю. Фактично, у комплексі немає заготовок, які були б придатні для виготовлення таких виробів.

Як здається, комплекси Гофицьке 1 і Харба можуть бути синхронними і характеризують одну з перших хвиль розселення носіїв НВКІО, яка відбувалася у час, близький хронологічно до часу існування комплексу Сатанай.

Комплекси Харба і Гофицьке 1 можуть характеризувати 1, найдавніший етап розвитку НВКІО. Є аналоги пам'яток 1 етапу і у Подонні, і у Подонеччі, хоча не всі такі пам'ятки „чисті". Можливо, що до ранніх можна було б віднести

частину комплексу Розсипна 6 у басейні Манича (рис.75-76), а також частину комплексу Мурзиної Балки (рис.72-74) у басейні Дінця. Справа в тому, що у матеріалах цих стоянок, які, безсумнівно, містять матеріали різних часів, майже відсутні вироби, які б свідчили про наявність синтезу матвієвокурганської і платовоставської технологій. Ми маємо на увазі відсутність низьких трапецій з ретушшю по верхній основі з черевця. Наявність таких трапецій є інновацією, яка з'являється внаслідок використання техніки виготовлення трапецій у технології, яка нагадує технологію виготовлення сегментів з двобічною ретушшю. Тому не виключено, що відсутність цих виробів може свідчити про надзвичайно ранній характер частини згаданих комплексів, що вони могли розвиватися на самому початку розвитку ПК, коли синтез з сусіднім матвієвокурганським населенням ще не зайшов надто далеко.

Не виключено також, що пласт раннього матеріалу наявний у матеріалах стоянки Кремінна 2. Нажаль, радіокарбонні датування у межах 7600-5700ВР (табл.1) свідчать про наявність такої різночасової суміші матеріалів, що відокремити різні хронологічні пласти майже неможливо. Однак слід відзначити велику кількість різців, питома вага яких у комплексі виробів із вторинною обробкою сягає більше 15% (табл.8), наявність косих вістер, вкладнів з підпрацюваними з спинки або з черевця сторонами.

5.4.3. Другий етап. Другий етап розвитку НВКІО є керамічним, маркується також появою у деяких комплексах на трапеціях і сегментах пласкої ретуші, яка заходить на спинку виробів.

Другий етап характеризується максимальним розширенням території НВКІО. Мабуть, саме на 2 етапі сіроглазівські пам'ятки з'являються на Лівобережжі Волги, а у Подонні з'являються у басейні Хопра.

Для розуміння тих процесів, які проходили на 2 етапі розвитку НВКІО дуже важливим є кременевий комплекс стоянки Кулагайсі-південне, знайденої у Астраханській області у южній частині волго-уральських пісків біля славнозвісної станції Сіроглазово, збори біля якої дали назву сіроглазівській культурі [Козин, Комаров, 1989, с.6-17]. Комплекс Кулагайсі за своїм виглядом ніяк не нагадує сіроглазівський. Тут зустрічаються широкі пластини, біфас, подвійна скребачка. Серед геометричних виробів – 4 паралелограми і лише 1 сегмент, до того ж без двобічної ретуші. Як здається, носії традицій Кулагайсі могли бути саме тим населенням, яке привнесло на територію НВКІО традицію виготовлення паралелограмів, або першим, яке її засвоїло. Для визначення шляху проникнення паралелограмів у НВКІО важливим є той факт, що з'являються вони разом з керамікою.

Слід відзначити, що такі комплекси не є незвичайними для Середньої Азії. Перш за все ми маємо на увазі матеріали могильника Тумеккесинджік [Виноградов, 1981, с.112]. У матеріалах могильника знайдені прямокутник на видовженій пластині і паралелограм. Серед поховального інвентарю знайдений фрагмент кераміки з прокресленим підтрикутним фестоном, який обведений рядками косопоставлених відступаючих наколів. Подібна кераміка у сполученні з паралелограмами знайдена на сіроглазівській стоянці раннього неоліту Кугат 4 [Козин, Комаров, 1989, с.6-17], а також в матеріалах стоянок Каїршак 3 і Каїршак 1.

Ми не можемо культуру Тумеккісенджік прямо пов'язати з сіроглазівською культурою і з НВКІО. Не виключено, що зв'язки з середньоазійськими культурами були не прямими, а системними, коли окремі типи інновацій сприймалися від різнокультурного населення. Окремі факти свідчать на користь такого припущення. Наприклад, паралелограми розповсюджені у Середній Азії досить широко, вони є у кельтимінарських комплексах, таких як Стоянка Толстого [Виноградов, 1981, с.83]. А близький аналог горщика з стоянки Учащі 131 [Виноградов, 1981, с.69] знайдений у матеріалах нижнього шару Каїршак 3. Ми маємо на увазі посуд з виділеним ребром на тулубі, а також з підтрикутними прокресленими фестонами.

Як здається, обидві інновації, характерні для сіроглазівської культури 2 етапу (паралелограми і кераміка) можуть мати середньоазійське походження, але розповсюджуються не у комплексі, а цілком незалежно. Тому й не дивно, що кераміка середньоазійського походження не розповсюджувалася за межами сіроглазівської культури, а паралелограми, хоч і вийшли за її межі і стали спільним компонентом кременевих комплексів всієї НВКІО, але не відомі у всіх без винятку комплексах НВКІО 2 етапу.

Мабуть, з початком другого етапу розвитку НВКІО слід пов'язувати комплекс Кремінна 3 (рис.77-78). Тут з'являються синтетичні вироби, які свідчать про синтез платовоставських і матвієвокурганських традицій: низькі трапеції з ретушшю по верхнім основам з черевця (рис.77: 3-4,7-9) і середньовисокі трапеції з протилежною ретушшю по краям (рис.78: 18-19,21); серед

традиційних платовоставських виробів залишаються низькі сегменти з протилежною ретушшю (рис.78: 23-26). Під впливом МК з'являються біфаси (рис.78: 27,29-31), в тому числі й з шліфованими лезами (рис.78: 30-31). У техніці розщеплення поєднуються два типи відтискних технологій, пов'язані з використанням пласких монофронтальних (рис.77: 4-5) і конічних (рис.77: 1-3,6) нуклеусів. Сегментів набагато менше, ніж трапецій (табл.8). Значною інновацією є поява кераміки. За стратиграфією максимальній концентрації кременевих виробів відповідає група кераміки, яка виліплена з глини без будь-яких домішок, померанчового і красного кольорів, темна на зламі. Не виключено, що така кераміка ілюструє фазу експерементування, коли досконалої технології виготовлення посуди ще не було вироблено. Орнаментація майже не запроваджувалась, лише на 2 з 48 фрагментів відмічена наявність підокруглих наколів. Як здається, наше припущення про експерементування з керамічним виробництвом досить слушне, якщо згадати, що й матвієвокурганське населення, яке контактувало з платовоставським, так і не змогло засвоїти навичок керамічного виробництва, зупинившись на стадії експериментів.

Комплекс Кремінної 3 дає уяву про господарство населення, яке залишило пам'ятки 2 етапу ПК. Фауністичний комплекс містить кістки коня (доместикованого, за О.П.Журавльовим), доместикованого бика, незначну кількість кісток овци-кози, а також невизначених ссавців.

Не виключено, що частина матеріалів стоянки Кремінна 2 також містить подібні матеріали, але наявність суміші не дозволяє виокремити саме матеріали 2 етапу. Як здається, тільки знахідки незначної кількості керамічних фрагментів, аналогічних кераміці Кремінної 3, можна порівнювати з матеріалами 2 етапу.

Більш пізніший час розвитку 2 етапу ПК маркує комплекс Кирпичне 2 (рис.79-80). Як здається, цей комплекс характеризує такий стан речей, коли ПК, яка склалася в умовах взаємодії ПК і МК, продовжує свій розвиток в умовах, коли „чисті" матвієвокурганські пам'ятки припинили своє існування. Як відомо, про що говорилося раніше, МК існувала у 2 половині VII тис. до н.е., можливо, і на початку VI тис. до н.е., але немає жодних підстав продовжувати історію цієї культури у більш пізній час. За відсутністю населення, яке контактувало з ПК на 1 і на початку 2 етапу, платовоставське населення продовжує розвиток своєї кременевої індустрії в умовах нового культурного оточення, яке можна ідентифікувати з населенням, яке було носієм ранньої нижньодонської культури. Під впливом цього населення у геометричному комплексі стоянки Кирпічне 2 ми спостерігаємо падіння ролі геометричних мікролітів (рис.80: 1-19) низьких пропорцій, а натомість зростання питомої ваги виробів з середньовисокими пропорціями. Якщо у комплексі Кремінна 3 співвідношення середньовисоких і низьких геометричних мікролітів було 1:3, то у комплексі Кирпичне 2 воно становить близько 3:2. При цьому, тенденція зростання пропорцій торкається як трапецій (рис.80: 10-12,15,18-19) і трикутників (рис.80: 16-17), так і сегментів (рис.80: 1-14). Крім цих виробів, у комплексі наявний паралелограм з крутою ретушшю по сторонам зі спинки і пласкою ретушшю по сторонам з черевця (рис.80: 20).

Як здається, ПК наприкінці 2 етапу розвивається у взаємодії з раннім нижньодонським населенням. Про це свідчить і зміни у технології розщеплення, яка демонструє тенденцію до зникнення традиційних матвієвокурганських монофронтальних сплощених нуклеусів (див. рис.156), і розвиток традиції виготовлення середньовисоких геометричних мікролітів. Наявність серед останніх типових нижньодонських трапецій симетричних обрисів і середньовисоких пропорцій, з напівкрутою ретушшю по сторонам з черевця (рис.80: 10-12, 18-19), свідчить на користь даного припущення. Взагалі ж, спостерігається зростання середньої ширини пластинчастих заготовок, мікропластинки майже зникають. Не позбавлений інформативності і скребковий комплекс (рис.79: 7-14). Крім домінуючих раніше кінцевих скребків з'являються серійно бокові (рис.79: 8-9), кінцевобокові (рис.79: 7,10,14), замкнутолезові (рис.79: 11-13), в тому числі й стрільчасті (рис.79: 11-12). Взагалі ж, зберігаються риси попереднього етапу: як і у ранніх комплексах, важливе місце у комплексі займають пластини з ретушшю (рис.80: 23-28), анкоші (рис.80: 29-34), косі вістря. Досить несподіваним виглядає наявність низьких трапецій з зубцями по верхній основі.

Кераміка у комплексі Кремінної 2 не чисельна і не завжди її можна пов'язати з кременевим комплексом. Більшість керамічних виробів, здається, слід відносити до енеоліту і бронзового віку. Єдиний фрагмент кераміки, який можна співставляти з платовоставським комплексом –

фрагмент стінки з домішками піску і шамоту з напливами з рядками підтрикутних наколів. Подібна кераміка знайдена у ранньому нижньодонському шарі поселення Самсонівка. Взагалі ж, кераміка Самсонівки характеризується використанням кераміки з напливами на стінках, що підтверджує нашу думку про її спорідненість з керамікою Кремінної 2.

Наявність паралелей з нижньодонською керамікою дуже важлива. Ми бачимо, що носії платовоставської культури не виробили власних традицій керамічного виробництва; тільки окремі навички виготовлення кераміки, або навіть кераміка у готовому вигляді запозичувались у сусідів. Мабуть, це пояснює й факт малої кількості кераміки на платовоставських стоянках.

Ще один шлях запозичення кераміки маркує комплекс Староаннівського поселення у басейні Хопра. Про кременевий комплекс (рис.81) цього поселення вже говорилося, керамічний же комплекс (рис.82-83) демонструє запозичення технологічних прийомів і елементів орнаментації ракушечноярської культури. Особливо рельєфним є співставлення староаннівської кераміки з шарами 13-10 Ракушечного Яру [Белановская, 1995, с.106]. Тут ми спостерігаємо сполучення пласкодонної і гостродонної кераміки зі злегка відігнутими вінцями, для виготовлення яких використовуються глина з домішками піску, черепашки, органіки. Орнаментальні мотиви: прокреслена горизонтальна ялинка, коса сітка, підтрикутні наколи. Як бачимо, саме ці мотиви використовувалися при виготовленні староаннівської кераміки.

Наявність у комплексі Староаннівки виробів з ретушшю, яка заходить на спинки, може свідчити про необхідність синхронізації комплексу з 11-10 шарами Ракушечного Яру, як датуються у межах 1 чверті VI тис. до н.е. (табл.1).

Наявність гостродонних горщиків з накольчастою орнаментацією може свідчити про певні паралелі з середньодонською культурою, що досить гарно вписується в запропоноване датування староаннівського ранньонеолітичного комплексу. Трапеції, повністю вкриті струменистою ретушшю (рис.81: 1-3) є, звичайно, пізньою домішкою.

5.4.4. Третій етап. Пам'ятки 3 етапу НВКІО дозволяють судити про те, що територія НВКІО значно звузилася. У Прикаспії пізні пам'ятки з сегментами з двобічною обробкою представлені 3-1 шарами Джангару, частиною матеріалу шару 2Б Варфоломеївки. Наявність у 3 шарі Джангару трапеції зі струганою спинкою дозволяє припустити його синхронність з пізніми нижньодонськими пам'ятками. Слід відзначити, що платовоставські пам'ятки в цей час, вочевидь, вже не існували. Про це красномовно свідчить той факт, що жоден пізній нижньодонський комплекс не містить хоча б натяку на співіснування з носіями ПК.

Немає сегментів з двобічною ретушшю у Маріупольському могильнику, у 5-3 шарах Ракушечного Яру, у 2-3 шарах Роздорського. Немає сегментів з двобічною ретушшю у матеріалах Туби 2, які синхронні 2 етапу розвитку НДК. Не містять платовоставських матеріалів синкретичні тубинсько-нижньодонські комплекси Подгоровки і Новоселівки, формування яких також пов'язано з пізнім етапом розвитку НДК.

Перелічених фактів, здається, досить для того, щоб відмовитися від ідеї штучно продовжити існування ПК до такого пізнього часу.

5.5. Синхронізація з іншими культурами

Відповідь на питання про хронологічну позицію платовоставських пам'яток ускладнюється через величезні розбіжності, які дають радіовуглецеві датування, відомі лише для стоянки Кремінна 2 (табл.1), яка містить, до того ж, матеріали кількох археологічних культур. Тому можливість встановлення хронологічного діапазону ПК можливе лише при співставленні її комплексів з матеріалами сусідніх територій, які датовані більш достовірно.

Перспективно співставлення ПК і МК. Як відомо, наявні радіовуглецеві датування матвієвокурганських комплексів (табл.1) свідчать про те, що МК існувала у другій половині VII тис. до н.е., при розгляді комплексів ТК ми підкреслювали, що існують підстави вважати, що МК продовжувала свій розвиток щонайменше протягом 1 чверті VI тис. до н.е. Враховуючи ті обставини, що у всіх без винятку комплексах ПК присутні матвієвокурганські риси, слід визнати фактом, який встановлений, співіснування і хронологічну синхронність платовоставської і матвієвокурганської культур. Інша справа, що нам залишається незрозумілим, чи співіснували обидві культури протягом всього часу існування МК, або тільки частково. Відповідь на це питання у повному обсязі може з'явитися лише згодом, коли база радіовуглецевих дат ПК буде більш повною. Але вже зараз можна припустити, що розвиток ПК розпочався вже у VII тис. до н.е. Про це може свідчити комплекс низьких симетричних (матвієвокурганського вигляду) трапецій стоянки Розсипна 6, серед яких немає

жодної з ретушшю, яка б заходила на спинку виробу. Як відомо за матеріалами стоянки Ракушечний Яр, вироби з пласкою ретушшю з'являються протягом 1 чверті VI тис. до н.е. (шар 11; табл.1). Тобто, розвиток ПК мав початися у час, який передував часу існування комплексу 11 шару Ракушечного Яру.

Для визначення нижньої межі існування ПК має велике значення співставлення з регіоном Північного Кавказу. Зараз на Північному Кавказі відомі 2 комплекси з сегментами з двобічною ретушшю. Це відкрита нещодавно стоянка Гофіцьке [Захариков, 2003, с.97-102] і давно відомий комплекс Сатанай [Амирханов, 1986.– 120с.]. Радіовуглецеві дати відомі лише для комплексу Сатанай (табл.1), вік якого встановлений у межах 2 чверті VII тис. до н.е. Як бачимо, ці дати трохи давніші від матвієвокурганських, але показують, що поява сегментів з двобічною ретушшю у Подонні і у Подоneччі могла відбутися синхронно з початком розвитку МК, або навіть раніше. Тому ми можемо вважати одну з дат стоянки Кремінна 2 (7600ВР, табл.1) такою, що відображує початок розвитку ПК.

Питання про верхню межу існування ПК ще складніше. Цілком зрозуміло, що платовоставська і нижньодонська культури співіснували протягом якогось часу. Про це свідчить наявність трапецій з рисами обох культур (трапеції з зустрічною ретушшю). Наявні радіовуглецеві дати свідчать, що початок розвитку НДК пов'язаний з 2 чвертю VI тис. до н.е. (табл.1). Пам'ятки 1 етапу НДК характеризувалися наявністю трапецій з ретушшю на черевці, відтискною технікою розщеплення, розрахованої на отримання досить широких пластин, наявністю кераміки. Тому не виключено, що більшість керамічних фрагментів, знайдених на платовоставських пам'ятках, є ранніми нижньодонськими за походженням.

Другий етап розвитку НДК, на відміну від раннього, характеризується рисами, яких не можна знайти на платовоставських пам'ятках. Це, насамперед, поява широких і довгих відтискних пластин, часто вкритих лускоподібною або струменистою ретушшю по краях. Довжина таких пластин перевищувала іноді 15см. За своєю технологією виготовлення та за зовнішніми ознаками такі пластини нагадують широко відомі вироби з пам'яток новоданилівського типу [Братченко, Константинеску, 1987, с.17-31] та пам'яток, подібних до Петрово-Свистуново [Рассамакин, 1993, с.5-27]. Жодного подібного виробу немає на платовоставських пам'ятках. Більш того, не знайдено жодного нуклеусу, з якого могла б була отриманою така пластина. Це досить надійно свідчить про те, що пам'ятки 2 етапу розвитку НДК існували тоді, коли ПК вже зникла. За даними радіовуглецевого аналізу 2 етап розвитку НДК має вік у межах 2 половини VI - 1 чверті V тис. до н.е. (табл.1). Тому не виключено, що ПК припинила своє існування саме у час, близький до середини VI тис. до н.е.

Запропонована схема не позбавлена слабких місць. Слід відзначити, що датування верхньої межі ПК початком 2 етапу НДК може бути й некоректним. Таке припущення ґрунтується на тому, що ми вважаємо трапеції з ретушшю по сторонам з черевця суто нижньодонським явищем. І дійсно, подібні трапеції зустрінуті майже у всіх нижньодонських комплексах. Але ми не маємо гарантії, що ці трапеції були з самого початку рисою, яка характеризувала НДК. Треба припускати також і таку думку, що ці трапеції були запозичені носіями НДК у платовоставського населення. На користь такої думки можна використати матеріали раннього нижньодонського поселення Самсонівка [Гей, 1983, с.7-34], де немає взагалі ніяких геометричних мікролітів. Якщо припустити, що самсонівських комплекс є найдавнішим серед нижньодонських, то наше припущення про запозичення геометричних мікролітів у платовоставського населення є коректним. Можна знайти й пояснення того факту, що серед геометричних мікролітів були обрані для запозичення саме трапеції з ретушшю по сторонам з черевця. Такі мікроліти виготовлялися методом ретушування сторін перетинів пластин без застосування мікрорізцевої техніки, що не створювало технологічних перешкод для населення, яке ніколи взагалі не виготовляло трансверсальних наконечників. Якщо описаний сюжет є коректним, то можна припустити, що верхня границя ПК пов'язана не з початком 2, а з початком 1 періоду розвитку НДК. Якщо так, то нижньодонське населення просто змінює платовоставське у Нижньому Подонні.

Підтвердження такої думки ми знаходимо при аналізі багатошарового поселення Нижньосеребряківське [Цыбрий В., 2002, с.68-83], де виділено 5 шарів неоліту-бронзи. Другий шар поселення містить знахідки раннього нижньодонського посуду з гребінцевим штампом. Аналогічний посуд знайдений у 2 шарі поселення Роздорське [Кияшко, 1994, с.90], який є, за В.Я.Кияшком і Н.С.Котовою [Котова, 2002, с.26-27], одним з найдавніших нижньодонських

комплексів. Третій і четвертий шари (нижче другого) поселення Нижньосеребряківське також містять нижньодонські матеріали з трапеціями описаного вище типу. Цікаво, що ці трапеції супроводжуються виробами платовоставського вигляду: це низька довга симетрична трапеція з ретушшю по верхній основі з черевця і примітивний сегмент з напівкрутою ретушшю по дузі з черевця. Описана ситуація цікава тим, що нижньодонський горщик архаїчного вигляду знайдений стратиграфічно вище, ніж комплекси з платовоставськими рисами. Тому не виключено, що запропоновану вище верхню дату ПК (середина VI тис. до н.е.) слід опустити на кілька сот років, обмеживши час існування ПК у межах 2 половини VII – 1 чверті VI тис. до н.е.

Слід відзначити, що у будь-якому випадку знахідки трапецій зі струганими спинками на платовоставських пам'ятках, як і біфасіальні вироби, слід вважати пізнішою домішкою. Як здається, подібним виробам якнайкраще відповідають радіовуглецеві дати Кремінної 2 у межах 6400-5700ВР (табл.1), які відповідають хронологічній позиції 2 етапу розвитку НДК.

Багато для розуміння хронології ПК дає співставлення з ранньонеолітичними пам'ятками Північного Прикаспію. Найбільш цікавим є порівняння пам'яток ПК з стратифікованим комплексом стоянки Варфоломіївка (так звана орловська культура) [Юдин, 1988, с.142-171; 1998, с.93-105; 2004, 200с.], який ще й датований радіовуглецевим методом (табл.1). Насамперед нас цікавить шар 3, з яким пов'язана більшість знахідок сегментів з двобічною ретушшю. Крім сегментів присутні трапеції низькі симетричні, є пластинки з пласкою ретушшю з черевця. Техніка розщеплення заснована на використанні одноплощинних сплощених нуклеусів, в тому числі й підконічних обрисів. Підкреслимо розвиненість відтискної технології отримання пластинчастих заготовок. Наявні проколки, свердла, скребки кінцевих типів. Різців немає. Комплекс керамічний, містить кераміку з лінійною і накольчастою орнаментацією, аналоги якої у кераміці платовоставських комплексів відсутні. Радіовуглецеве датування визначило вік 3 шару Варфоломіївки у межах 1 чверті VI тис. до н.е. (табл.1). Висновки, які витікають з такої ранньої дати, досить очевидні. Якщо формування платовоставських комплексів і Варфоломіївки відбувалося на базі одного процесу, суть якого полягала у поширенні сегментів з двобічною ретушшю, слід визнати, що цей процес відбувався на докерамічній фазі розвитку ПК. Інакше важко зрозуміти, чому пам'ятки з цілком подібними кременевими комплексами не мають спільних керамічних форм. Цей висновок підтверджує нашу думку про початок генези ПК у VII тис. до н.е. Відповідно, у Північному Прикаспії ранні платовоставські пам'ятки були синхронні сіроглазівській мезолітичній культурі [Мелентьев, 1975, с.112-117; Васильев, Выборнов, Комаров, 1988, с.3-41], яка стала основою для формування прикаспійського неоліту.

Не менш цікаві для нас і верхні шари Варфоломіївки. У шарі 2Б поруч з сегментами знайдені трапеції зі струганими спинками. У шарах 1 і 2А такі трапеції стають єдиним типом геометричних мікролітів. Не виключено, що наявність таких виробів у 2 шарі – наслідок механічної домішки з верхніх шарів. Ця думка має право на існування хоча б тому, що у варфоломеївському комплексі немає жодного сегменту з пласкою ретушшю, тобто немає жодних свідчень співіснування сегментів і трапецій зі струганими спинками. Не виключено, що дати 2 шару 6400ВР і 6090ВР (табл.1) вказують на верхню дату існування сегментів з двобічною ретушшю у Заволжі. Для шару 2А відзначимо наявність кількох дат у проміжку 5790-5220ВР (табл.1). На мій погляд, це є хронологічний діапазон існування у Заволжі трапецій зі струганими спинками.

Підтверджують датування раннього неоліту Північного Прикаспію дати стоянки Каїршак 3 (1 чверть VI тис. до н.е., табл.1) [Васильев, Выборнов, Козин, 1988, с.18-45] на Лівобережжі Волги поблизу дельти. Керамічний комплекс стоянки не має нічого спільного з відомими керамічними комплексами Подоння і Подонеччя. Тому ми можемо, як і випадку з варфоломеївським керамічним комплексом, стверджувати, що генеза ПК відбулася раніше, ніж сформувалася індустрія Каїршака 3, яка багато в чому нагадує варфоломіївську, але має суттєву особливість – відсутність паралелограмів і пластин з пласкою ретушшю з черевця.

Прикаспійські пам'ятки Правобережжя Волги доповнюють наші уявлення про синхронізацію ПК з культурами Прикаспію.

Нажаль, відсутні радіокарбонні дати стоянки Ту-Бузгу-Худук [Кольцов, 1989, с.89-105]. Кременевий комплекс цієї стоянки невеликий, але дуже виразний, містить сегмент з двобічною ретушшю, низькі трапеції, в тому числі й з ретушшю по верхній основі, високу трапецію з протилежною ретушшю по сторонам, прямокутник, пластини з пласкою ретушшю з черевця. Про відносно ранній вік комплексу

свідчать знахідки кераміки. Це плоскодонний і гостродонний посуд з домішками піску і органіки з накольчастим орнаментом. Подібна кераміка зустрічається на Староаннінському поселенні, а також знаходить аналогії у кераміці ракушечноярської культури. Якщо зважити на то, що геометричні мікроліти Ту-Бузгу-Худука не мають пласкої ретуші, можна синхронізувати матеріали стоянки з середніми шарами Ракушечного Яру (нижче 11), які датуються останньою чвертю VII тис. до н.е. Наявність у комплексі прямокутника з підтескою однієї сторони з черевця, а також вістер з плечем підтверджує наше припущення про відносно глибокий вік пам'ятки. Як відомо, подібні вироби є у комплексі Сатанай, про датування якого вже йшлося раніше.

Важливим є для зрозуміння процесів, які проходили у Подонні і Прикаспії, матеріали стратифікованого поселення Джангар [Кольцов, 1988, с.52-91]. Пам'ятка є відносно пізньою. Другий-третій шари пам'ятки (верхні) датуються часом кінця VI – початком V тис. до н.е. (табл.1). Не може бути значно давнішим і 1 (нижній) шар стоянки, бо містить трапецію зі струганою спинкою, досить пізнього вигляду. Слід відзначити, що зараз це є єдиним випадком, коли знахідка такої трапеції надійно пов'язана з комплексом з сегментами з двобічною ретушшю. Але відсутність таких виробів у верхніх шарах доводить обґрунтованість нашої думки про те, що знахідки виробів з пласкою ретушшю не можуть бути, як правило, пов'язаними з сегментами і низькими трапеціями.

Зовнішній вигляд трапеції зі струганої спинки з нижнього шару Джангару дає підстави для висновку про її нижньодінське походження. Трапеція – високих пропорцій, спинка повністю вкрита струменистою ретушшю, з черевця по сторонам нанесена напівкрута ретуш. Подібні вироби є провідними у геометричних комплексах нижньодонської культури 2 етапу, зокрема, зустрінуті у матеріалах Маріупольського могильника, який має датування у межах останньої третини VI тис. до н.е. (табл.1). Інші геометричні вироби також свідчать про можливі культурні зв'язки з Подонням. Всі три шари Джангара містять низьки трапеції з протилежною ретушшю по сторонам, в тому числі й з зустрічною, і з ретушшю і по верхній основі. Такі вироби досить звичайні у комплексах ПК, але дуже рідко зустрічаються у неолітичних комплексах Прикаспію. Не виключено, що джангарська індустрія є реліктовою у середовищі прикаспійсько-донського масиву пам'яток з сегментами з двобічною ретушшю. Як здається, джангарський комплекс характеризує ту стадію у розвитку НВКІО, коли її межі звузилися до меж простору нижньої течії Волги. В останній третині VI тис. до н.е. населення ПК могло поступово відкочуватись на схід під тиском носіїв НДК, з заходу ж у цей час відбувається тиск населення, яке було носієм традицій, які репрезентують матеріали стоянок Тентек-Сор [Васильев, Выборнов, Козин, 1986, с.17-24], Орловка [Мамонтов, 1974, с.254-258] і верхніх шарів Варфоломеївки [Юдин, 1998, с.90], а також носіїв хвалинської культури [Агапов, Васильев, Пестрикова, 1990.– 160с.].

Таким чином, існування НВКІО слід визначити у межах 2 половини VII – VI тис. до н.е. Але ПК, як здається, припинила своє існування раніше. Скоріше за все, як говорилося, це відбулося ближче до середини VI тис. до н.е.

РОЗДІЛ 6
КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНИЙ ПРОЦЕС В НЕОЛІТІ СХІДНОЇ УКРАЇНИ ТА ПРИЛЕГЛИХ ТЕРИТОРІЙ

6.1. Донецька культура у структурі дніпро-донецької культурно-історичної області

Знахідки кераміки, які були зроблені на пам'ятках Клішня 2, 3, Кайдащино 8, Велика Перерва 1, Зелена Горниця 1, 5, 6 дають уявлення про керамічний комплекс властивий дніпро-донецькій історико-культурній області.

Зараз до складу ДДКІО відносять донецьку, києво-черкаську, волинську і лісогубівську культури [Котова, 2002]. Автор додав до складу цих культур ще й тубинську [Манько и др., 2001, с.27-53]. Окремі дослідники додають до складу ДДКІО також ряд явищ, які характеризуються як „тип пам'яток" (наприклад, пам'ятки типу Струміль [Телегин, 1966, с.63-67], Луком'є [Неприна, 1979, с.312-313] та інші). Питання про склад ДДКІО у другій половині VII – першій половині VI тис. до н. е. досить складне через те, що більшість названих культур, крім донецької і Струмелю, в цей час ще не існували. Це могло би бути аргументом на користь того, що донецька культура започаткувала розвиток ДДКІО, але це не так.

Справа в тому, що зараз через недосконалий аналіз джерел, які є в нашому розпорядженні, в рамках однієї культури розглядаються, іноді, пам'ятки, які мають мало спільного. Так, до складу КЧК віднесені пам'ятки яніславицької культури Бородянківського вузла [Котова, 2002]. У складі КЧК розглядається комплекс Малоперещепинська з кукрецьким інвентарем [Котова, 2002]. Підставою для розгляду вказаних пам'яток у складі КЧК є, насамперед, наявність кераміки з гребінцевим орнаментом.

Виникає питання, чи може наявність гребінцевої кераміки бути достатнім аргументом для культурної ідентифікації пам'ятки? Звичайно, ні. Ранньонеолітична епоха характеризується, насамперед, виникненням кераміки, розповсюдженням інноваційних технологій її виготовлення. У зв'язку з цим носії різних археологічних культур можуть сприймати нові технології у одних і тих же культур-донорів, що не призводить автоматично до необхідності перейменування археологічної культури, яка сприйняла ту чи іншу інновацію.

Прикладом культури, яка сприймала інновації від різних сусідів, є кукрецька культура. Кукрецькі комплекси останньої третини VII – першої половини VI тис. до н. е. можуть бути зовсім без кераміки (Ігрінь 8) [Телегин, 2002, 92с.], містити кераміку буго-дністровської культури (Лазарівка, Крушники [Залізняк, 1998, с.233], Добрянка 1,2), мати кераміку дніпро-донецького вигляду (Малоперещепинська, Ігрінь-Попов Мис) [Гаскевич, Гавриленко, 2000, с.81-93; Манько, 2003, с.185-186], або кераміку сурського типу (Сурський Острів 1, 2, Кизлевий 5) [Даниленко, 1950, с.119-147].

Є й протилежний приклад: кераміка сурського типу знайдена не тільки у вказаних вище кукрецьких комплексах, але й у комплексі Ігрінь 5, який характеризується набором геометричних мікролітів, які зустрічаються у ранніх тубинських комплексах [Привалов, 1994, с.104-114].

Зазначені факти повинні застерегти нас від такої очевидної, на перший погляд, процедури виділення археологічної культури на підставі аналізу керамічного комплексу. Неможливо знайти й компромісний варіант, коли культура б виділялася на підставі комплексного аналізу кременю і кераміки. Пам'яток, які об'єдналися б у якесь культурне угрупування було би дуже мало, тому необхідно було б виділити безліч пам'яток якогось „типу", які неможливо було б утиснути у рамки якоїсь археологічної культури.

Висновок, який потрібно зробити – лише аналіз кременевих комплексів може дати підстави для виділення археологічних культур раннього неоліту. Цей висновок обумовлений не тільки тим, що такий шлях легший, ніж будь-який інший, але й логікою досліджень культурного процесу пізнього мезоліту і раннього неоліту. Паралельно з ранньонеолітичними культурами продовжують свій розвиток мезолітоїдні індустрії, такі як гребеніківська й яніславицька культури, окремі групи носіїв кукрецької й зимівниківської культур. Якщо ранньонеолітичні культури виділяти на підставі аналізу керамічних комплексів, виникне парадоксальна ситуація: синхронно існуючі культури будуть виділятися на підставі різних за характером джерел, що призведе до неможливості створення наукової термінології, придатної для опису процесів, які відбувалися на теренах України на початку процесу неолітизації. Довелося б порівнювати культурні угрупування, які мали б несумісні характеристики.

Керамічні комплекси лише у подальшому стануть тією константою, яка придатна для

застосування у культурній інтерпретації. Але це стосується тих епох, коли камінь перестав бути основною сировиною для виготовлення знарядь праці, коли кременеві комплекси втратили свою інформативність. В межах же кам'яної доби, часткою якої є неоліт, не виключено – й на початку енеоліту, можливості використання кераміки як основного джерела для з'ясування культурного процесу є суттєво обмеженими.

Одним з наслідків некоректного підходу для виділення археологічних культур є існування зараз необґрунтованого терміну „сурська культура". Серед сурських пам'яток є пам'ятки з кукрецьким інвентарем (Сурський Острів 1,2, Кізлевий 5 та інші), є пам'ятки з розвинутими геометричними комплексами (Семенівка, Собачки, Вовчок). Тому, замість того, щоби говорити про сурську культуру, було би більш доречно говорити про кераміку сурського типу, яка зустрічається у комплексах, що характеризують різні культурні явища.

Відповідно, кераміка може характеризувати у ранньонеолітичних комплексах напрямки культурних контактів, а не культурну специфіку, що повинна визначатися як система традицій матеріальної культури, яка постійно розвивається, засвоюючи цілі низки інновацій. Кераміка ж є лише одним з компонентів археологічної культури і не має самостійного значення.

Напрямки культурних контактів, які характеризує кераміка, є важливим напрямком вивчення неолітичної доби. Але треба відзначити, що розповсюдження кераміки того чи іншого типу характеризує не археологічну культуру, а культурне явище, яке більше за змістом, ніж археологічна культура. Таке явище отримало назву "історико-культурна спільнота", або "культурно-історична область".

Для того, щоб визначити склад ДДКІО у ранньому неоліті, треба проаналізувати систему взаємовідносин між різними групами населення, які створювали в той час великі культурні угрупування.

У час останньої третини VII – першої половини VI тис. до н. е. у басейні Дніпра і Сіверського Дінця існували такі культури:

1. Донецька культура Подоння, яка склалася на основі синтезу, головним чином, автохтонного зимівниківського і прийшлого кукрецького населення.

2. Кукрецька культура (пам'ятки якої неолітичного часу відносять, головним чином, до так званої сурської культури). Кукрецьке населення Дніпровського Надпоріжжя здійснює міграцію у Подоння, де приймає участь у формуванні донецької культури.

3. Яніславицька культура Полісся, яка займає територію лісової смуги Східної Європи від басейну Вісли до Дніпра.

4. Окремі недостатньо вивчені явища, які нещодавно виділені на території України: постсвідерські і постаренсбургські пам'ятки Новгород-Сіверського і Волинського Полісся (Пустинка 5, Вижівка).

Створення ДДКІО не було унікальним процесом. одночасно, у степовій смузі Причорномор'я і Приазов'я наприкінці VII – у першій половині VI тис. до н. е. відбувалося формування культур маріупольської історико-культурної області. В той же час формується й інше явище: культурна область Криш-Кереш-Старчево.

Що ж стосується культур, які складали ДДКІО, то слід констатувати факт того, що всі вони створювали єдиний інформаційний простір, наявність якого добре простежується на підставі аналізу як керамічних (якщо вони є), так і кременевих комплексів.

Про культурну спорідненість донецької й кукрецької культур вже говорилося. Слід лише додати, що описані вище процеси формування донецької культури не вичерпували змісту стосунків донецького й кукрецького населення. У комплексах кукрецької культури зустрічаються яніславицькі (донецькі) вістря, походження яких може бути пов'язано з міграціями окремих груп кукрецького населення у Дніпровське Надпоріжжя. Яніславицькі (донецькі) вістря знайдені у кукрецьких і кізлевських комплексах Надпоріжжя: у безкерамічних комплексах Ігрінь 8, Балка Клагуза, а також у керамічних комплексах Ігрінь-Попов Мис, Собачки і Кізлевий 5. При цьому, інші категорії кременевих виробів також знаходять аналогії скоріше у донецьких, ніж у кукрецьких комплексах. Так, у комплексі Попов Мис [Нужный, 1989, с.145-154] знайдений псевдомікрорізець, наявність якого може вказувати саме на донецьке, а не яніславицьке походження вістер. Незвичайно багато для кукрецьких комплексів у інвентарі Попова Мису різців, яких у півтора рази більше, ніж скребачок. Ця обставина також вказує на можливе донецьке походження частини комплексу. Донецькою рисою є також наявність великого відсотку пластин з ретушшю, яких у комплексі трохи менше половини всіх знарядь. Наявність у комплексі високих трапецій зимівниківського вигляду надає нашому припущенню ще більше вірогідності. Не дивно

тому, що і в керамічних кукрецьких (сурських) комплексах, синхронних Ігріні 8, трапляються яніславицькі вістря.

Вагомим аргументом на користь існування тривалих стосунків кукрецького і донецького населення є наявність у кременевих комплексах кістяних пазових наконечників стріл. Ці знаряддя, вкладнями до яких були найчастіше мікропластинки з притупленими краями, зустрінуті у донецьких комплексах Райгородок та на стоянках Ізюмського вузла [Телегин, 1982, с.183; Сибилев, 1930, P.IV], нещодавно знайдене таке вістря на території Харкова [Горелик, Выборный, 1997, с.30-31].

Багато спільних рис демонструють і керамічні комплекси донецької і кукрецької культур. Сурська кераміка за формою гостродонна, з S-подібними вінцями, прикрашена лінійно-накольчастим орнаментом, а також підтрикутними відбитками. Донецька кераміка частіше за все має такі самі форми, елементи орнаментації також певною мірою співпадають. Різниця сурської і донецької кераміки – лише у фактурі глиняного тіста.

Не менш цікавою є наявність постійних культурних зв'язків між кукрецькою і яніславицькою людністю. На території Українського Полісся та у басейні Південного Бугу існує кілька стоянок, у матеріалах яких співіснують яніславицькі і кукрецькі компоненти. На думку Л.Л. Залізняка, такі стоянки можна розподілити на дві групи: з переважно кукрецьким і переважно яніславицьким інвентарем [Зализняк, 1991, с.42-44]. До перших Л.Л. Залізняк відніс Прибір 7 і Лазарівку. Як здається, до цих стоянок треба було б долучити комплекси Крушники і Добрянка 2. Всі перелічені стоянки мають виразні серії кукрецьких вкладнів за наявності елементів яніславицької культури. Всі комплекси містять кераміку, що дозволяє розглядати їх як неолітичні. Не виключено, що про абсолютний вік всіх цих комплексів свідчить радіокарбонна дата Лазарівки (1 чверть VI тис. до н. е.). Кераміка, знайдена у перерахованих комплексах містить елементи орнаментації, які подібні до тієї, що зафіксована на керамічних виробах ДК, а саме – подвійні відбитки гребінки, подвійні прогладжені лінії.

Щодо іншої групи кукрецько-яніславицьких пам'яток, існують певні сумніви щодо їх датування і можливості віднесення до раннього неоліту. До яніславицьких пам'яток з елементами кукрецької індустрії віднесені: Рудий Острів, Бородянка 3В, Протереб, Корма 1, 1Б, Смоляниково. Тут яніславицькі комплекси супроводжуються кукрецькими вкладнями та різцями-стругами, іноді – керамікою. Але, як показали результати радіокарбонного датування кераміки яніславицьких пам'яток (Бородянка 2, 3Б, 3В, Корма 1; табл. 1) більшість знахідок кераміки є фінальнонеолітичного віку і не пов'язані ані з кукреком, ані з яніславицею. З одного боку, цей факт не означає, що ці комплекси не містять більш ранньої кераміки, але, на жаль, виділити її можна лише за елементами орнаментації. З цього приводу слід особливо уважно розглянути комплекс Корма 1 [Зализняк, 1981] (рис.75).

Комплекс Корма 1 на Житомирщині містить досить різноманітний комплекс мисливського озброєння. Це яніславицькі вістря (рис.75: 1,3-5,7-8), яніславицький трикутник (рис.75: 30), пластинки з притупленими краями (рис.75: 2,9-10,29), уламок аренсбургського вістря (рис.75: 11), високі асиметричні трапеції (рис.75: 14-16,18-22,24), низька асиметрична трапеція (рис.75: 17), уламки низьких трапецій (рис.75: 23,25-26). Мікрорізці, знайдені у комплексі, є побічними продуктами виробництва вістер і трапецій (рис.75: 6,27-28). Всі перелічені предмети добре вписуються у наші уявлення про яніславицьку культуру. Кукрецькі вкладні, навпаки, (рис.75: 12-13) є чужорідним елементом у комплексі. Кременеві вироби супроводжує кераміка коричневого кольору з домішками рослинності. Елементами орнаментації є двозуба гребінка (рис.75: 31), дрібні підокруглі відступаючі наколи (рис.75: 32). В цілому, подібна орнаментація знаходить відповідність у самчинських комплексах БДК, у комплексах Лазарівки і Крушників, а також у донецьких комплексах 1-2 етапу. Як здається, датування подібної кераміки може бути таким самим, як і зафіксоване для лазарівського комплексу. Це припущення не суперечить існуючим зараз радіокарбонним датуванням яніславицької культури (табл.1).

Схоже, наявність двох виділених Л.Л. Залізняком груп стоянок з яніславицько-кукрецькими традиціями відображує процес інтеграції двох груп населення, створення ними спільних територіально-виробничих груп, в яких могли переважати кукрецькі або яніславицькі риси. Таким чином, носії КК наприкінці VII – на початку VI тис. до н. е. створюють синтетичні культурні утворення не тільки з населенням Східної України, але й із населенням Київського і Житомирського Полісся [Зализняк, 1978, с.89-

97; 1984, с.105-109; 1998, с.192, с.; 2005, с.147-150].

Як наслідок, інтеграція кукрецької, донецької і яніславицької культур призвела до створення у 2 пол. VII – на початку VI тис. до н. е. дніпро-донецької культурно-історичної області (ДДКІО).

Дослідження останнього часу показали, що культурний склад ДДКІО може не обмежуватися трьома переліченими культурами. Можливо, постсвідерські стоянки Білорусі й України, пов'язані з пам'ятками типу Струміль, також могли входити до складу ДДКІО.

На території України пам'ятки з постсвідерським інвентарем невідомі. Слід відзначити лише комплекс Пустинка 5 (рис.76, 77), який став відомий зовсім недавно. Комплекс характеризується наявністю наконечників постсвідерського типу (рис.76: 1-2), високих трапецій (рис.76: 3), різців на кутах зламаних пластин (рис.76: 17-23,28-29), поперечних різців (рис.76: 24), наявністю кінцевих скребків (рис.76: 4-16), застосуванням відтискної техніки розщеплення. Використовувалися свердла (рис.76: 26-27) та проколки (рис.76: 30). Постсвідерський інвентар супроводжує кераміка струмільського типу (рис.77: 1-3). На жаль, інші струмельські пам'ятки (Струміль, Гастятин, Шмаївка та інші) не дали матеріалів для аналізу кременевих комплексів, які на цих пам'ятках дуже нечисельні.

Як би то не було, постсвідерські пам'ятки Українського і Білоруського Полісся містять ранньонеолітичні керамічні вироби. Не виключено, що кераміка струмільського типу відображує ту стадію розвитку неоліту, яка була синхронною донецькій і неолітичній кукрецькій культурам. Такий висновок можна зробити і на підставі радіокарбонного аналізу струмільської кераміки (синхронна 1 стадії розвитку ДК), і на підставі картографування розповсюдження постсвідерських наконечників у кукрецькому, яніславіцькому і у донецькому середовищі.

Вістря постсвідерського типу є у комплексі кукрецької культури Ігрінь 8. У комплексах донецької культури також зустрічаються вістря такого типу на стоянках Рубці, Райгородок, Петрівське 4 і 28, Киціївка, Грушеваха 1.

Поширення вістер постсвідерського типу на території інших ранньонеолітичних культур може свідчити про початок процесу інтеграції частини постсвідерського населення у ДДКІО.

Струмільський характер керамічних знахідок з Пустинки безсумнівний. Так, наприклад, комплекс містить фрагменти шиподонного товстостінного горщика помаранчового кольору, орнаментованого по тулубу рядками косопоставленої тризубої гребінки (рис.77: 1). Інші фрагменті (рис.77: 2-3), скоріше за все, є уламками того ж горщика. Внутрішня поверхня вкрита короткими грубими гребінцевими розчісами, групи яких розташовані під кутом у 90 градусів.

Взагалі ж, струмільська кераміка, відома за пам'ятками Струміль, Гастятин, Шмаївка, Кам'янка, Грині, Пустинка та інших, відрізняється шиподонною або гостродонною формою, циліндричними стінками. Орнаментація: рядки короткої гребінки, підтрикутні наколи. Форма струмільського посуду дозволяє припускати можливість його синхронізації з ранньою буго-дністрівською керамікою, тобто відзначити ранньонеолітичний вік струмільської кераміки, що не вступає у протиріччя з припущенням про синхронність постсвідерських, кукрецьких, яніславицьких і донецьких комплексів. Наявність радіовуглецевих дат також свідчить про коректність такого припущення (табл.1).

Таким чином, не виключено, що на межі VII-VI тис. до н. е. одна з культур постсвідерського кола увійшла до складу ДДКІО. Можливо, подальші дослідження раннього неоліту Полісся дозволять більш детально з'ясувати питання про походження й розповсюдження такої культури. Зараз же ми маємо лише свідчення про її існування на території України.

Процес неолітизації частини постсвідерського населення, яке увійшло у культурні контакти з населенням ДДКІО, у подальшому відігравав важливу роль у неолітизації населення Білорусі, а також населення середньої, верхньої Десни, а також Волго-Окського межиріччя. Так, дніпро-донецькі традиції ми простежуємо у кераміці комплексів середньої Десни (Жеренська Протока, Жерено 3, Вітховка 1, 3, Чернетово 1) [Смирнов, 1991, с.46-70]. Частина кераміки цих комплексів орнаментована підтрикутними наколами, відбитками короткої гребінки. Кременеві комплекси перелічених пам'яток – постсвідерські. Не виключено, що розповсюдження гребінцевої орнаментації у населення верхньоволзької культури, частина комплексів якої також є постсвідерською за походженням, також пов'язане із опосередкованим впливом постсвідерського населення ДДКІО.

Не можна обминути стороною й питання про участь у складанні ДДКІО населення, яке було носієм постаренсбурзьких традицій. Перед початком неоліту у Новгород-Сіверському

Поліссі існували пам'ятки студенокського етапу пісочнорівської культури, у Волинському Поліссі – пам'ятки типу Вижівка. Обидва явища характеризувалися наявність високих трапецій на відщепах, відщеповою технікою розщеплення, що характерно саме для культур, які виникли на постаренсбурзькій основі [Зализняк, 1989, с.79]. Не виключено, що ці явища розвивалися на одній і тій самій генетичній підоснові, проте це питання зараз є поза межами проблеми формування ДДКІО. А от питання про можливість існування неолітичного етапу у розвитку постаренсбурзьких культур постає досить гостро [Залізняк, 1986].

Не виключено, що знахідки кераміки у комплексі пізньої пісочнорівської культури Студенок можуть бути пов'язаними з кременевим комплексом стоянки. Датування керамічного комплексу Студенка визначено за даними радіовуглецевої хронології у межах 2 чверті VI тис. до н. е. (табл.1).

Студенокська кераміка (рис.78: 1-8) – помаранчового кольору, товстостінна (товщина стінок – 0,8-1 см). Фактура тіста – пориста, з домішками трави. Про форму посуду можна судити по фрагментам двох горщиків, у яких збереглися фрагменти вінець. Схоже, горщики студенокського комплексу мали яйцеподібні тулуби, злегка відігнуті вінця, зрізані усередину (рис.78: 1-2). Орнаментовані горщики виключно відбитками 4-6-зубої гребінки, які були скомпонованими у горизонтальні ряди (рис.78: 3-5,7-8), або у „горизонтальну ялинку" (рис.78: 1-2,6).

Не виключено, що розповсюдження гребінцевої орнаментації у постсвідерських неолітичних комплексах України й Білорусі було пов'язане саме із поширенням студенокської кераміки, яка засвоювалася у комплексі з мисливським озброєнням пізньої пісочнорівської культури.

Поширення гребінцевої кераміки у Новгород-Сіверському Поліссі може бути пояснене контактами з кукрецьким населенням, яке у неоліті відоме не тільки на Правобережжі, але й на Лівобережжі Дніпра. Поява на Полтавщині комплексу кукрецької культури Малоперещепинська 2а [Гаскевич, Гавриленко, 2000, с.81-93] з гребінцевою керамікою може ілюструвати процес поширення елементів гребінцевої орнаментації на Лівобережжі.

Іншим культурним явищем постаренсбурзького походження, поширеним у басейні Прип'яті були пам'ятки типу Вижівка, які були нещодавно виділені Г.В. Охрименко [Охрименко, 2003, 20с.]. Єдиний чистий комплекс, власне Вижівка, характеризується наявністю серед обладнання мисливського озброєння виключно високих трапецій. Кераміки у Вижівці немає. Саме з пам'ятками типу Вижівка, мабуть, пов'язане поширення у яніславицьких комплексах Київського Полісся високих трапецій (Хутір Тетерівський, Сенчиці 5а, Непирець, Смоляниково, Протереб, Бородянка 3в, Крапивенка, Приборськ 3, Бородянка 4). Пізніше, трапеції вижівського типу присутні у керамічних яніславицьких (волинських) комплексах (Новосілки та інші).

Втягнення постсвідерського і постаренсбурзького населення у процес формування ДДКІО став одним із чинників неолітизації лісових просторів Східної Європи. Мабуть, під впливом формування ДДКІО поширюється кераміка у носіїв німанської культури, яка за походженням є яніславицькою і частково пов'язаною із постсвідером.

Таким чином, донецька культура, яка існувала протягом другої половини (останньої третини?) VII – першої половини (перших двох третин?) VI тис. до н. е., наприкінці VII тис. до н. е. прийняла участь у створенні ДДКІО у складі яніславицької, кукрецької і донецької культур. Поступово до складу ДДКІО увійшли деякі групи постсвідерського і постаренсбурзького населення Українського Полісся.

Формування ДДКІО було початком розвитку неоліту на просторах Дніпровського Надпоріжжя, Подоння, середньої течії Дніпра, Волині.

6.2. Тубинська культура у структурі дніпро-донецької історико-культурної області

Середина VI тис. до н. е. характеризувалася розчиненням і загибеллю „старих" неолітичних культур і формуванням нових, що призвело, врешті-решт, до формування ДДКІО у новому складі.

Протягом вказаного проміжку часу відбувається занепад і зникнення донецької і пізньої керамічної кукрецької культури ДДКІО. Взагалі ж, цей процес торкався не тільки ДДКІО. Якщо подивитися на динаміку розвитку культур Південної, Центральної та Східної Європи, ми помітимо що саме в цей час зникає більшість відомих нам ранньонеолітичних культур. Зникають культура Криш-Старчево-Кереш, бугодністровська, матвієвокурганська, середньодонська, єлшанська культури. Натомість з'являються культури Вінча, лінійно-стрічкової кераміки, Кукутені, трипільська, києво-черкаська, тубинська, азово-дніпровська.

нижньодонська, воронізько-донська, самарська культури. Останні 4 явища утворюють маріупольську культурно-історичну область (МКІО).

Дивно, але ДДКІО не припинила своє існування. Замість тих культур, що припинили своє існування, у склад ДДКІО увійшли нові. Через це, у загальних рисах ця область зберегла у своєму складі всі території, які входили до неї раніше. Втратою слід вважати лише територію Дніпровського Надпоріжжя, яка увійшла до складу МКІО. Натомість до складу ДДКІО долучилися великі території на півночі (верхньодніпровська культура).

У середині – 3 чверті VI тис. до н. е. склад ДДКІО стабілізувався. До її складу увійшли культури: тубинська сходу України, києво-черкаська середньої течії Дніпра, волинська Київського і Волинського Полісся. Пізніше до ДДКІО долучалися й інші культури й типи пам'яток, в тому числі й лисогубівська культура, пам'ятки типу Луком'я. Але це розширення території співпадало з процесами занепаду ДДКІО, які відбувалися з початку V тис. до н. е. у зв'язку із розповсюдженням пам'яток ранньої середньостогівсько-хвалинської культурно-історичної області (СХКІО).

На другому етапі існування ДДКІО кераміка стає найважливішим індикатором віднесення тієї чи іншої культури до складу історико-культурної області на відміну від першого етапу, коли склад історико-культурної області визначався у більшій мірі на підставі аналізу крем'яних комплексів.

Тубинська і києво-черкаська культури демонструють наявність великої кількості спільних елементів у керамічному комплексі. Це, насамперед, фактура керамічного тіста, яке містить траву; поширення гребінцевої орнаментації, коли відбитки гребінцевого штампу утворюють горизонтальні ряди й так звану „горизонтальну ялинку"; лінійна орнаментація, в тому числі й наявність лінійних композицій у комплексі з відступаючими наколами. Відмінністю тубинської і києво-черкаської кераміки є відсутність у тубинських комплексах кераміки з рядом ямок по основі шийки, відсутність горщиків зі стягнутим верхом. Не виключено, що орільсько-самарське межиріччя було контактною зоною києво-черкаської і тубинської культур, не виключено також, що наявність такої контактної зони зумовлювала зміну керамічного комплексу в тубинському середовищі на другому етапі розвитку.

Схожість двох порівнюваних культур навіть може привести до думки, що культурний поділ у даному випадку недоречний, але це не так. Кременеві комплекси двох культур різні і за складом знарядь, і за походженням. Якщо порівнювати синхронні комплекси кременевих знарядь стоянок Бузьки і Туба 2, буде зрозуміло, що відмінностей у цих комплексів все ж більше, ніж спільних рис (рис.138-141).

Комплекс Бузьків [Титова, 1990, с.28-39] яскраво вимальовує витоки свого формування, яке, безперечно, пов'язане із буго-дністровською культурою. Якщо відкинути комплекс стрілок, що пов'язані з етапом, синхронним Трипіллю Б (рис.139: 31-42), всі форми знарядь БДК відтворюються у комплексі Бузьків. Для техніки розщеплення характерно співіснування призматичних (рис.138: 1), підконічних (рис.138: 2-4,7) і сплощених нуклеусів (рис.138: 5-6) при наявності многоплощинного (рис.138: 8). Подібна до буго-дністровських серія трапецій (рис.139: 5-10), які зустрічаються у добрянському комплексі на Тикичі, у комплексах Побужжя Гард 3, Пугач 2, Миколина Броярка [Товкайло, 1990, с.45-54; 2003, с.187-205]. Серія низьких симетричних трапецій з напівкрутою і пологою ретушшю також находить відповідність у вказаних комплексах (рис.139: 11-30). Важливою рисою схожості є наявність у комплексах схожих за манерою оформлення серій свердел (рис.139: 43-57), в тому числі й підромбічних обрисів (рис.139: 43-46), пластин з ретушшю (рис.141: 1, 7-28). Спільними рисами є нечисленність різців, а також співіснування у скребкових комплексах скребків на відщепах (рис.140: 1-21, 31-33) і скребків на видовжених пластинах (рис.140: 22-30; 141: 2-6). Кукрецький вкладень у комплексі Бузьки лише один (рис.139: 58). Про подібність керамічного комплексу Бузьків з пізніми комплексами БДК писалося неодноразово, тому нема потреби повторювати широко відомі факти [Титова, 1990, с.28-39].

Додамо, що комплекс Бузьків не єдиний з комплексів КЧК, в якому поєднуються в крем'яних і керамічних комплексах риси БДК. Нещодавно став відомий комплекс Діжова-Старосілля [Титова, Балакін, 1998, с.24-45; Титова, 2002, с.136-146]. Цей комплекс розглядався його авторами як гомогенний, але таке твердження, мабуть, необґрунтоване. Керамічний комплекс Діжової добре датований. За керамікою основних типів, а також за кістками тварин отримана серія з 11 дат у межах другої-третьої чверті V тис. до н. е. (табл.1) В той же час, у комплексі знайдені поодинокі фрагменти

буго-дністровської кераміки самчинського вигляду, яка ні в якому разі не може датуватися таким пізнім часом. Крем'яний комплекс Діжової також характеризується неоднорідністю. Серед геометричних мікролітів є пізні трапеції зі спинками, повністю заретушованими пласкою струменистою ретушшю, а також асиметричні трапеції з круторетушованими краями. Очевидно, що комплекс Діжової розпадається як мінімум на два. Один з них – пізній києво-черкаський, який не має відношення до проблеми контактів населення середнього Дніпра з БДК, другий – власне буго-дністровський комплекс, який містить асиметричні трапеції та самчинську кераміку.

Таким чином, наприкінці свого існування, у 3 чверті VI тис. до н. е., залишки буго-дністровського населення, витиснені зі своїх земель носіями ранньої трипільської культури, зайняли територію середнього Дніпра. Тут вони вступили у тісні стосунки з місцевим населенням, взяли участь у генезі києво-черкаської культури. Твердження про хронологічну позицію означених подій засновується на наявності серії радіокарбонних датувань ранньої кераміки комплексу Бузьків (табл.1).

Як бачимо, кременеві комплекси тубинської культури, які формувалися, насамперед, на основі матвієвокурганської культури, відрізняються від києво-черкаської кременевої індустрії, що походить з буго-дністровського неоліту. Спільні риси крем'яних комплексів двох культур (наявність низьких симетричних трапецій, відтискної техніки) пояснюються тим, що вони розвивалися на основі культур, які, в свою чергу, розвивалися у межах гребениківської культурно-історичної області.

Складним є співставлення ТК і волинської (ВК) як частин ДДКІО. І справа не лише в тому, що регіони, де розташовані пам'ятки цих культур, знаходяться на значному віддаленні, а в тому, що ВК є однією з культур ДДКІО, яка розвивалася й на попередньому етапі існування історико-культурної області. Цей аспект не отримав у літературі належного висвітлення. Наприклад, погляди на кременевий інвентар найдавнішого комплексу ВК Хутір Тетерівський відрізняється невизначеністю. Так, В.І. Непріна охарактеризувала інвентар цієї пам'ятки в дуже загальних рисах [1968, с.100-111]. Н.С. Котова [2002, с.34] охарактеризувала Хутір Тетерівський як пам'ятку з макролітичними традиціями і протиставила її пам'яткам з мікролітичною традицією. Але це не зовсім правильно. Немає ніяких підстав відривати Хутір Тетерівський від інших волинських пам'яток. Особливості його комплексу базуються на використанні досить специфічної сировини, яка пов'язана з місцезнаходженнями кременю Житомирського Полісся. Що ж стосується кременевого комплексу, то він містить більшість типів виробів, які властиві яніславицьким комплексам. Серед нуклеусів переважають одноплощинні торцеві від пластинок, які отримувались методом відтиску (рис.142: 1-4,6) за наявності одноплощинних сплощених (рис.143: 8). Багато різців, в тому числі двогранних поперечно-кутових (рис.142: 5,8; 144: 33; 146: 6), кутових (142: 7; 143: 6; 144: 29-32,34); бічних (рис.143: 1,3,5,7,9). Скребки – кінцеві (рис.144: 21-22), кінцевобічні (рис.144: 20,23). Наявні численні пластини (рис.144: 19,24-25, рис. 145: 1-15; рис. 146: 1-5) і відщепи (рис.144: 26) з ретушшю. Зустрічаються свердла (рис.144: 27,28). Серед комплексу оснащення мисливського озброєння кілька виробів виглядають мезолітичними домішками: це два уламки свідерських або постсвідерських вістер (рис.144: 1-2), масивне граветоїдне вістря (рис.144: 3), ланцетоподібне кудлаївське вістря (рис.144: 6). Утім, косе вістря (рис.144: 4), яніславицьке вістря (рис.144: 7) і мікрорізець (рис.144: 5) добре узгоджуються із зафіксованою на пам'ятці технікою розщеплення і вказують на яніславицькі риси. Не протирічить яніславицькій інтерпретації комплексу і наявність серії високих трапецій симетричних обрисів (рис.144: 9-15,17-18), а також низької асиметричної трапеції видовжених пропорцій (рис.144: 16). Уламок шліфованої сокири (рис.146: 7) може бути пізнішою домішкою.

Керамічний комплекс характеризується наявністю кераміки з домішками трави; орнаментація – відбитками гребінцевого штампу (рис.146: 10,11), місяцеподібними наколами (рис.146: 8). Дуже цікавою є знахідка круглодонної чаші, подібної аналогічним знахідкам у комплексах культури лінійно-стрічкової кераміки (рис.146: 9).

Як здається, протиставлення Хутора Тетерівського іншим пам'яткам ВК за хронологією і складом кременевого комплексу, запропоноване Н.С. Котовою, є не досить обґрунтованим. Кременеві комплекси мають багато спільних рис, а керамічні відрізняються лише наявністю посуду з косою сіткою. Але наявність кососітчастих композицій є не показником порівняно молодого віку кераміки, а навпаки, свідченням зв'язку з комплексами більш раннього часу. Такі орнаменти присутні у Лазарівці і Крушниках, кременеві комплекси

яких мають синкретичні яніславицько-кукрецькі риси (у комплексі Лазарівки кукрецькі елементи навіть переважають, порівняно з яніславицькими) і більш ранні радіовуглецеві дати (табл.1).

Таким чином, волинський етап яніславицької культури (або ВК) існував, за даними радіовуглецевого аналізу, приблизно у час 6500-5900 ВР (табл.1) і відрізнявся від керамічних яніславицьких пам'яток попереднього часу (Лазарівка, Крушники та інші) лише втратою кукрецьких рис. Натомість поглиблюються контакти з києво-черкаською культурою. Це дуже гарно видно із технології виготовлення і орнаментації керамічного посуду. Кераміка обох культур характеризується гостродонною формою, наявністю значних домішок органіки, наявністю гребінцевого орнаменту, а також композицій, сформованих з відбитків місяцеподібного штампу.

Таким чином, на другому етапі існування ДДКІО КЧК відігравала роль цементуючого елементу, який скріплював у єдиний механізм складові історико-культурної області. У орільсько-самарському межиріччі знаходилася контактна зона КЧК і ТК, на правих притоках середньої течії Дніпра знаходилась контактна зона КЧК і ВК. Не виключено, що формування інформаційного простору ДДКІО сприяло розповсюдженню багатьох новацій у галузі господарства від КЛСК, з носіями якої контактувало населення ДДКІО.

Існування такого своєрідного культурного континууму сприяло розповсюдженню інноваційних технологій, в тому числі й відтворюючих форм господарства, обумовлювало розвиток спільної духовної культури, що фіксується наявністю спільних елементів орнаментації посуду, а можливо – й сприяло формуванню етнолінгвістичної безперервності.

Наприкінці VI тис. до н. е. (не виключено, що й раніше) у склад ДДКІО увійшла також верхньодніпровська культура, яка розвивалася на території Білорусі, а також у басейні Прип'яті у межах України. Нещодавно став відомий комплекс Плютовище 1 у Чорнобильському районі Київської області. Розкопки цієї пам'ятки дозволили отримати гомогенний комплекс верхньодніпровської культури кінця VI тис. до н. е. Про верхньодніпровський характер отриманого комплексу надійно свідчать вироби з кременю. Техніка розщеплення орієнтована на отримання відщепів та коротких пластин, нуклеуси – двоплощинні (рис.147: 1-2) і багатоплощинні. Дуже цікавими є наконечники стріл. Один з них – на пластині з виділеним черешком, який був оформлений протилежною крутою ретушшю; можливо, його робоча частина була повторно використана як свердло (рис.147: 4). Другий наконечник – на дистальному перетині платівки з черешком, виділеним крутою ретушшю (рис.147: 6). Наявні скребки кінцевого типу (рис.147: 8). Серед різців – бічні (рис.147: 5,16), кутові (рис.147: 11,13-15,17), комбіновані форми (рис.147: 9-10), а також грубі двогранні поперечно-кутові. В комплексі присутні також пластини (рис.147: 18-19) і відщепи (рис.147: 20-21) з ретушшю, тесло на великому відщепі з лезом, яке було сформовано уступчастою ретушшю (рис.147: 3).

Деякі риси кременевого комплексу Плютовище 1 свідчать про наявність в ньому архаїчних кукрецьких рис. Це, насамперед, відщеп з ретушшю з черевця, який за технологією виготовлення нагадує кукрецький вкладень (рис.147: 20), а також білатеральні (рис.147: 10,13) і поперечнолезові різці (рис.147: 9,12).

Більшість фрагментів ліпного горщика (рис.148: 1) були знайдені у межах одного квадрату. Це гостродонна банка світло-коричневого кольору з домішками трави у глині. Вінець – напівокруглий у профілі, його діаметр – біля 20 см, висота – не менше 27 см. Орнамент був нанесений дрібним 5-6 зубчастим штампом. У якості штампу, скоріше за все, виступав зазубрений край черепашки. Відбитки гребінця згруповані у горизонтальні і вертикальні скошені рядки, нанесені дуже недбало, у відступаючій манері. Після нанесення орнаменту поверхня горщика була загладжена до блиску. Внутрішня сторона горщика вкрита гребінцевими розчісами. У передвінцевій частині горщика – наскрізний отвір. Знайдений горщик має всі ознаки, які були характерними для посуду ДДКІО: гребінцева орнаментація, наявність трави у тісті, гостродонна форма.

Найяскравішою пам'яткою верхньодніпровської культури є стоянка Федоткина Грива [Калечиц, 1998, с.40-46] у Добрушскому районі Гомельської області, кременевий комплекс якої налічує більш ніж 10000 виробів. Техніка розщеплення заснована на використанні жорсткого відбійника, нуклеуси – в основному одноплощинні та аморфні для безсистемного зняття відщепів. Вироби на платівках – з нерівним ограненням, досить недбалого вигляду. Серед наконечників стріл – черешкові з крутою ретушшю зі спинки чи з черевця, досить часто ретуш протилежна. Є

наконечники з необробленими перами, у деяких колючі частини оформлені ретушшю, яка сходиться, а також протилежною ретушшю. Серед небагатьох геометричних мікролітів – трикутники з пласкою ретушшю на черевці тарденуазького вигляду. Є також макроліти на масивних відщепах.

В цілому, слід відзначити подібність кременевих комплексів Плютовища 1 і Федоткиної Гриви [Калечиц, 1987, с.40-48]. Їх відрізняють наявність у другій геометричних мікролітів, а також серії скребачок за відсутності різців. Однак, цю різницю можна легко пояснити, перш за все, невеликою кількістю кременевих виробів Плютовища.

Посудина з Плютовища також знаходить аналогії у матеріалах верхньодніпровської культури. Ми маємо на увазі горщик зі стоянки Ходосовичі [Калечиц, 1987, с.105]– банку з косими і горизонтально орієнтованими рядками гребінцевого штампу (рис.148: 2). Це посилює аргументацію необхідності розглядання комплексу Плютовища у колі пам'яток верхньодніпровської культури.

Щодо інших аналогій цій кераміці, підкреслимо наявність подібної кераміки на інших пам'ятках ДДКІО. Горщики зі схожою орнаментацією серійно відомі у комплексі Туба 2 у Подоневчі (рис.99: 1; 100: 1), горщик зі стоянки Серебрянське (рис.114: 4) (теж на Сіверському Дінці), горщик із села Козловка [Неприна, 1986, с.175] у Сумській області, а також горщики з комплексів Хутір Тетерівський (рис.146: 10) і Юревичі [Гурина, 1996, с.161]. Як бачимо, ареал поширення подібного посуду охоплює практично всю територію ДДКІО від Сіверського Дінця до правобережжя середнього і верхнього Дніпра, що дозволяє розглядати як комплекс Плютовища, так і верхньодніпровську культуру взагалі, у рамках цієї області.

Наш висновок не узгоджується з точкою зору, висловленою ще у 1970 р. І.М. Тюриною [Тюрина, 1979, с.40-52], яка виділила верхньодніпровську культуру, відокремивши її від інших дніпро-донецьких пам'яток. Це викликало зауваження Д.Я. Телегіна [Телегин, 1968, с.103-106], який прийшов до висновку про належність верхньодніпровського неоліту до одного з варіантів дніпро-донецької культури (поняття ДДКІО тоді ще не вживалося). Однак, пізніше В.П. Третяков [Третьяков, 1975, с.9-19] зробив висновок, що верхньодніпровську культуру слід розглядати як окрему, не пов'язану з дніпро-донецькою. З цього часу це положення стало хрестоматійним, незважаючи на те, що аргументація В.П. Третякова була досить дивною: основною тезою дослідника була відсутність могильників у Білорусі.

Таким чином, знахідки у Плютовищі дозволяють повернутися до дискусії тридцятирічної давнини і визнати, що Д.Я. Телегін був цілком правий. Зв'язок верхньодніпровської культури з ДДКІО досить чітко простежується за керамікою, в орнаментації якої переважають елементи гребінцевих відбитків і зроблені під кутом наколи, а також наявність на багатьох горщиках рядка ямок під вінцями.

Подальший розвиток подій свідчить про занепад ДДКІО. Третій етап існування ТК, який розпочався у другій чверті V тис. до н. е., характеризується кризою ДДКІО. В цей час ТК співіснує на своїй території з носіями традицій СХКІО, КЧК зазнає значних втрат території під тиском трипільського населення. Від населення, яке було носієм традицій КЧК відокремлюються носії лісогубівської культури [Неприна, 1985, с.175-178]. За Н.С. Котовою, носії цієї культури розвивалися під впливом азово-дніпровської і середньодонської культур [Котова, 2002, с.9-19]. Це може свідчити про те, що інтеграційні процеси у ДДКІО припинилися, а носії окремих культур стали інтегруватися у іншу систему культурних контактів. Те ж можна сказати і про явище, яке виникло у Посуллі на початку V тис. до н. е. (табл.1), яке відоме як пам'ятки типу Луком'я [Неприна, 1979, с.312-313]. Це явище, яке має дніпро-донецькі риси, стало першим, кременевий інвентар якого був позбавлений геометричних мікролітів, що може свідчити про розрив контактів з ДДКІО.

З 2 чверті V тис. до н. е. не можна вести розмови про існування ДДКІО. Населення цієї гігантської області продовжувало своє існування, однак в умовах втрати контактних зон. Волинське населення, як здається, вимушене було відкотитися на північ на територію Білорусі; КЧК поступово втрачає південну територію і розвивається виключно на території сучасної Київщини; ТК все більше асимілюється носіями середньостогівських традицій, вироджуючись у явище, яке зараз відоме як індустрія Занівського. На відміну від КЧК і ВК, носії ТК не мали змоги відступати під тиском мігрантів у північному напрямку, з якого вниз по Дінцю просувалися носії культури ямково-гребінцевої кераміки. Саме тому, як здається, відбулася асиміляція носіїв ТК культурами середньостогівсько-хвалинської культурно-історичної області, що й завершує історію як ТК, так і ДДКІО.

6.3. Місце платовоставської культури у східноєвропейському неоліті

Як вже говорилося, ПК є західною периферією НВКІО. Належність цієї культури саме до цієї області переконливо доводиться наявністю сегментів з двобічною ретушшю, які зовсім відсутні у пам'ятках всіх без винятку сусідніх культур. Немає таких виробів у комплексах матвієвокурганської, ракушечноярської, нижньодонської, донецької, тубинської культур. Ці обставини дозволяють говорити про наявність поруч з культурами гребениківської, маріупольської і дніпро-донецької культурно-історичних областей окремого інформаційного простору, який існував паралельно з ними.

Носії ПК жили поруч з носіями інших культурних традицій, але не передали жодній з сусідніх культур своїх технологічних особливостей. Незважаючи на це, само платовоставське населення досить активно сприймало інновації, запозичені від сусідніх культур. Досить надійно зафіксовані такі запозичення: кераміки від носіїв ракушечноярської культури, технології розщеплення і окремих форм геометричних мікролітів, а також анкошів від носіїв матвієвокурганської культури, окремих елементів донецької культури, що знаходить відображення у випадкових знахідках різців-стругів. Означені факти є дуже цікавими з тієї причини, що на прикладі культурних контактів ПК ми спостерігаємо не просто наявність культурних запозичень, а відстежуємо картину культурних контактів носіїв традицій, які слід відносити до різних культурно-історичних областей. Як ми бачимо, такі контакти носили одновекторний характер, коли носії традицій НВКІО активно сприймали культуру сусідів, але зворотніх впливів не існувало. Цей факт свідчить, що культурні контакти між носіями різних культурних традицій можуть проходити за різними сценаріями. Один з них ми простежили, коли говорили про інтеграцію гребениківського і дніпро-донецького населення. Як було показано, частина буго-дністровського населення прийняла участь у складанні києво-черкаської культури, частина матвієвокурганського і подібного гребениківському населення Західного Приазов'я склали основу тубинської культури. Така модель може бути охарактеризована як інтеграційна, коли носії культури однієї з областей інтегруються в іншу. Що ж стосується платовоставського населення, покищо намає археологічних свідчень його інтеграції у інше культурне середовище.

Таким чином, розповсюдження пам'яток НВКІО у Подонні і у Подонеччі слід визнати, хоч і дуже важливим, але тимчасовим процесом, який припинився зі зникненням ПК.

Процес руйнації ПК став початком й руйнації НВКІО, яка продовжувала своє існування, спираючись на наявні радіовуглецеві дати (табл.1), до початку V тис. до н.е. При цьому слід відзначити, що населення північного Прикаспію продовжувало своє існування також у суцільній ізоляції. Носії культурних традицій Варфоломіївки [Юдин, 1988, с.142-171], як відзначалося раніше, не інтегрувалося у суспільство носіїв традицій Орловки і Тентексору [Юдин, 1998, с.83-105], кременеві комплекси яких не містять жодних ознак контактів з своїми попередниками. Паралелі у керамічних комплексах можуть свідчити про певні культурні контакти, але такі, які відображують не інтеграційні процеси. Мова може йти лише про деякі культурні запозичення.

Як здається, в цьому й полягає відмінність НВКІО від МКІО, ГКІО, ДДКІО. Маріупольці в умовах погіршення кліматичних умов, як відзначалося вище, виявилися здатними частково інтегруватися у дніпро-донецьке суспільство (матеріали Підгоровки, Новоселівки, Вірьовкинських Хуторів 14). Культури гребениківського кола досить легко в умовах кризи також увійшли у ДДКІО. ДДКІО – свого роду феномен. Носії дніпро-донецьких традицій виявилися здатними пережити кілька криз, пов'язаних зі зміною природного оточення. При цьому, була створена розгалужена система культурних контактів, яка охопила у час розквіту у 3 чверті VI тис. до н.е. територію лісу і лісостепу від Дінця до басейну верхньої Прип'яті.

НВКІО ж, мабуть, є явищем дуже яскравим, але таким, що характеризує інший шлях розвитку, пов'язаний з ізоляцією від інших культур.

6.4. Дискусійні питання хронології неолітичних культур Південно-Східної України, ДДКІО і неоліту України в цілому.

Як вже відзначалося, я синхронізую розвиток донецької культури з розвитком буго-дністровської. Як не дивно, саме це питання, яке здавалося мені досить очевидним, викликало в процесі обговорення основних положень цієї роботи багато зауважень з боку М.Т.Товкайла. Його зауваження стосувалися, перш за все, питанням хронології БДК. М.Т.Товкайло піддав сумніву той факт, що розвиток БДК розпочався близько середини VII тис. до н.е., вважає ранні радіокарбонні дати БДК безпідставно поглибленими, є прихильником тої точки зору,

що більш коректними є дати БДК, отримані не в останні 10 років, а дати, зроблені раніше як у Київській, так і у Берлінській лабораторіях, коли радіокарбонний метод ще не був досить досконалим [Товкайло, 2004, с.36-49].

Здавалося б, питання є досить локальним і ніяким чином не стосується хронології неоліту Південно-Східної України. Однак, якщо, як стверджує М.Т.Товкайло, останні радіокарбонні дати занижують вік БДК, то або всі мої спостереження з відносної хронології пам'яток Подонеччя є хибними, або вони є правильними, але є невірною моя шкала абсолютної хронології, яку потрібно переглянути й підняти приблизно на 700 років.

Ці обставини призводять до необхідності проаналізувати хронологію БДК, наявні радіокарбонні дати, а також розглянути погляди М.Т.Товкайла на цю проблему.

Головний камінь спотикання М.Т.Товкайло вбачає в тому, що хронологія БДК не узгоджується з хронологією культур Криш, Кереш, Старчево. Нагадаємо, що найдавгіші памятки криської культури датуються часом близько 7100ВР [Biagi, Spataro, 2005, p.35-40]. Враховуючи той факт, що він вважає БДК культурою вторинною відносно культури Криш, всі дати БДК, які дають калібровані значення в межах другої половини VII тис. до н.е., оголошуються хибними. М.Т.Товкайло закликає нас перевіряти ці дати аналізом відносної хронології. В результаті такої перевірки визначається, що пам'ятки соколецької та печерської фаз БДК є синхронними III та IV фазам культури Старчево-Криш. Основою для такого висновку є наявність у комплексах згаданих фаз БДК кераміки з пальцевими защипами і відбитками нігтя. Саме наявність такої кераміки, за твердженням М.Т.Товкайла, є "однією з визначальних ознак культур Старчево-Криш", а її поява в комплексах БДК пов'язана з розселенням "криських громад на територію Пруто-Дністровського міжріччя" [Товкайло, 2004, с.48]. Відповідно, абсолюютні дати ранніх керамічних фаз БДК є, за М.Т.Товкайлом, хибними.

З одного боку, я не можу погодитись з тим, що ми повинні не використовувати досить велику кількість абсолютних дат тільки тому, що вони не відповідають кабінетним побудовам сценарію розвитку історичних подій, які відбувалися вісім тисяч років тому. З іншого боку, М.Т.Товкайло сформулював гіпотезу про хронологію БДК, від якої не можна відмахнутися, оскільки вона побудована на фактах, здобутих в процесі розкопок численних пам'яток в басейні Південного Бугу.

Здавалося б, перед всіма дослідниками неоліту України постає нелегкий вибір: або довіритися даним рабіокарбонного аналізу, або прийняти як факт те, що рівень розвитку методики абсолютного датування все ще є далеким від досконалості, а на наявні дати ми можемо просто не звертати уваги.

На мій погляд, вказані крайнощі не є обов'язковими. Справа в тому, що наявність проблеми і несумісність дат і схем відносної хронології можуть бути обумовленими не об'єктивними обставинами, а наявністю в процесі аналізу археологічних матеріалів і їх датування якихось "аксіом", які сприймаються такими, що не потребують доказу. Від використання саме таких аксіом не втримався і М.Т.Товкайло; наведемо реєстр таких тверджень.

1. За думкою М.Т.Товкайла розвиток культури Старчево-Криш починається приблизно в в час 7100ВР. Оскільки саме на цій підставі він сумнівається в усіх ранніх датах БДК, то ми формулюємо першу "аксіому" наступним чином: всі дати західних лабораторій є правильними, дати ж Київської радіокарбонної лабораторії є в найкращому випадку сумнівними. Прямо це не говориться, однак це випливає з контексту монографії [Товкайло, 2004, с.48]. Інакше цю аксіому можна було б сформулювати так: "Немає пророка в своїй Вітчизні". А чому ми повинні вірити закордонним фахівцям і не вірити своїм? М.М.Ковалюх, завідувач Київської радіокарбонної лабораторії дуже багато зробив для розвитку методики абсолютного датування в нашій державі, є авторитетним фахівцем, визнаним у світі. Але це все не є, звичайно, доказом того, що його дати є вірними. Але чому ми повинні їх критикувати, враховуючи те, що його ж дати, наприклад, комплексів КЛСК повністю співпадають з датами інших лабораторій [Тимофеев и др., 2004, с.30,117]? Повністю співпали датування надпорізьких могильників раннього голоцену, зроблені паралельно в Оксфорді і в Києві [Тимофеев и др., 2004, с.112-117]. Невже ж органічні рештки з комплексів БДК є якимись аномальними? Можна було б припустити таку думку, якби справа стосувалася якогось одного комплексу, але дати були зроблені для 13 комплексів БДК! Саме тому ми не можемо нехтувати отриманими результатами, просто не маємо на це права.

Не можемо ми й відкидати і дані абсолютної хронології культури Криш, адже зроблені вони

були не в одній, а в кількох лабораторіях, при цьому ніяких розбіжностей ми не спостерігаємо.

У зв'язку з викладеним, я пропоную шукати вирішення проблеми не у спробах тлумачити абсолютні дати, а в археологічному аналізі наявних джерел. Дати ж треба сприймати як подарунок від колег, які займаються такими далекими від археології предметами, як фізика і хімія. Саме вони поставили перед нами питання про невідповідність абсолютних дат наявним схемам історичного розвитку. Тому і шукати будемо вихід з кризи в тому, що пошукаємо "аксіоми" в археологічній науці. Як на мене, методи археології набагато більш далекі від досконалості, ніж методи фізики й хімії. Тому мені здається, що й помилки треба шукати в наших трактуваннях археологічного матеріалу, а не в лабораторіях абсолютного датування.

2. Слабким місцем в праці М.Т.Товкайла є вже наведене вище твердження про зв'язок криських орнаментів в комплексах БДК з просуванням криських громад. Це твердження нічим не доводиться, тобто дається нам як аксіома. Але чи повинні ми сприймати такий серьйозний висновок без аргументів? Звичайно, не повинні. Між тим, подібне твердження є аксіомою другого порядку, яке випливає з того, що М.Т.Товкайло, можливо, вважає, що поява спільних елементів матеріальної культури є виключно наслідком міграцій. В цьому й криється, на мій погляд, помилка.

По-перше, елементи матеріальної культури можуть розповсюджуватися й без міграцій, в процесі спілкування населення в зонах контакту двох археологічних культур. В цьому випадку всі криські і буго-дністровські громади залишаються на своєму місці.

По-друге, БДК і Криш не були єдиними культурами на планеті. Кераміка з певним орнаментом могла з'явитися в комплексах двох культур внаслідок контактів з третьою культурою.

По-третє, навіть якщо міграція мала місце, то чому б нам не розгорнути в протилежний бік вектор такої міграції?

В четвертих, ми повинні пам'ятати, що у більшості випадків для отримання радіокарбонних дат використовувались кістки тварин, вугілля, але не кераміка. У зв'язку з останнім ми повинні ще й ставити питання про відповідність конкретних дат конкретним типам кераміки.

Як ми бачимо, тільки у зв'язку з одною "аксіомою" про переселення криських громад виник величезний комплекс питань. Деякі з цих питань є просто далекими від розв'язання, а деякі взагалі вперше сформульовані. При цьому я не впевнений, адже я не фахівець з питань саме розвитку БДК, що всі наявні проблеми зараз окреслені мною в цій роботі. Не виключаю, що коло питань для вирішення проблеми періодизації і хронології БДК є ще більш складним.

Тим не менш, я спробую проаналізувати ті чотири пиання, які були мною сформульовані, в тій же послідовності, вважаючи, що саме вони є головними для вирішення питань хронології БДК. Звичайно, оскільки це не стосується безпосередньо змісту цієї книги, мій аналіз буде лише тезовим; його мета – не вирішити всі проблемні питання, а лише визначити шляхи їх вирішення.

1. Мені здається, що міграція криського населення в регіон, зайнятий носіями БДК, була просто неможливою. Таке твердження стосується, звичайно, тільки періоду формування БДК.

Справа в тому, що питання про міграцію є доречним тільки коли ми розглядаємо склад матеріального комплексу окремої стоянки. Наприклад, ми спостерігаємо в комплексі Печера криську орнаментацію на кераміці і пояснюємо це міграцією. Така постановка питання, звичайно, має право на існування, але тоді приходиться пояснити, чому ж в ході міграції певні елементи матеріальної культури Криш загубилися по дорозі. Не знаходимо ми розписної кераміки і це дуже важливо. Невже мігранти змогли донести до Південного Бугу лише кераміку, орнаментовану защипами, а всі інші форми побили по дорозі? І це не єдине питання, яке ставить сумнів щодо можливості міграції. Також важко пояснити, чому в криських фауністичних комплексах домінують вівця й коза, а на Південному Бузі свиня і бик?

Але всі ці питання відступають за значенням перед головним: як могла БДК утворитися під криським впливом, якщо ми маємо 4 комплекси БДК, які взагалі не мають кераміки (Заньківці [Даниленко, 1969, с.41]; Сороки 1, шар 2; Сороки 2, шар 3; Сороки 2 шар 2 [Маркевич, 1974, с.138])? Нагадаю, що ми не знаємо жодного криського безкерамічного комплексу. Між тим ми знаємо, що безкерамічні комплекси БДК відомі як на Дністрі, так і на Бузі, тобто на величезній території. Цей факт може означати тільки одне: БДК формувалася без участі криського населення, рівно як і без участі інших керамічних культур Центральної Європи. Саме на безкерамічному етапі сформувалися всі визначні

риси цієї культури, такі як склад кременевого комплексу, господарська специфіка, традиції використання природного середеовища. БДК не була єдиною у Східній Європі неолітичною культурою, розвиток якої почався на докерамічній фазі. У Північному Приазов'ї синхронно розвивалася матвієвокурганська, а у Північно-Західному Причорномор'ї — гребениківська культури, матеріальні комплекси яких містили елементи, притаманні неоліту. За складом кременевих комплексів ці культури подібні БДК по багатьох параметрах, що може свідчити про їх спільне походження. Багато паралелей ми знаходимо також між комплексами БДК і культурами Мурзак-Коба і Таш Аїр. Відповідно, БДК є явищем, яке було лише частиною великого масиву культур Східної Європи, які відігравали провідну роль в неолітизації величезного регіону. Саме тому й обмежити процес формування БДК фактором криської міграції є неправильно. Це означало б обмежити складний процес, охопивший величезні простори степу і лісостепу Східної Європи прокрустовим ліжком дрібного епізоду, який міг мати місце коли завгодно, лише не на початку складання БДК.

Розвиток БДК на керамічних фазах демонструє наявність різновекторних культурних зв'язків з неолітичними культурами ДДКІО, МКІО і культурної області Криш-Кереш-Старчево. Ці зв'язки фіксуються при аналізі керамічних комплексів БДК і майже не простежуються при аналізі кременевих комплексів. Поява інноваційних форм кераміки не призводить до будь-яких значних змін фауністичних комплексів, що свідчить про незмінність господарської специфіки БДК. Враховуючи сказане, мені здається перебільшенням надання саме контактам з криським населенням якихось визначальних рис.

Таким чином, для синхронізації ранньої БДК ми не можемо ні при яких обставинах брати до уваги криські абсолютні дати. Як вже говорилося, рання БДК пов'язана з докерамічним пластом неоліту Південної і Східної Європи. БДК треба співставляти у Північному Приазов'ї і Подонні з матвієвокурганською культурою (зараз має діапазон дат, який охоплює все VII тис. до н.е. в цілому), в Криму – з Мурзак-Кобою і Таш-Аїром, окремі комплекси яких також мають датуватися раннім атлантикумом, на Балканах – з докерамічними неолітичними комплексами Агріси і Франкті (перша чверть VII тис. до н.е.). В цьому випадку розбіжності абсолютної хронології згаданих комплексів майже відсутні, свідчать що декерамічний неоліт на теренах України проіснував трохи довше, ніж на Балканах, що цілком логічно.

Сприйняття вказаних фактів спростовує неможливість датування раннього бугодністровського неоліту часом, більш раннім, ніж Криш. Криська культура є більш пізнім явищем, яке розвивалося не на основі докерамічного неоліту, а виросло вже на основі синтезу традицій кількох керамічних культур, в тому числі Протокриш, Протосескло, Пресескло, Імпрессо.

Підсумовуючи сказане, підкреслю: аксіоматичність міграції криського населення підлягає великому сумніву і не може бути аргументом на користь перегляду наявних абсолютних дат БДК.

2. Хіба ми можемо вважати аксіомою, що криські старожитності є винятковим явищем, яке зародилося саме в криському середовищі? Сам М.Т.Товкайло каже, що защипи, основний елемент криської орнаментації, ми спостерігаємо і в культурі Пресескло [Товкайло, 2004, с.48]. Але я хотів би висловити свою думку і з іншого. Ми виходимо з того факту, що ми маємо досить повну уяву про неолітичні культури початку атлантикуму. Такі вже властивості нашого світогляду, що ми завжди хочемо вірити в те, що наші уявлення про світ адекватні реальній картині. Між тим, слід пам'ятати, що археологія є відносно молодою наукою, яка тільки накопичує джерельну базу. Ми не можемо бути впевненими в тому, що ми маємо для аналізу досконалу базу, всі клітинки, полички і кишені якої наповнені змістом. Просто здоровий глузд зобов'язує нас сприймати наявну джерельну базу як таблицю Менделеєва на початку її створення, коли пустих клітинок може бути навіть більше, ніж заповнених. Нагадаю, що лише в Україні за останні 20 років стали відомими наступні явища кам'яної доби: зимівниківська культура (фінальний палеоліт-мезоліт), в'язівоцька культура (пізній мезоліт-ранній неоліт), платовоставська культура (неоліт), тубинська культура (неоліт), індустрія шару III-3-X Грота Скелястого (ранній мезоліт). В Росії в цей же час стало відомим таке яскраве явище, як єлшанська культура раннього неоліту. Все це свідчить, що процес вивчення кам'яної доби голоценової епохи триває і дуже далекий від того, щоб можна було судити навіть про завершення створення реєстру культурних явищ. Кожен рік ми ще тривалий час будемо чекати відкриття принципово нових культурних явищ. Розвиток же подій в останні 20 років свідчить, що наші очікування не будуть даремними.

Слід також зважити на ті обставини, що є певні культурні явища, які не стануть для нас відомими в найближчі роки. Останній час активізувалися дослідження проблеми коливання рівня Чорного моря в голоценову епоху. Попри те, що ці проблеми зараз є дискусійними й результати геологічних досліджень протирічать одне одному, зараз зрозуміло: на шельфі Чорного моря знаходиться величезний масив земель, про населення яких в неолітичну добу ми не знаємо практично нічого!

Все викладене має безпосереднє відношення до проблеми наявності криських елементів в комплексах БДК. Ми завжди повинні припускати думку: а чи є вони криськими з самого початку своєї появи, чи криськими вони стали внаслідок культурного запозичення? Якщо ж останнє є правильним, то це означає, що вони і в середовищі БДК могли бути зовсім іншими за походженням, ніж криськими.

А чи не можна тоді припустити думку, що носії БДК відчули вплив такої культури (назвемо її Некриш) раніше, ніж носії криський культурних традицій. Між іншим, в такому випадку знімається й питання про те, чому в середовищі носіїв БДК криський вплив відчувається не вповному обсязі, а, так би мовити, вибірково.

Викладена версія не може бути доведеною, але й не може бути спростованою. Дуже багато уваги цій версії приділяти не можна, це все одно, що розмірковувати, чи є життя на Марсі. Однак викладена версія не є беззмістовною. Доки наша джерельна база знаходиться в жалюгідному стані, ми повинні тримати в голові можливість наявності "невідомого третього". Інакше нам не запобігнути ситуації Христофора Колумба, який вважав, що по той бік Атлантики знаходиться Китай.

Короткий висновок з викладеного наступний: невідповідність хронології БДК і Криш може бути пов'язаний з дією фактору "невідомого третього".

3. Наука знає багато випадків, коли причина і наслідок змінювалися місцями. Якщо висловитися коректніше: те, що здавалося причиною, виявлялося наслідком справжньої причини, яка за якимись обставинами здавалася наслідком. З цим кожен зустрічається і в буденному житті, особливо коли переконується, що вітер виникає не тому, що хитаються дерева. В археології такі ситуації також були раніше, будуть, я впевнений, і надалі. Наведу лише такий приклад: тривалий час появу могильників маріупольського типу пов'язували з просуванням населення з Балтики. Потім виявилося, що Ведбек і Скотхольм [Timofeev et al., 1995, p.19-28] більш, ніж на 2 тисячі років молодші, ніж українська Мар'ївка [Тимофеев и др., 2004, с.114]. Відповідно, й питання про напрямок міграції тепер можна розглядати під іншим кутом зору, тобто розкорнути вектор міграції в протилежну сторону.

Чи не може бути такої ж ситуації з неолітом БДК і Криш? А чому б і ні? Важливо тільки пам'ятати, що подібне твердження не зобов'язує нас визнавати факт походження культури Криш від БДК. Таке твердження було б невірним. Формування культури Криш, а тим більше культурної області Криш-Кереш-Старчево було складним процесом, пов'язаним з дією багатьох факторів і зі взаємодією багатьох археологічних культур. Але чому б не припустити думку, що невелика група буго-дністровського населення приймала участь в цьому складному процесі, просунувшись на захід трохи далі, ніж зараз розташовані державні кордони України і Молдови? Такі мігранти не могли б суттєво вплинути на господарчу специфіку криських поселень взагалі, але могли, інтегрувавшись в криське суспільство, визначити шлях вдосконалення керамічного виробництва. Справа в тому, що виготовлення кераміки з защипами потребує набагато менше часу, ніж традиційної кераміки з розписним орнаментом. В умовах зростаючих потреб криського суспільства у керамічних виробах міг відбутися процес стрімкого засвоєння інноваційної технології, який врешті решт призвів до майже повного витіснення розписної кераміки на пізніх етапах розвитку культури Криш.

До речі, ми маємо унікальний випадок, коли за матеріалами стоянки БДК Добрянка 3 зроблено паралельне датування як кісток, так і органічних решток, які містилися в фрагментах кераміки. Датування за різними матеріалами дали одні й ті самі результати. Цей випадок тим більш цікавий, що керамічний комплекс Добрянки 3 має досить чітко виражені "криські" риси в орнаментації, в тому числі косу сітку, защипи, а також наліпи, які за датуванням виникли раніше, ніж сама культура Криш. Відрізняється добрянківський комплекс від криських тільки наявністю шиподонного і гостродонного посуду.

Інший випадок стосується керамічного комплексу Гіржево, який інтерпретований як самчинський. Тут ми теж отримали дати за органікою з кераміки, які дають можливость стверджувати, що гіржевська кераміка набагато старша криської.

Велике значення має той факт, що і гостродонна і пласкодонна кераміка виникла у Східній Європі, скоріше за все, в більш ранній час, ніж на Балканах і в Румунії. Пласкодонна кераміка є у 23 шарі Ракушечного Яру має вік близько 8000ВР (по аналогії з датами 20 шару, табл.1). Носії єлшанської культури приблизно в той же час започаткували виробництво гостродонної кераміки.

Всі ці факти можуть свідчити, що уявлення про те, що поняття "неолітизація" тотожнє за змістом поняттю "балканізація", не має під собою достатньо обгрунтованих аргументів.

Ми можемо визначити також і механізм можливої міграції носіїв БДК в регіон роповсюдження пам'яток Криш-Старчево-Кереш. Справа в тому, що на території Румунії нам відомі докерамічні пам'ятки з матеріалами, які нагадують кременеві комплекси гребениківської і буго-дністровської культур. Одна з таких пам'яток є Лапош [Paunesku, 2000, p.118-130]. Тут зафіксована наявність низьких і середньовисоких асиметричних трапецій, віялоподібних кінцевих скребків, кутових різців, анкошів. Про відносно ранній вік комплексу свідчить наявність граветоїдних сегментоподібних вістер. Приблизно тими ж рисами характеризуються, за В.Н.Станком [1982, с.111] стоянки Ербічень, Спіноаса, Ріпічань-Ізвор, Берешти. Вік цих стоянок ми можемо умовно визначити за датою аналогічного комплексу Сорока 3 в Молдавії кінцем бореалу. До початку атлантикуму технологія виготовлення низьких і середньовисоких трапецій досягла Монтенегро (комплекс Медена Стена) [Merkyte, 2003, p.307-317] і Балкан, де вони відомі в докерамічних неолітичних комплексах Франкті і Агрісса. Про більш ранній вік пам'яток Румунії і Монтенегро, порівняно з комплексами Франкті і Агрісса, свідчить факт наявності в Лапоші і Медена Стіні граветоїдних виробів, подібних до совтерських, а також слабкий розвиток відтискної техніки.

Таким чином, вже на докерамічному етапі ми спостерігаємо міграцію населення на Балкани, а не навпаки. Цей напрям міг зберегтися і на керамічному етапі, що й призвело до того, що в регіоні розповсюдження культур Криш-Кереш-Старчево зіткнулися два зустрічних вектори, один з яких був пов'язаний з міграцією носіїв розписної кераміки, а другий – з міграцією гребениківського і буго-дністровського населення. Саме цей процес і міг спричинити формування культурної області Криш-Кереш-Старчево з синтетичними традиціями керамічного виробництва.

4. І, нарешті, суто джерелознавчий аспект справи. Стан багатьох буго-дністровських комплексів є таким, що визначити, яка кераміка є ранньою, а яка є пізньою, просто неможливо. Якщо В.М.Даниленко [1969, с.5-41] пропонував нам семичленний хронологічний поділ БДК, то Д.Я.Телегін [Телегин, 1977] і Г.Трінгхем [Tringham, 1971] говорили вже тільки про три етапи розвитку, як, доречі, і М.Т.Товкайло [2004]. Н.С.Котова [2002] вже висловила теорію, згідно з якою таких етапів тільки два. Однак, слід відзначити, що всі теорії грунтуються практично тільки на типології кераміки. В цьому і є їх слабкість. Сказане не є доріком вказаним дослідникам. Треба визнати, що аналіз кераміки був і залишається майже єдиним джерелом для побудови відносної хронології БДК.

Але чи є це джерело достатньо інформативним? Мені здається, що так, але лише при умові, що комплекси, з яких вона походить, є гомогенними. Але ми не маємо таких комплексів, принаймні на Південному Бузі. Н.С.Котова визначила лише один комплекс БДК, а саме Базьків Острів, таким, що дає підстави для розподілу старожитностей БДК на окремі комплекси, які відповідають двом фазам культури [Котова, 2002, с.19-21]. Цікаво, що в матеріалах Базькова острова лише один фрагмент кераміки "з колосками" може бути співставлений з матеріалами культури Криш. Чи не замало для синхронізації двох культур? Тому, Н.С.Котова, на мій погляд цілком справедливо говорить про те, що БДК є старшою, ніж Криш [Котова, 2002, с.39]. Слід також відзначити, що стратиграфія Базькова острова не є бездоганною. Верхній і нижній шари контактували. Тому і наявність криської кераміки в нижньому шарі слід, на мій погляд, діяльністю землерийок.

Дати нижнього шару Базькова острова не слід співставляти з датами кераміки. Цілком можливо, що кістки і кераміка взагалі належать до різних епох. Не виключено, що тільки один чи два з шести посудин нижнього шару Базькова острова відповідають радіокарбонним датам.

Така картина здається цілком можливою, враховуючи те, що на Дністрі ми бачимо такий розвиток БДК, який не знаходить відповідності в жодній з схем, побудованих для басейну Південного Бугу. За даними В.І.Маркевича [1974, 174с.], в найдавнішому керамічному комплексі БДК на Дністрі (Сороки II, шар 1) взагалі немає кераміки з колосковим орнаментом. А, між іншим, цей шар датується часом 2 чверті VI тис.

до н.е. Кераміка "з колосками" на Дністрі знайдена у досить пізньому комплексі Сороки I, шар 1б, який датується серединою VI тис. до н.е.

Викладені факти можуть свідчити про те, що нам не можна переносити дати кісток на дати кераміки. Стан збереженості комплексу може в іншому випадку дуже зле над нами підшуткувати.

Всі викладені аргументи, деякі з яких є взаємовиключними, дозволяє мені стверджувати: яким би чином не розвивалася БДК, в нас є всі підстави вважати, що наявні радіокарбонні дати є коректними.

Відповідно, ми не маємо права їх ігнорувати, використовувати свої власні побудови, як би вони не здавалися більш коректними, ніж побудови, засновані на використанні абсолютної хронології. Зважаючи на викладене, в мене немає підстав переглядати свої хронологічні побудови як південно-східного українського неоліту, так і неоліту України взагалі.

ВИСНОВКИ

В результаті проведених автором у 1991-2002 рр. розкопок 15 мезо-неолітичних пам'яток Південно-Східної України та аналізу матеріалів, отриманих іншими дослідниками, вдалося зробити висновки про наявність у неоліті зазначеного регіону пам'яток 3 культур. Вони були виділені на підставі аналізу кременевих комплексів, насамперед, комплексів метального озброєння.

Середню течію ріки Сіверський Донець і його приток у 2 половині VII – 1 половині VI тис. до н.е. займали носії донецької культури. У нижній течії Сіверського Дінця, у балочних системах Донецького Кряжу, а також у Нижньому Подонні в той же час мешкали носії платовоставської неолітичної культури. Як здається, початкові етапи розвитку двох зазначених культур були синхронними останньому етапу розвитку зимівниківської мезолітичної культури, пізні пам'ятки якої продовжують своє існування у першій половині атлантичного етапу.

Близько середини VI тис. до н.е. носії донецької культури були витіснені носіями тубинської культури, платовоставське ж населення поступилося своїм місцем носіям нижньодонської культури. Однак, якщо тубинські пам'ятки представлені досить широко у неоліті Східної України, чисті нижньодонські комплекси на сході України відсутні.

У роботі розглянуті питання про походження донецької, тубинської і платовоставської культур.

Донецька культура сформувалася у результаті синтезу кількох традицій, серед яких головну роль відігравали кукрецька і зимівниківська культури. За аналізом кремневих комплексів донецьких пам'яток були виділені 4 етапи розвитку культури. Перший етап характеризувався мінімальним впливом ЗК, що з'ясовується завдяки відсутності у комплексах цього етапу вістер з мікрорізцевими сколами, геометричних мікролітів при наявності всіх інших рис, які характеризують донецьку культуру: відтискна техніка розщеплення, орієнтована на отримання пластинок і мікропластинок, переважання серед нуклеусів конічних і олівцеподібних; наявність косих вістер і мікропластинок з притупленими краями; розвинутий різцевий комплекс, в якому домінують кутові різці при наявності бічних, в тому числі білатеральних, двогранних; переважання серед скребків кінцевих форм при наявності замкнутолезових; наявність окремих виробів з пласкою підтескою з боку черевця, а також, інколи, кукрецьких вкладнів. Лише наявність багатоплощинних нуклеусів і сокиртранше вказує на участь зимівниківського населення у формуванні ранньої ДК.

На другому етапі розвитку донецької культури з'являються геометричні мікроліти і вістря з мікрорізцевими сколами, що було пов'язано контактами з зимівниківським населенням. Як здається, саме на цьому етапі завершилося формування ДК, оскільки матеріали пам'яток наступних етапів демонструють вже еволюційний розвиток, коли типологічний склад кременевих виробів не змінюється.

На третьому етапі вперше у донецьких комплексах трапляються трапеції з пласкою ретушшю, яка заходить на спинку виробів. Четвертий етап є реліктовим, його особливість, а саме – занепад мікрорізцевої техніки, простежена на прикладі лише однієї пам'ятки (Усть-Бистра) на території Російської Федерації.

Вивчення стратиграфії пам'яток і її співставлення з існуючими палінологічними колонками, використання наявних радіокарбонних дат донецьких комплексів, а також дат синхронно існуючих культур, дозволили побудувати достовірну хронологію розвитку донецької культури: 1 етап – 2 пол. VII тис. до н.е., 2 етап – 1 чверть VI тис. до н.е., 3 етап 2 чверть VI тис. до н.е., 4 етап (реліктовий) – пізніше середини VI тис. до н.е.

Вже на початку існування донецької культури її комплекси пов'язуються зі знахідками керамічних виробів. Аналіз кераміки, даних поховального обряду, окремих виробів з кременю дозволяють віднести культуру до складу дніпродонецької культурно-історичної області.

Генезу тубинської культури ми пов'язуємо переважно з процесами дезінтеграції ГКІО і ракушечноярської культури на початку VI тис. до н.е.

Тубинська культура виділена на підставі аналізу кременевих комплексів, які характеризуються відтискною технікою розщеплення, заснованою на розколюванні монофронтальних сплощених та підконічних нуклеусів, розщеплення яких було спрямовано на отримання пластинок середніх розмірів. Тубинські комплекси характеризуються наявністю серій низьких і середньовисоких трапецій, виготовлених без застосування мікрорізцевих технологій, анкошів, свердел,

замкнутолезових скребків при наявності невеликих серій кінцевих на видовжених пластинках, повною відсутністю різців.

Аналіз керамічних і кременевих комплексів дозволяє вирішувати окремі питання відносної хронології. Перший етап розвитку тубинської культури характеризує наявність досконало виготовленого гостродонного посуду з рисами ракушечноярської і буго-дністровської культур, використанням домішок черепашки. Лише поодинокі геометричні мікроліти мають пласку ретуш, яка частково заходить на спинки виробів.

Другий етап характеризує збільшення питомої ваги трапецій, в яких ретуш заходить на спинки. Повністю змінюються характеристики керамічних виробів. На цьому етапі поширений гостродонний посуд зі значними домішками трави у тісті, орнаментований відбитками гребінцевого штампу при наявності горщиків з лінійно-накольчастою орнаментацією.

На третьому етапі серед геометричних мікролітів переважають вироби, у яких спинки повністю вкриті пласкою ретушшю. Деякі зміни відбуваються у складі керамічного комплексу: зменшується кількість посудин з гребінцевим орнаментом, навпаки – зростає питома вага горщиків з лінійно-накольчастим орнаментом.

Палінологічні визначення, радіовуглецеві дати і співставлення з матеріалами інших культур дають підстави датувати 1 етап розвитку культури 2 третиною VI тис. до н.е. Відповідно, 2 і 3 етапи датуються останньою третиною VI і 1 третиною V тис. до н.е.

На межі VI і V тис. до н.е. тубинське населення зазнало значного впливу з боку населення нижньодонської культури, що призвело до утворення низки пам'яток з синкретичним тубинсько-нижньодонським інвентарем (Новоселівка, Підгорівка). Комплекс Зановське характеризує процес зникнення традицій тубинської культури, інтеграцію її у склад середньостогівсько-хвалинської культурно-історичної області енеоліту.

Перший етап розвитку тубинської культури ми пов'язуємо з процесами розпаду і загибелі гребениківської культурно-історичної області. Другий і третій етапи слід пов'язувати з дніпродонецькою культурно-історичною областю. Про входження тубинського населення у склад останньої свідчить повна зміна традицій керамічного виробництва, що є досить вагомою підставою стверджувати про повну зміну напрямків культурних контактів.

Знахідки на пам'ятках тубинської культури кісток тварин дозволили зробити висновок про помітну роль скотарства у житті її носіїв, які розводили биків, свиней, кіз і овець. Але мисливство продовжувало залишатися важливою галуззю господарства.

Платовоставська культура –досліджене поки недостатньо явище у неоліті Східної України. У її межах відомі тільки пам'ятки, небездоганні з точки зору джерельного стану (Зимівники 1-3, Должик, Мурзіна Балка). Основна маса платовоставських пам'яток відома у басейні Нижнього Дону у межах Російської Федерації. Платовоставські кременеві комплекси характеризуються наявністю відтискних технологій, використанням олівцеподібних, конічних і сплощених нуклеусів; наявністю сегментів з двобічною ретушшю по дузі, а також низьких і середньовисоких трапецій, виготовлених без застосування мікрорізцевих технологій. Генезу платовоставського населення слід пов'язувати з просуванням у Приазов'я і Прикаспій частини неолітичного населення Малої Азії, яке інфільтрувалося у зазначені території через Північний Кавказ. Результатом такої міграції стало створення так званої нижньоволзької культурно-історичної області, до складу якої спочатку входили носії традиції виготовлення двобічно оброблених сегментів Північного Кавказу, сіроглазівська культура Північного Прикаспію, платовоставська культура Нижнього Подоння і Нижнього Подонеччя. Від інших культур нижньоволзької культурно-історичної області платовоставська культура відрізняється, головним чином, високим ступенем інтеграції з носіями матвієвокурганської культури, від носіїв якої у платовоставське середовище потрапили такі компоненти матеріальної культури, як використання пласких нуклеусів, наявність серій низьких трапецій, а також анкошів.

Хронологія платовоставської культури базується, головним чином, на використанні даних відносного датування. Виділено 2 етапи розвитку платовоставської культури: перший, здається, пов'язаний з 2 половиною VII тис. до н.е. (за співставленням з матеріалами комплексу Сатанай і з комплексами матвієвокурганської культури), другий – з 1чвертю або з 1 половиною VI тис. до н.е., що підтверджується наявністю у платовоставських комплексах цього часу рис 1 етапу розвитку нижньодонської культури, яка має добре визначену хронологічну позицію.

Зникнення у середині VI тис. до н.е. платовоставської культури надійно маркується за порівняльною характеристикою з тубинськими і нижньодонськими комплексами цього часу, які

не мають жодної культурної риси, яка б вказувала на співіснування з платовоставським населенням.

Припинення розвитку платовоставської культури не призвело до загибелі нижньоволзької культурно-історичної області, розвиток якої продовжувався ще більше тисячі років, про що свідчать матеріали пам'яток з сегментами з двобічною ретушшю на Чорноморському узбережжі Кавказу.

Повноцінні керамічні комплекси платовоставської культури невідомі. Знахідки кераміки неможливо корелювати зі знахідками платовоставських кременевих комплеків. До того ж, відсутня власне платовоставська традиція керамічного виробництва.

Носії платовоставської культури були знайомі зі скотарством, зокрема, як на думку О.П.Журавльова, з конярством, а також вирощували велику і дрібну рогату худобу, свиней тощо. Однак відсутність радіовуглецевих дат, зроблених саме по кісткам домашніх тварин, робить такі дані ненадійними.

Просування у Подонеччя населення платовоставської культури, покищо є єдиний доказом того, що східноукраїнський неоліт мав контакти з культурами не тільки західного, але й південно-східного походження.

Неоліт Східної України належить до кола пам'яток дніпро-донецької культурно-історичної області. Просування ж на схід України населення нижньоволзької області було, хоч і дуже яскравим, але епізодичним явищем, яке не вплинуло на формування пізнього неоліту зазначеного регіону.

Як свідчать матеріали поселень Південно-Східної України останньої третини V тис. до н.е., в цей час остаточно припинився розвиток тубинської культури, а разом і з нею – історія східноукраїнського неоліту. Подальша історія Південно-Східної України була пов'язаною з населенням, яке належало до середньостогівсько-хвалинської культурно-історичної області.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Агапов С.А., Васильев И.Б., Пестрикова В.И. Хвалынский энеолитический могильник.– Саратов: Изд-во Саратовского университета, 1990.– 160с.
2. Амирханов Х.А. Верхний палеолит Прикубанья.– М.: Наука, 1986.– 120с.
3. Амирханов Х.А. Чохское поселение.– М.: Наука, 1987.– 224с.
4. Бадер Н.О. Варианты культур Кавказа конца верхнего палеолита и мезолита // СА.– 1965.– №4.– С.3-16.
5. Безусько Л.Г., Котова Н.С., Ковалюх Н.Н. Население эпохи неолита-раннего энеолита западного Приазовья и окружающая среда // Старожитності степового Причорномор'я і Криму.– Вип. VIII.– Запоріжжя, 2000.– С.89-108.
6. Белановская Т.Д. Из древнейшего прошлого Нижнего Подонья. – Санкт-Петербург: Изд-во Санкт-Петербургского ун-та, 1995.– 199с.
7. Бердзенишвили Н.З., Церетели Л.Д. К вопросам об истоках неолитической культуры Черноморского Побережья Грузии (по материалам пещеры Апианча) // Изыскания по мезолиту и неолиту СССР.– Л.: Наука, 1983.– С.51-57.
8. Бжания В.В. Кавказ // Неолит Северной Евразии.– М.: Наука, 1996.– С.73-86.
9. Брюсов А.Я. Очерки по истории племен Европейской части СССР в неолитическую эпоху. – М.: Изд-во АН СССР, 1952. – 360 с.
10. Бунак Г.П. Череп человека и стадии его формирования у ископаемых людей и современных рас // Труды института этнографии СССР.– Новая серия.– XI.– 1959.
11. Васильев И.Б., Выборнов А.А., Козин Е.В. Поздненеолитическая стоянка Тентексор в Северном Прикаспии // Древние культуры Северного Прикаспия.– Куйбышев: КГПИ, 1986.– С.17-24.
12. Васильев И.Б., Выборнов А.А., Комаров А.М. Мезолитические памятники Северного Прикаспия // Археологические культуры Северного Прикаспия.– Куйбышев: КГПИ, 1988.– С.3-41.
13. Васильев И.Б., Выборнов А.А. Неолит Поволжья (степь и лесостепь): Учебное пособие к спецкурсу / Куйбышевский гос. пед. ин-т. – Куйбышев, 1988. – 112 с.
14. Васильев И.Б., Выборнов А.А., Козин Е.В. Исследования неолитической стоянки Каир-шак 3 // Неолит и энеолит Северного Прикаспия.– Куйбышев: КГПИ, 1989.– С.18-45.
15. Веклич М.Ф. Проблемы палеоклиматологии.– Киев: Наукова думка, 1987.
16. Веклич М.Ф., Герасименко Н.П. К вопросу о стратиграфии мезолитических и неолитических памятников Луганской области // Проблемы исследования памятников археологии Северного причерноморья. Тезисы докладов.– Херсон, 1990.– С.20-22.
17. Выборнов А.А., Козин Е.В. Неолитическая стоянка Каиршак 1 в Северном Прикаспии // Археологические культуры Северного Прикаспия.– Куйбышев: КГПИ, 1988.– С.92-105.
18. Выборнов А.А. Спорные вопросы в изучении неолита Нижнего Поволжья // Исторические исследования: Изд-во СамГПУ, 1990.– С.3-10.
19. Гавриленко І.М. Розкопки мезолітичного поселення В'язівок 4а // Полтавський археологічний збірник.– 1994.– №3.– С.26-36.
20. Гавриленко І.М. Зимівниківська археологічна культура.– Полтава, 2000.– 128с.
21. Гаскевич Д.Л., Гавриленко І.М. До походження дніпро-донецького неоліту Лісостепового Подніпров'я // Археологія. – 2000. – № 1. – С. 81–93.
22. Герасименко Н.П. Природная среда обитания человека на юго-востоке Украины в позднеледниковье и голоцене (по материалам палеогеографического изучения археологических памятников) // Археологический альманах.– 1997.– №6.– С.3-64.
23. Горелік О.Ф. Нові пам'ятки мезоліту і неоліту на Сіверському Дінці // Археологія.– 1979.– №29.– С.73-79.
24. Горелик А.Ф. Исследование мезолитических комплексов стоянки Зимовники I в Северо-Восточном Приазовье // СА.– 1984.– №2.– С.115-133.
25. Горелик А.Ф. Мезолит Северо-Восточного Причерноморья (вопросы культурно-хронологического членения) // Материалы каменного века на территории Украины.– К.: Наукова Думка, 1984а.– С.4-29.
26. Горелик А.Ф. Новые мезолитические памятники с яниславицкими вкладышевыми компонентами на Среднем Донце // СА.– 1987.– №3.– С.146-160.
27. Горелик А.Ф., Манько В.А. Предварительные итоги раскопок стоянки Сабовка-1 в Северо-Восточном Приазовье // Тезисы докладов юбилейной конференции к 100-летию Херсонского музея.– Ч.1.– Херсон, 1990.– С.29-30.
28. Горелик А.Ф., Выборный В.Ю. Итоговые результаты исследований неолитических памятников в устье р.Ольховой // Археологический альманах.– 1995.– №4.– С.105-126.
29. Горелик А.Ф. Культурные различия в материалах Рогаликско-Передельской группы синхронных стоянок финального палеолита (Луганская область) // Археологический альманах.– 1996.– №5.– С.209-218.
30. Горелик О.Ф. Донецька культура //Словник-довідник археології.– К.: Наукова думка, 1996.
31. Горелик А.Ф. Сложение донецкой культуры и некоторые методологические проблемы «неолитизации» мезолитических культур // Древности Подонцовья.– Луганск: Осирис, 1997.– С.32-37.
32. Горелик А.Ф., Выборный В.Ю. Находка наконечника дротика из рога у г.Харькова и некоторые проблемы изучения каменного века Северского Донца // Древности Подонцовья.– Луганск: Осирис, 1997.– С.30-31.
33. Горелик А.Ф. Спорные проблемы изучения Зимовниковской археологической культуры // Проблемы археологии юго-восточной Европы (тез. докл. VII Донской археологической конференции).– Ростов-на-Дону, 1998.
34. Горелик А.Ф. Памятники Рогаликско-Передельского района. Проблемы финального палеолита Юго-Восточной Украины. – Луганск: РИО ЛИВД, 2001.– 364с.
35. Горелик А.Ф., Удовиченко Н.И., Удовиченко А.Н. Группа мезо-неолитических памятников в районе пгт Георгиевка (Луганская область) // Материалы и исследования по археологии Восточной Украины.– №1.– Луганск: Изд-во ВНУ им. В.Даля, 2003.– С.11-30.
36. Горелик А.Ф.Критические заметки к статье В.А.Манько.– С.А.Телиженко „Проблемы абсолютной хронологии мезолита-энеолита Подонечья" // Материалы и исследования по археологии Восточной Украины.– Вып. 1.– Луганск, 2003.– С.65-70.

37. Горецкий Г.И. Следы палеолита и мезолита в Нижнем Подонье // СА.– XVI.– С.302-319.

38. Грищенко М.Н. Плейстоцен и голоцен бассейна Верхнего Дона.– М.: Наука, 1976.

39. Гурін Ю.Г. Дослідження стоянки Підгоровка на Айдарі // Археологія. – 1992. – № 2. – С. 144–152.

40. Гурин Ю.Г., Манько В.А. Старобільская стоянка эпохи позднего неолита – раннего энеолита // Древние культуры Подонцовья. – Вып. 1. – Луганск: Издательский отдел облуправления по печати, 1993. – С. 35–57.

41. Гурин Ю.Г. Стоянка Новоселовка эпохи раннего энеолита // Археологические исследования высшей педагогической школы.– Воронеж, 1996.– С.72-89.

42. Гурин Ю.Г. Памятники раннего энеолита бассейна Северского Донца. – Луганск, 1998. – 160 с.

43. Гурина Н.Н. Мезолит Карелии // Мезолит СССР.– М.: Наука, 1989.

44. Гурина Н.Н. Неолит лесной зоны. Восточная прибалтика // Неолит Северной Евразии.– М.: Наука, 1996.– С.135-165.

45. Даниленко В.М. До питання про ранній неоліт Південної Наддніпрянщини // Археологія. – 1950.– Т. III. – С. 119–147.

46. Даниленко В.М. Дослідження неолітичних пам'яток в районі Києва в 1949 р. // АП УРСР. – Т.VI. – К.: Вид-во АН УРСР, 1956. – С. 172–178.

47. Даниленко В.Н. Неолит Украины: Главы древней истории Юго-Восточной Европы. – К.: Наукова думка, 1969. – 259 с.

48. Еремин В.И. Неолитические поселения северо-западных районов Волгоградской области // Неолит и энеолит Северного Прикаспия.– Куйбышев: КГПИ, 1989.– С.71-88.

49. Ефименко П.П. Мелкие кремневые орудия геометрических и иных своеобразных очертаний в русских стоянках ранненеолитического возраста // Русский антропологический журнал. – Т.13.- – Вып. 3–4. – М., 1924. – С. 211–228

50. Ефименко П.П. Стоянки каменного века в окрестностях г.Изюма // Старовинності Ізюмщини. – 1928. – Вип. 3. – С. 5–10.

51. Зализняк Л.Л. Мезолит Восточной Волыни и Киевского Поднепровья в свете новых исследований // Новые исследования археологических памятников на Украине. – К.: Наукова думка, 1977. – С. 23–44.

52. Зализняк Л.Л. Об остриях с микрорезцовым сколом в мезолите Северной Украины // Орудия каменного века. – К.: Наукова думка, 1978. – С. 89–97.

53. Зализняк Л.Л. Мезолит Юго-Восточного Полесья: Автореф. дис... канд. ист. наук: 07.00.06 / Ин-т археологии АН УССР. – К., 1979. – 19 с.

54. Зализняк Л.Л. Мезолит юго-восточного Полесья.– Киев: Наукова думка, 1984.– 120с.

55. Зализняк Л.Л. Охотники на северного оленя Украинского Полесья эпохи финального палеолита.– Киев: Наукова думка, 1989.– 175с.

56. Зализняк Л.Л. Население Полесья в мезолите.– Киев: Наукова думка, 1991.– 160с.

57. Залізняк Л.Л. Фінальний палеоліт Лівобережної України // Археологический альманах.– 1994.– №3.– С.231-244.

58. Залізняк Л.Л., Гавриленко І.М. Мисливці раннього голоценового лісостепу за матеріалами стоянки В'язовок 4А на Полтавщині // Археологический альманах.– 1995.– №4.– С.97-103.

59. Залізняк Л.Л., Гавриленко І.М. Зимівниківська мезолітична культура Лівобережної України // Археологія.– 1996.– №1.– С.3-15.

60. Залізняк Л.Л. Передісторія України. X-V тис. до н.е.– Київ: Бібліотека українця, 1998.– 306с.

61. Залізняк Л.Л. Шпанська культура: реальність і фантазії // Кам'яна доба України.– 2002.– Вип.1.– С.121-131.

62. Захариков А.П. Разведки памятников каменного века в Центральном Предкавказье // Археологические записки. Выпуск 3.– Ростов-на-Дону: Донское археологическое общество, 2003.– С.97-102.

63. Казакова Л.М. Новые мезолитические местонахождения на Нижнем Дону // Археологические раскопки на Дону.– Ростов-на-Дону, 1973.– С.6-7.

64. Калечиц Е.Г. Памятники каменного и бронзового веков Восточной Белоруссии. – Минск: Наука и техника, 1987. – 158 с.

65. Кияшко В.Я. Между камнем и бронзой.– Азов, 1994.– 132с.

66. Кияшко В.Я., Ромащенко Н.И. Раздорское 2 – новое местонахождение каменного века на Нижнем Дону // Историко-археологические исследования в Азове и на Нижнем Дону в 1993г. Вып. 13.– Азов, 1994.– С.58-70.

67. Кияшко В.Я., Цыбрий В.В., Цыбрий А.В. Ранненеолитические материалы стоянки Усть-Быстрая на Северском Донце // Археологические записки. Выпуск 1.– Ростов-на-Дону: Донское археологическое общество, 2000.– С.43-61.

68. Ковалева И.Ф., Морковина И.В. Неолитическое поселение в урочище Турова Гора // Проблемы археологии Поднепровья.– Днепропетровск, 1989.– С.27-44.

69. Ковалюх Н.М., Тубольцев О.В. Первые радиокарбонные даты сурской культуры // АВУ 1997 – 1998 рр. – К.: ІА НАНУ, 1998. – С. 80–81.

70. Коен В.Ю. Некоторые новые данные о культурно-историческом процессе в Азово-Причерноморском регионе в 10-11 тыс. до н.э. // РА.– 1992.– №3.

71. Козин Е.В., Комаров А.М. Памятники ранненеолитического времени в южной части Волго-Уральский песков // Неолит и энеолит Северного Прикаспия.– Куйбышев: КГПИ, 1989.– С.6-17.

72. Кольцов Л.В. Финальный палеолит и мезолит Южной и Восточной Прибалтики.– М.: Наука, 1977.– 216с.

73. Кольцов Л.В. Мезолит Волго-Окского междуречья // Мезолит СССР.– М.: Наука, 1989.– С.68-86.

74. Кольцов П.М., Эрдниев У.Э. Мезолитическая стоянка Харба на территории Сарпинской низменности // Проблема хронологии археологических памятников Северного Кавказа.– Орджоникидзе, 1985.– С.133-138.

75. Кольцов П.М. Неолитическое поселение Джангар // Археологические культуры Северного Прикаспия.– Куйбышев: КГПИ, 1988.– С.52-91.

76. Кольцов П.М. Ранненеолитическая стоянка Ту-Бузгу-Худук 1 в Северо-Западном Прикаспии // Неолит и энеолит Северного Прикаспия.– Куйбышев: КГПИ, 1989.– С.89-105.

77. Кольцов П.М. О культурной принадлежности неолитических памятников Северного Прикаспия // Памятники Калмыкии.– Элиста, 1991.– С.62-71.

78. Кольцов П.М. Хронология неолитических памятников Северо-Западного Прикаспия // Вопросы археологии юга Восточной Европы.– Элиста.– 1991.– С.27-50.

79. Конча С.В. Перспективи етногенетичних реконструкцій за кам'яної доби (матеріали індоєвропеїстики // Кам'яна доба України.– 2004.– Вип.5.– С.191-203.

80. Коробков Г.Ф. Мезолит Средней Азии и Казахстана // Мезолит СССР.– М.: Наука, 1989.– С.46-54.

81. Косменко М.Г. Мезолит Среднего Поволжья // КСИА.– 1977.– Вып.149.

82. Котова Н.С. Мариупольская культурно-историческая область // Археологічні нам'ятки та історія стародавнього населення України. – № 1. – Ковель: Вежа, 1994. – 143с.

83. Котова Н.С. Неолитизация Украины. – Луганск: Шлях, 2002. – 268 с.

84. Крайнов Д.А. Пещерная стоянка Таш-Аир как основа для периодизации послепалеолитических культур Крыма.– Москва: Изд-ва АН СССР, 1960.– 190с.

85. Кременецкий К.В. Палеоэкология древнейших земледельцев и скотоводов Русской равнины.– М., 1991.

86. Крижевская Л.Я. К вопросу о нижней границе неолита степей Северо-Восточного Причерноморья // КСИА. – 1978.– Вып. 153. –С. 49–52.

87. Крижевская Л.Я. Начало неолита в степях Северного Причерноморья. – С.– Петербург, 1992. – 177 с.

88. Ластовский А.А., Комаров А.М. Памятники с микролитическим инвентарем низовьев реки Малый Узень // Археологические культуры Северного Прикаспия.– Куйбышев: КГПИ, 1988.– С.42-51.

89. Локтюшев Сергій. Кремінна мікролітична індустрія, зібрана по дюнах у сточищі р.Донця на Луганщині // Антропологія. Річник Кабінету за р. 1927. – Т. І. – К., 1928. – С. 95–105.

90. Лукин А.Л. Неолитическое селище Кистрик близ Гадаут // СА.– 1950.– XII.– С.247-283.

91. Мамонтов В.И. Поздненеолитическая стоянка Орловка // СА.– 1974.– №4.– С.254-258.

92. Манько В.А. Зимовниковская культура каменного века в Северо-Восточном Приазовье // Теория и методика исследований археологических памятников лесостепной зоны.– Липецк, 1992.– С.70-72.

93. Манько В.А. Место зимовниковской культуры в финальном палеолите – раннем мезолите Восточной Европы // История, политология, экономическая теория.– Луганск, 1993.– С.143-150.

94. Манько В.А. Проблемы зимовниковской культуры в Северо-Восточном Приазовье // Древние культуры Восточной Украины.– Луганск: Изд-во ВУГУ, 1996.– С.10-31.

95. Манько В.А. Финальнопалеолитический комплекс стоянки Сабовка-1 в Северо-Восточном Приазовье // Древности Подонцовья.– Луганск: Осирис, 1997.– С.11-31.

96. Манько В.А. Зимовниковская и вязовокская культуры: проблемы мезолита Левобережной Украины.– Древности Северского Донца. – Вып. 3. – Луганск: Шлях, 1999. – С. 3-12.

97. Манько В.А., Телиженко С.А. Об остриях яниславицкого типа в комплексах донецкой культуры // Древности Северского Донца.– Вып.3.– Луганск: Шлях, 1999.– С.13-23.

98. Манько В.А., Телиженко С.А., Ковалева В.В. О группе памятников типа Клешня-2 в среднем течении Северского Донца // Древности Северского Донца. Вып.2. - Луганск: Шлях, 1999. - С. 4-23.

99. Манько В.А., Телиженко С.А. Ранненеолитический комплекс стоянки Зелена Горница-1 в среднем течении Северского Донца // Древности Северского Донца. – Вып. 3. – Луганск: Шлях, 1999. – С. 24–39.

100. Манько В.А., Ковалюх Н.Н. Новые радиоуглеродные даты мезолита и раннего неолита среднего Подонечья // Древности Северского Донца. – Вып.4. – Луганск: Шлях, 2000. – С. 3–4.

101. Манько В.А., Телиженко С.А. Ранненеолитическая стоянка Клешня 3 на среднем Донце // Древности Северского Донца.– Вып.4.– Луганск: Шлях, 2000.– С.5-34.

102. Манько В.А., Телиженко С.А. Ранненеолитическая стоянка Клешня 3 на среднем Донце // Древности Северского Донца.– Вып.4.– Луганск: Шлях, 2000.– С.5-34.

103. Манько В.А. Предварительные итоги исследования неолитической стоянки Туба-2 в среднем Подонечье // АВУ. 1999-2000рр.– К., 2001.– С.161-162.

104. Манько В.А., Телиженко С.А., Журавльов О.П., Ковалюх Н.Н. Предварительные итоги исследований узла неолитических памятников у озера Туба // Древности Северского Донца.– Вып.5.– Луганск: Шлях, 2001.– С.27-53.

105. Манько В.А. Керамика неолитической стоянки Старобельск // Археологічні відкриття в Україні.– К., 2002.– С.47-49.

106. Манько В.О. Старобільська стоянка // Кам'яна доба України. 2002.– Вип.1.– С.132–153.

107. Манько В.А., Телиженко С.А. Проблемы абсолютной хронологии мезолита-энеолита Подонечья // Материалы и исследования по археологии Восточной Украины.– №1.– Луганск: Изд-во ВНУ им. В.Даля, 2003.– С.31-64.

108. Манько В.О. Пам'ятки неолітичної донецької культури Зелена Горниця 5 і 6 та проблеми складання дніпро-донецької історико-культурної області // Кам'яна доба України.– 2003.– Вип.. 2.– С.150-186.

109. Маркевич В.И. Буго-днестровская культура на территории Молдавии. – Кишинев: Штиинца, 1974. – 174 с.

110. Мацкевой Л.Г. Опыт типологической классификации микролитических индустрий Крыма // СА. – 1971. – № 1. – С. 3–18.

111. Мелентьев А.Н. Памятники сероглазовской культуры // КСИА.– 1975.– Вып.141.– С.112-117.

112. Наумов И.Н. Факторы сложения предмариупольской культурно-хозяйственной общности в Поволжско-Донских степях // Археологические записки. Выпуск 3.– Ростов-на-Дону: Донское археологическое общество, 2003.– С.83-89.

113. Непріна В.І. Неолітичне поселения в гирлі р. Гнилоп'яті // Археологія. – 1970. – №24. – С. 100–111.

114. Неприна В.И. Раскопки неолитических поселений у с.Лукомье // АО 1979 г. – М.: Наука, 1979. – С. 312–313.

115. Неприна В.И. Памятники лисогубовского типа // Археология Украинской ССР. – Т.1. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 175–178.

116. Неприна В.И. Неолитические памятники Левобережной Украины // Памятники каменного века Левобережной Украины (хронология и периодизация). – К.: Наукова думка, 1986. – С. 143–213.

117. Неприна В.И., Зализняк Л.Л., Кротова А.А. Памятники каменного века Левобережной Украины.– Киев: Наукова думка, 1986.– 224с.

118. Неприна В.И., Супруненко А.Б., Гавриленко А.А. Жилище на мезолитической стоянке Посулья Вязовок-4-А // РА.– 1992.– №3.– С.136-146.

119. Нужний Д.Ю. Деяки питання мікрорізцевої техники //Археологія.– №32.– 1979.– С. 35-43.

120. Нужный Д.Ю. О своеобразии памятников кукрекской культурной традиции в Днепровском

Надпорожье // Каменный век: памятники, методика, проблемы. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 145–154.

121. Охріменко Г.В. Неоліт Волині: Автореф. дис. на здоб. наук. ступ. к.і.н.– К., 2002.– 20с.

122. Праслов Н.Д. Памятники каменного века Южных Ергеней // КСИА.– 126.– М.: Наука, 1971.– С.102-107.

123. Привалов А.И. Памятник сурско-днепровской культуры в Днепровском Надпорожье // Донецкий археологический сборник. –1994. – № 5. – С. 104–114.

124. Римантене Р.К. Палеолит и мезолит Литвы.– Вильнюс: Минтис, 1971.– 204с.

125. Рудинський М.Я. Дюнні стації неолітичної доби з побережжя Ворскли // Записки Українського наукового товариства дослідження й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині. – Полтава, 1920. – Вип. 1. – 16 с.

126. Санжаров С.Н., Бритюк А.А., Котова Н.С., Черных Е.А. Поселения неолита – ранней бронзы Северского Донца. – Луганск, 2000. – 128 с.

127. Синюк А.Т. Население бассейна Дона в эпоху неолита. – Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1986. – 180 с.

128. Синюк А.Т. О связях населения лесостепного Дона, Поволжья и Прикаспия в мезолите – бронзовом веке // Археологические культуры Северного Прикаспия.– Куйбышев: КГПИ, 1988.– С.189-204.

129. Сібільов М.В. Старовинності Ізюмщини.– Вип.I-IV.– Ізюм, 1926-30.

130. Смирнов А.С. Ранний неолит Подесенья // Неолит и энеолит Северного Прикаспия.– Куйбышев, 1989.– 116с.

131. Сорокин А.Н. Мезолит Жиздринского Полесья. Проблема источниковедения мезолита Восточной Европы.– М.: Наука, 2002.– 251с.

132. Спиридонова Е.А. Эволюция растительного покрова бассейна Дона в верхнем плейстоцене-голоцене // М.: Наука, 1991.

133. Станко В.Н. Поздний палеолит и сложение мезолита в степях Северного Причерноморья // Северо-Западное Причерноморье в эпоху первобытно-общинного строя.– К.: Наукова думка, 1980.– С.5-21.

134. Станко В.Н. Мирное. Проблема мезолитастепей Северного Причерноморья. – Киев: Наукова думка, 1982. – 176с.

135. Телегин Д.Я. Неолитические памятники среднего течения Северного Донца // СА. – 1952.– №XXIX – XXX.– С. 159–171.

136. Телегін Д.Я. Неолітична стоянка в ур.Бондариха / / Археологія. – 1954.– №. IX.– С. 158–167.

137. Телегин Д.Я. Раскопки неолитических стоянок в устье р. Оскола // МИА. –1960.– № 79. –С. 176–187.

138. Телегин Д.Я. Неолитические стоянки типа Струмеля-Гастятина Северной Киевщины // Древности Белоруссии. – Минск, 1966. – С. 63–67.

139. Телегін Д.Я. Дніпро-донецька культура: До історії населення епохи неоліту – раннього металу півдня Східної Европи. – К.: Наукова думка, 1968. – 258 с.

140. Телегин Д.Я. Рец. на кн.: В.И.Маркевич. Буго-днестровская культура на территории Молдавии // Археологія. – 1977.– №23. –С. 88–91.

141. Телегин Д.Я. К методике составления типологическо-статистической таблицы кремневых изделий мезо-неолитической эпохи // Орудия каменного века. – К.: Наукова думка, 1978. – С. 32–35.

142. Телегін Д.Я. Мезолітичні пам'ятки України (IX-VI тисячоліття до нашої ери).– Київ: Наукова думка, 1982.– 255с.

143. Телегін Д.Я. Кераміка раннього енеоліту типу Засухи в Лісостеповому Лівобережжі України // Археологія. – 1988.– № 64. – С. 73–84.

144. Телегин Д.Я. Неолитические могильники мариупольского типа. – К.: Наукова думка, 1991. – 96 с.

145. Телегин Д.Я. К вопросу о днепро-донецкой этнокультурной общности // Архітектурні та археологічні старожитності Чернігівщини. – Чернігів: Сіверянська думка, 1992. – С. 10–13.

146. Телегин Д.Я., Титова Е.Н. Поселения днепро-донецкой этнокультурной общности эпохи неолита: Свод археологических источников. – К.: Наукова думка, 1998. – 144 с.

147. Телегін Д.Я. Ігреньське поселення на Подніпров'ї та проблема житлобудування в мезоліті Східної Європи.– Луганськ: Шлях, 2002.– 91с.

148. Телиженко С.А., Манько В.А., Ковалева В.А. Исследования многослойного памятника Озеро Клешни Второе-1 // Древности Северского Донца. Вып.2.– Луганск: Шлях, 1998.

149. Тимофеев В.И., Зайцева Г.И., Долуханов П.М., Шукуров А.М. Радиоуглеродная хронология неолита Северной Евразии. – СПб: Теза, 2004. – 158с.

150. Титова Е.Н. О контактах населения киево-черкасской и буго-днестровской культур // Каменный век на территории Украины. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 28–39.

151. Титова О.М., Балакін С.А. Розкопки неолітичного поселення Діжова на Черкащині // АВУ 1997 – 1998 рр. – К.: ІА НАНУ, 1998. – С. 44–45.

152. Титова О.М. Розкопки неолітичного поселення Діжова на Черкащині // Кам'яна доба України.– 2002.– Вип.1.– С.136-146.

153. Товкайло Н.Т. О восточных связях буго-днестровской культуры (по материалам поселения Пугач) / / Каменный век на территории Украины. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 47–54.

154. Товкайло М.Т. До проблеми датування буго-дністровського неоліту // Кам'яна доба України.– 2004.– Вип.5.– С.236-246.

155. Товкайло М.Т. Неоліт степового Побужжя. – Київ: Шлях, 2004. – 160с.

156. Трегуб Т.Ф. Эволюция растительности бассейна Верхнего Дона в среднем и позднем голоцене.– Междунар. конф. „Проблемы голоцена".– Тбилиси, 1988.

157. Третьяков В.П. Неолит Верхнего Поднепровья и его отношение к днепро-донецкой культуре // СА. – 1975. – № 2. – С. 9–19.

158. Тюрина И.М. Неолит Верхнего Поднепровья // СА. – 1970. – № 3. – С. 40–52.

159. Формозов А.А. Этнокультурные области на территории европейской части СССР в каменном веке. – М.: Изд-во АН СССР, 1959. – 125 с

160. Цвейбель Д.С. Материалы мезолитической стоянки Кременная Гора в Донбассе // Материалы каменного века на территории Украины.– Киев: Наукова думка, 1984.– С.58-69.

161. Цырий А.В., Цырий В.В. Памятники каменного века в бассейне реки Рассыпной // Археологические записки. Выпуск 1.– Ростов-на-Дону: Донское археологическое общество, 2000.– С.29-42.

162. Цырий А.В. Новые материалы каменного века в бассейне рек Рассыпная и Большой Егорлык // Археологические записки. Выпуск 2.– Ростов-на-Дону: Донское археологическое общество, 2002.– С.84-88.

163. Цырий А.В., Трубников В.В. Новые сборы у хутора Красный Октябрь на левобережье Маныча //

Археологические записки. Выпуск 3.– Ростов-на-Дону: Донское археологическое общество, 2003.– С.105-118.

164. Цыбрий А.В., Цыбрий В.В. Изучение неолита Нижнего Дона, Северо-Восточного и Восточного Приазовья // Неолит и энеолит юга и неолит севера Восточной Европы: СПб, 2003.– С.22-29.

165. Цыбрий А.В. Неолитические памятники Восточного Приазовья // Неолит и энеолит юга и неолит севера Восточной Европы: СПб., 2003.– С.41-55.

166. Цыбрий А.В., Горелик А.Ф. Новые материалы из бассейна Нижнего Дона // РА.– 2004.– №1.– С.64-76.

167. Цыбрий В.В. Материалы неолита, энеолита и поздней бронзы поселения Нижнесеребряковское в низовьях Северского Донца // Археологические записки. Выпуск 2.– Ростов-на-Дону: Донское археологическое общество, 2002.– С.68-83.

168. Цыбрий В.В. Материалы позднего каменного века стоянки Кременная 3 // Археологические записки. Выпуск 3.– Ростов-на-Дону: Донское археологическое общество, 2003.– С.128-142.

169. Цыбрий В.В. Неолитические памятники низовьев Северского Донца (проблемы культурно-хронологического определения) // Неолит и энеолит юга и неолит севера Восточной Европы: СПб., 2003.– С.56-64.

170. Цыбрий В.В., Кияшко В.Я. Изделия из кости стоянки Раздорская 2 на Нижнем Дону // Неолит и энеолит юга и неолит севера Восточной Европы: СПб,, 2003.– С.30-40.

171. Цыбрий В.В., Цыбрий А.В. Неолитические памятники бассейна Нижнего Дона, Восточного и Северо-Восточного Приазовья (по материалам Ростовской области) // Археологический альманах.– 2003.– №13.– С.281-298.

172. Цыбрий С.В. Местонахождение Степаносавченское 1 // Археологические записки. Выпуск 2.– Ростов-на-Дону: Донское археологическое общество, 2002.– С.89-90.

173. Юдин А.И. Варфоломеевская неолитическая стоянка // Археологические культуры Северного Прикаспия.– Куйбышев: КГПИ, 1988.– С.142-171.

174. Юдин А.И. Орловская культура и истоки формирования степного энеолита Заволжья // Проблемы древней истории Северного Прикаспия.– Самара, 1998.– С.83-105.

175. Юдин А.И. Варфоломеевская стоянка и неолит степного Поволжья.– Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 2004.– 200с.

176. Яневич О.О. Таш-аїрська неолітична культура гірського Криму (сучасний стан дослідження) // Кам'яна доба України.– 2004.– Вип.5.– С.169-190.

177. Biagi P., Spataro M. New observations on the radiocarbon chronology of the Starchevo-Kris and Koros cultures // Prehistoric Archaeology & Anthropological Theory and Education. RPRP 6-7.2005. – P.35-40.

178. Chmielewska M. Grob kultury tardenuaskiej w Janislawicach, pow. Skierniewice.– WA.– V.XX.– Z.1.– Warszawa, 1951.

179. Domanska L. Kaukasko-Nadczarnomorzkie wzorce kulturowe w rozwoju poznomezolitycznych Spoleczenstw nizu strefu pogranicza Europy Wschodniej i Srodkowej.– Wroclaw, 1990.– 127s.

180. Domanska L. Obozowisko kultury janislawickiej w Debach Woj. Wloclawskie. Stanowisko 29.– Poznan – Inowroclaw, 1991.– 121s.

181. Glosik J. Niektore zagadnienia barwionych pochowkow szkieleyowych z epoki kamiennej w œwieltle odkryæ nad jeziorem Kisajno, kolo Gizycka // Œwiatowit.– XXIX.– Warszawa, 1968.

182. Jankowska D. Spolecznosci strefy poludniowo-zachodniobaltyckiej w dobie neolityzacji.– Poznan: UAM, 1990.– 180s.

183. Kozlowski S.K. Mesolithic in Poland. A new approach.– Warszawa.– Widawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 1989.

184. Merkyte I. The Mesolithic syndrome in Southeastern Europe // Acta Archaeologica. 2004. Vol.74. – P.307-317.

185. Milojcic V. Cronologie der jungeren steinzeit mittel- und sudosteuropas.– Berlin: Verlag gerb. mann, 1949.

186. Stêclicka-Mydlarska W. Szczatki ludzkie znalezione w grobie tardenuaskim w Janislawicach, pow. Skiernewice.– WA.– V.XX.– Z.1.– Warszawa, 1951.

187. Paunescu A. Paleoliticul si mezoliticul din spatiul cuprins intre Carpati si Dunare. – Bucurest, 2000. – P.118-130.

188. Timofeev V.I., Zaitseva G.I., Possnert G. Neolithic Ceramic Chronology in the South-Eastern Baltic Area in view of 14C Accelerator Dating // Fornvannen. 1995. No.90. – P.19-28.

189. Timofeev V.I., Zaitseva G.I. The chronology of the Neolithisation of Eastern Europe and the position of the South Russian area in this process // Radiocarbon and archaeology.– St.Petersburg: THESA Publishing Co, 2000.– P.53-58.

190. Tringham Ruth. Hunters, Fishers and Farmers of Eastern Europe (6000 – 3000 B.C.). – London, 1971. – 240 p.

191. Ursulescu N. Contribufii privind neoliticul si eneoliticul din regiunile est-carpatice ale Romuniei.– Iasi: Editura Universitãþii, 2000.

192. Wieckowska H. Outline of the Division of cultures of the Polish mesolithic // The Mesolithic in Europe.– Warsow, 1973.

193. Wieckowska H. Spolecznosci lowecko-rybackie wczesnego holocenu // Prahistoria ziem polskich.– T.1.– Paleolit, mesolit.– Warszawa, 1975.

194. Yanevich A.A. Buran-Kaya 3 – neue angaben zur kulturgliederung des jungpalajlithikums der Krim // Prehistoire Europeenne.– Vol.13.– Liege, 1998.– P.133-148.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ І ТЕРМІНІВ

АО	– Археологические открытия
ІА НАНУ	– Інститут археології НАНУ
КСИА	– Краткие сообщения Института археологии
МИА	– Материалы и исследования по археологии
РА	– Российская археология
СА	– Советская археология
АДК	– азово-дніпровська культура
БДК	– буго-дністровська культура
ВК	– волинська культура
ДК	– донецька культура
ГК	– гребениківська культура
ГКІО	– гребениківська культурно-історична область
ДДКІО	– дніпро-донецька культурно-історична область
ЗК	– зимівниківська культура
КІО	– культурно-історична область
КК	– кукрецька культура
КЛСК	– культура лінійно-стрічкової кераміки
КЧК	– києво-черкаська культура
МК	– матвієвокурганська культура
МКІО	– маріупольська культурно-історична область
НДК	– нижньодонська культура
НВКІО	– нижньоволзька культурно-історична область
ПК	– платовоставська культура
РК	– ракушечноярська культура
СГК	– сіроглазівська культура
СК	– сурська культура
СХКІО	– середньостогівсько-хвалинська культурно-історична область
ТК	– тубинська культура
ЯК	– яніславицька культура

MANKO V.O.

THE NEOLITHIC OF SOUTH-EASTERN UKRAINE

The introduction

In the introduction the general characteristic of the Neolithic of Southeastern Ukraine is given. Three main cultural phenomena in region are marked out: Donetsk, Tuba and Platovsky Stav cultures.

Section 1. A history of study of a neolith of Southeast Ukraine

The section is devoted to the history of study of the Neolithic of Southeastern Ukraine.

Discovering of the Donetsk Neolithic is connected to M.V. Sibilev's name who discovered the majority of known Neolithic sites on Seversky Donets River in 1920-ties . Up to 1920-ties M.V. Sibilev's materials were considered as Mesolithic. D.J.Telegin separated Neolithic materials from Mesolithic, and discharged Donetsk type sites in a mass of Dniper-Donets Neolithic Culture. In D.J. Telegin's opinion the Donetsk Neolithic was folded on the aboriginal basis with the participation of the Maglemosian population.

O.F.Gorelika's probes have considerably expanded source study base of a Neolithic of Southeastern Ukraine, due to excavations of monuments of Donetsk Culture, and sites of Platovsky Stav, for the first time discharged him in terrain of Ukraine.

J.G.Gurin's probes have resulted in secretion of the phenomena which were defined by syncretic Donetsk-Mariupol bars.

S.N.Sanzharov excavated some Neolithic sites which materials have legiblly indicated availability in a neolith of Southeast Ukraine of sitess with the bars which are distinct from Donetsk. N.S.Kotova has processed S.N.Sanzharova's materials, has developed a chronology of Donetsk Neolithic, taken as a principle the analysis of ceramic complexs.

More than ten new Neolithic sites steel known as a result of probes of the Me and S.A. Telizhenko. As a result of pipettings secretion new cultural the phenomena was detected – Tuba Culture.

Section 2. The Nature in Neolithic. A research technique

The region of distributions Neolithic sites of Donetsk, Tuba and Platovsky Stav Cultures is in terrain of state-of-the-art Kharkov, Donetsk and Lugansk Regions of Ukraine, and also in terrain of the Rostov and Volgograd Regions of Russia. The marked out terrain now belongs to a steppe geographical zone, but as a result of periodic changes of a climate, in the Neolithic in this terrain forest-steppe landscapes were repeatedly distributed.

At the description of chronology of separate complexes and stages of development of archeological cultures the nomenclature developed by M.F. Veklich and N.G. Gerasimenko is used. For the first time at study of the Neolithic of East Ukraine methods of absolute radiocarbon dating utilized. While in the majority Neolithic complexes coal and bones were absent, for the first time in the Ukrainian archeology attempts of dating of complexes on the organic materials located directly in ceramics have been made.

Section 3. Donetsk Culture

The flint assemblage of Donetsk Culture shows an instance of development of pressure flake production industry. The technique of flake production is based on utilization of conical and pencil-lice cores, and also less two-platform impressed cores. The complex of equipment of hunting armament is very diverse. Truncated points are known and point of Donetsk type with microburring negatives. The microblades with the edges with abrupt retouch are widely submitted in all without exclusion complexes. Geometrical microlites - low and high trapezes, lunates. In Donetsk complexes many diverse burrings, prevail truncated lateral forms. There are many end- and circular scrapers. In all complexes it is a lot of blades with retouch. In all Donetsk complexes macrolits are found.

Four stages of development of Donetsk Culture are secreted.

Complexes of the first stage (Glafirovka, Kleshnya 3,2,5, Kaidastshino 8, Velika Pererva 1) remind complexes of Kukrek Culture by the shape. At this stage in flint assemblages there are no microlites and a point with microburring negatives. The technique of flake production has been oriented on obtaining of microblades. The majority of cores – conical and pencil-lice, however, two-platform impressed cores and multiplatforms ones are present. The complex of the hunting armament is compounded truncated points, with microblades with the abrupt retouched edges (inserts of bone points). Among scrapers end forms prevail. The majority of burrings - truncated, including double-face, also is a lot of burrings on fractures of blades. Dihedral burrings are present too.

Vessels with a sharp bottom are at the sites of the first stage. The impurity of a grass is marked in all vessels. The comb stamps, a triangular stamps and the drawn lines were used for an ornament.

The second stage of development of Donetsk culture (Zelena Gornitsa 1,5,6, Hutor Shevchenko) is defined by changes in a complex of the hunting armament. Together with traditional truncated points and microblades with the edges with abrupt retouch there are points with microburrings negatives, low and high trapezes. The majority of trapezes are made with application of microburring technique. Distribution of trapezes and microburring technique is connected to contact pieces of carriers of Donetsk Culture with Mesolithic inhabitants of East Ukraine, carriers Zimovniki Culture which, probably, have been assimilated by incomers, attached an origin with Kukrek Culture of Dniper Repids Region.

Other changes - are insignificant. Some increase of a role of multi platform cores is marked. Among scrapers there are endscrapers on the elongated blades. Burring complexes remain invariable. All bifaces - with a chip - tranchet.

Vessels with a sharp bottom are found. These pots have the form banks or have a nimbus with a S-like structure.

Linear compositions and prints of a comb are used for an ornament.

The third stage (Kleshnya 4) is marked by appearance of trapezes with a flat retouch which catches on a dorsal surface of items. Other geometrical microlites and a points retry a typology of the previous stage.

Essential attribute of third stage there is also an absence of pencil-lice cores though the technique of flake production remains oriented on obtaining of microblades. Cores of conical form dominate.

Some changes descend in a macrolythic complex where together with an axe - tranchet are found also axes of peak-type.

Ceramic pots are not found on sites of 3 stages.

The fourth stage (Ust-Bystraya) is defined by a degradation of microburring technique, appearance of trapezes with dorsal surface coated almost completely with a flat retouch. At this stage the basic traditions of Donetsk Culture are transformed and degrade. Such items, as point with microburribg negatives, the trapezes of traditional forms disappear.

The chronology of Donetsk Culture bases on data of stratigrafy, data of relative chronology and on data of the radiocarbon analysis.

Radiocarbon dates are obtained only for sites of the first and second stages. These stages are dated, accordingly, by time of the last third VII and the beginnings of VI thousand BC. The chronological item of sites can be established 3 stages approximately by analogy to complexes where for the first time there are trapezes with the flat retouch in part covering dorsal surface of an item. Such trapezes occur in Lower Don area in 11 layer of site Rakushechny Yar and are dated by 1 quarter of VI thousand BC. In Savran complexes of Boug-Dnister Culture and in complex Starobelsk in basin of Severski Donets such items occur in 2 quarters of VI thousand BC. Probably, the last date also answers a chronological item of a 3 stage of Donetsk Culture.

The fourth stage of Donetsk crop should be synchronous serotinal{late} неолитическим to crops of Orient Ukraine when trapezes with полностю retouched by a flat retouch дорсальными the parties are distributed. At the same time, the analysis стратиграфии $ZAJQ0Xfast{ZAJQ0Xfast} shows parking, that its{her} age cannot be more early, than 2 half VI thousand up to AD.

Section 4. Tuba Culture

The hearth «Tuba Culture» is considered by the name group of Sites with specific flint complexes which are defined by presure technique of the flake production, oriented on manufacturing of blades large width (0,7-1,8см) and attached with utilization two-platform and one-platform conical cores. Geometrical complexes are defined by availability of a series of symmetrical trapezes (bitruncated blades), made without application of microburring technique. In Tuba complexes practically there are no burrings, among scrapers items on flakes of oval and orbicular forms prevail, there are also endscrapers on the elongated blades.

The character of flint complexes of Tuba Culture has caused search of its genesis in a circle of Cultures with the pressure flake production based on operation of flat two-platform cores and with symmetrical low trapezes. The circle of such Cultures is rather wide, these are Boug-Dnister, Grebeniki and Matveev Kurgan Cultures. The territorial affinity of Matveev Kurgan sites has arisen as a result of migration in basin of Severski Donets the population of Matveev Kurgan Culture. At the same time early Tuba complexes have many bars of Rakushechny Yar Culture.

The analysis of flint complexes of Tuba Culture has allowed to discharge three stages in its development.

For the first stage one site (Starobelsk) is known only. The flint complex of site is defined by the following bars: flake production is based on utilization diverse flat cores; availability of a series of trapezes of the low ratios made by a method of retouching of a fracture of blades. Only some items have a flat retouch which hardly catches on dorsal surface. There is a series of perforators, basically it is drills. Scrapers are submitted by two main types: endscrapers on the elongated blades and on flakes of the oval and circular form. Burrings are very little numbers. There is a large series of bladess with a flat edge retouch. There is a series of denticulates.

The ceramic complex of Starobelsk site has no analogs among other ceramic complexes of Neolithic of Ukraine. Pots with a sharp and round bottom are found on the site. The ceramics perfectly burnt, brown or grey colors, the surface is polished. The following elements of ornamentation are marked: the retraced lines, pressings combs, pressings of a triangular stamps. Elements of ornamentation create multistoried compositions by the way cross bucks and semicircular festoons.

The second stage of development of Tuba Culture fullest defines a complex of Tuba 2. The complex of geometrical microlites to formal attributes is divided on three parts: trapezes with an abrupt retouch on edges, a trapeze with the flat retouch catching on dorsal surface and a segment. Both groups of trapezes are made without application of microburring technique. The majority of trapezes - low ratios, often have a retouch on the upper grounding. Broad application of a flat retouch is the main attribute of complexes of 2 stages.

At the second stage descends changeable a ceramic complex. Other pots of three groups are appear. The first group is defined by availability in an impurity to the fictile paste of a plenty of a grass; ceramics of a second group - from the clay keeping impurity as sand, and a grass; ceramics of a third group - with a significant impurity of sand, better furnishing.

The ceramics of the first group - is most numerous. Pots with an acute bottom and with corollas with a weak bending prevail. An ornamentation of such pots predominary comb. In a small amount there is pots of 1 group with linear compositions which form a meander and a slanting grid.

The ceramics of 2 groups is submitted by pots with circular and flat bottoms. The ornamentation is analogous

fixed for 1 group, but a prevailing elements are not the comb, and the retraced lines.

The third group of ceramics is submitted by fragments of pots with a linear ornamentation, is very rare with a comb or without a decorative pattern. The form of pots - banks or with convex shoulder-straps. Distinctiveness of ceramics of 3 groups - available pots with channeled corollas and pressings of pins from the inside.

The third stage is considered, basically, on an instance of Tuba 1 site. The analysis of flint complexes gives the groundings to speak, that changeable touch only typological structure of geometrical microlites. The majority of trapezes - low symmetrical with the flat retouch covering a large part of dorsal surface. Deposition of a flat retouch often is marked in a complex with traditional abrupt retouching fractures of preparations. Often trapezes have the retouched upper grounding.

The ceramic complex does not variate on a typology, but there is a significant drop of a percentage ratio of ceramics of 1 group.

Dwellings of Tuba Culture are unknown. Probably, all excavated sites are connected to a warm season when small-scale terraneous constructions were built. At the same time practically on all sites shell heaps and holes are marked.

Unique burial is found at Tuba 1. This infants burial without stock. The funeral hole is not traced. Skeleton was in a pulled position, is oriented to the north. The similar funeral ceremonial is characteristic of burials of the Mariupol type.

Chronological frames of Tuba Culture on a series of radiocarbon dates are determined in frames 6800-5800BP.

The cultural level of Starobelsk site has been fixed in a meadow ground. Study of a vegetative spectrum has shown, that he corresponds to development of wood and broad-leaved vegetation of Atlanticum in period 6900-6300BP. This breeding is confirmed by the radiocarbon dates defining a life time of site in 2 quarters of VI thousand BC. Apparently, the pioneering stage of development of Tuba Culture is synchronous to 3 stage of development of Donetsk Culture.

The chronology of the second and third stages bases exclusively on obtained radiocarbon dates. Materials of Tuba 2, and the Tuba 1 have allowed to select a fair quantity of samples for absolute dating, including a bone animal, bones of the skeleton from burial, shells, coal, slag, and also fragments of ceramics. Due to this the age of the second stage has been established within the framework of last third VI thousand BC, and the third - within the framework of first half V thousand BC. The chronology of the second and third stages of development Tuba Culture shows, that they are synchronized with sites of the Kiev-Cherkassi and Volynsk Cultures of Diper-Donets cultural historical range and with sites of late stages of development of the Mariupol cultural - historical range, and also with early Halcolithic sites of Ukraine.

From second quarter V thousand BC on sites of Southeast Ukraine there are materials of Sredny Stog - Hvalinsk cultural - historical range. In the beginning it is ceramics of Strylcya Skelya type, and from third quarter V thousand BC - ceramics of Dereivka and Kvityana Balka types. As consequence, syncretic cultural phenomena was formed which is marked by materials of sites Kleshnya 1 and Zanovskoe. In these complexes the ceramics of Tuba Culture was found together with flint items among which completely there are no geometrical microlites. The flint industry of Kleshnya 1 and Zanovskoe finds analogs in Halcolithic complexes of East Ukraine similar to a complex Krugloe 1. It is possible, that materials Kleshnya 1 and Zanovskoe show process of assimilation the population of Tuba by carriers of Halcolithic traditions.

Section 5. Platovsky Stav Culture

To flint complexes of Platovsky Stav Culture are peculiar the following bars: pressure flake production, attached with utilization of conical and pencil-lice cores at availability one- and twoplatform monofrontal cores; availability of geometrical complexes in which the leading part was played with segments, including with a counter retouch on an arch, and also parallelograms which were produced with application of flat retouching a ventral surface; availability of the large series of the perforators which were made out by an abrupt retouch, converging exactly on a waste of items.

Within the limits of Ukraine and Russia in beam systems of a dextral coast of the river Severski Donets are known Platovsky Stav sites Zimovniki 1-1, Murzina Balka, Dolgik, and Platovsky Stav. Within the limits of the Rostov range Platovsky Stav sites are known in basins of the rivers Bistraya and Gnilaya (dextral inflow of Severski Donets), in basin Manych (influx of Don). One Platovsky Stav site known in the Volgograd range of Russia, in a drainage basin Khoper (influx of Don). Special complexity of study Platovsky Stav sites is connected with it's illegible stratigrafy.

The absence of the stratified Platovsky Stav sites forces to consider its development in bridge with development of Lower Volga cultural - historical range. All sites of this range are defined by availability of segments with a counter retouch on an arch (Seroglazovo Culture in Northern Kaspiy, Neolithic sites of the Black Sea shore of Caucasus, Platovsky Stav Culture in basin of Don). Geometrical microlites complexes of Lower Volga sites should be divided into three groups, each of which answers a stage of development.

The first stage. There are complexes with predominance of low segments over an abrupt retouch or over a counter retouch on an arch. To sites of this stage concern complex Gofitskoye 1 on North Caucasus, a complex of Seroglazovo Culture Harba, and also complex of Platovsky Stav Culture Rassypnaya 6. At this stage ceramics are absent.

The second stage. In flint complexes there are some bars of Matveev Kurgan Culture, and also Neolithic Cultures of Central Asia. There is an increase of an altitude of geometrical microlites, there are single geometrical microlites with the flat retouch catching on dorsal surface. This stage sites are Kulagaysi-South, low layer of Varfolomeevka, Kairshak 3, Tu-Buzgu-Huduk. Among Platovsky Stav sites of second stage concern Kirpichnoye 2, Krenennaya 2,3 Staroanninskoye.

On separate monuments of the second stage the ceramics is found. Ceramics of Kremennaya 3 - orange and red colors, without an impurity in clay. Such ceramics illustrates a phase of an experimentation, when the production process of pottery has not been run in yet. The ornamentation practically is absent, only on 2 fragments the availability circular having pinned is marked.

The third stage. Complexes with bars of the Late Neolithic Cultures. At this stage on sites of Lower Volga cultural - historical range trapezes with completely coated flat retouch on dorsal surface are distributed. At this stage Platovsky Stav Culture terminates the existence. It is possible, that the part Platovsky Stav inhabitants migrated in Lower Volga.

According to radiocarbon chronology 1 stage of development of Platovsky Stav Culture it is necessary to date VII thousand BC, most likely, its second half. Existing dates of Platovsky Stav complexs of 1 stage will be agreed dates of complex Satanay on North Caucasus. The second stage of development of Platovsky Stav Culture is connected to 1 quarter or with 1 half VI thousand BC, synchronized with the most ancient ceramic complexes of Seroglazovo Culture. As a whole, as it is represented, Platovsky Stav Culture is synchronous to 1-3 stages of Donetsk Culture.

Section 6. Cultural - historical process in a neolith of Southeast Ukraine and the next regions.

In the last third VII - in the beginning of VI thousand BC in terrain of Ukraine there is a Dniper-Donets cultural - historical range which was folded from several archeologic Cultures, attached by availability of over-all bars of material crop. Originally in structure of range included Kukrek, Donets and Yanislavitsa Cultures. Over-all bars of material crop are tracked as on an instance flint, and ceramic complexes. Among flint items there are following over-all components: a point with microburring negatives, inserts of Kukrek type, Postswiderrian tanged point. Ceramic complexes of three indicated Cultures are defined by availability of over-all bars in ornamentation: comb stamps, linear compositions.

In 3 quarters of VI thousand BC structure of Dniper-Donetsk range has regenerated. Have stopped existence Donets and Kukrek Cultures, but were formed Kiev-Cherkass and Tuba Cultures, which together with Volynsk (Late Yanislavitsa) Culture have created new Dniper-Donets cultural - historical range.

Over-all element of material crop for carriers of various archeological Cultures of this range the ceramics with an impurity of a grass in the pattern of the clay.

Platovsky Stav Culture was a component Lower Volga cultural - historical range. The structure of this range speaks about a volume, that in its frames crops, affine by origin have been joint.

Conclution

Mean flow Severski Donets and its inflow in the last third VII - 1 half VI. thousand BC took carriers of Donetsk Culture. At the same time in the lower flow of Severski Donets, in beam systems of the Donetsk Block and and Lower Don carriers of Platovsky Stav Culture lived.

Approximately in midpoint of VI thousand up to AD carriers of Donets Culture have been superseded Tuba inhabitants, and Platovsky Stav population has given up the place to carriers of Lower Don Culture.

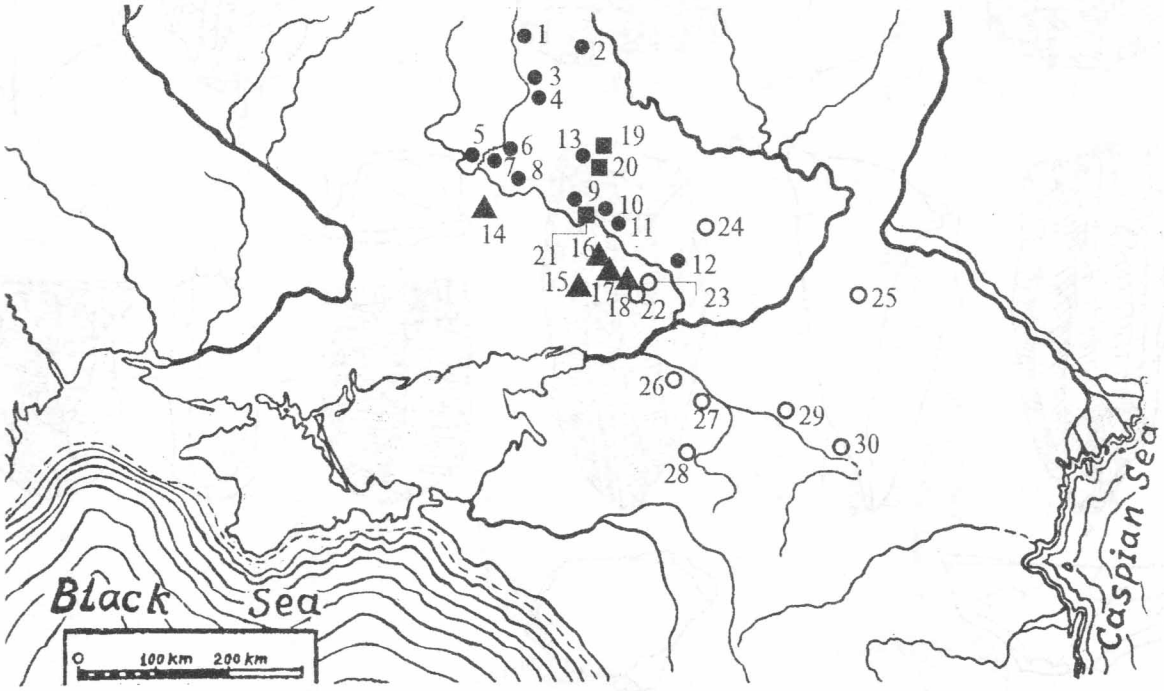

Рис. 1. Карта пам'яток археології донецької, зимівниківської, тубинської і платовоставської культур.

1. Пришіб. 2.Пелагіївка 3. 3. Петрово-Орловське. 4. Олександрія.
5. Петрівське 4,10,28. 6. Яремівка. 7. Устя Осколу. 8. Дробишево.
9. Зелена Горниця 1,5,6; Клішня 2,3,4,5. 10. Ольхова 2,5.
11. Оріхово-Донецьке 3. 12. Усть-Бистра. 13. Хутір Шевченко.
14. Кремінна Гора. 15. Моспіне, Петропавлівка. 16. Сабівка 1,2.
17. Врубівка, Мінчекур 1-3. 18. Зимівники 1-2,3. 19. Підгорівка.
20. Старобільськ, Новоселівка. 21. Туба 1-5, Занівське.
22. Зимівники 1-1, Мурзіна Балка, Должик. 23. Платівський Став.
24. Кремінна 2,3. 25. Староаннінське. 26. Кирпичне. 27. Юловський.
28. Розсипна 1,6, Жуківська 1,2,3,5. Кирпичне 2. 29.Курганний.
30. Циганиця.

▲ Зимівниківська культура
● Донецька культура
■ Тубинська культура
○ Платовоставська культура

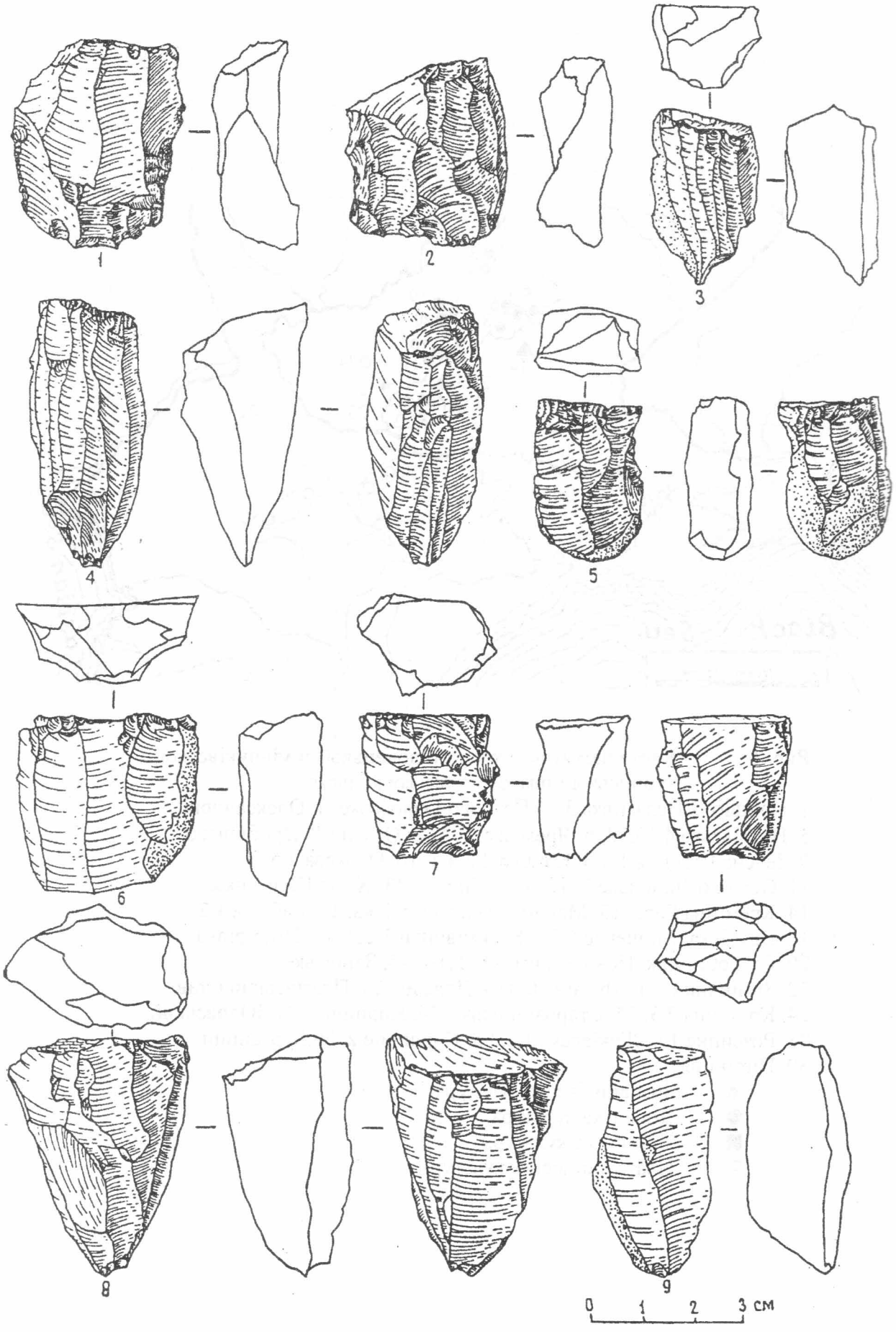

Рис. 2. Сабівка 1. Верхній шар. Нуклеуси.

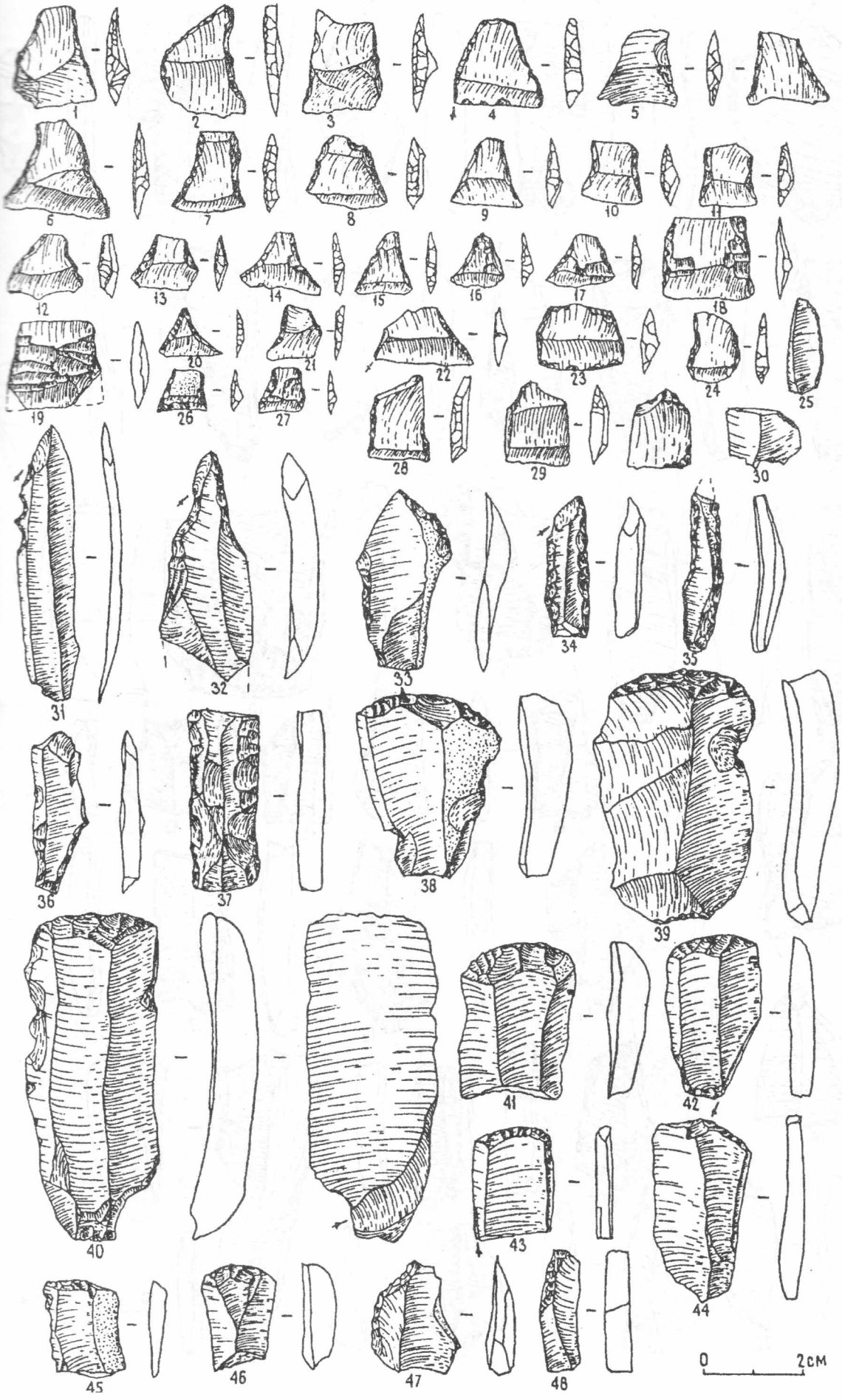

Рис. 3. Сабівка 1. Верхній шар. Вироби із вторинною обробкою

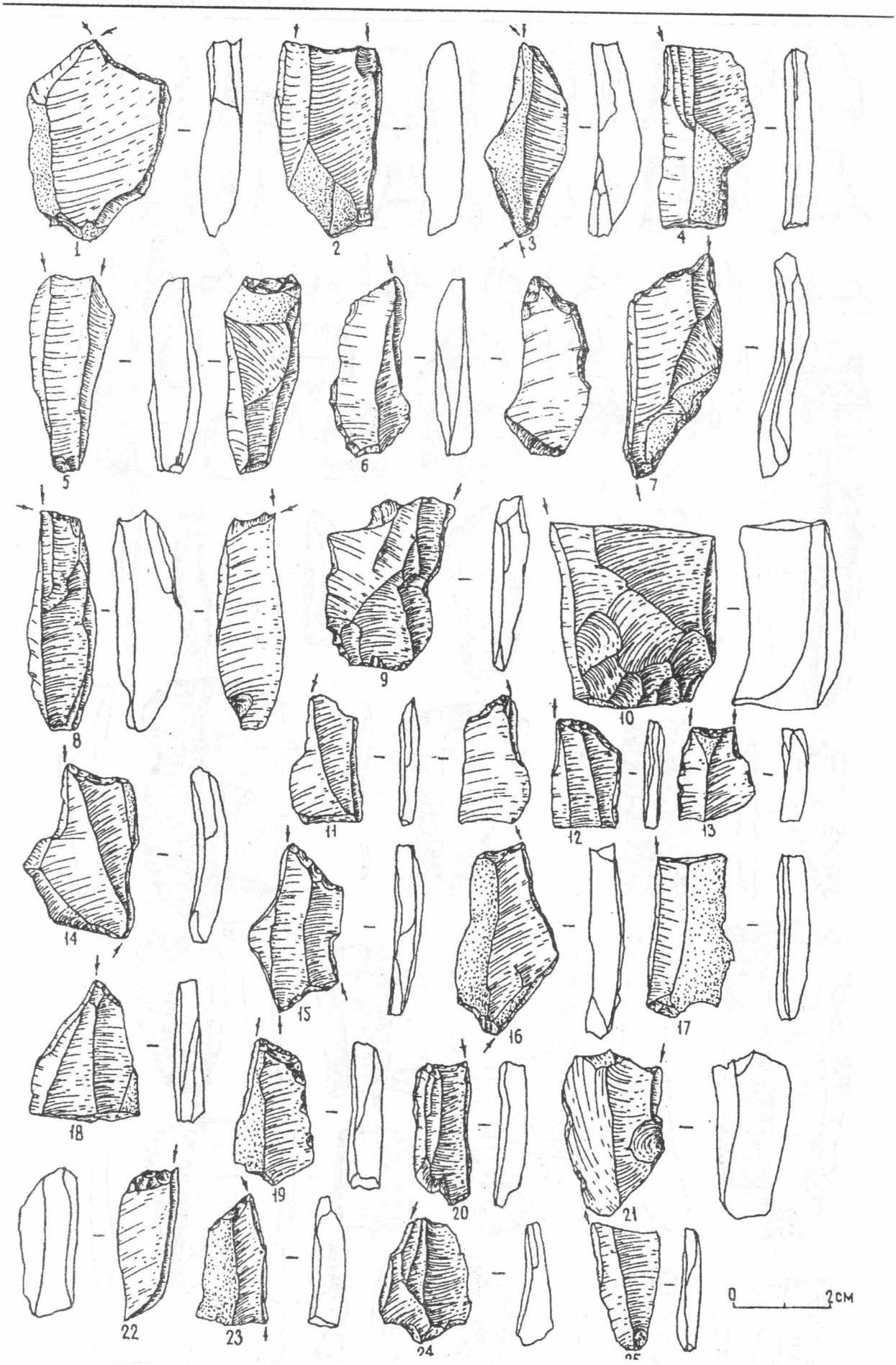

Рис. 4. Сабівка 1. Верхній шар. Вироби із вторинною обробкою

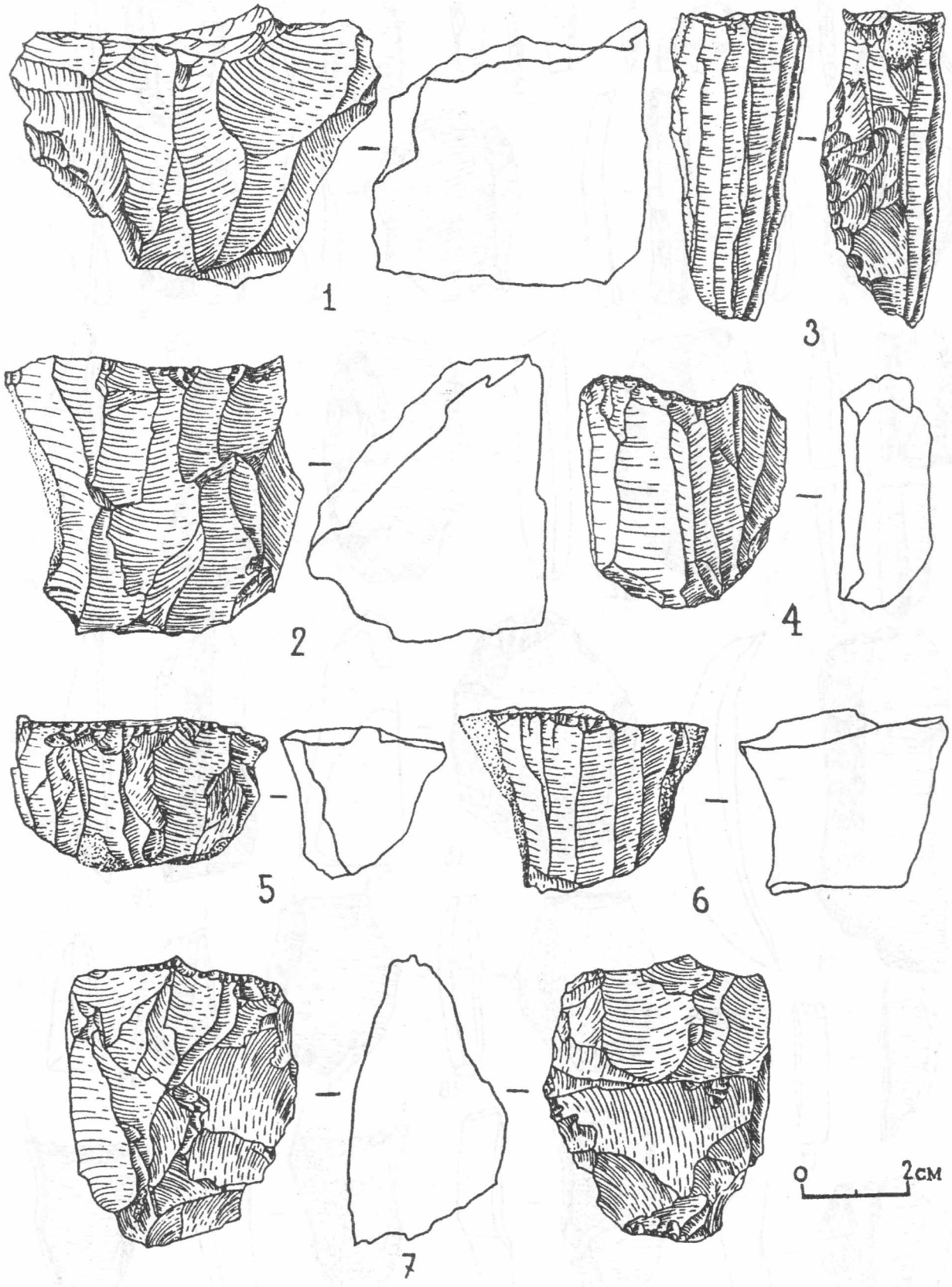

Рис. 5. Врубівка. Нуклеуси.

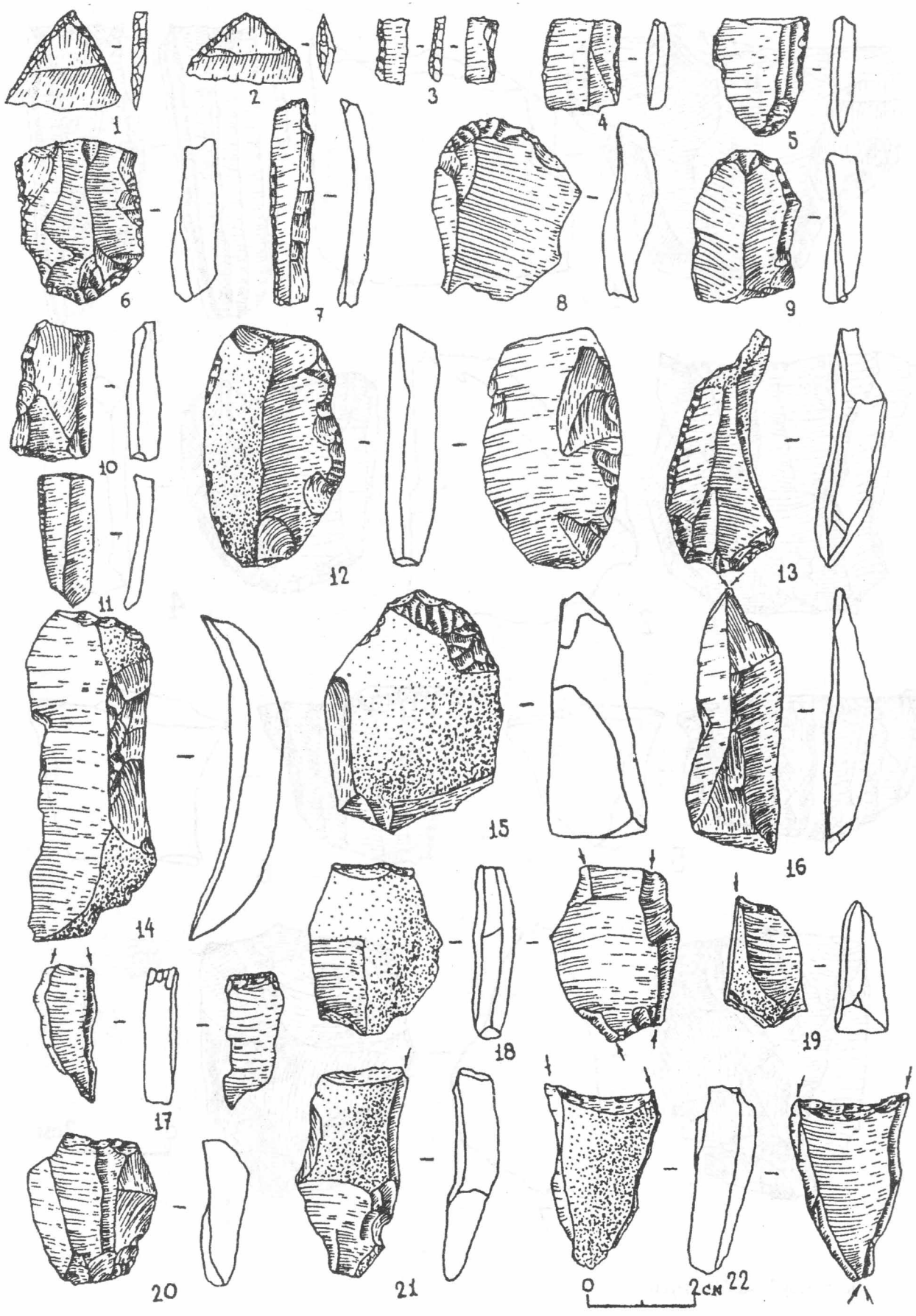

Рис. 6. Врубівка. Вироби із вторинною обробкою.

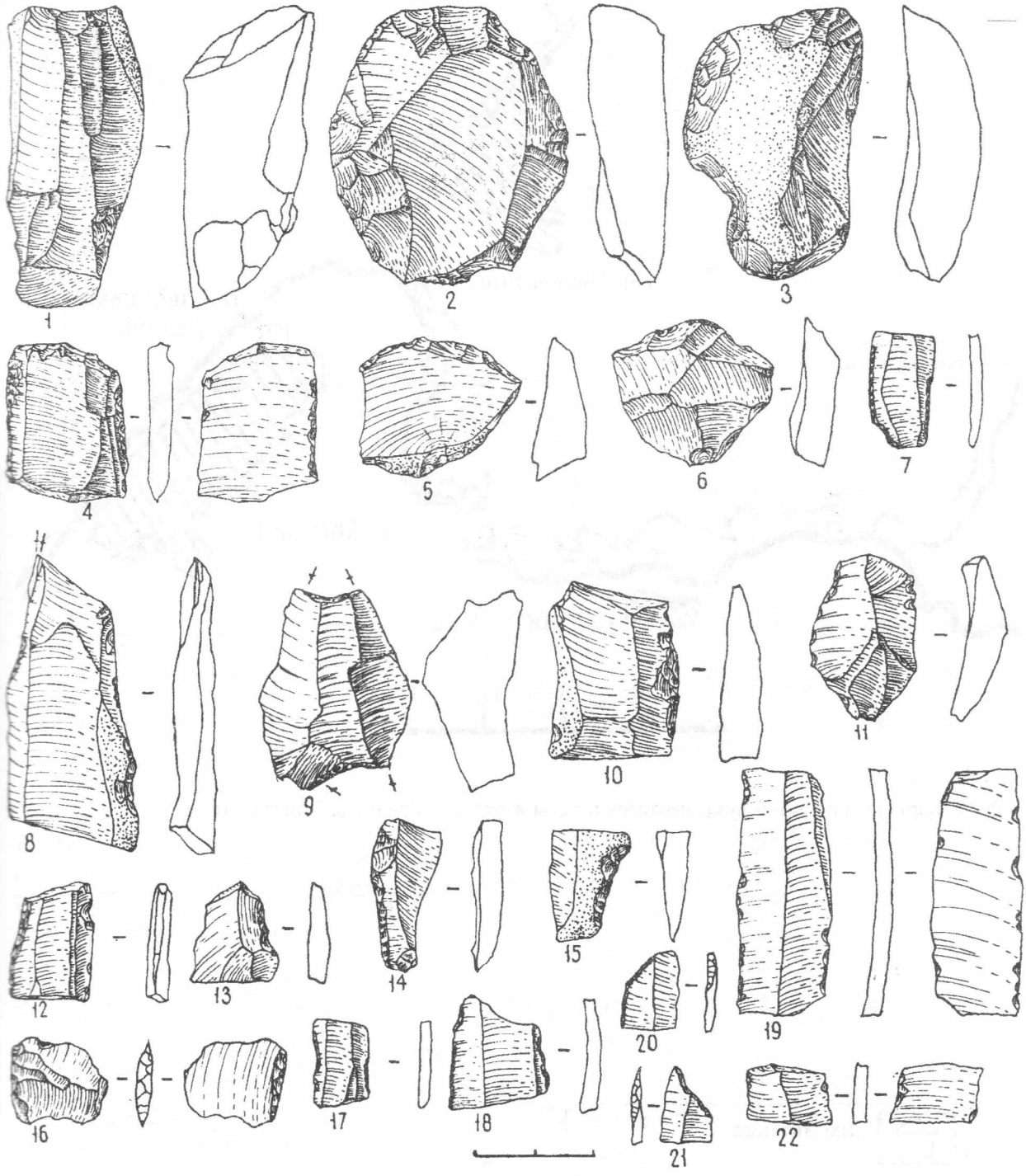

Рис. 7. Глафирівка. Кременеві вироби.

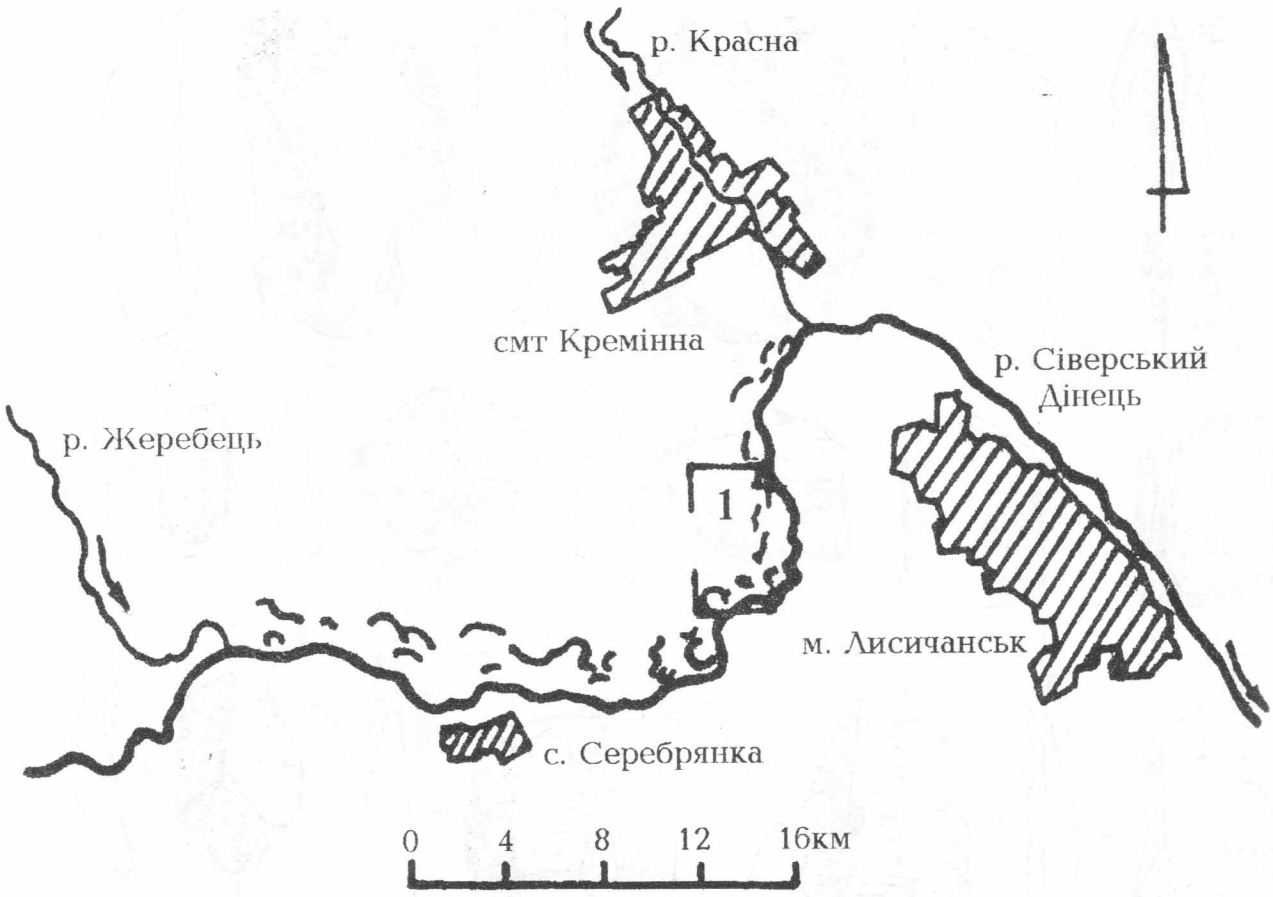

Рис.8. Карта розташування вузла неолитичних пам'яток у смт Кремінна. 1-виноска (рис.9).

Експлікація до рис. 9.

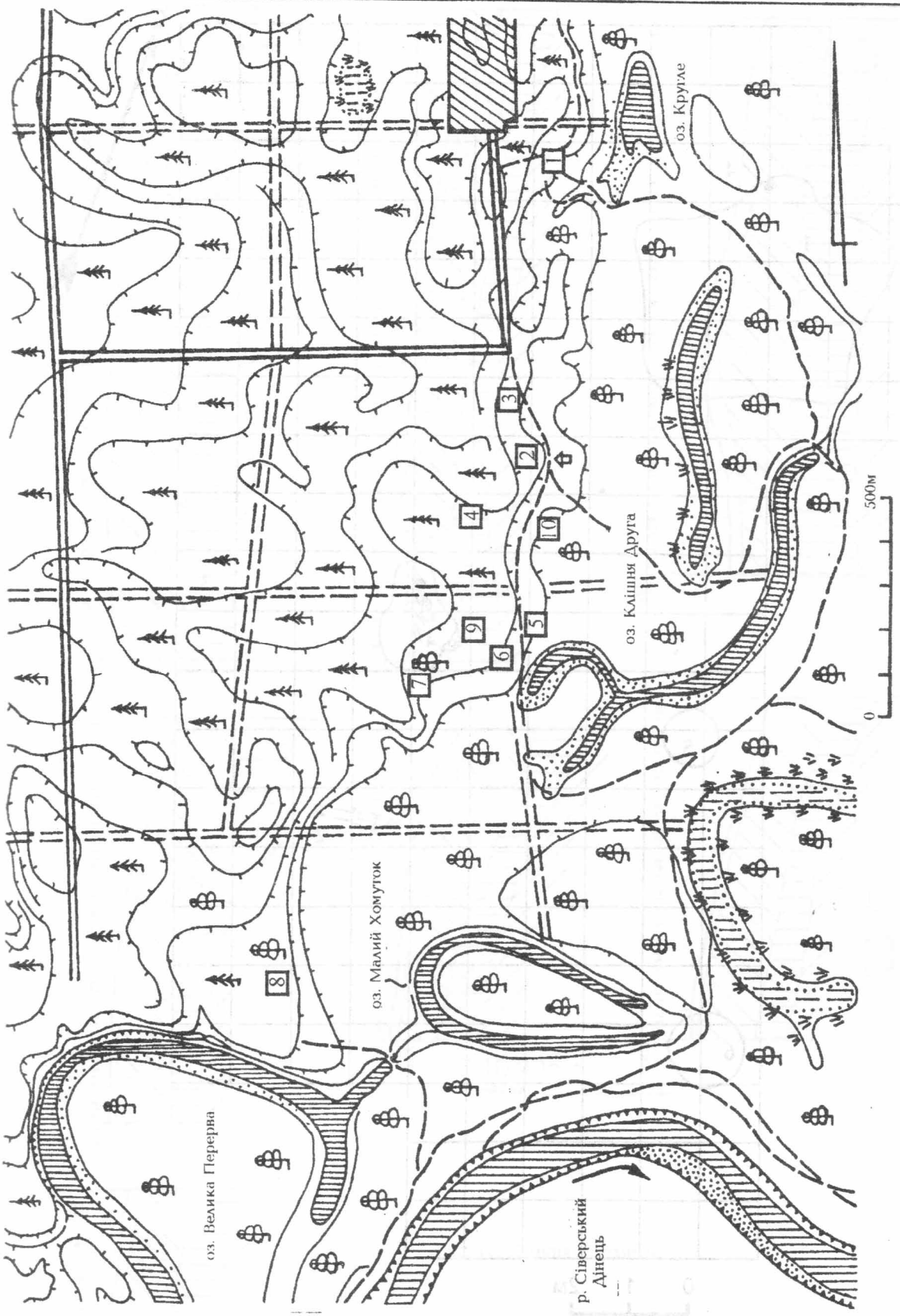

Рис. 9. Схема розташування вузла неолитичних пам'яток у смт Кремінна. 1. Зелена Горниця-4. 2. Зелена Горниця-1. 3. Зелена Горниця-6. 4. Зелена Горниця-5. 5. Клішня-3. 6. Клішня-1. 7. Клішня-2. 8. Велика Перерва. 9. Клішня-5. 10. Клішня-4.

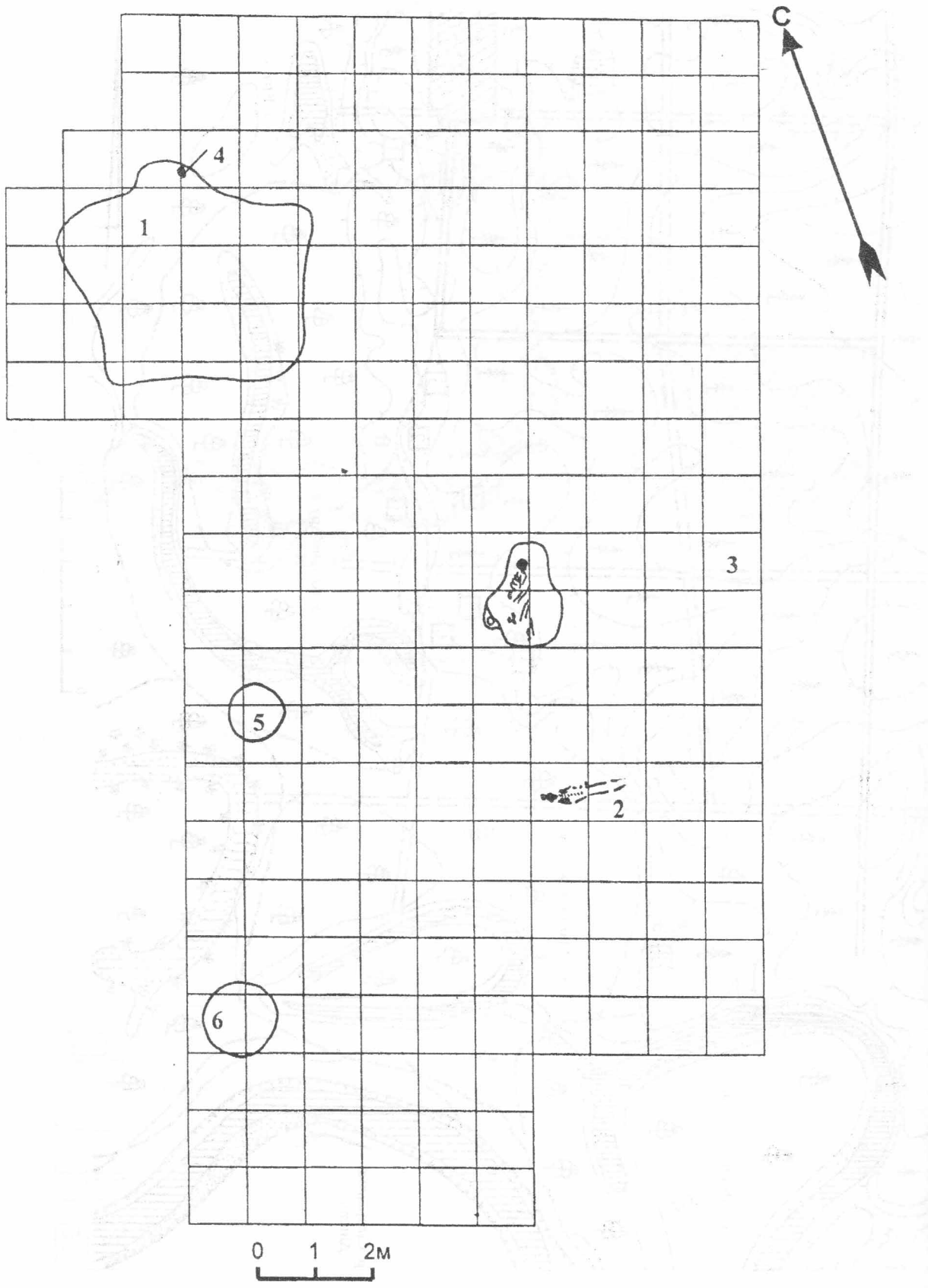

Рис. 10. Клішня 3. План розкопу. 1. Житло. 2. Поховання 1 (неоліт). 3. Поховання 2 (енеоліт). 4. Поховання 3 (енеоліт). 5. Яма 1 (енеоліт). 6. Яма 2 (енеоліт).

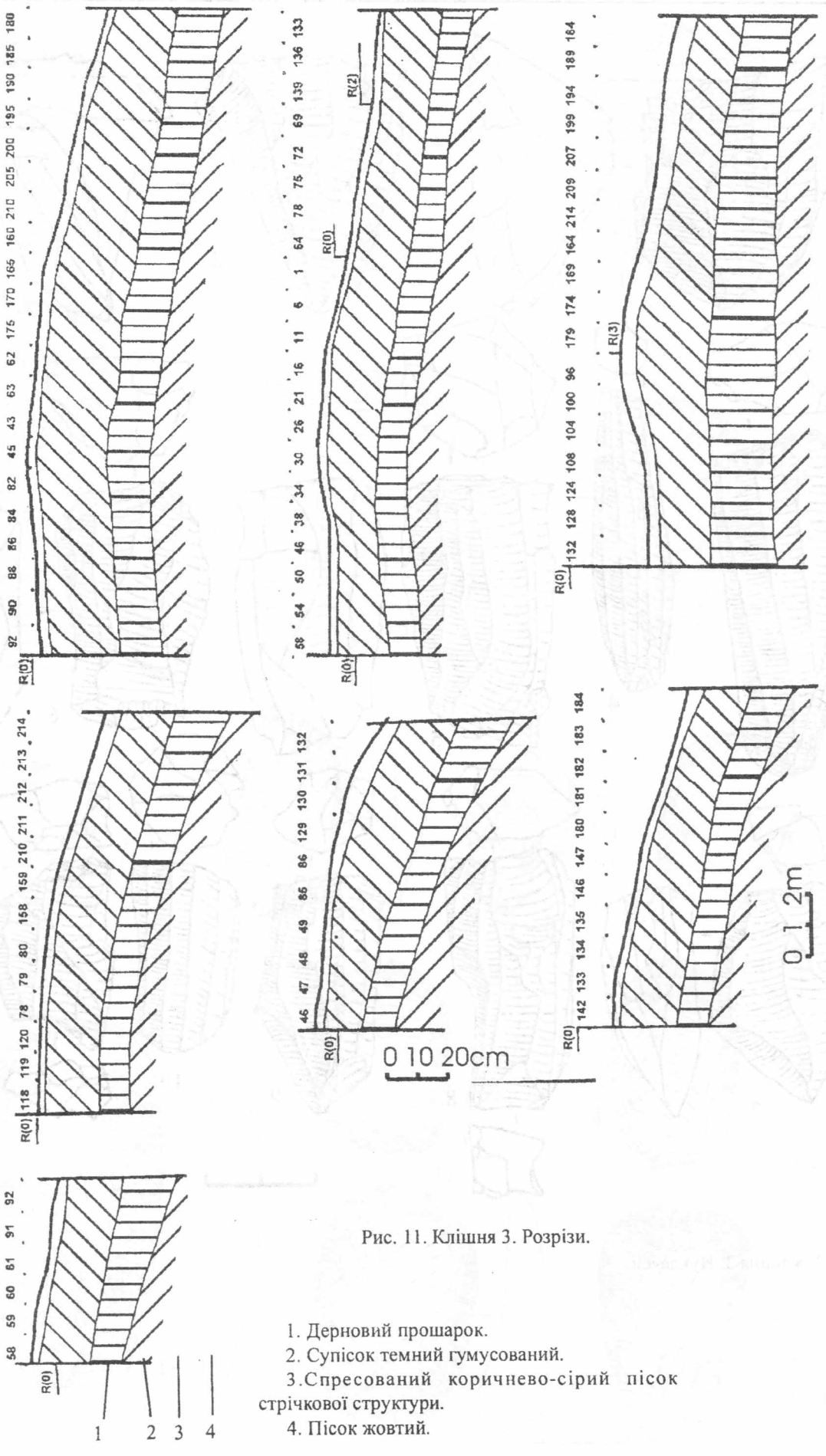

Рис. 11. Клішня 3. Розрізи.

1. Дерновий прошарок.
2. Супісок темний гумусований.
3. Спресований коричнево-сірий пісок стрічкової структури.
4. Пісок жовтий.

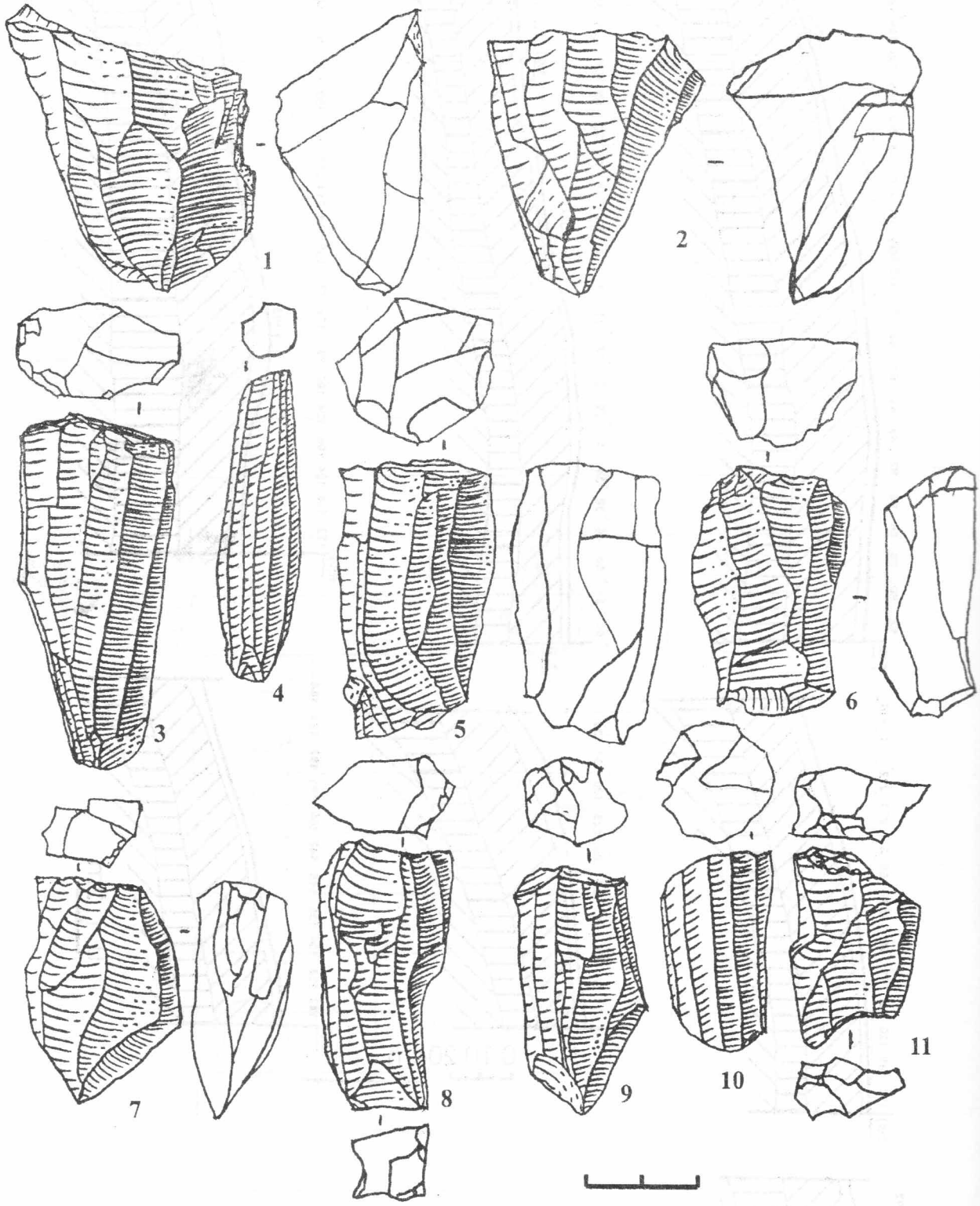

Рис. 12. Клішня 3. Нуклеуси.

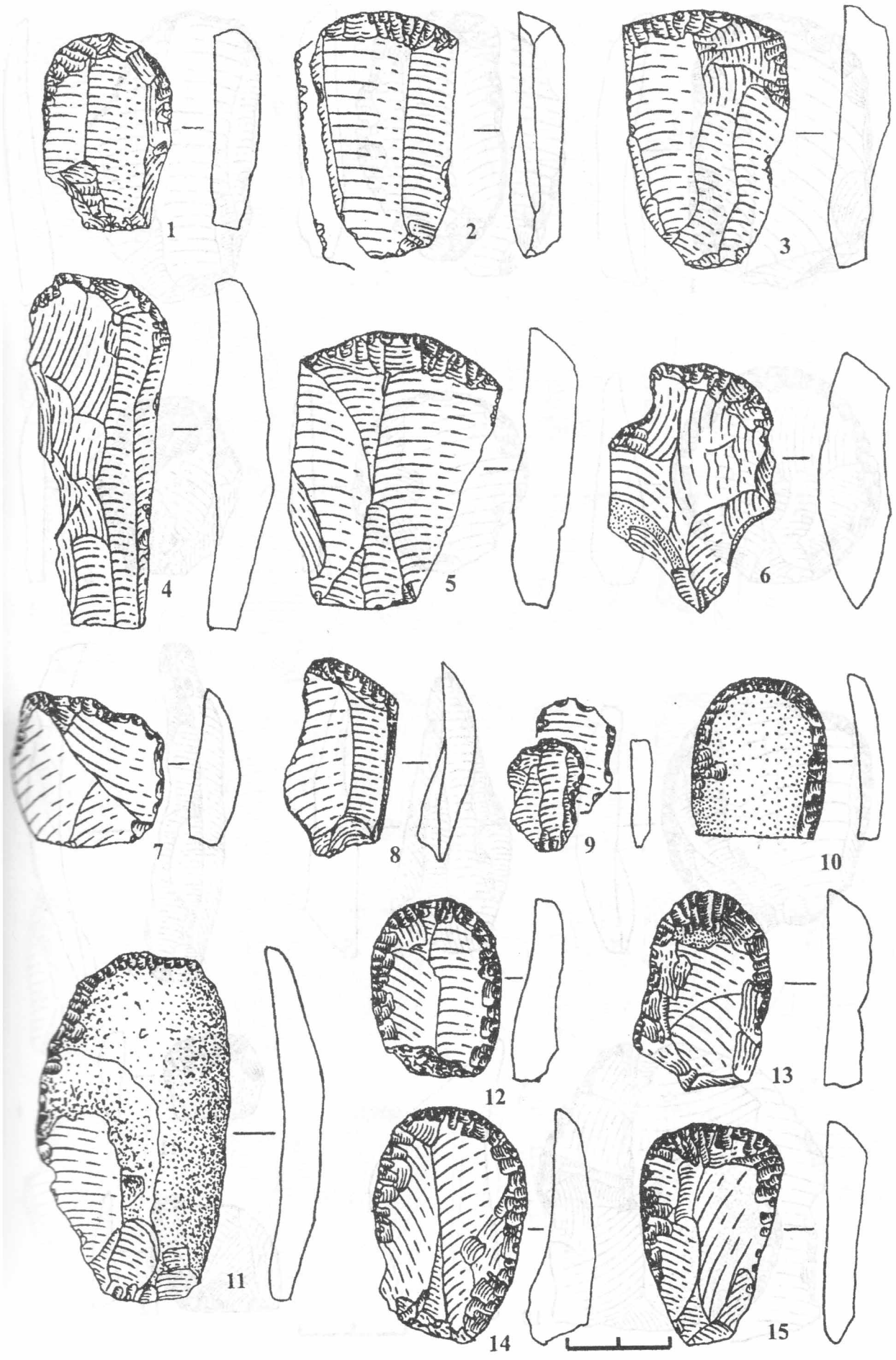

Рис. 13. Клішня 3. Скребки.

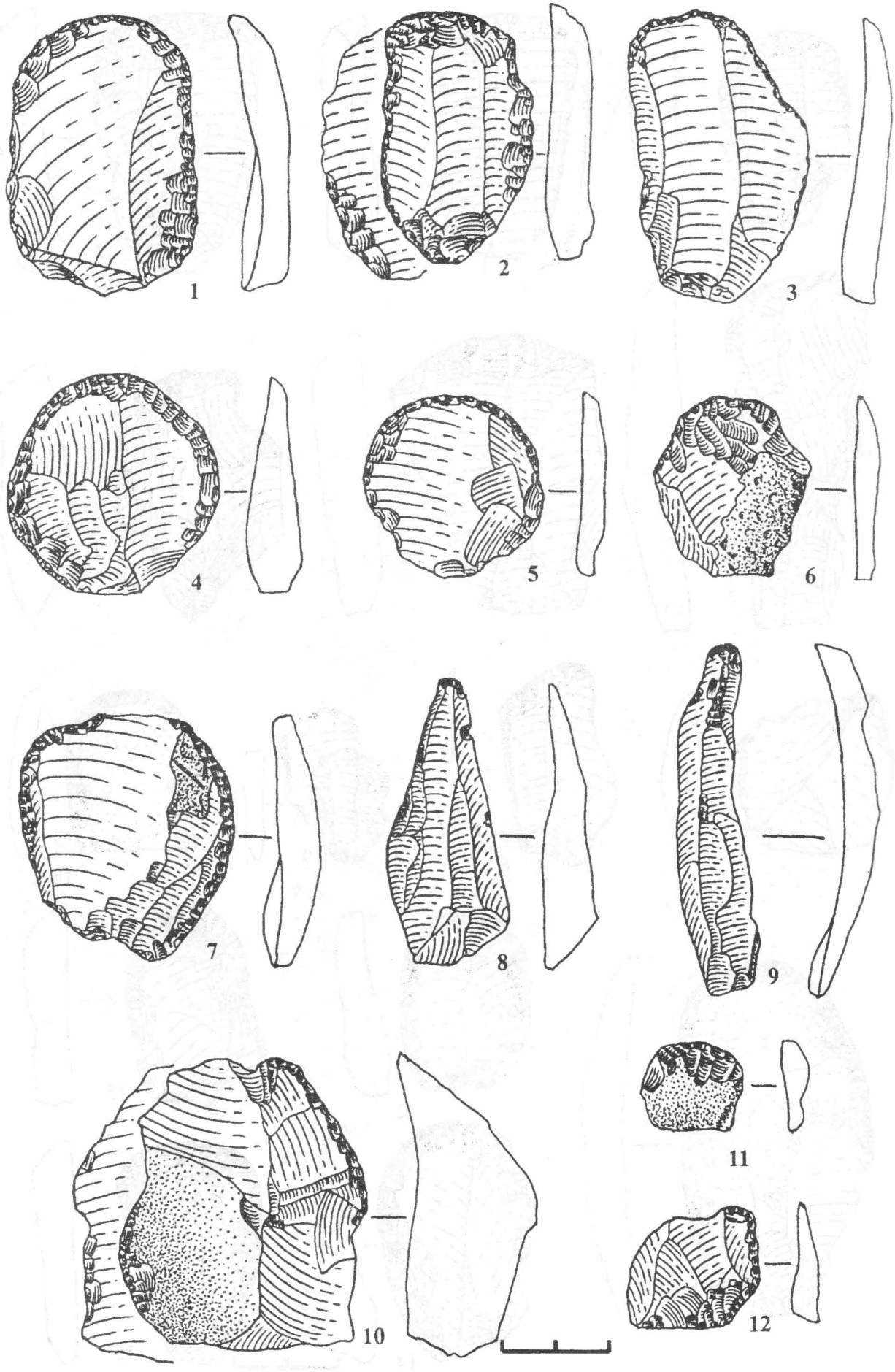

Рис. 14. Клішня 3. Скребки.

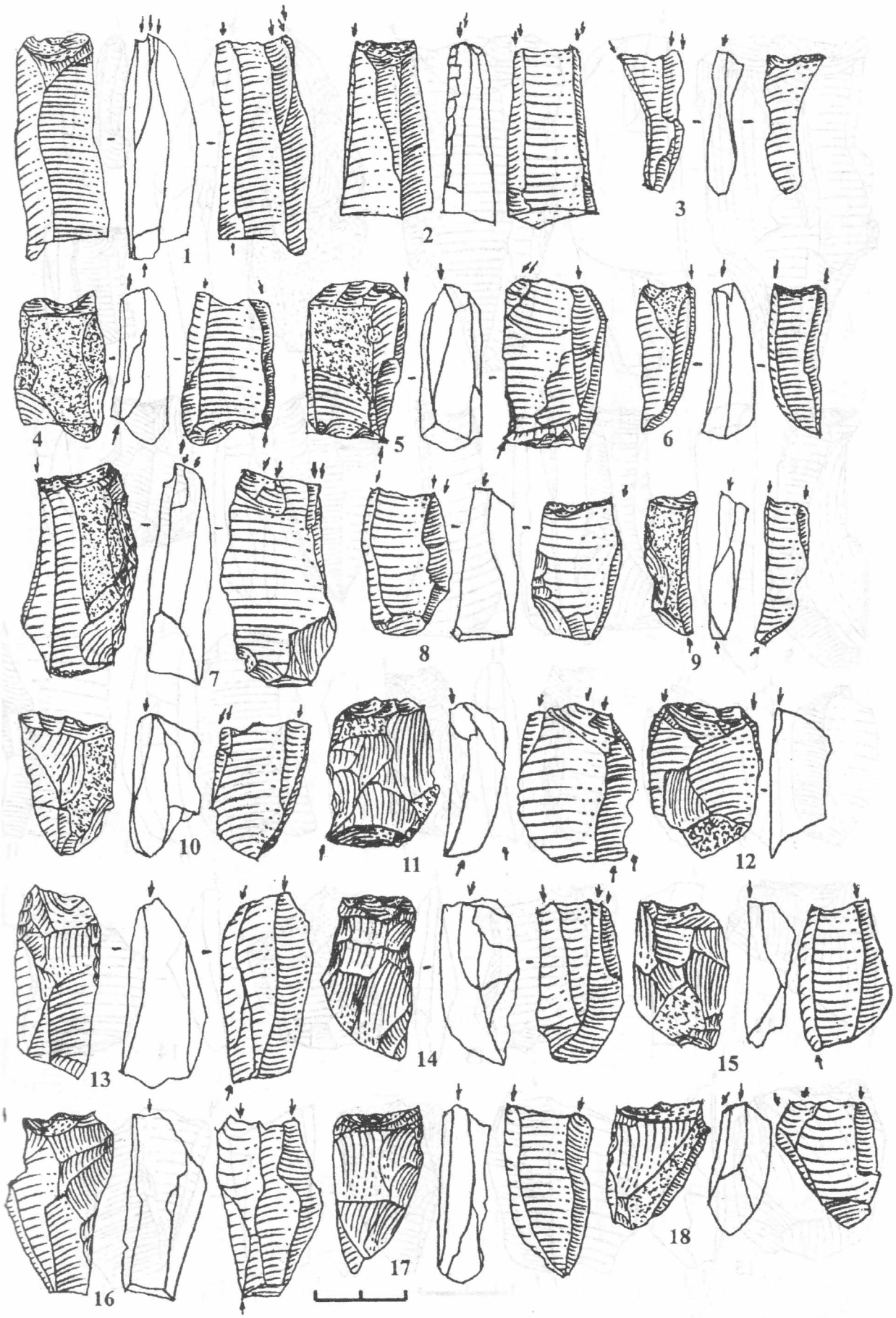

Рис. 15. Клішня 3. Різці-струги.

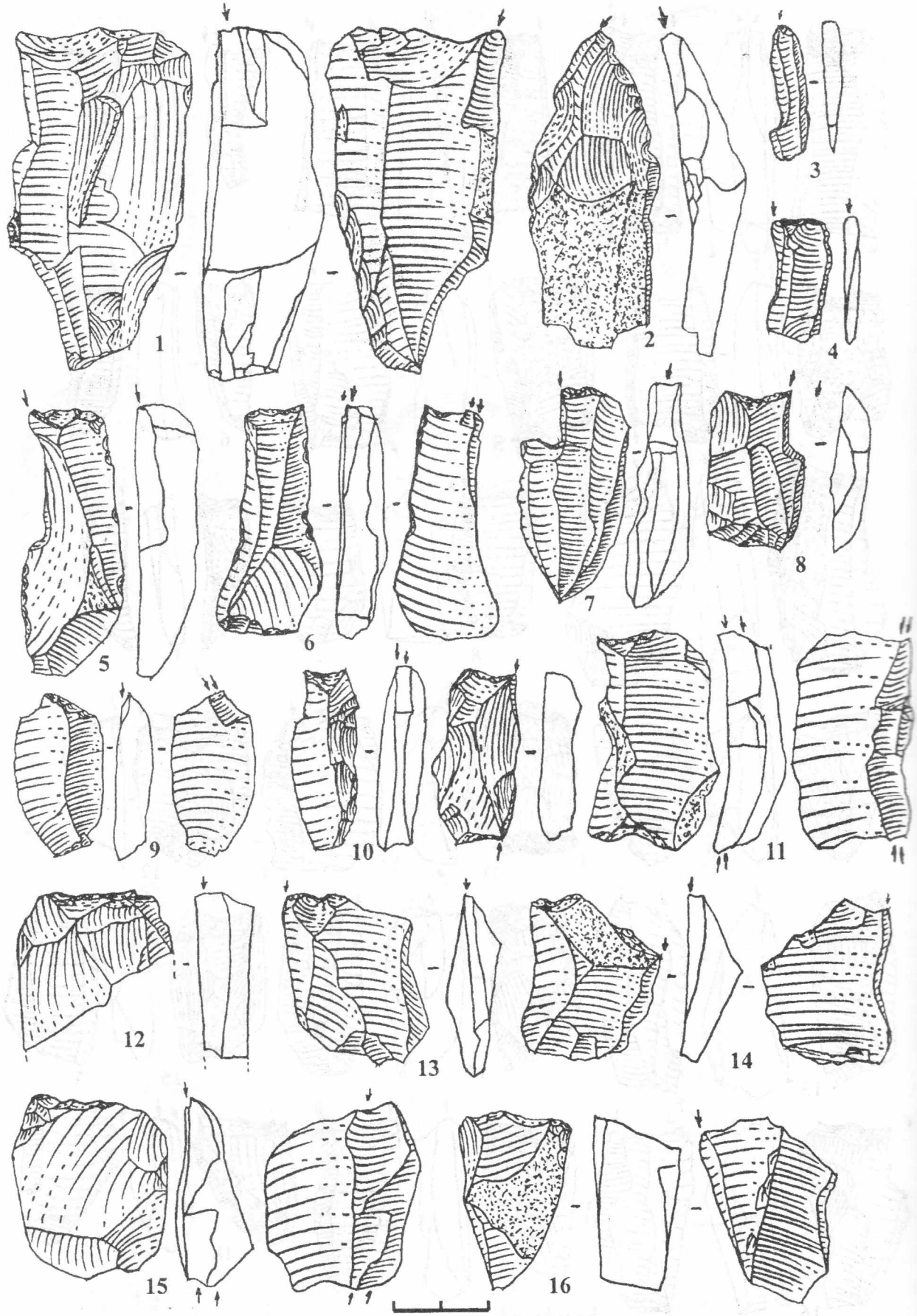

Рис. 16. Клішня 3. Різці.

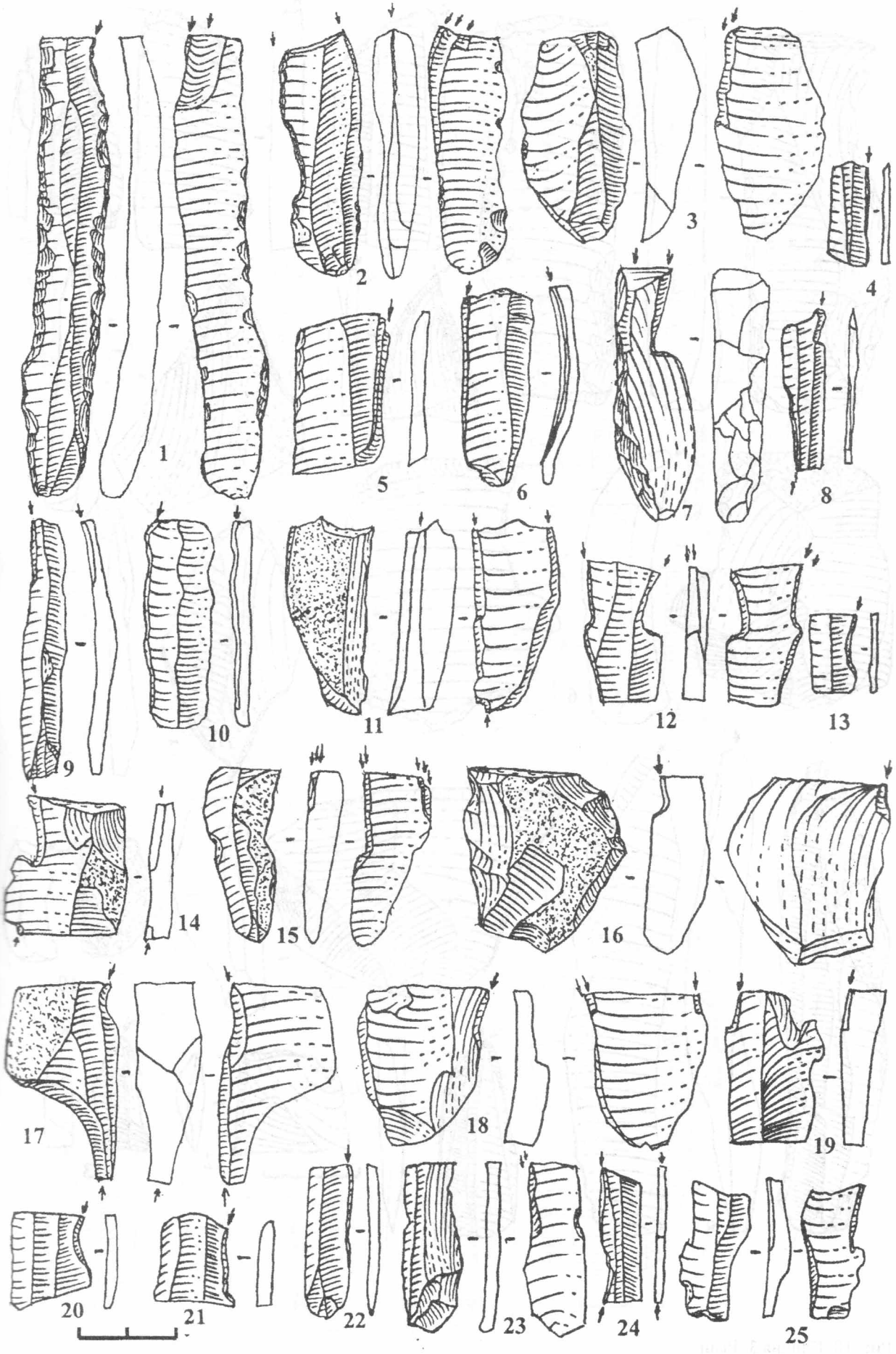

Рис. 17. Клішня 3. Різці.

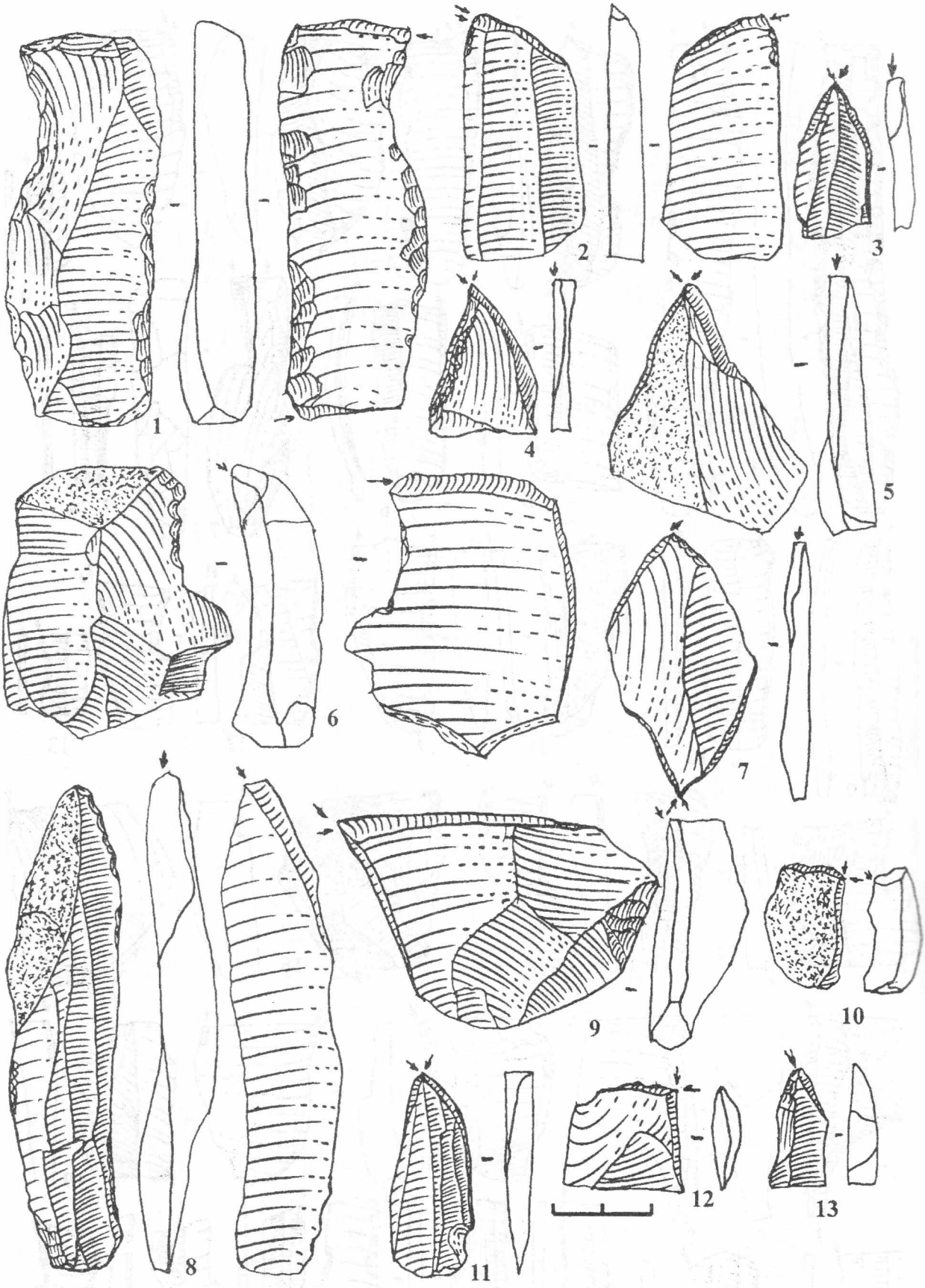

Рис. 18. Кліщня 3. Різці.

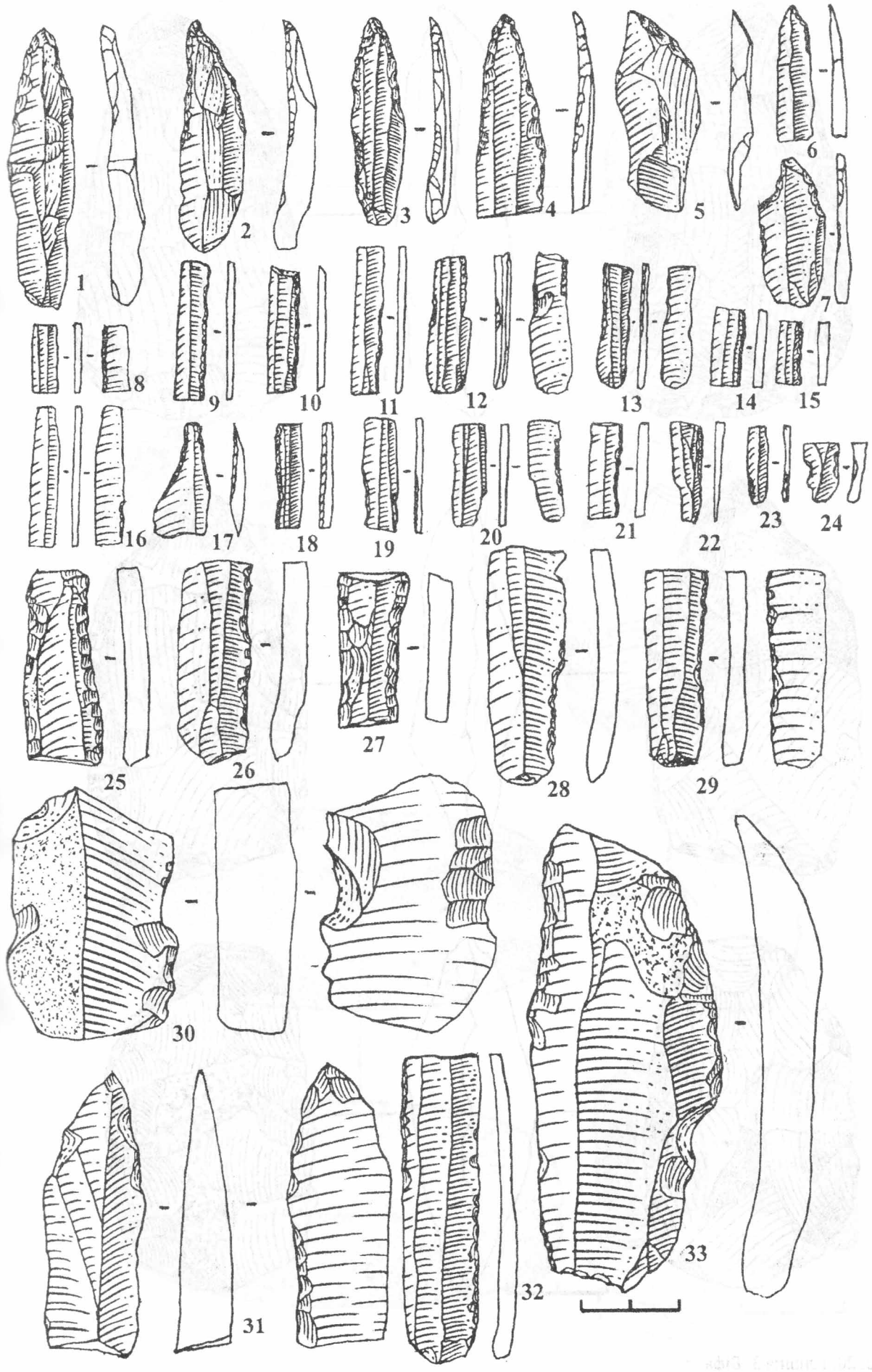

Рис. 19. Клішня 3. Вістря. Свердла. Пластини з ретушшю.

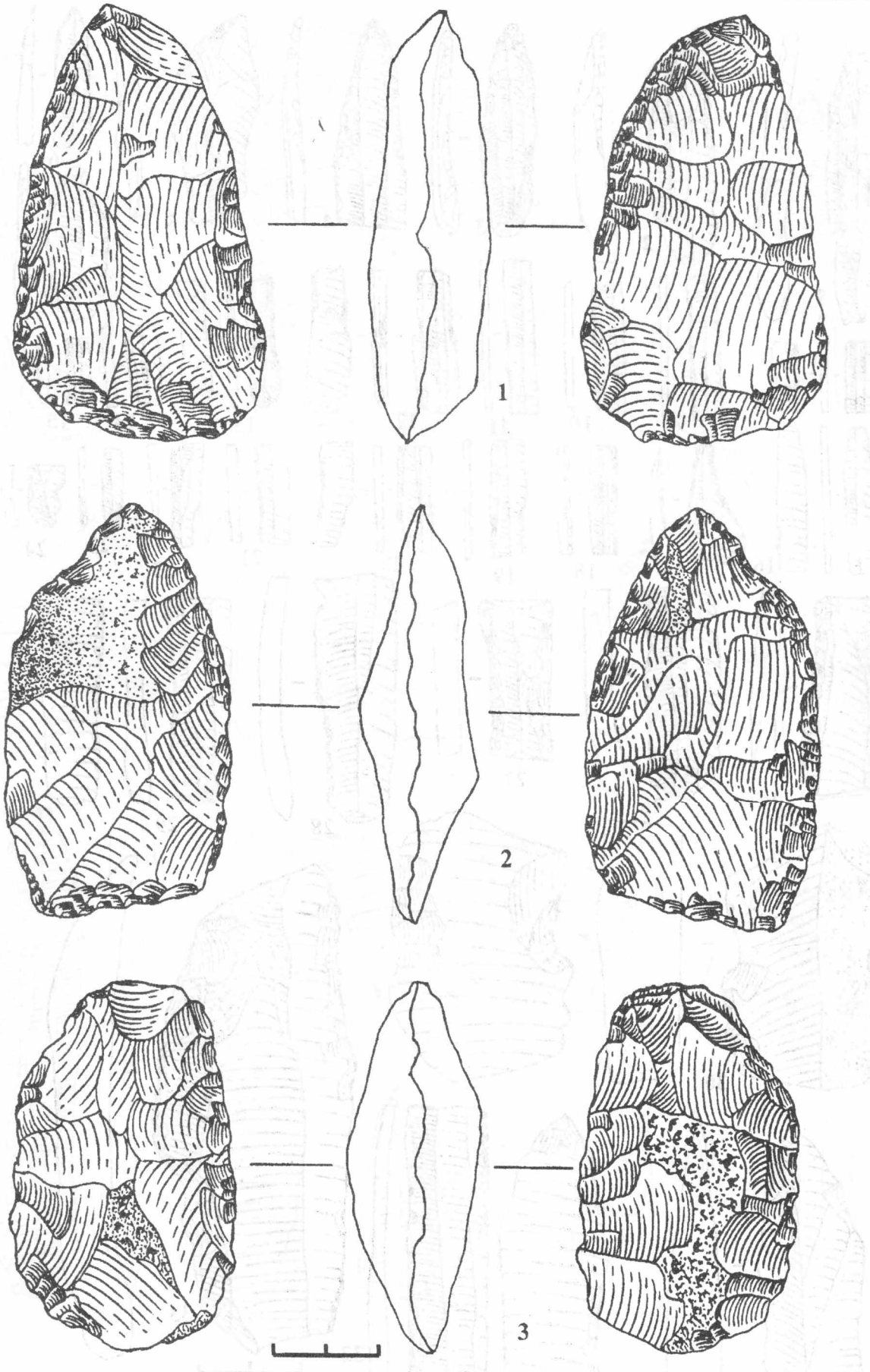

Рис. 20. Клішня 3. Біфаси.

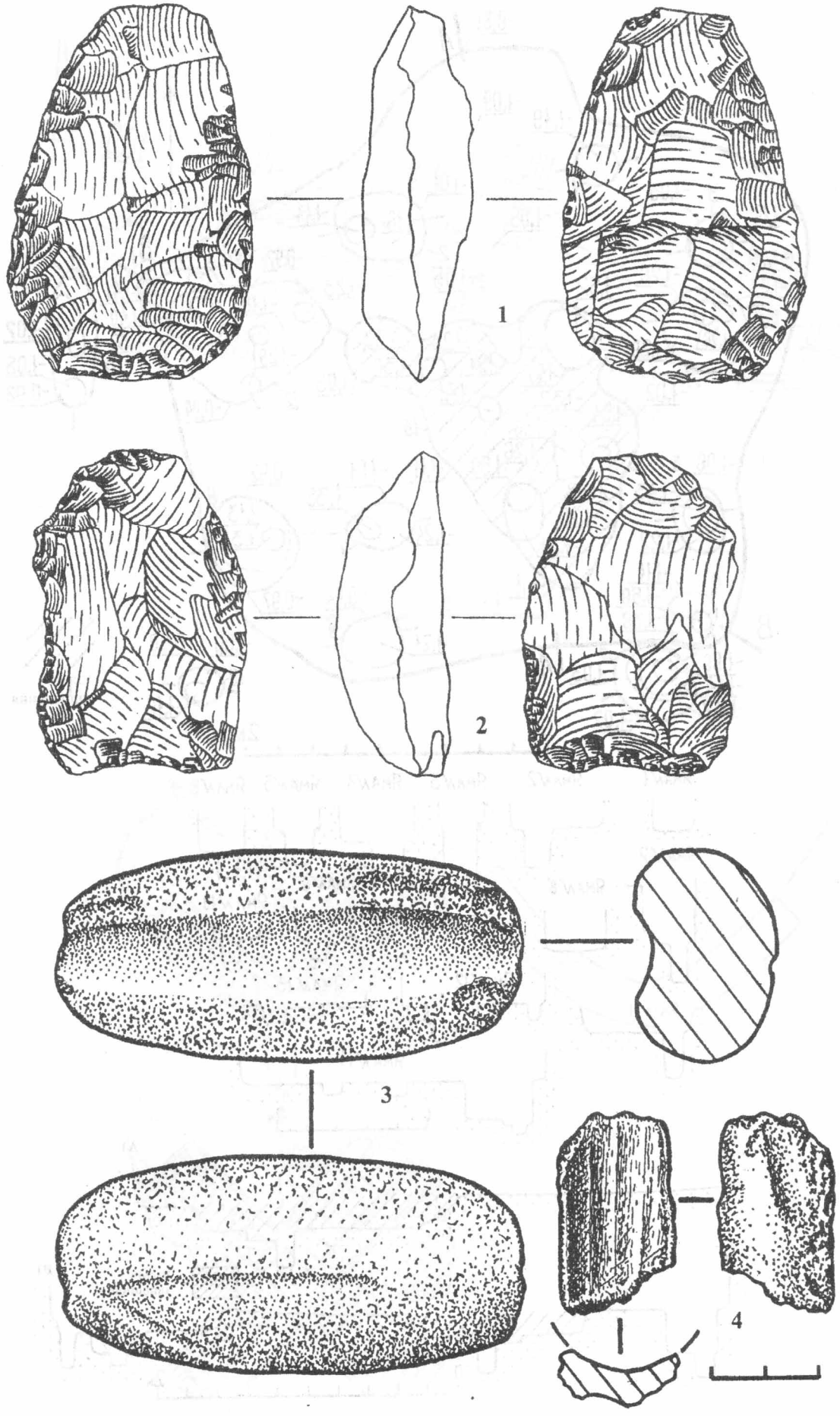

Рис. 21. Клішня 3. Біфаси. Абразив. Тесло.

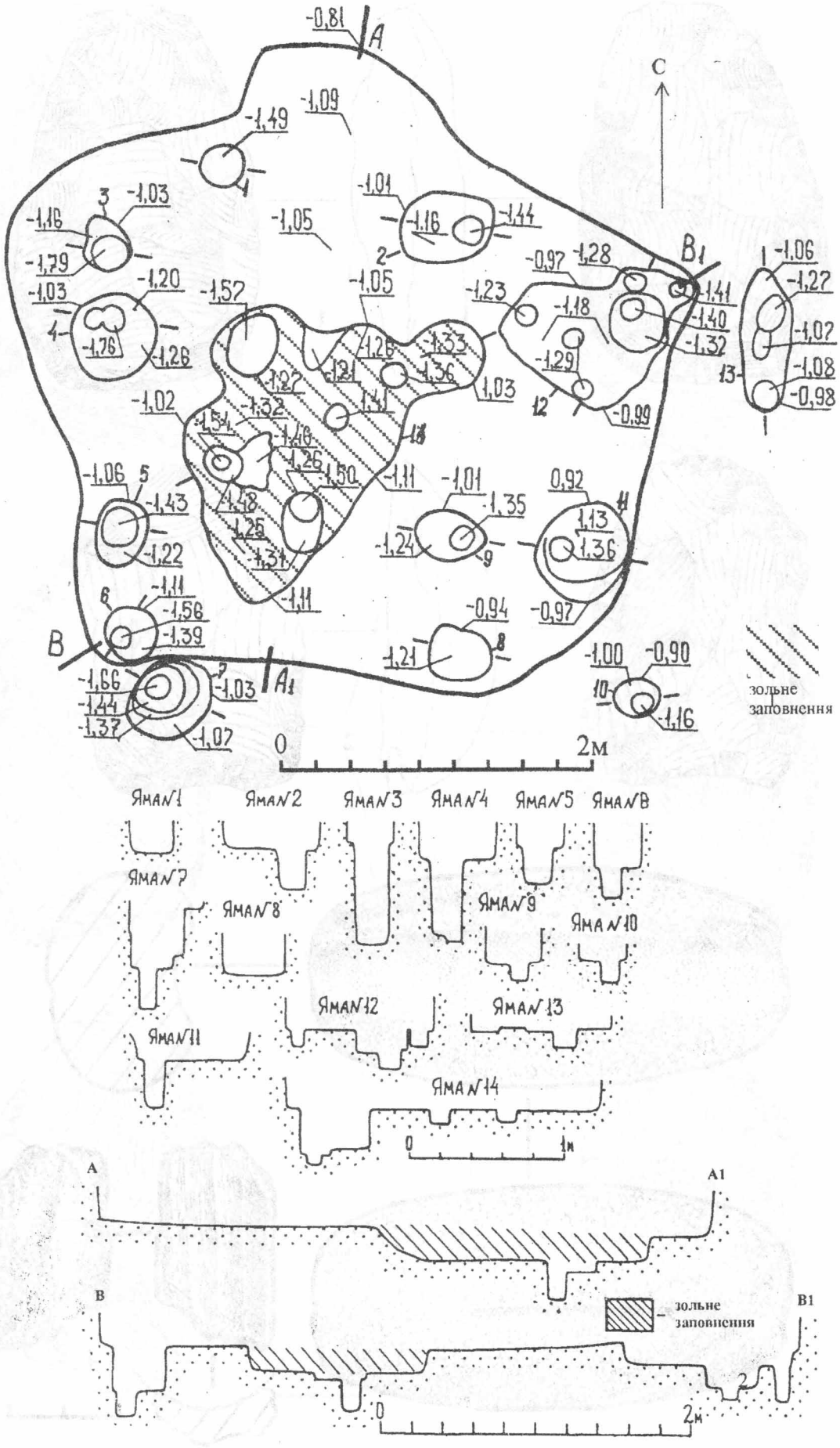

Рис. 22. Клішня 3. Житло. 1. План житла. 2. Розрізи.

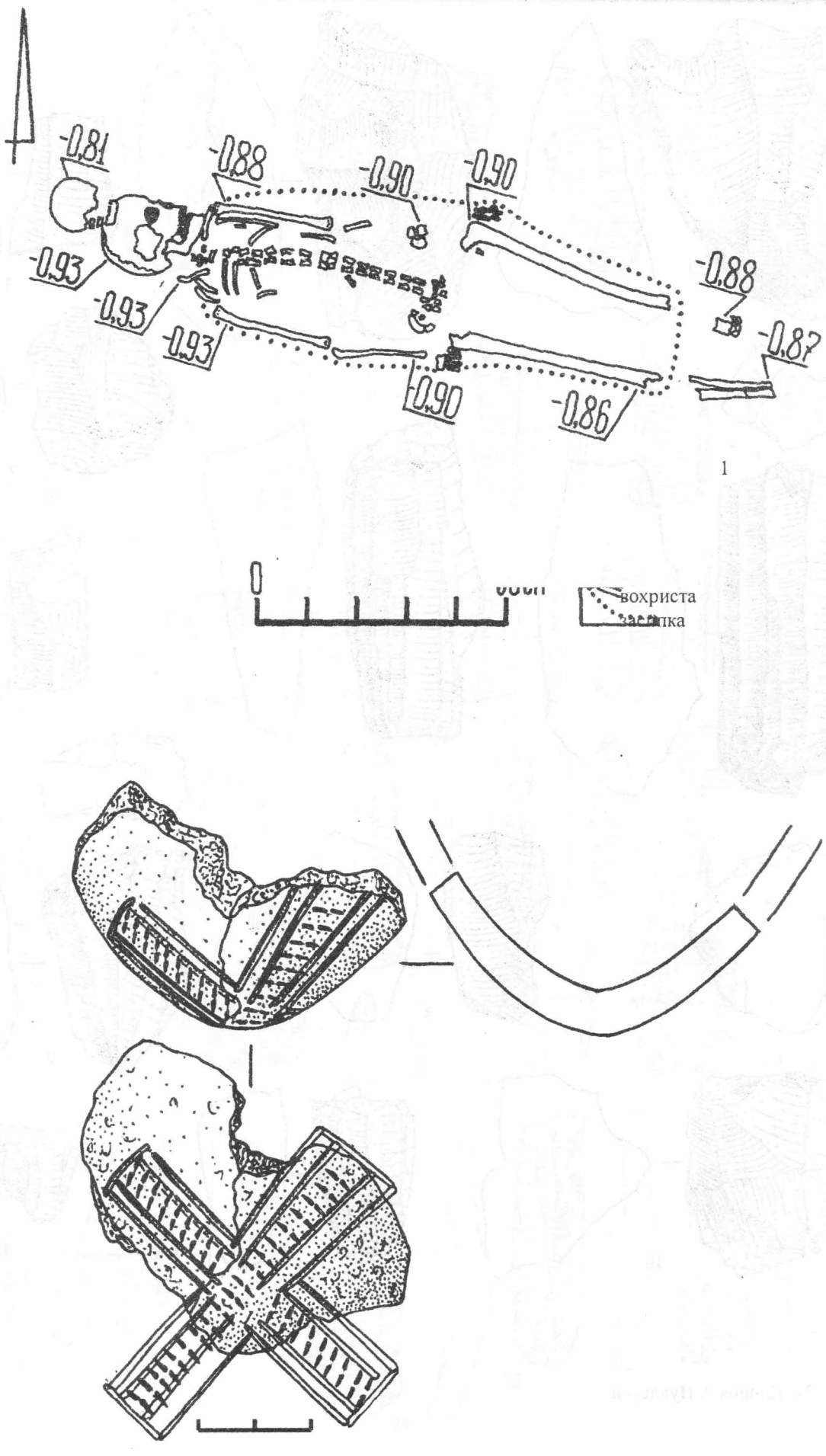

Рис. 23. Клішня 3. 1. Поховання 1. 2. Днище горщика.

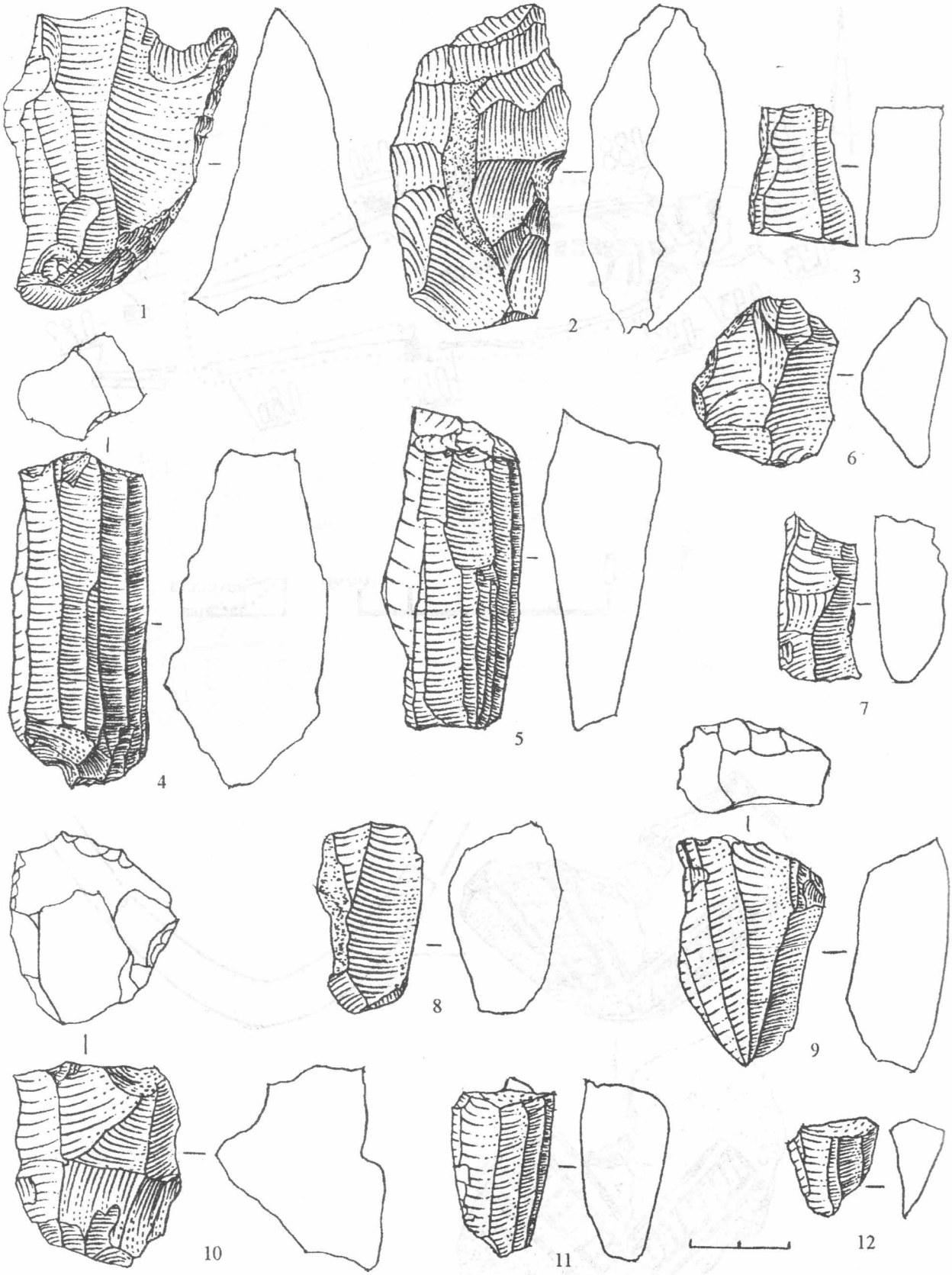

Рис. 24. Клішня 2. Нуклеуси.

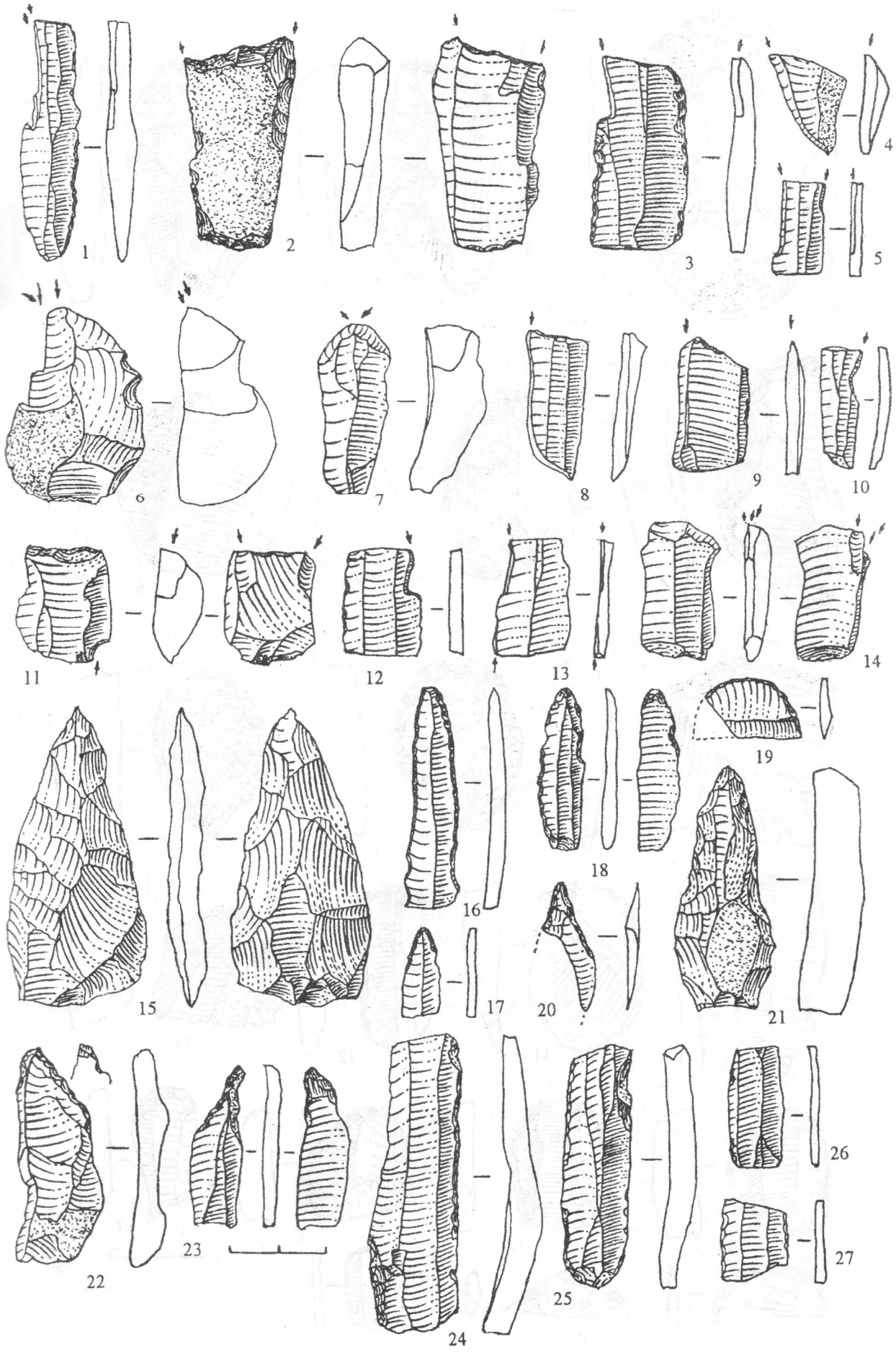

Рис. 25. Клішня 2. Вироби із вторинною обробкою.

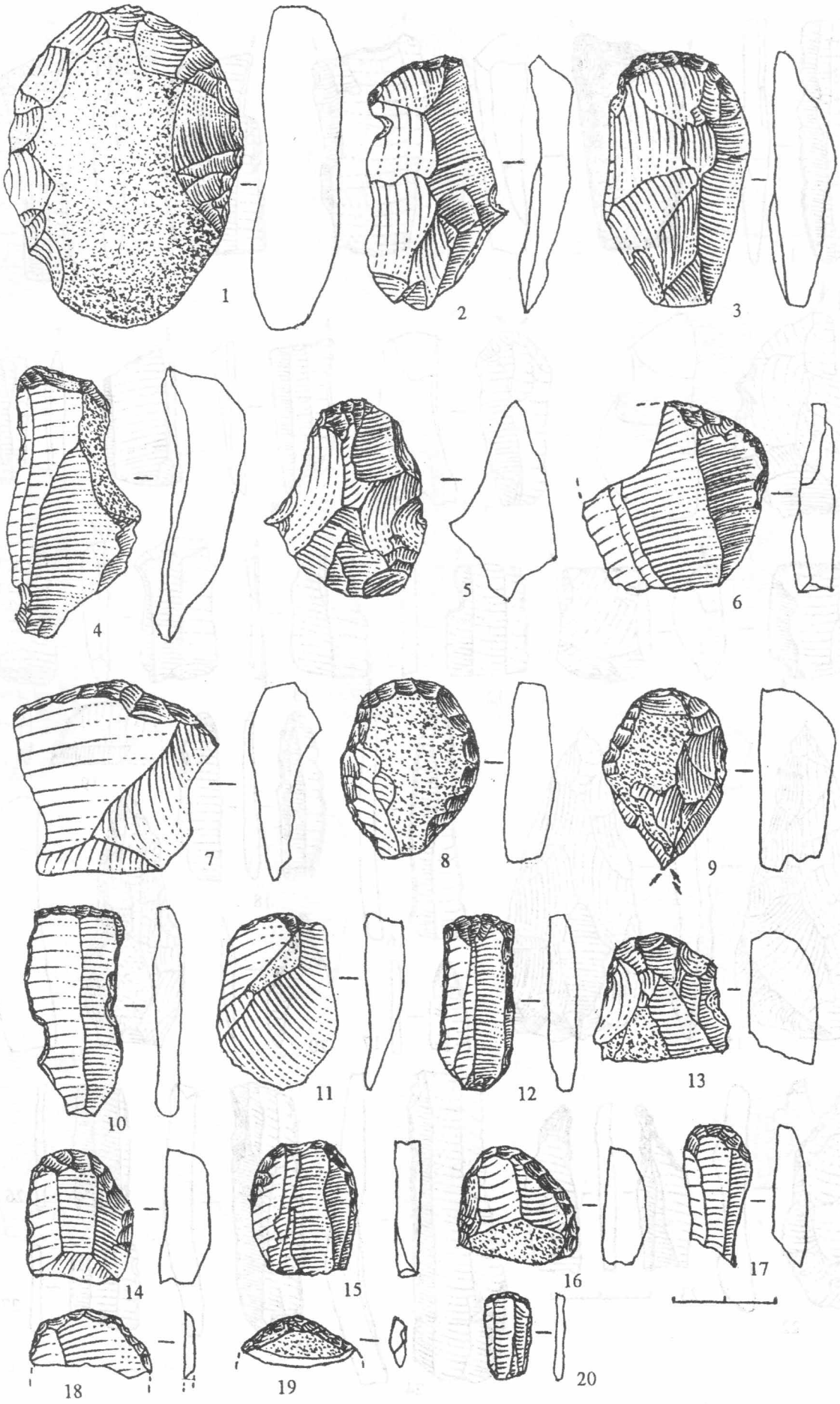

Рис. 26. Клішня 2. Скребки.

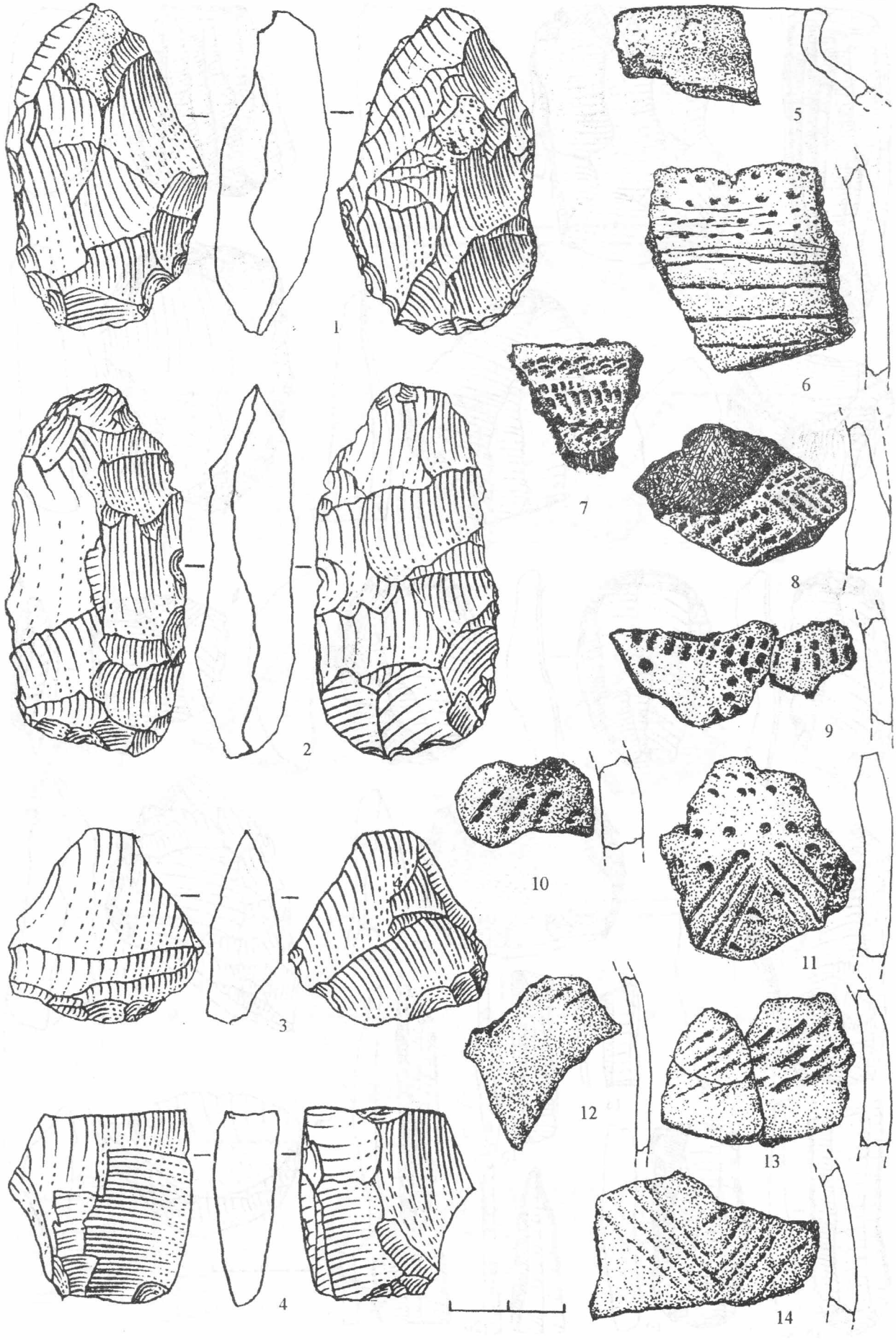

Рис. 27. Клішня 2. 1-4. Біфаси. 5-14. Кераміка.

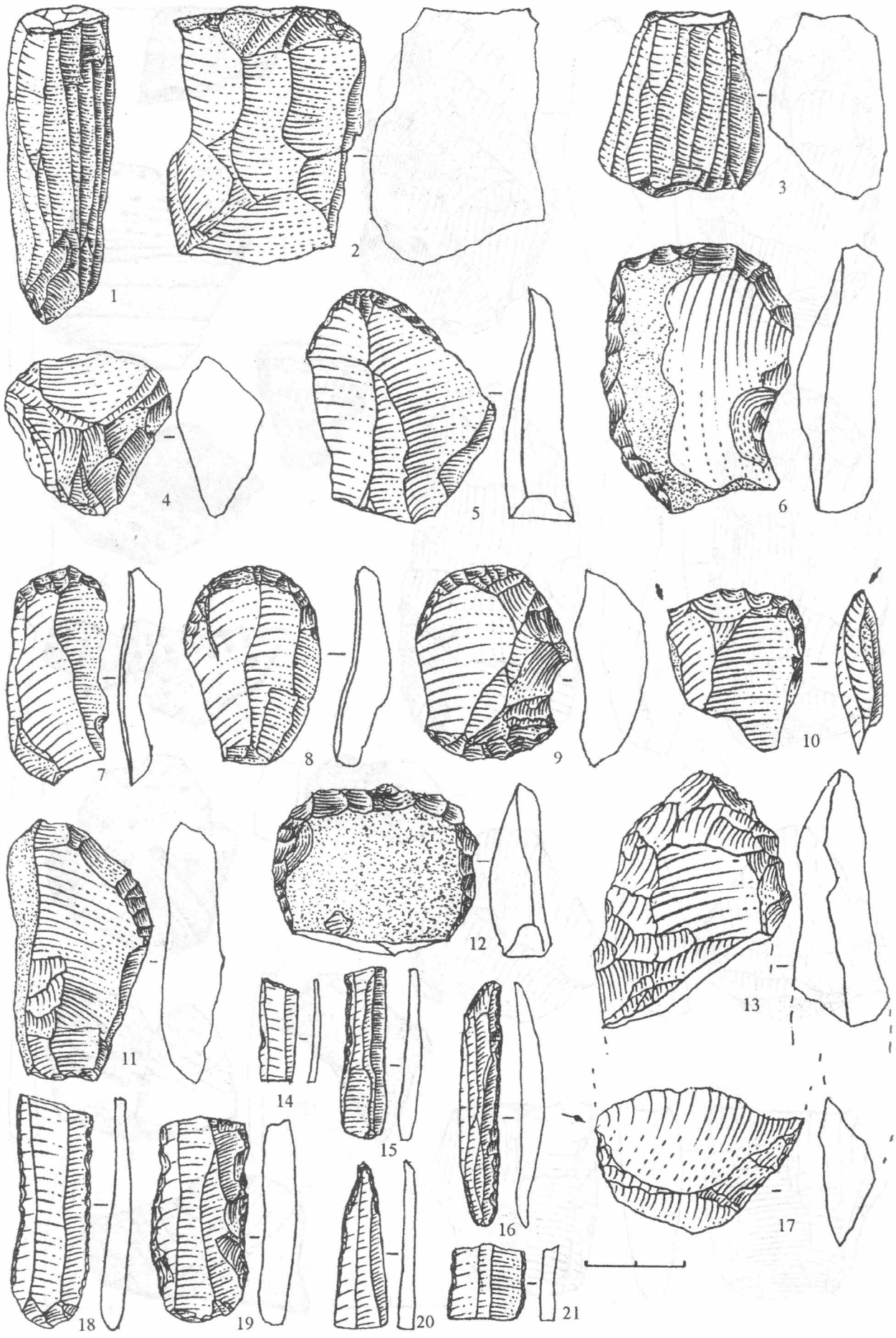

Рис. 28. Кайдащино 8. Кременеві вироби.

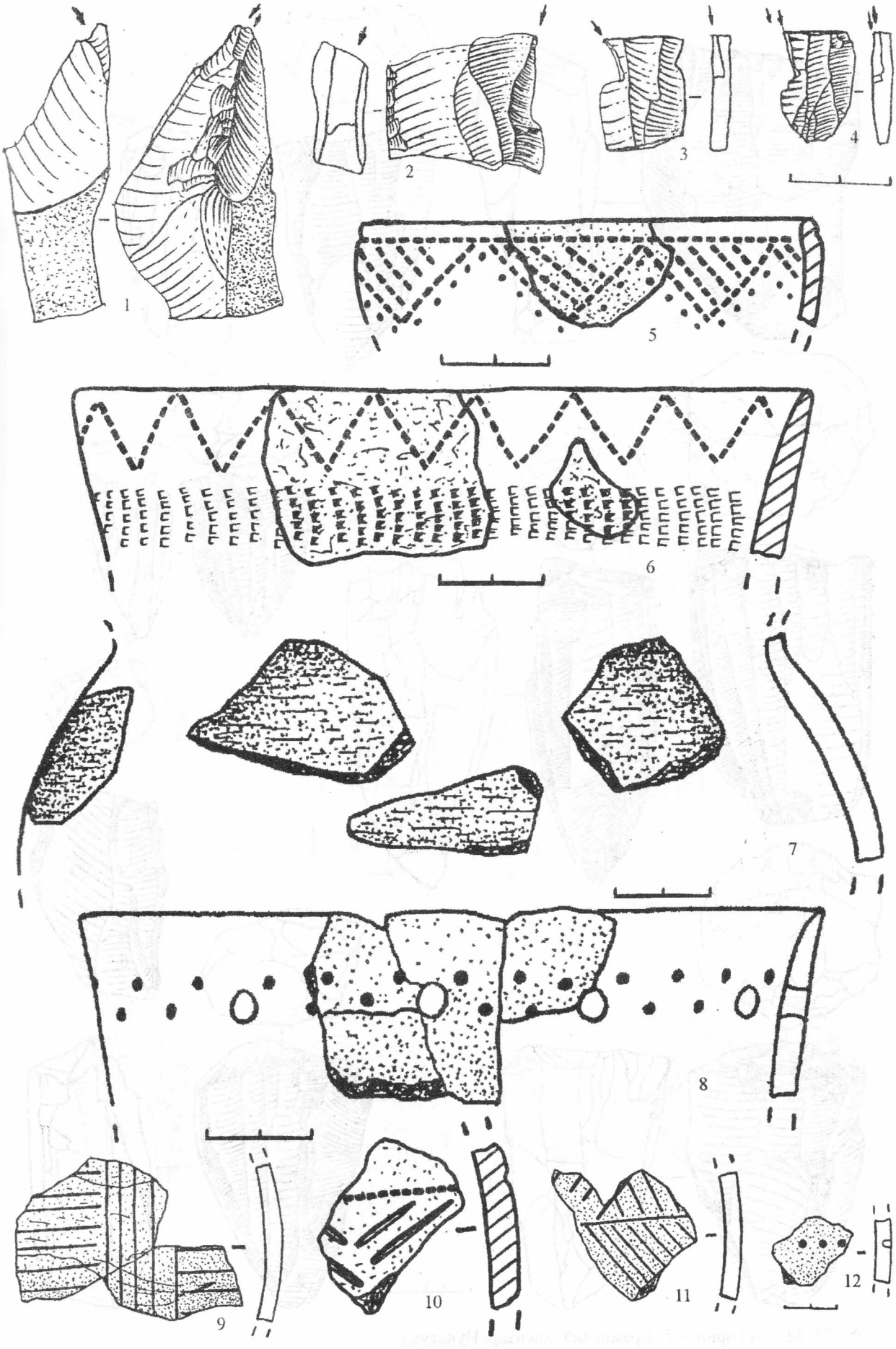

Рис. 29. Кайдащино 8. 1-4. Кременеві вироби. 5-12. Кераміка.

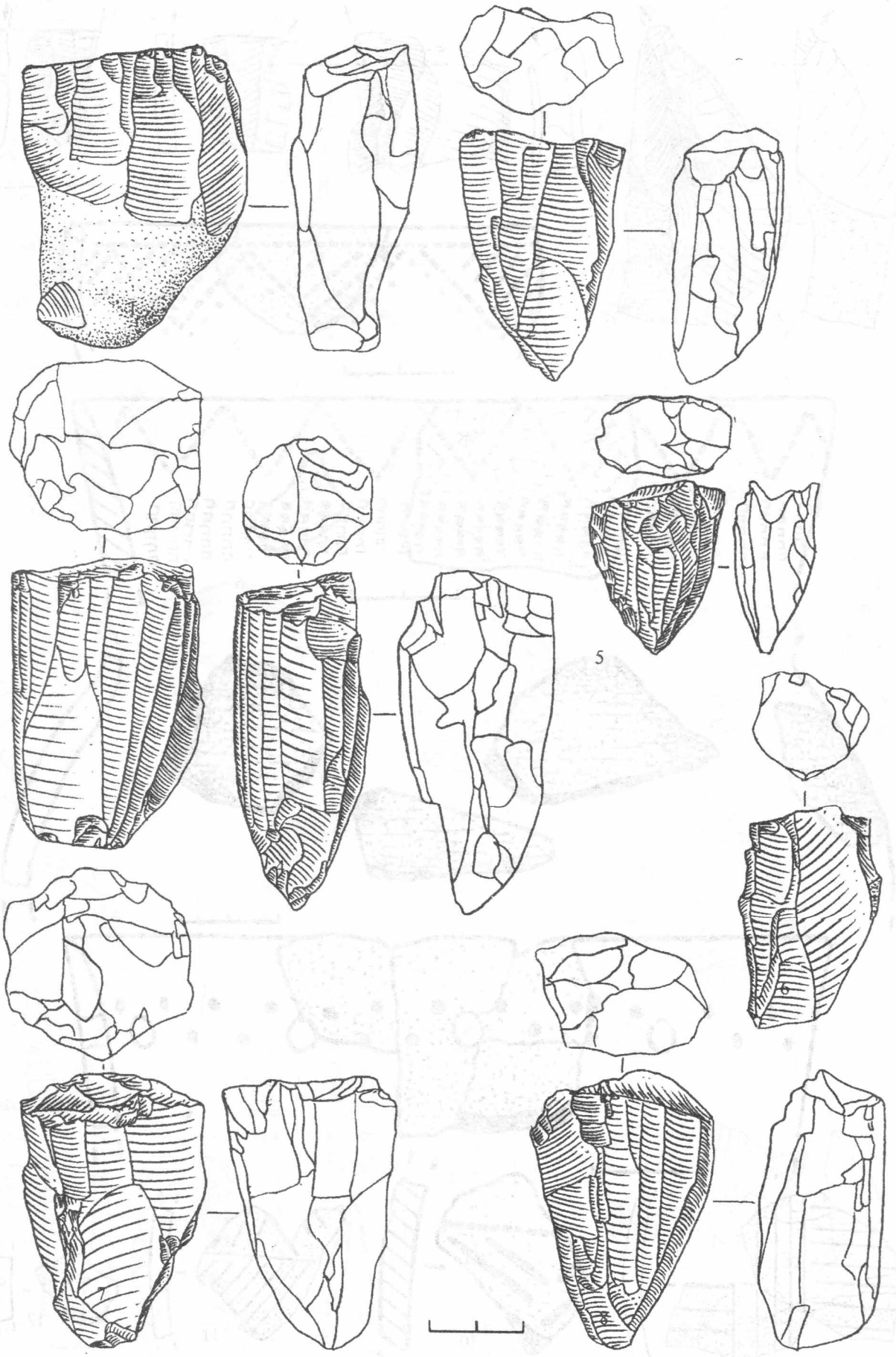

Рис. 30. Зелена Горниця 5. Кремневий інвентар. Нуклеуси.

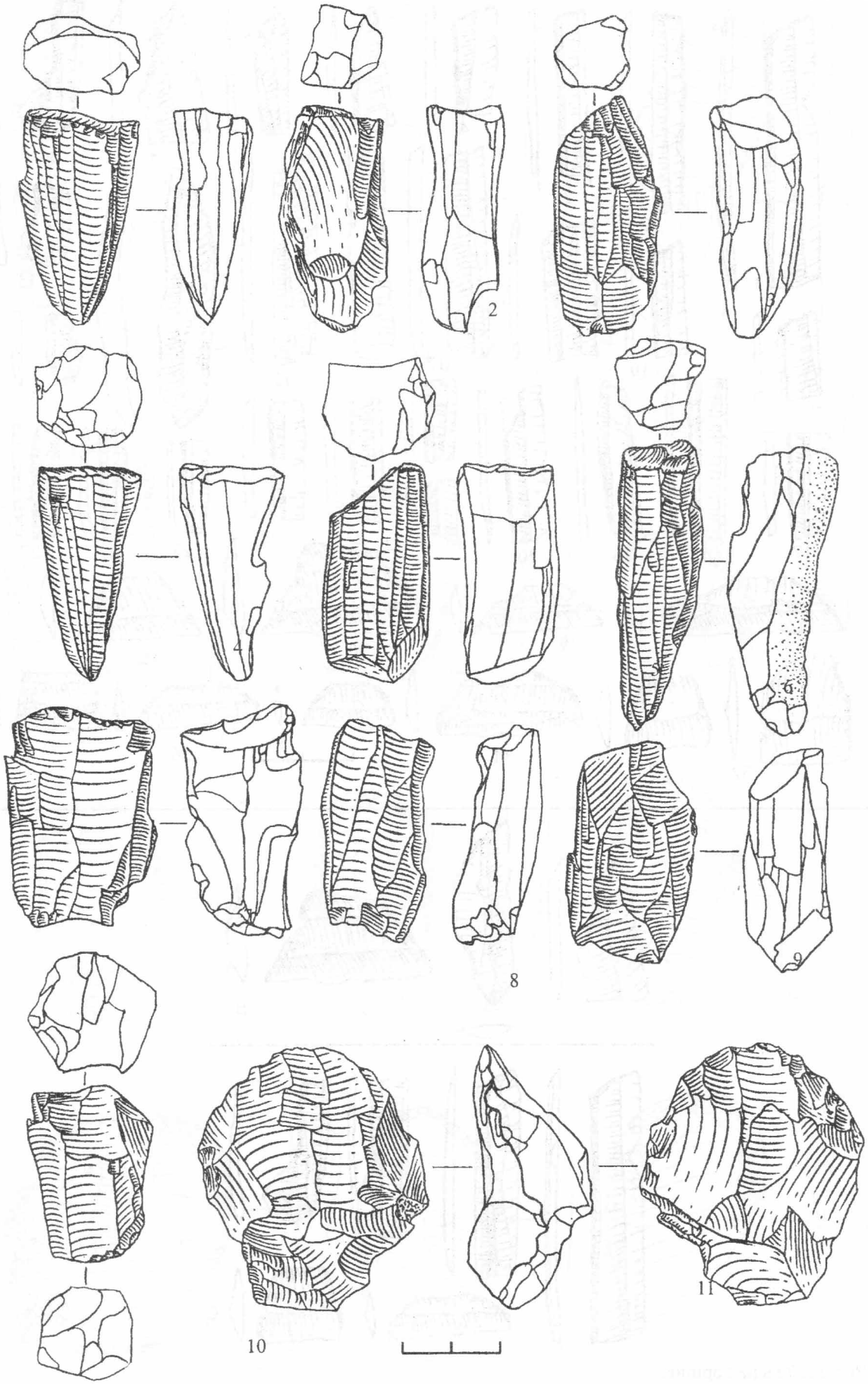
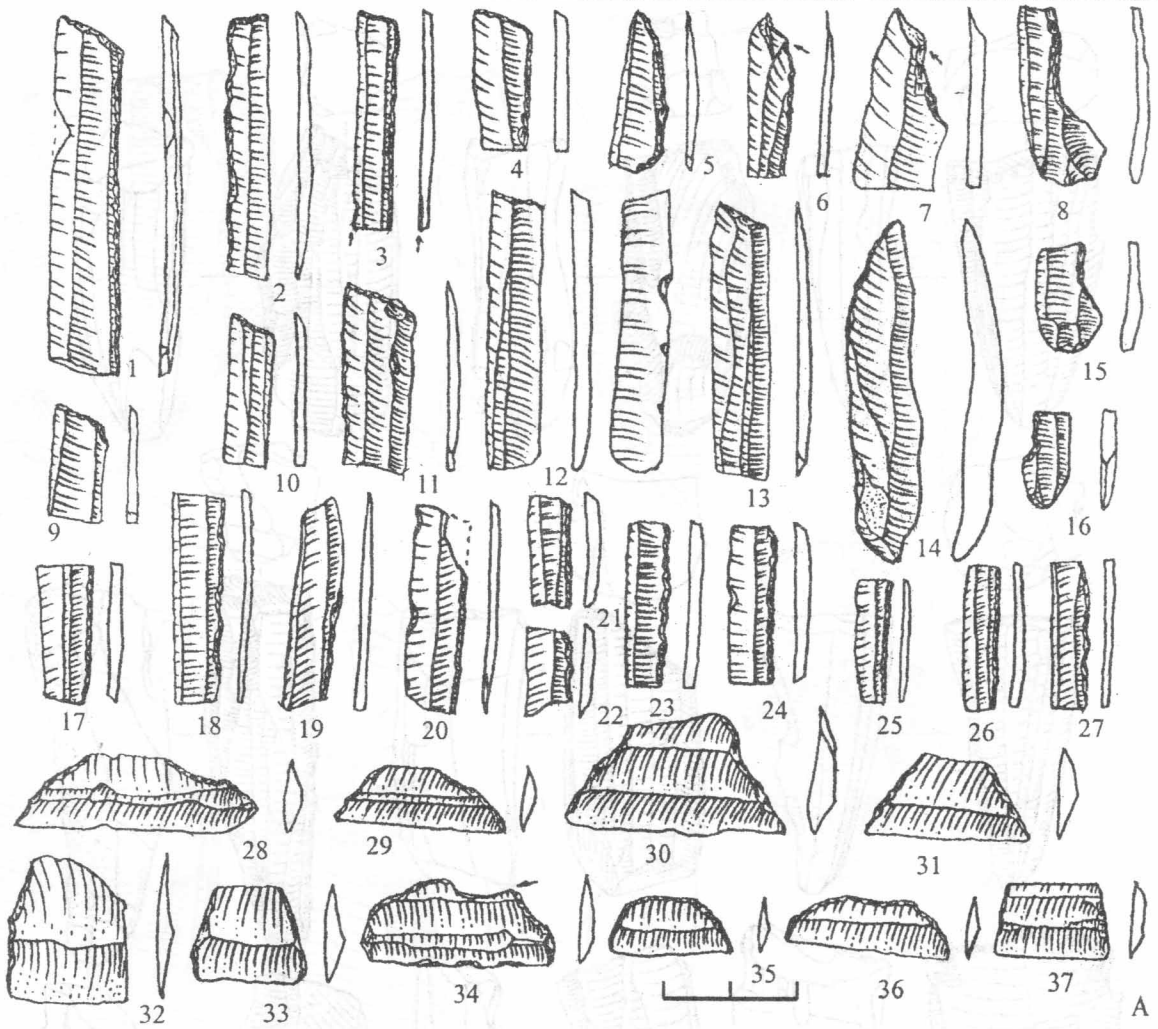
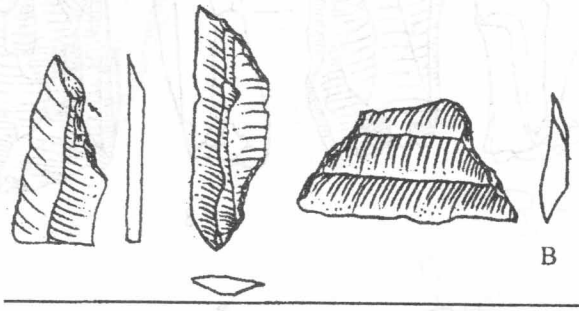

Рис. 31. Зелена Горниця 5. Кремневий інвентар. Нуклеуси.

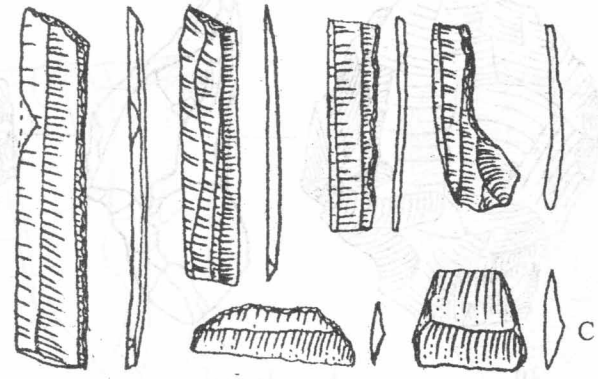

Рис. 32. Зелена Горниця 5.
A. Кремневий інвентар. Вістря. Платівки з притупленими краями. Геометричні мікроліти.
B. Вироби, пов'язані з використанням мікрорізцевої або псевдомікрорізцевої техніки.
C. Вироби, не пов'язані з використанням мікрорізцевої або псевдомікрорізцевої техніки.

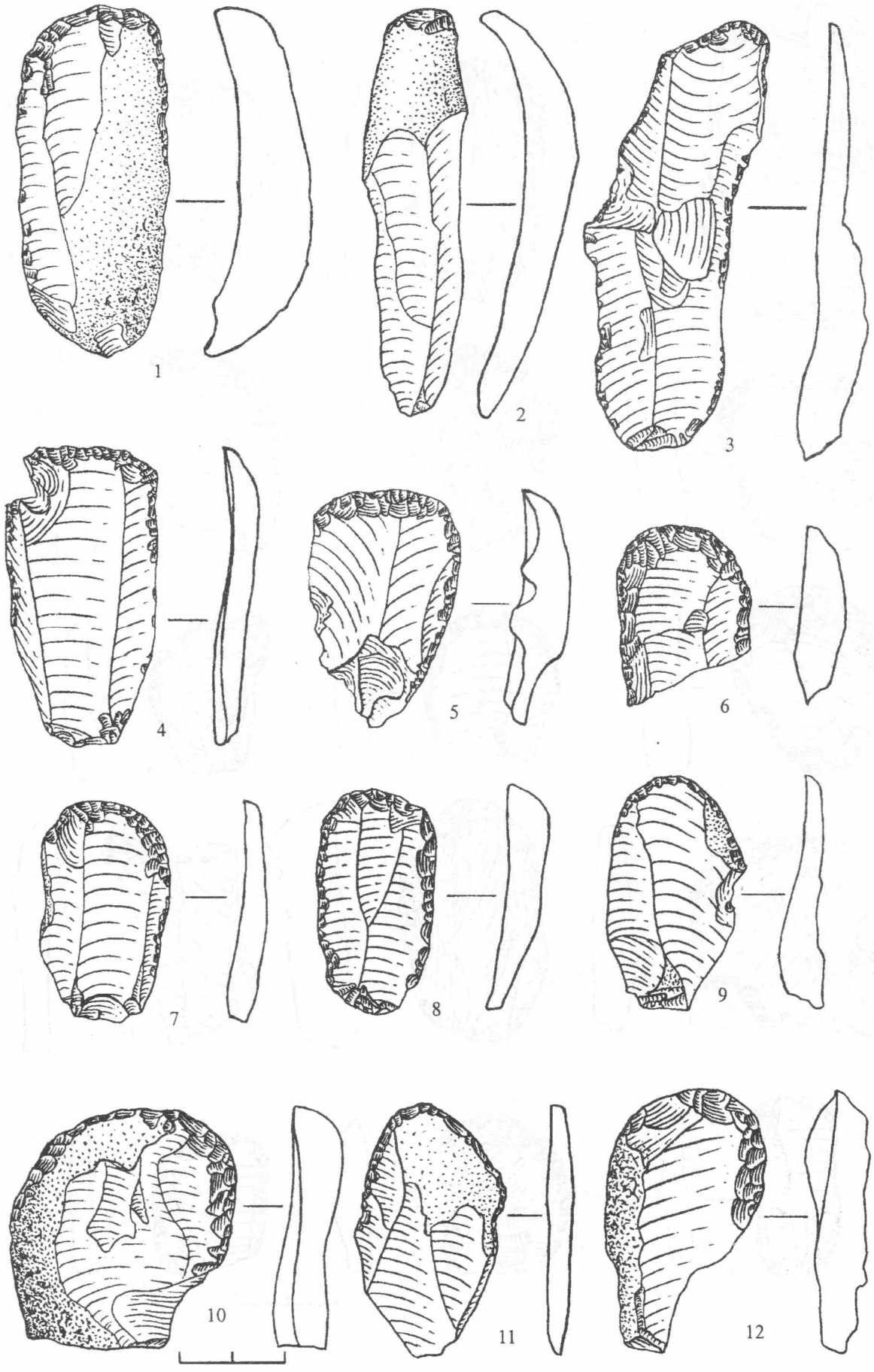

Рис. 33. Зелена Горниця 5. Кремневий інвентар. Скребки.

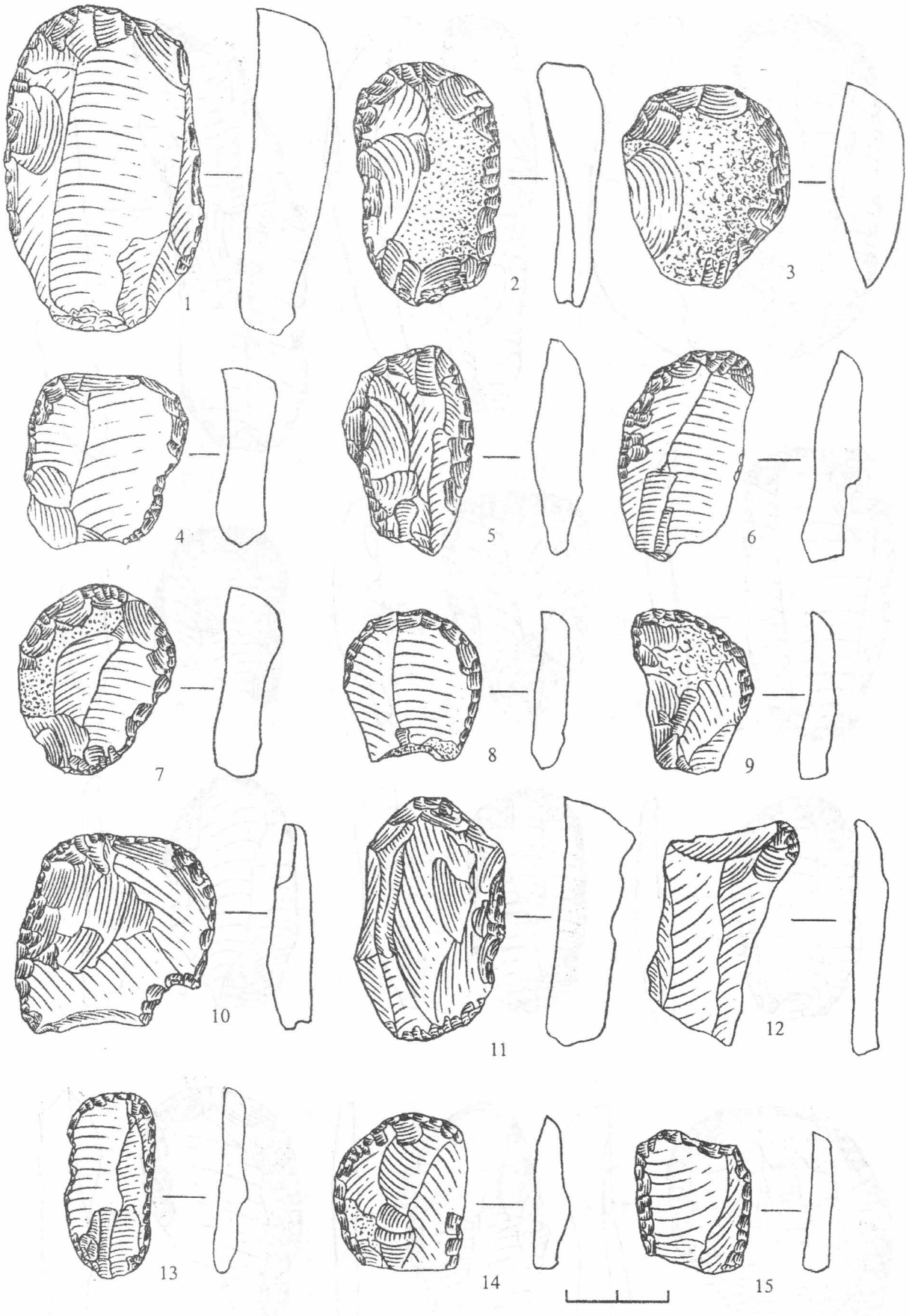

Рис. 34. Зелена Горниця 5. Кремневий інвентар. Скребки.

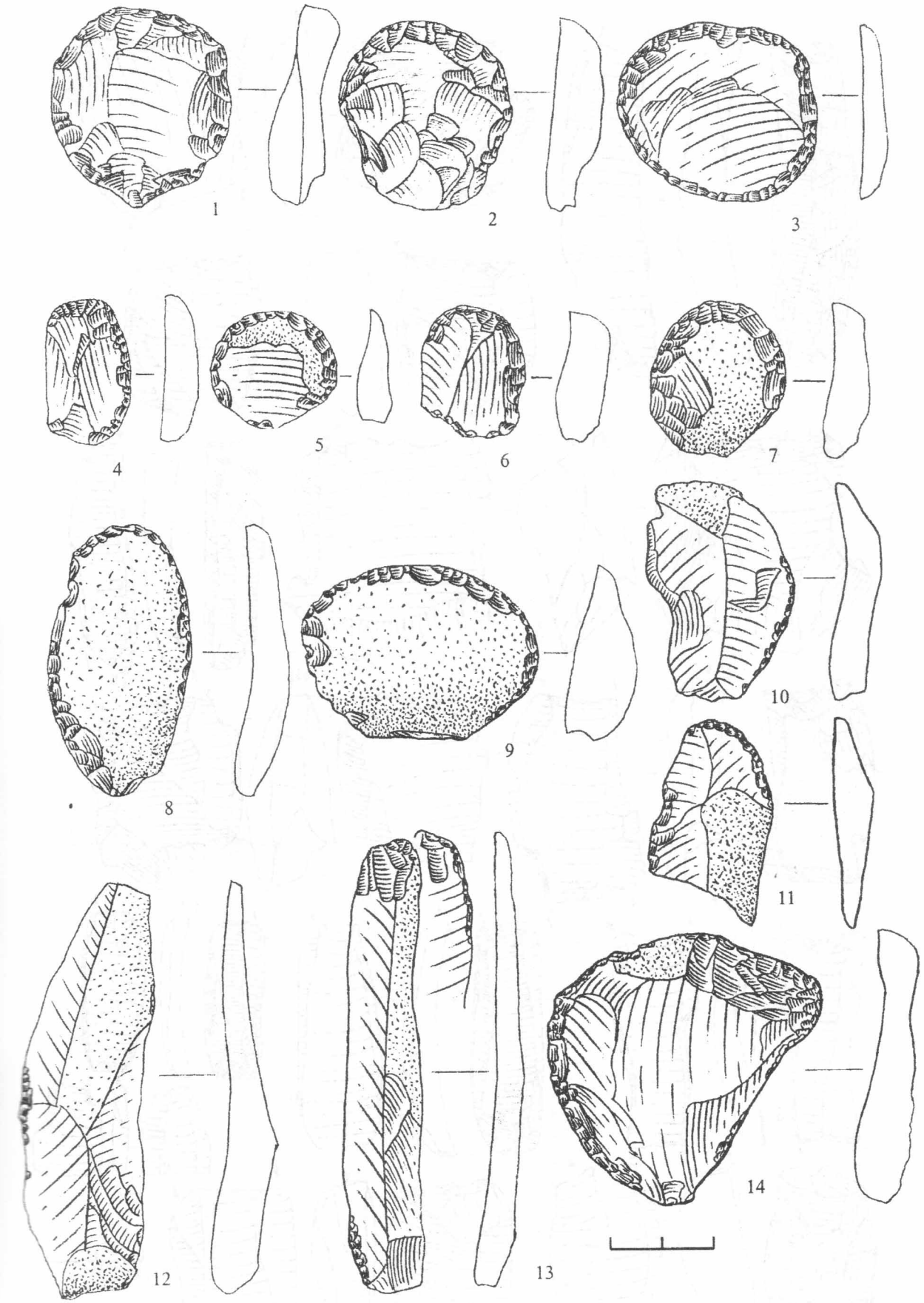

Рис. 35. Зелена Горниця 5. Кремневий інвентар. Скребки.

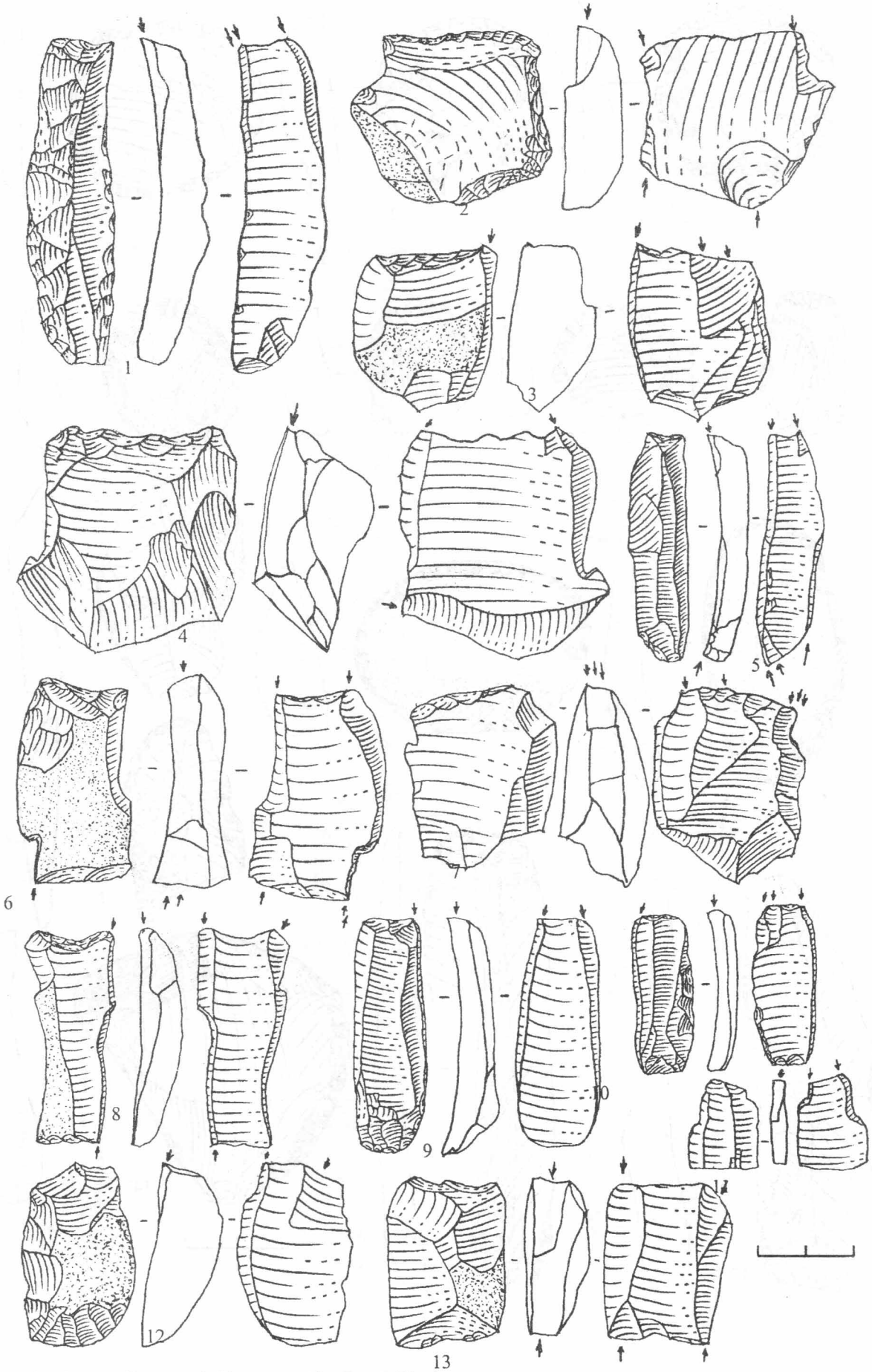

Рис. 36. Зелена Горниця 5. Кремневий інвентар. Різці.

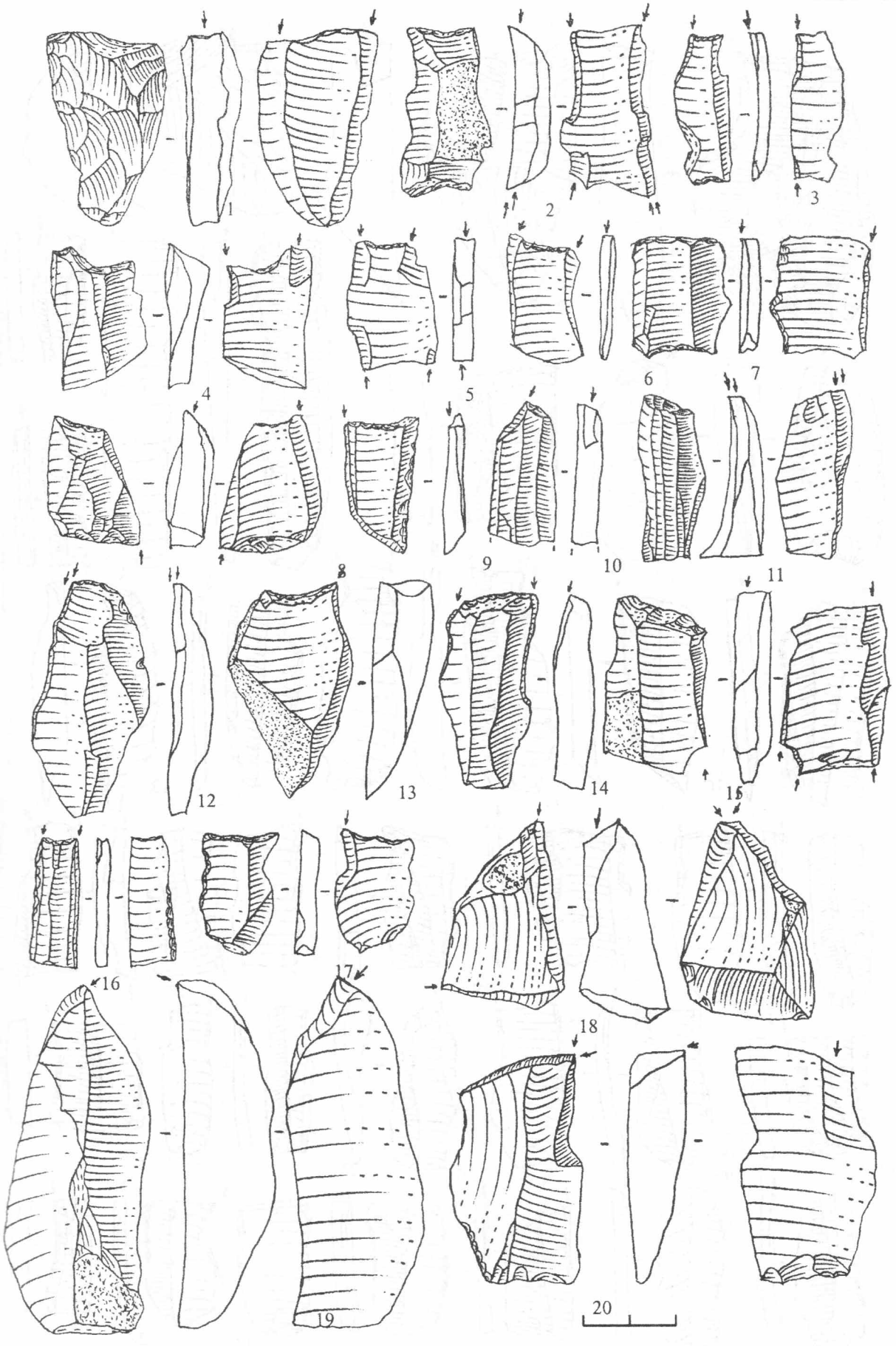

Рис. 37. Зелена Горниця 5. Кремневий інвентар. Різці.

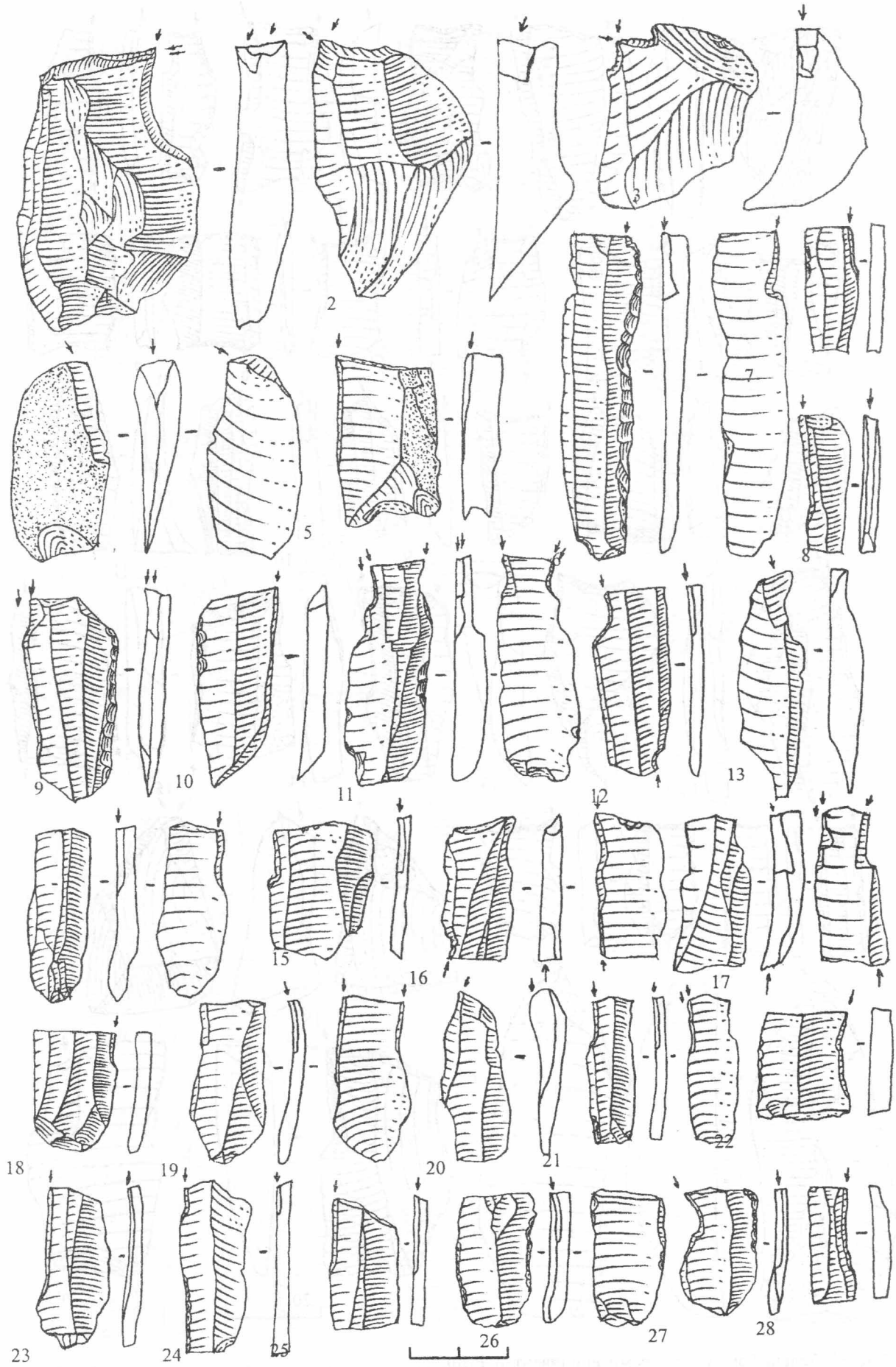

Рис. 38. Зелена Горниця 5. Кремневий інвентар. Різці.

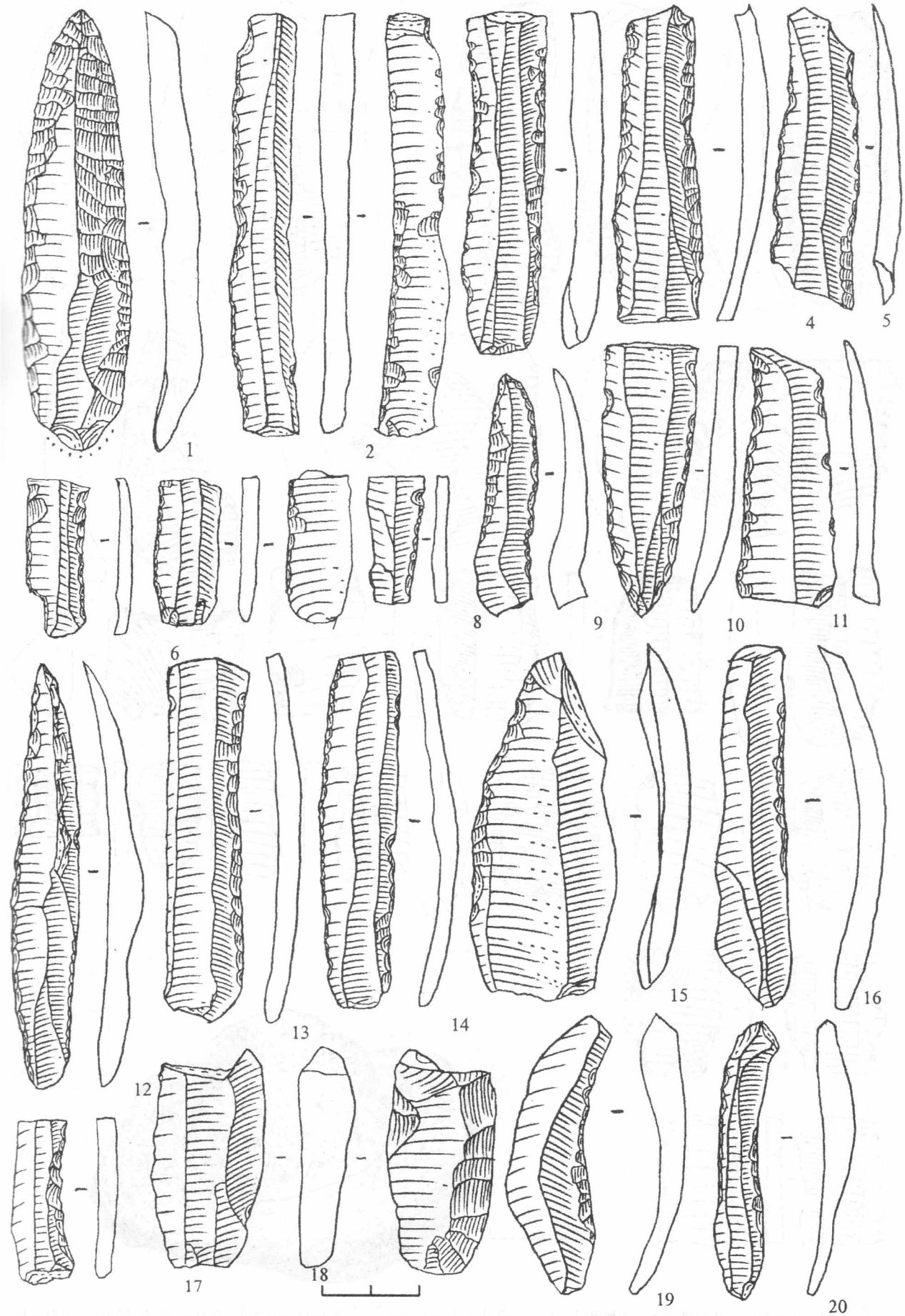

Рис. 39. Зелена Горниця 5. Кремневий інвентар. Платівки з ретушшю.

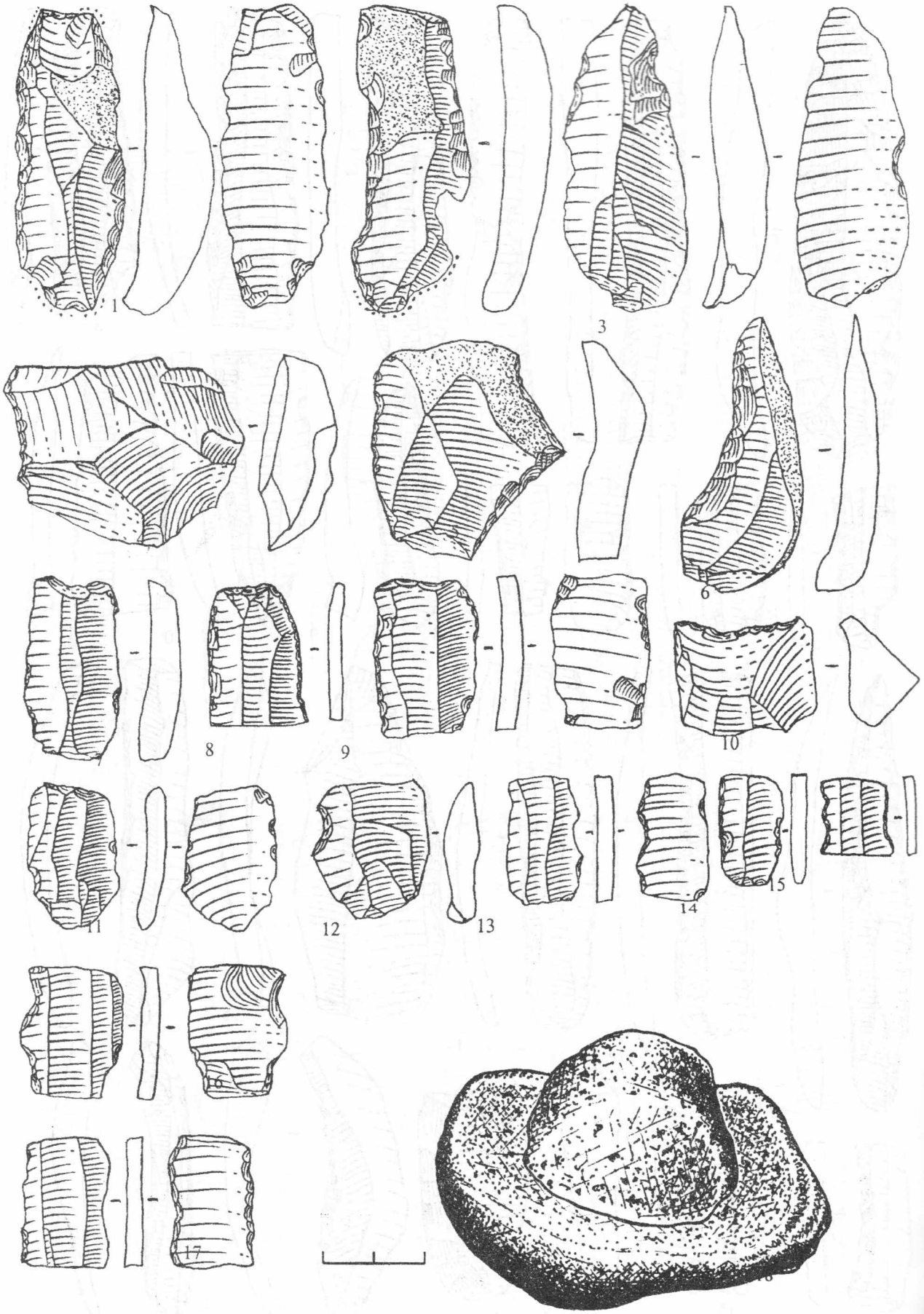

Рис. 40. Зелена Горниця 5. Кремневий інвентар. 1,2. Свердла. 3-17. Скобелі. 18. Розтиральник вохри (піщаник).

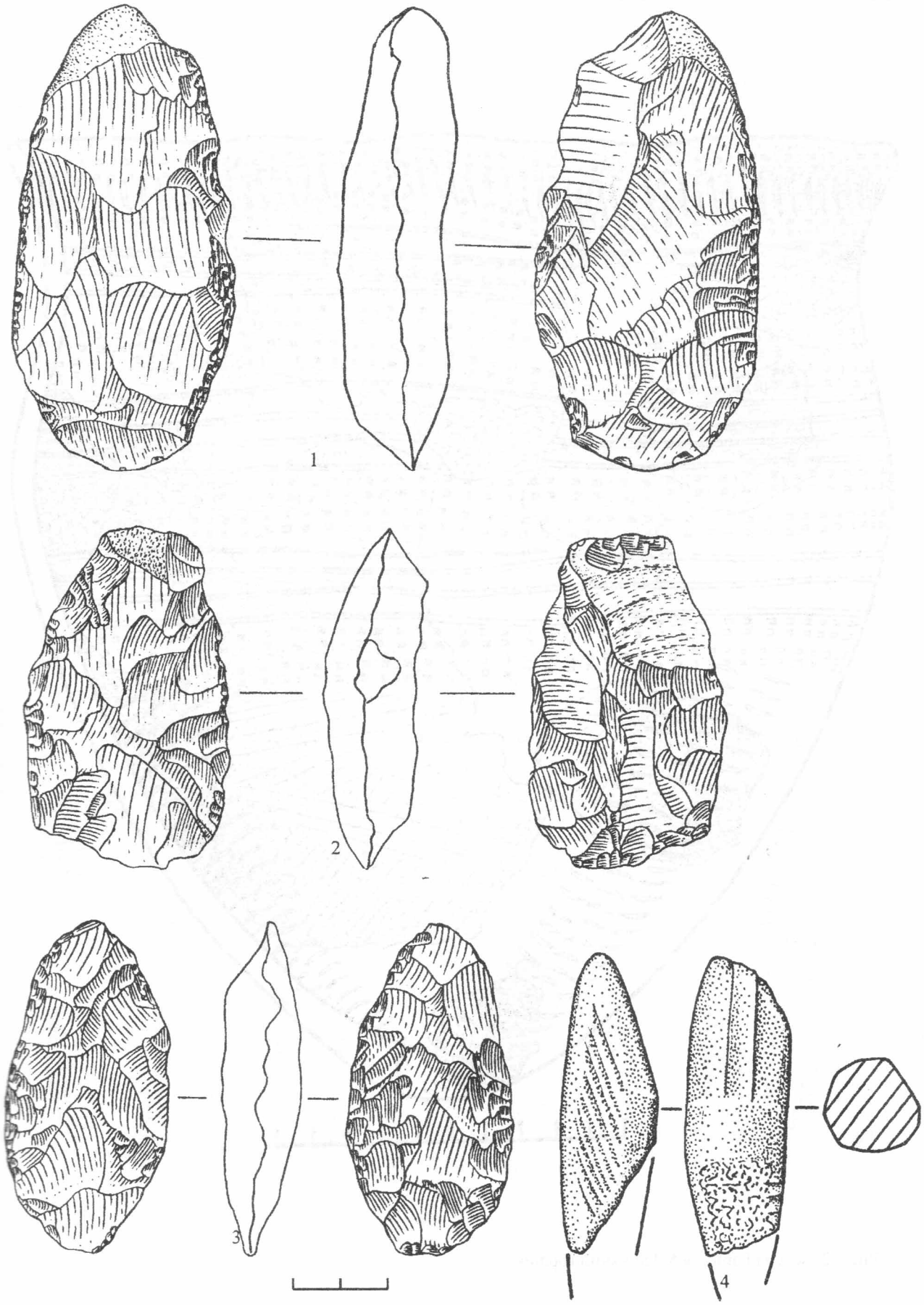

Рис. 41. Зелена Горниця 5. Кремневий інвентар. 1-3. Сокири. 4. Абразив (піщаник).

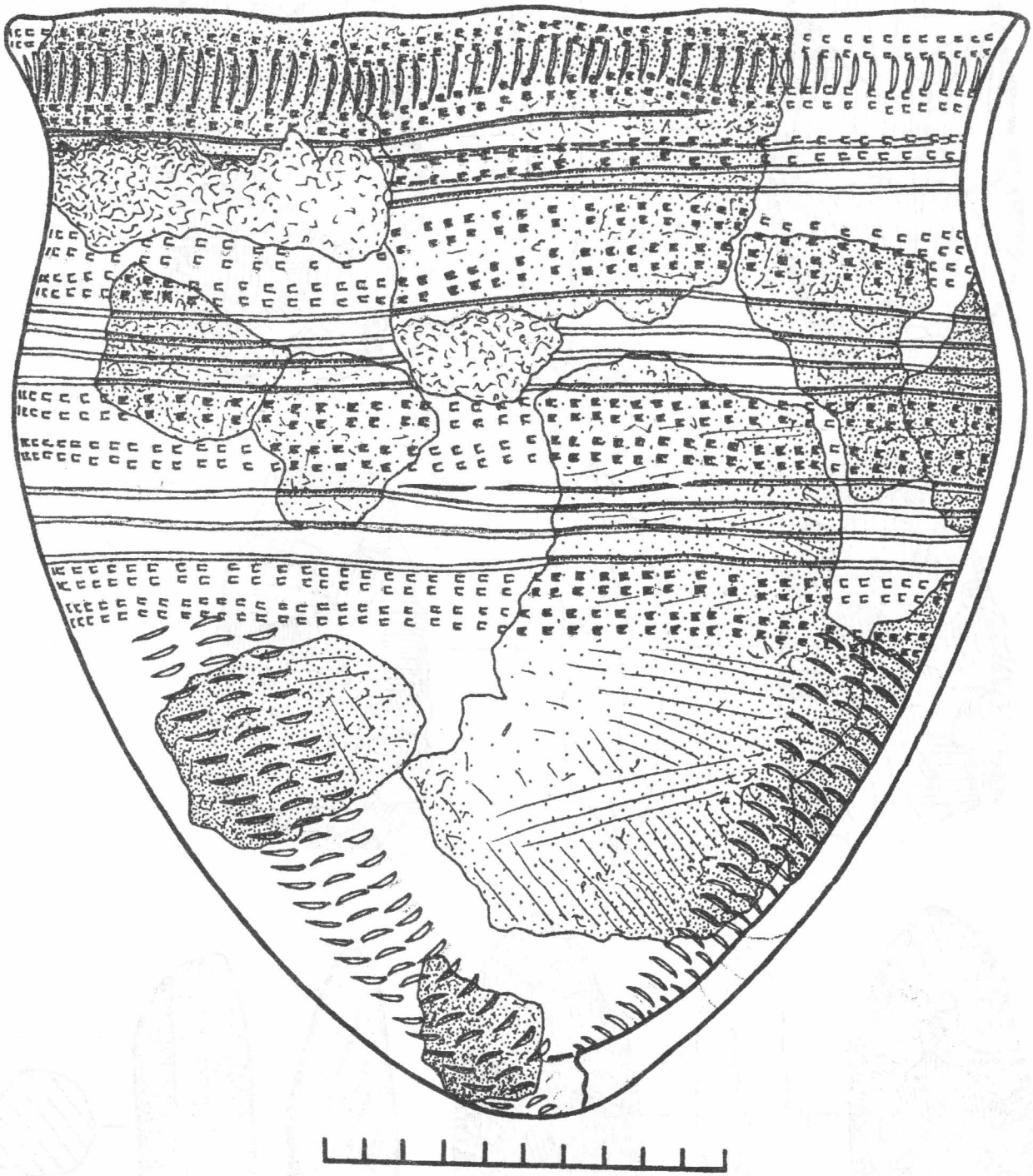

Рис. 42. Зелена Горниця 5. Глиняний горщик.

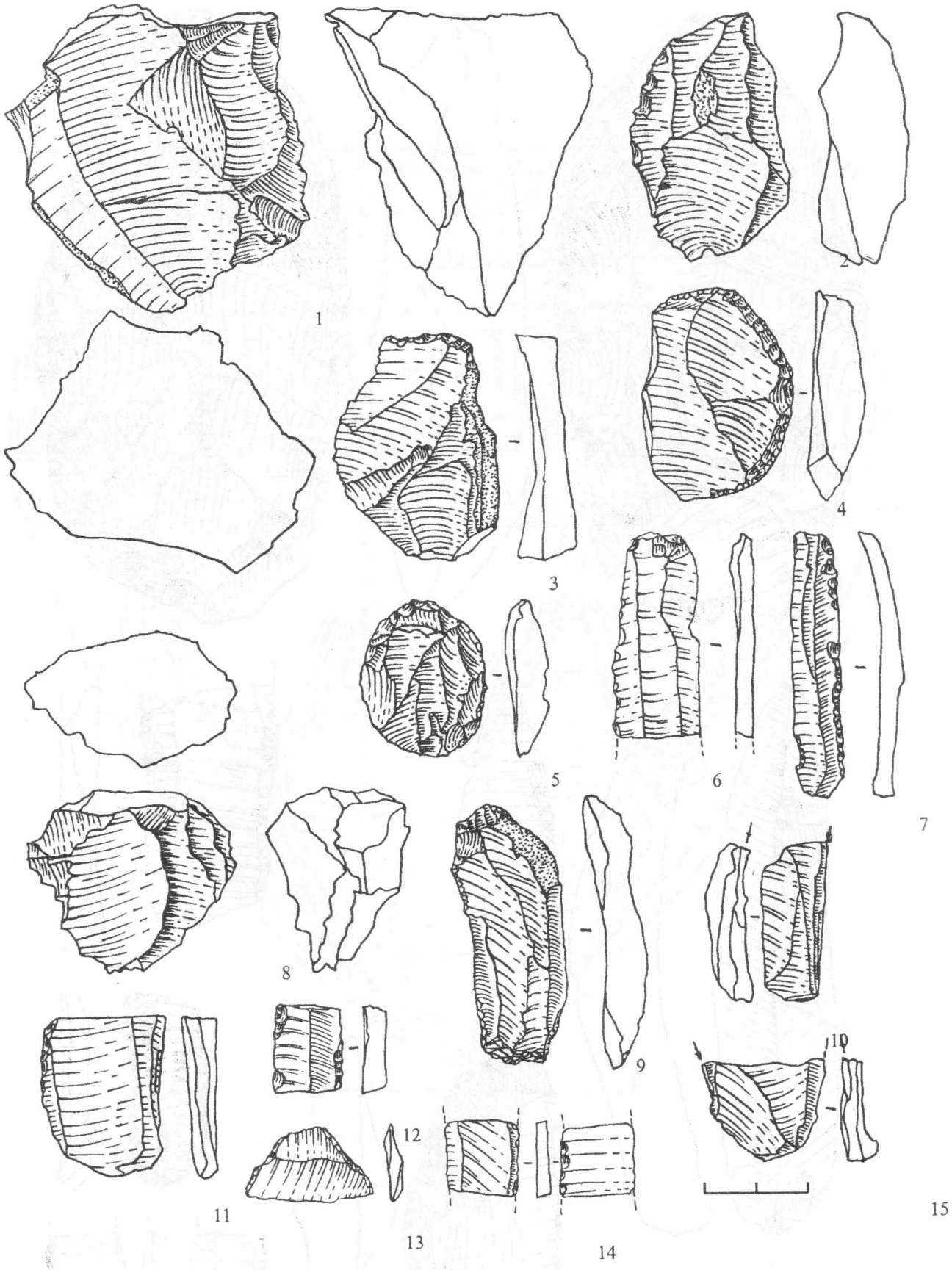

Рис. 43. Зелена Горниця 6. Кремневий інвентар.

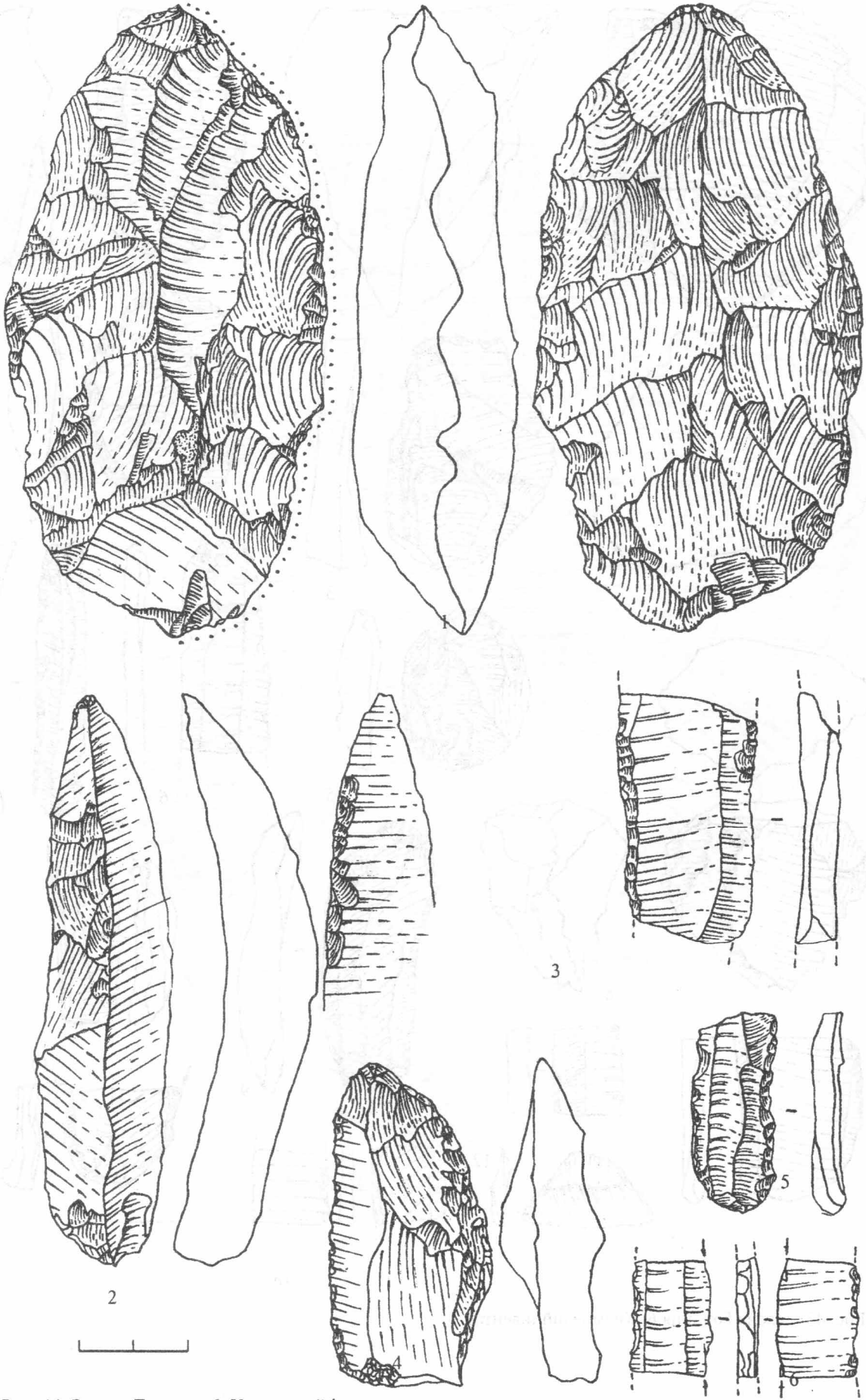

Рис. 44. Зелена Горниця 6. Кремневий інвентар.

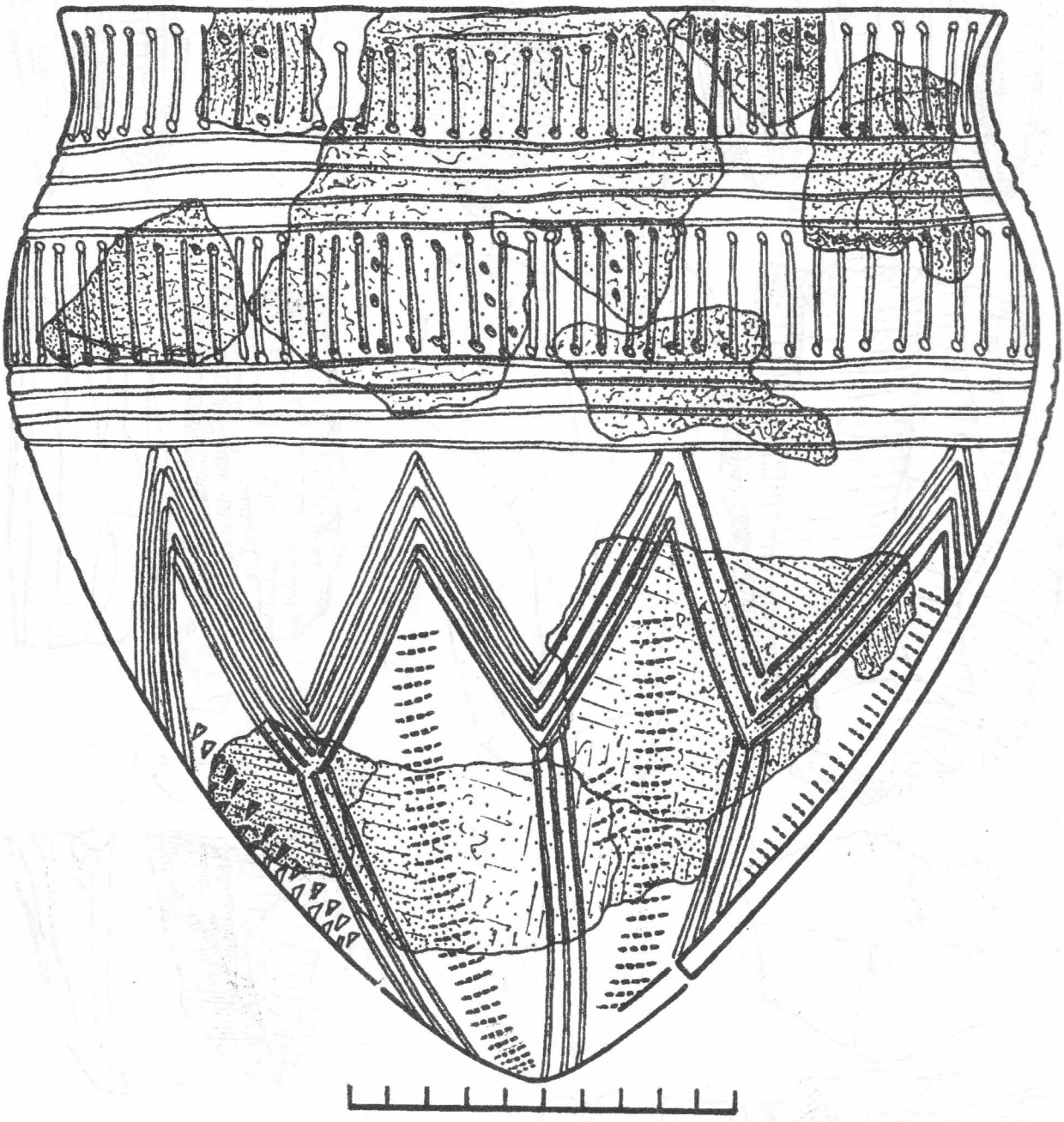

Рис. 45. Зелена Горниця 6. Глиняний горщик.

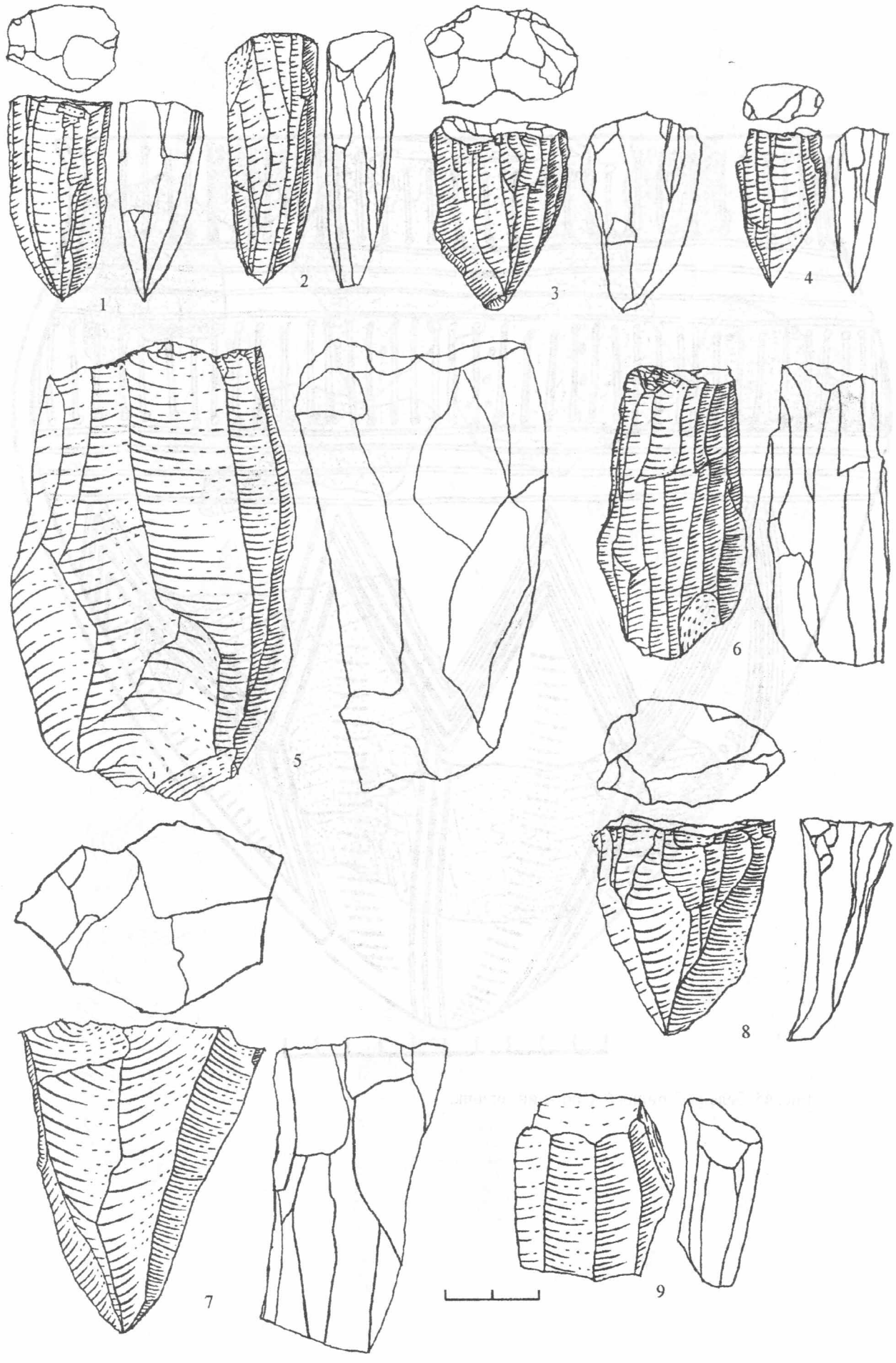

Рис. 46. Зелена Горниця 1. Нуклеуси.

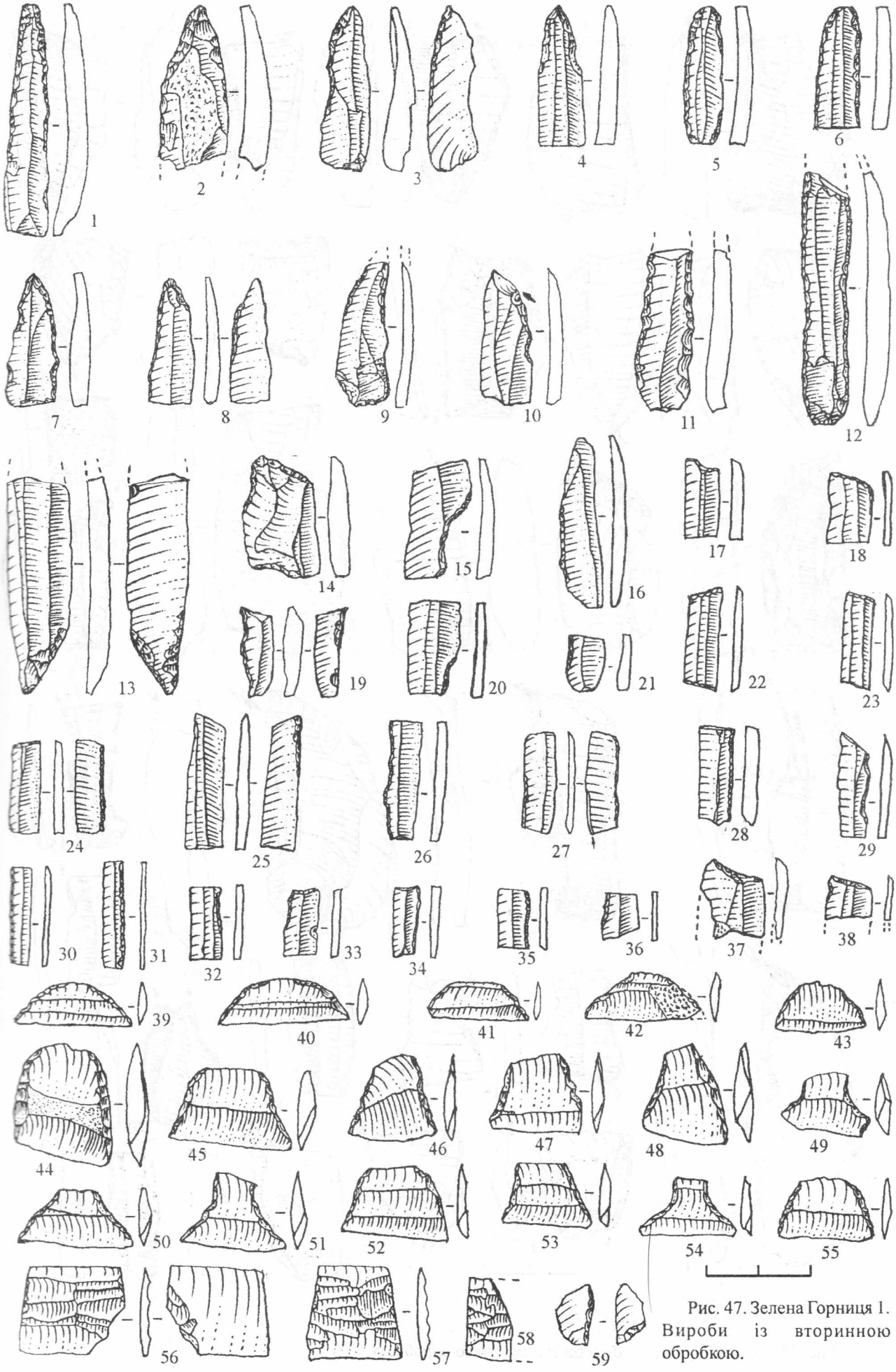

Рис. 47. Зелена Горниця 1. Вироби із вторинною обробкою.

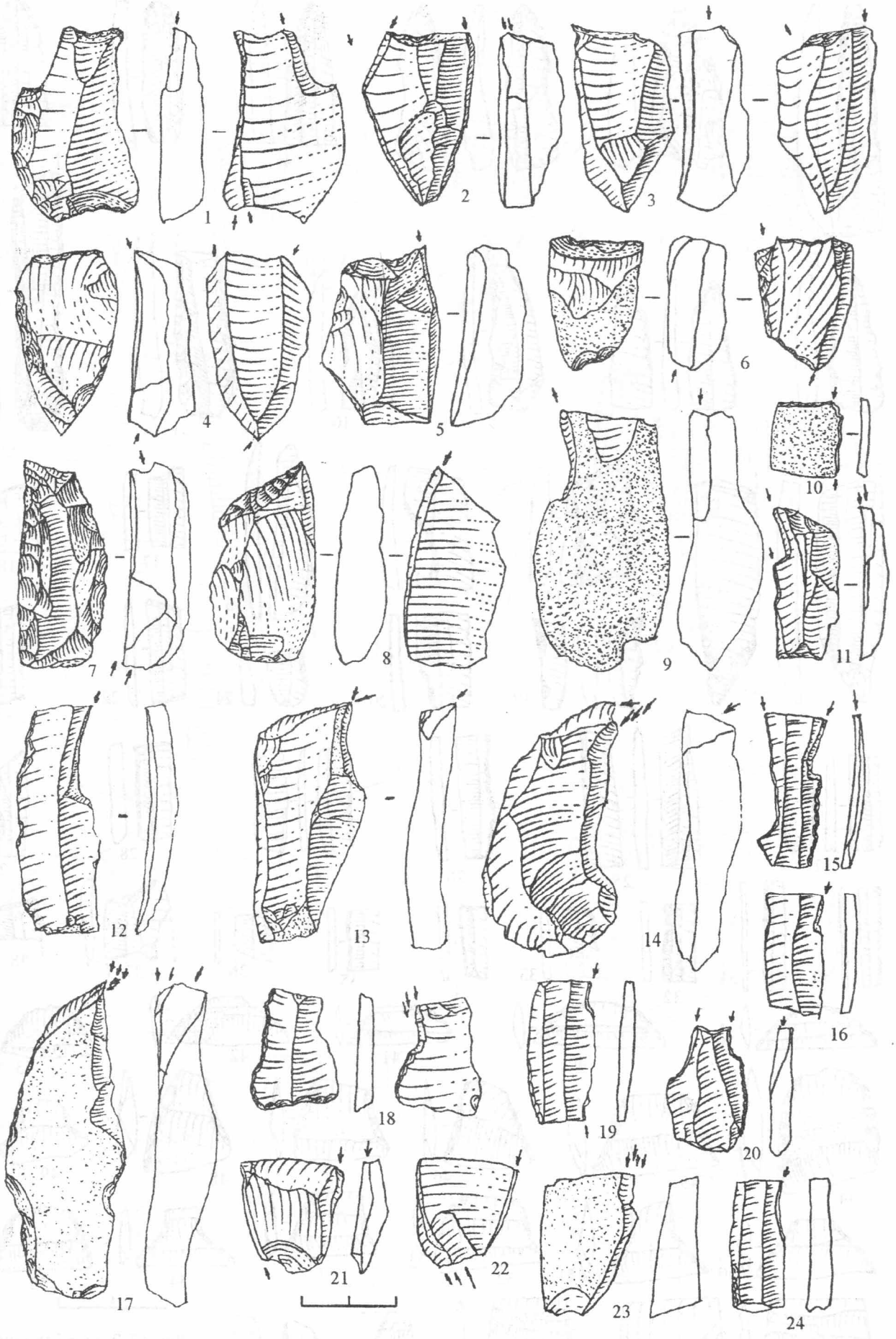

Рис. 48. Зелена Горниця 1. Вироби із вторинною обробкою.

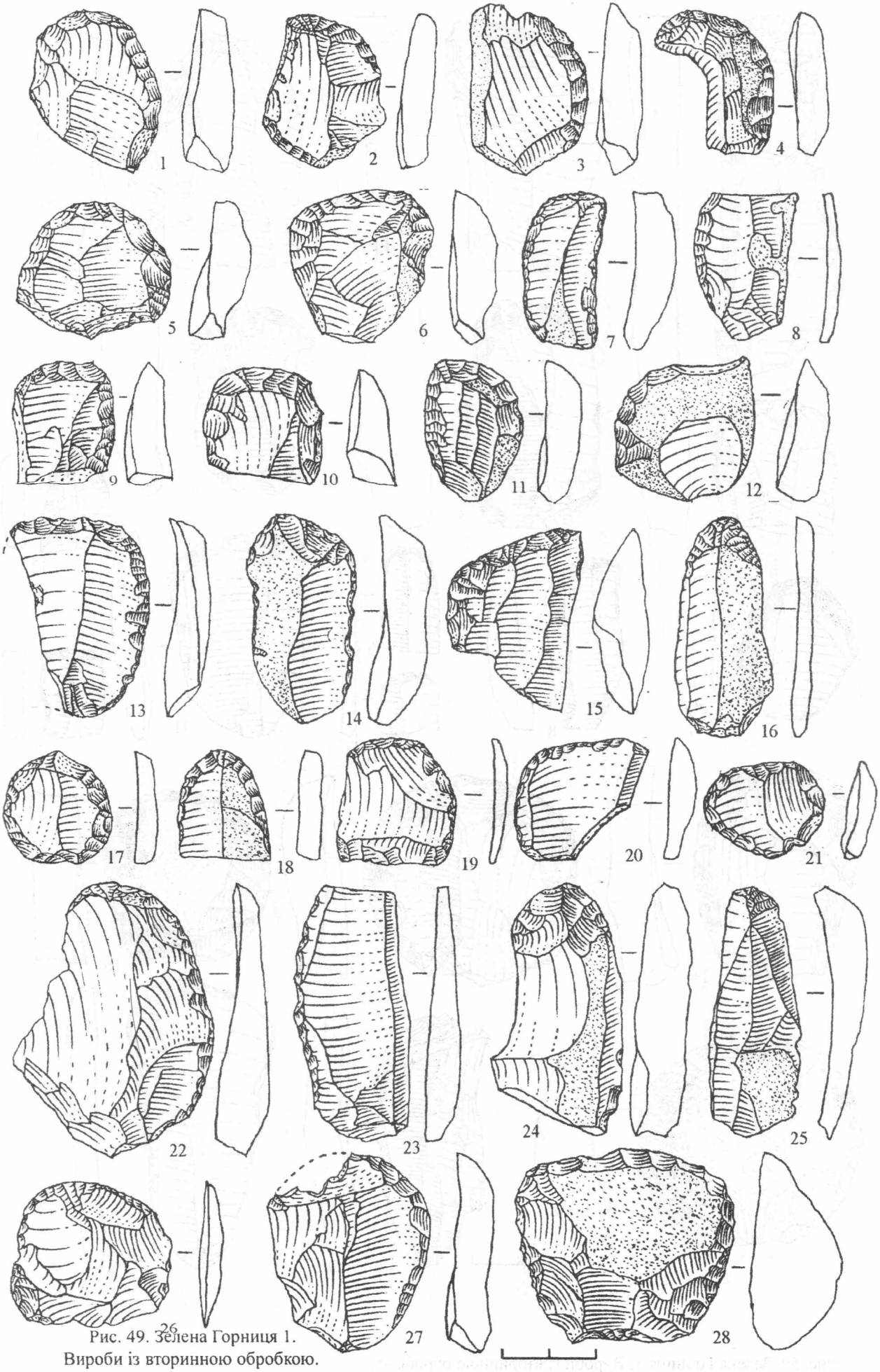

Рис. 49. Зелена Горниця 1.
Вироби із вторинною обробкою.

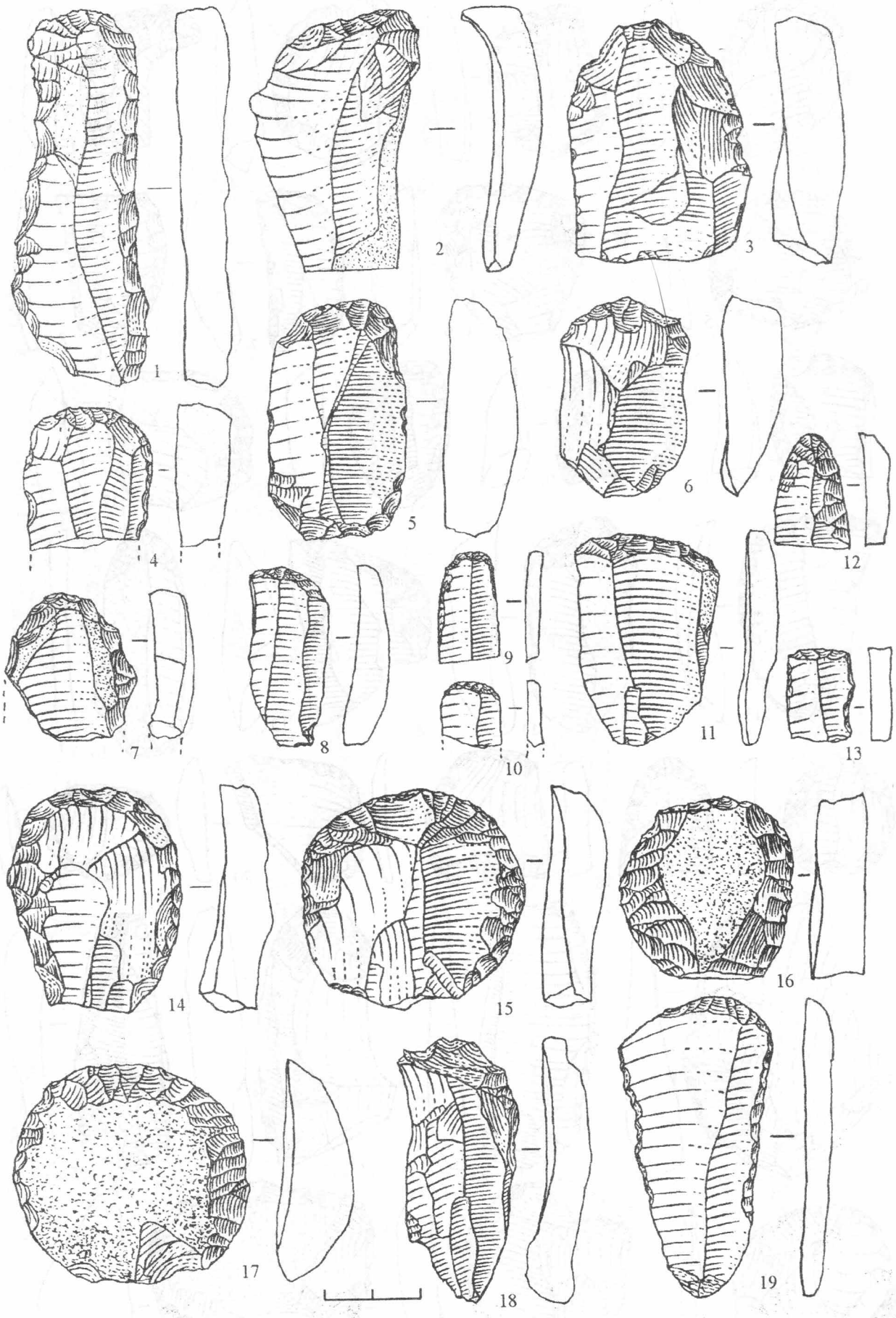

Рис. 50. Зелена Горниця 1. Вироби із вторинною обробкою.

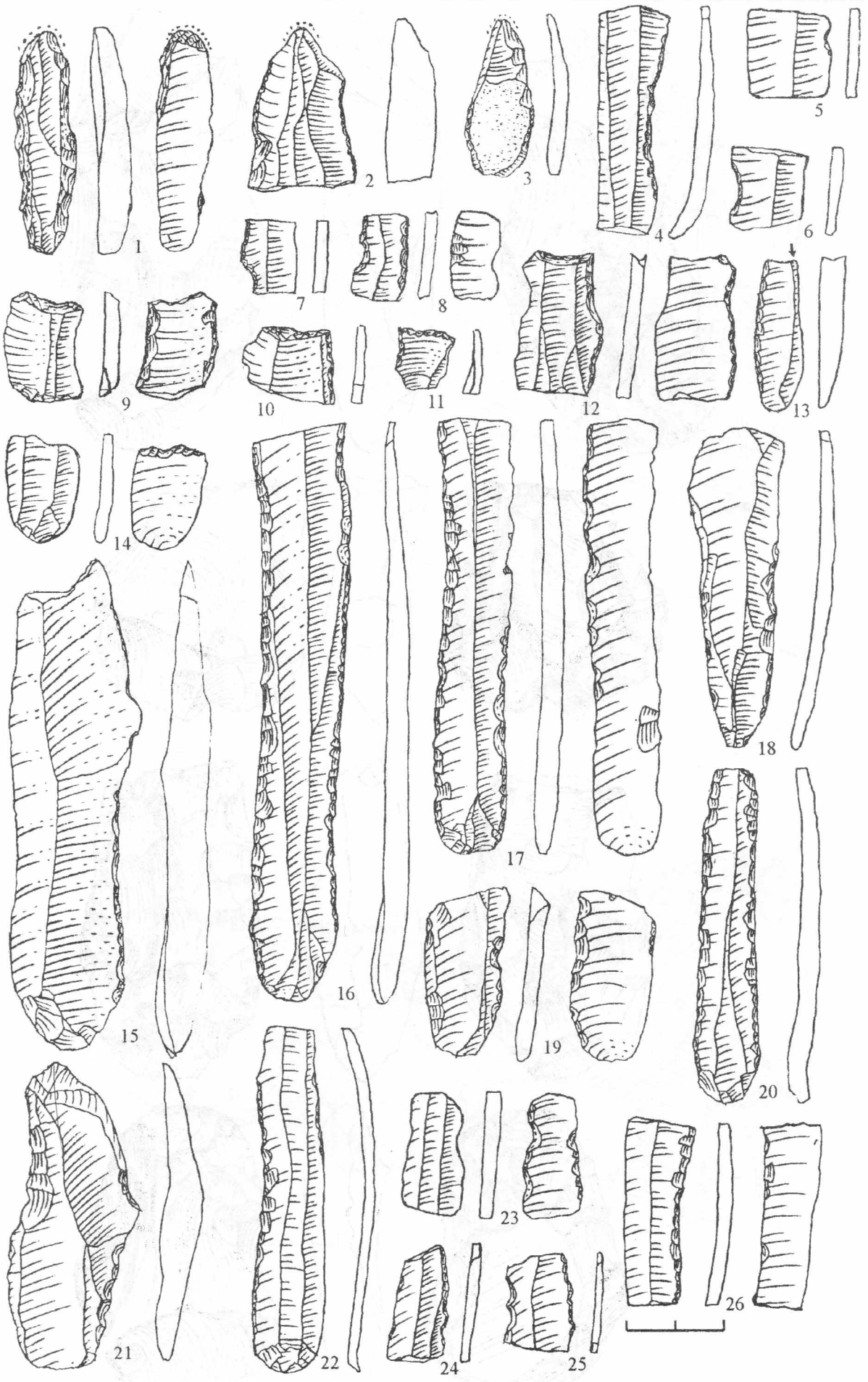

Рис. 51. Зелена Горниця І. Вироби із вторинною обробкою.

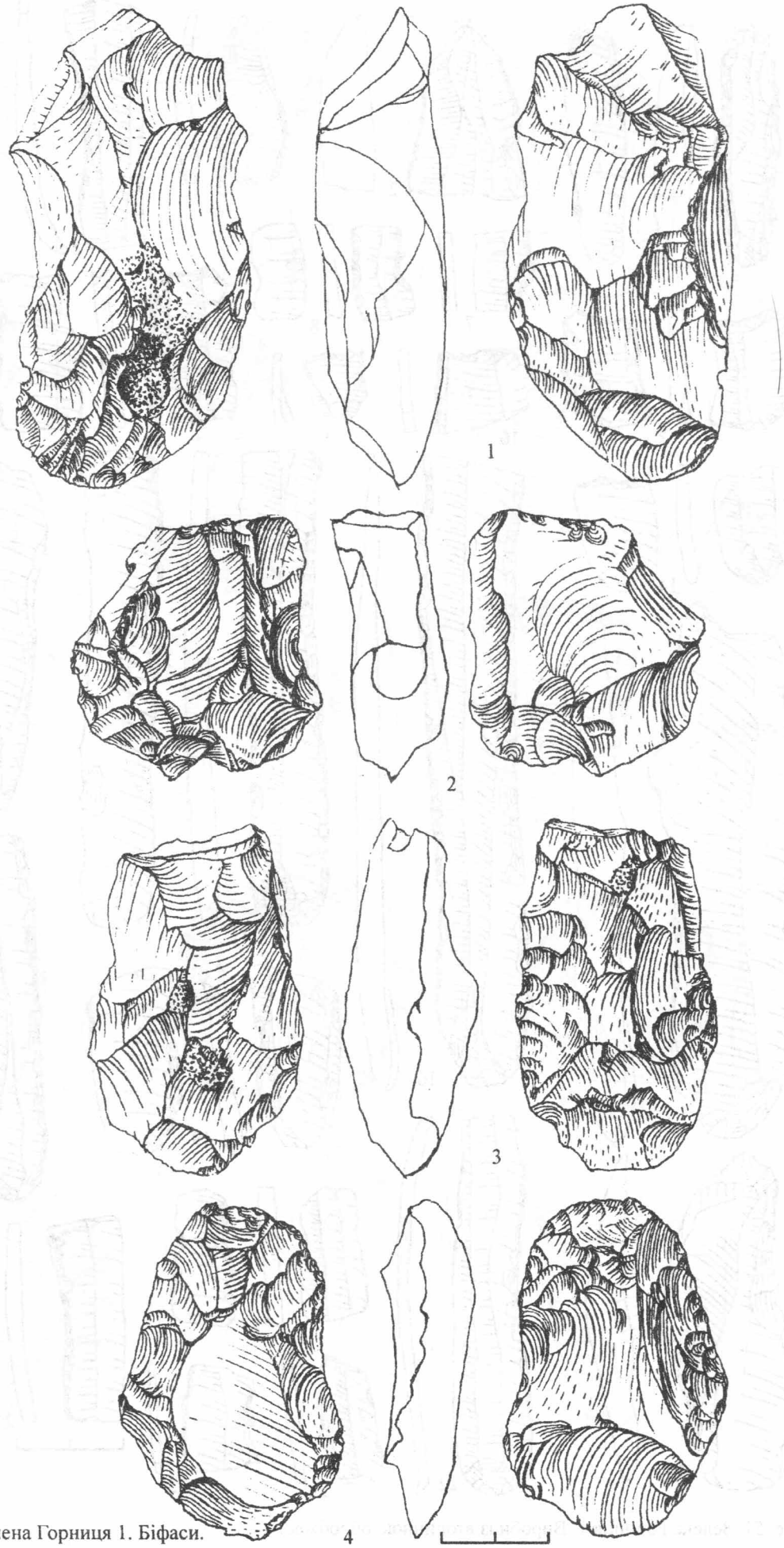

Рис. 52. Зелена Горниця 1. Біфаси.

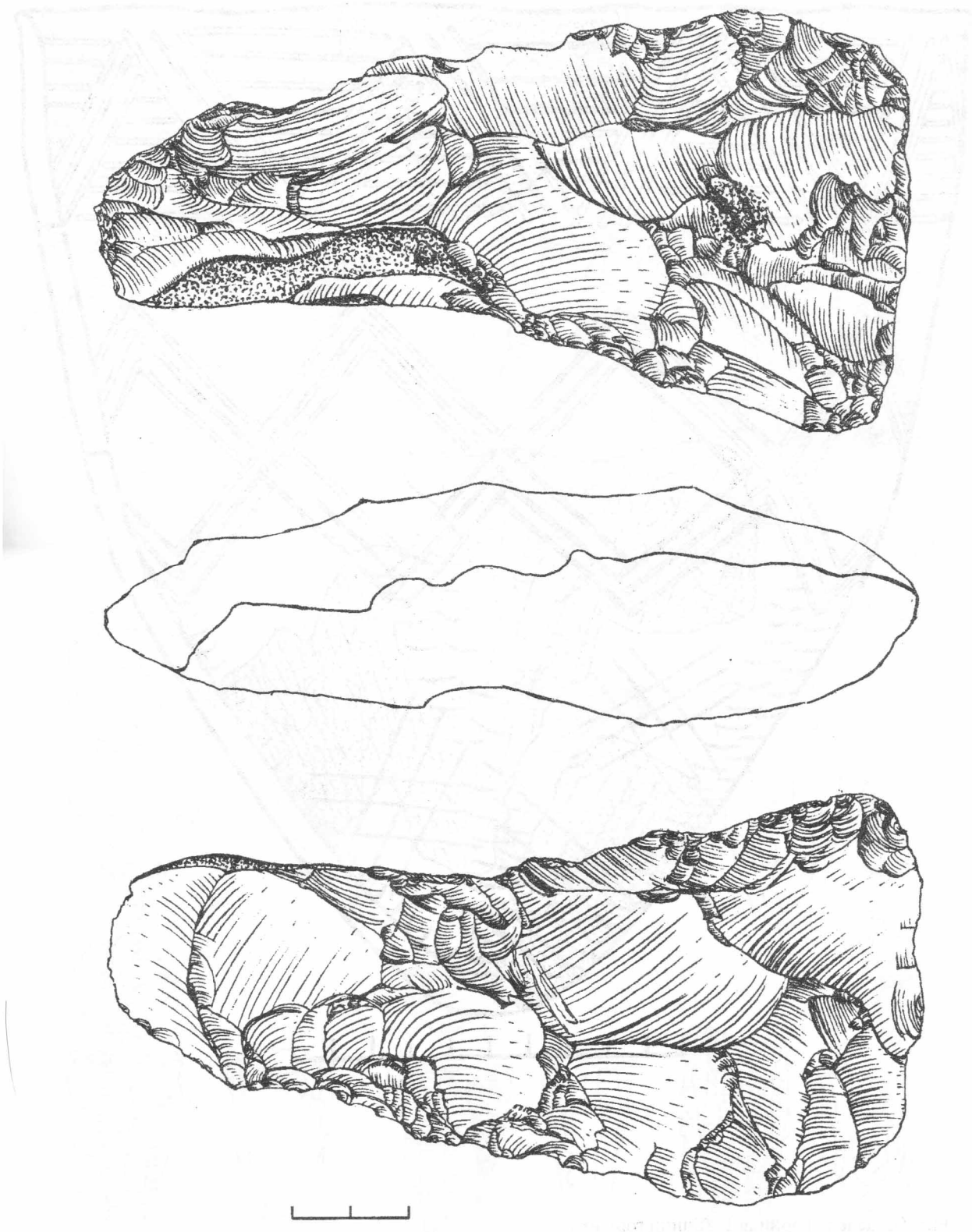

Рис. 53. Зелена Горниця 1. Сокира.

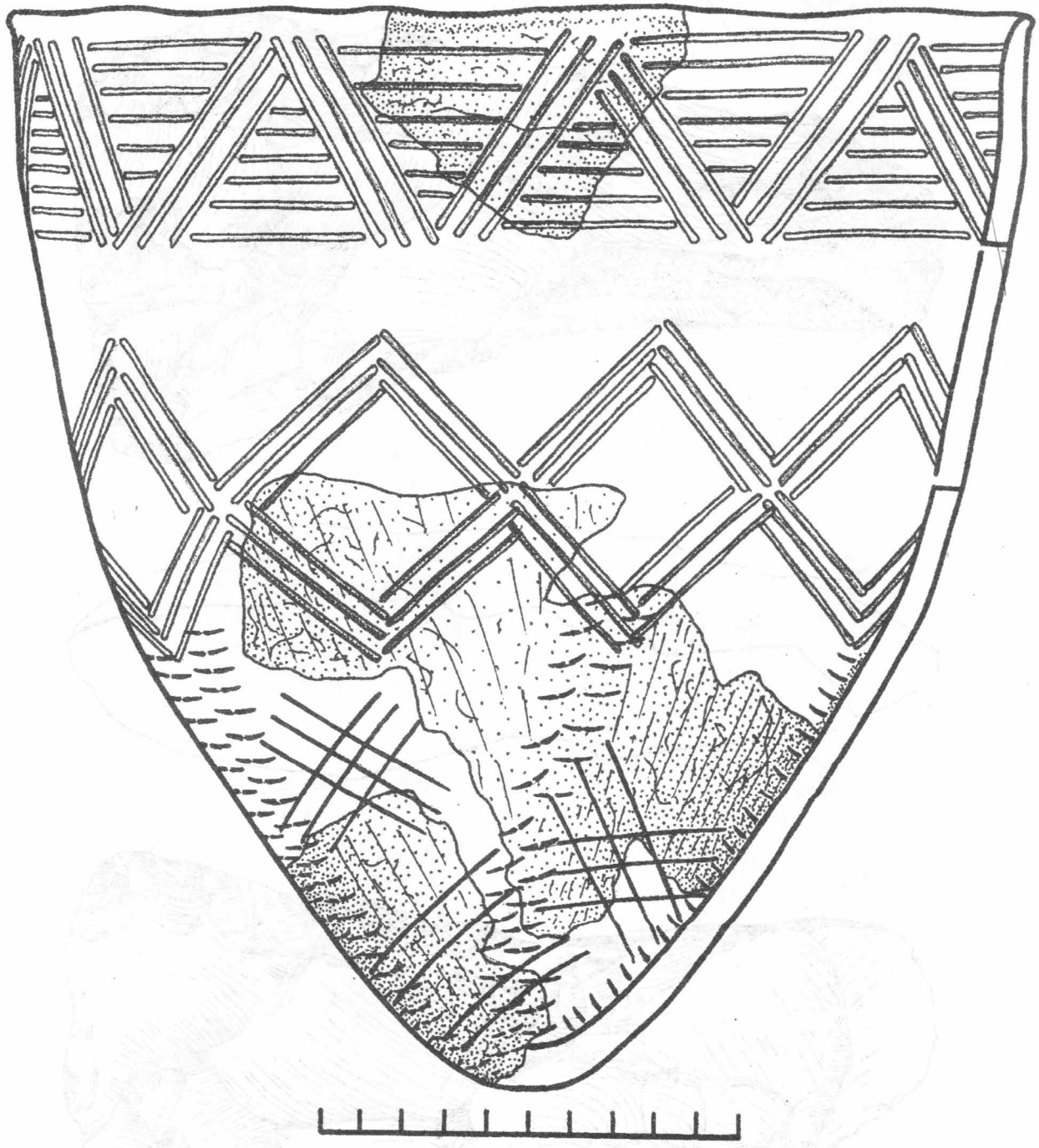

Рис. 54. Зелена Горниця 1. Ліпний горщик.

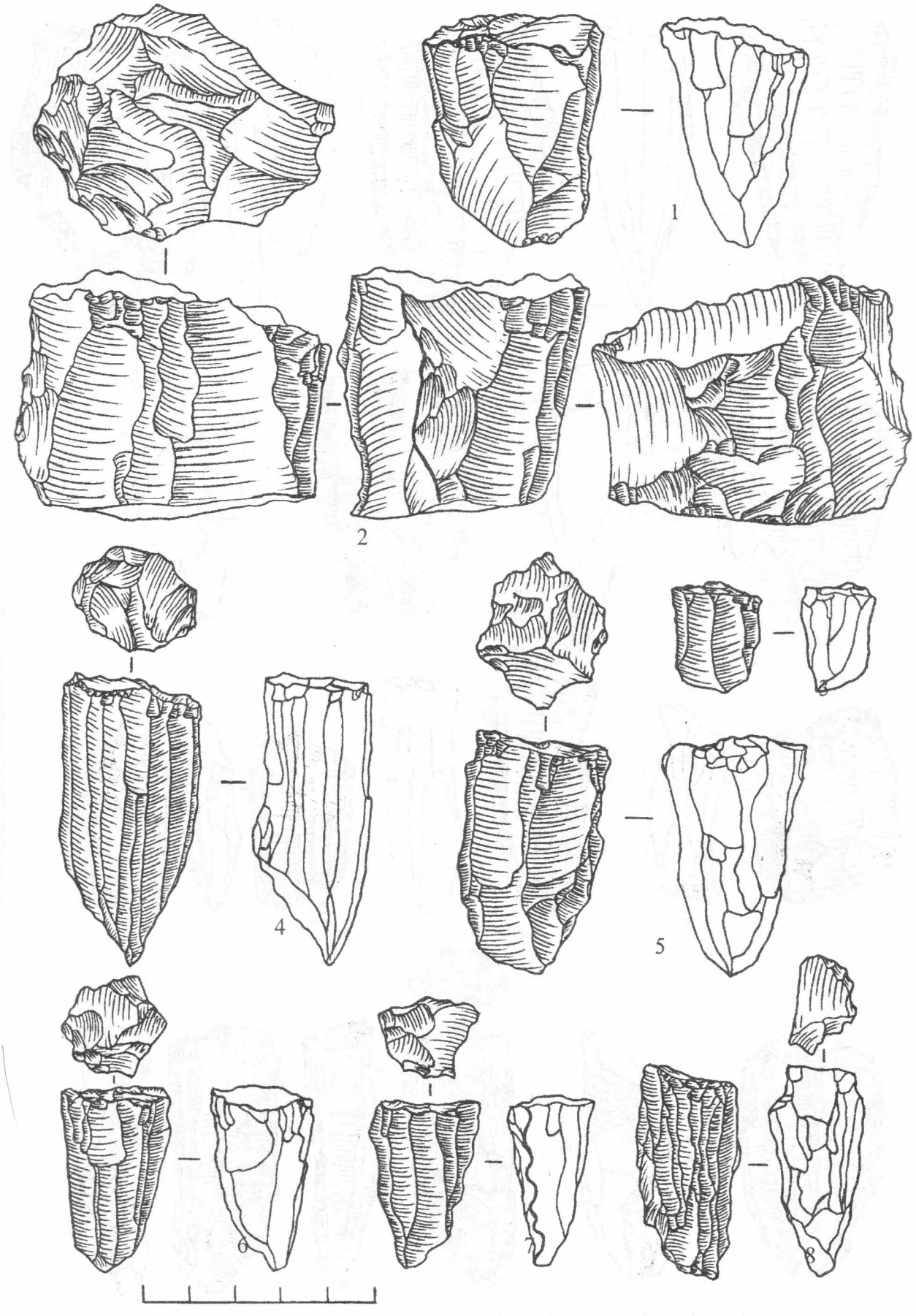

Рис.55. Клішня-4. Нуклеуси.

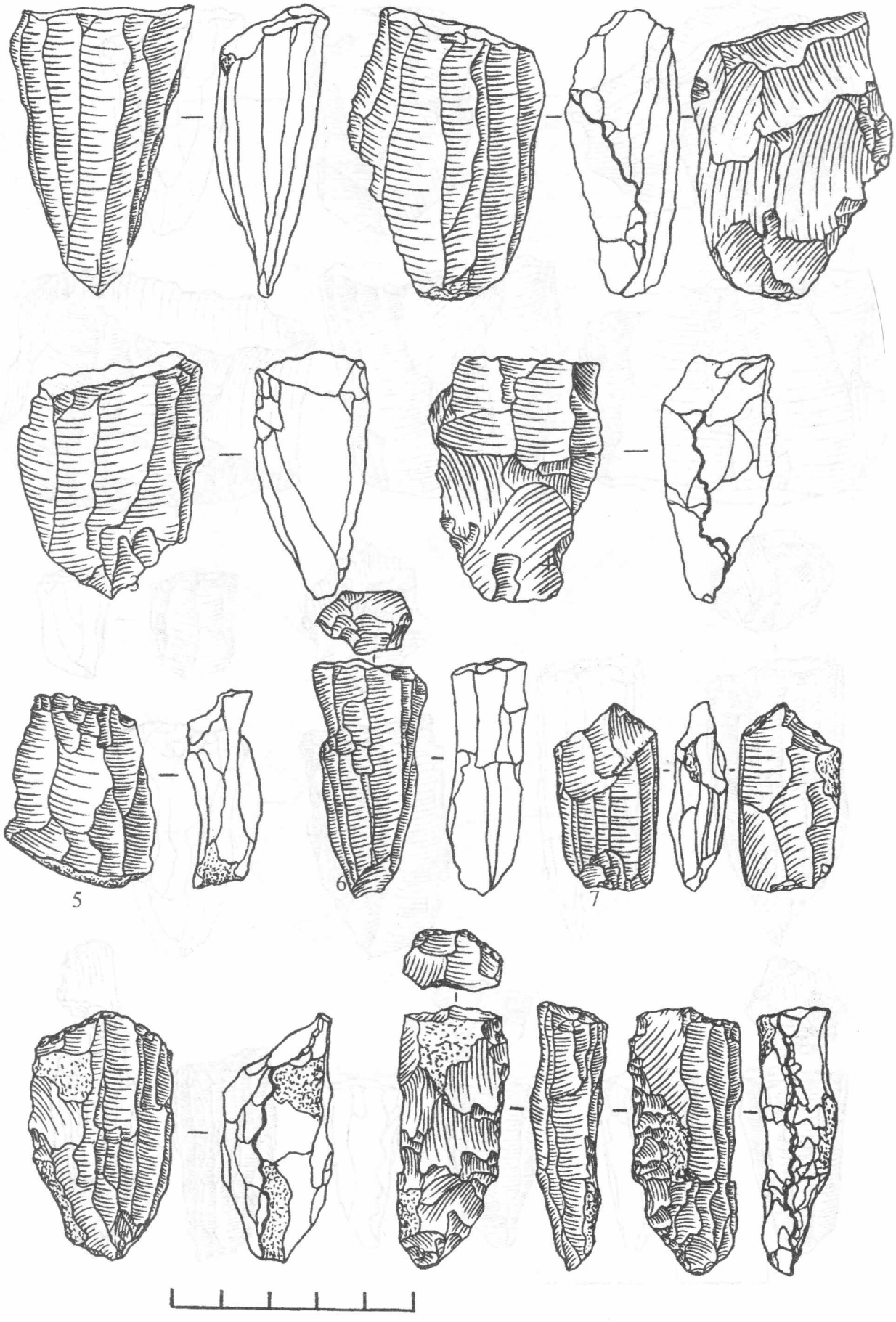

Рис.56. Кліщня-4. Нуклеуси.

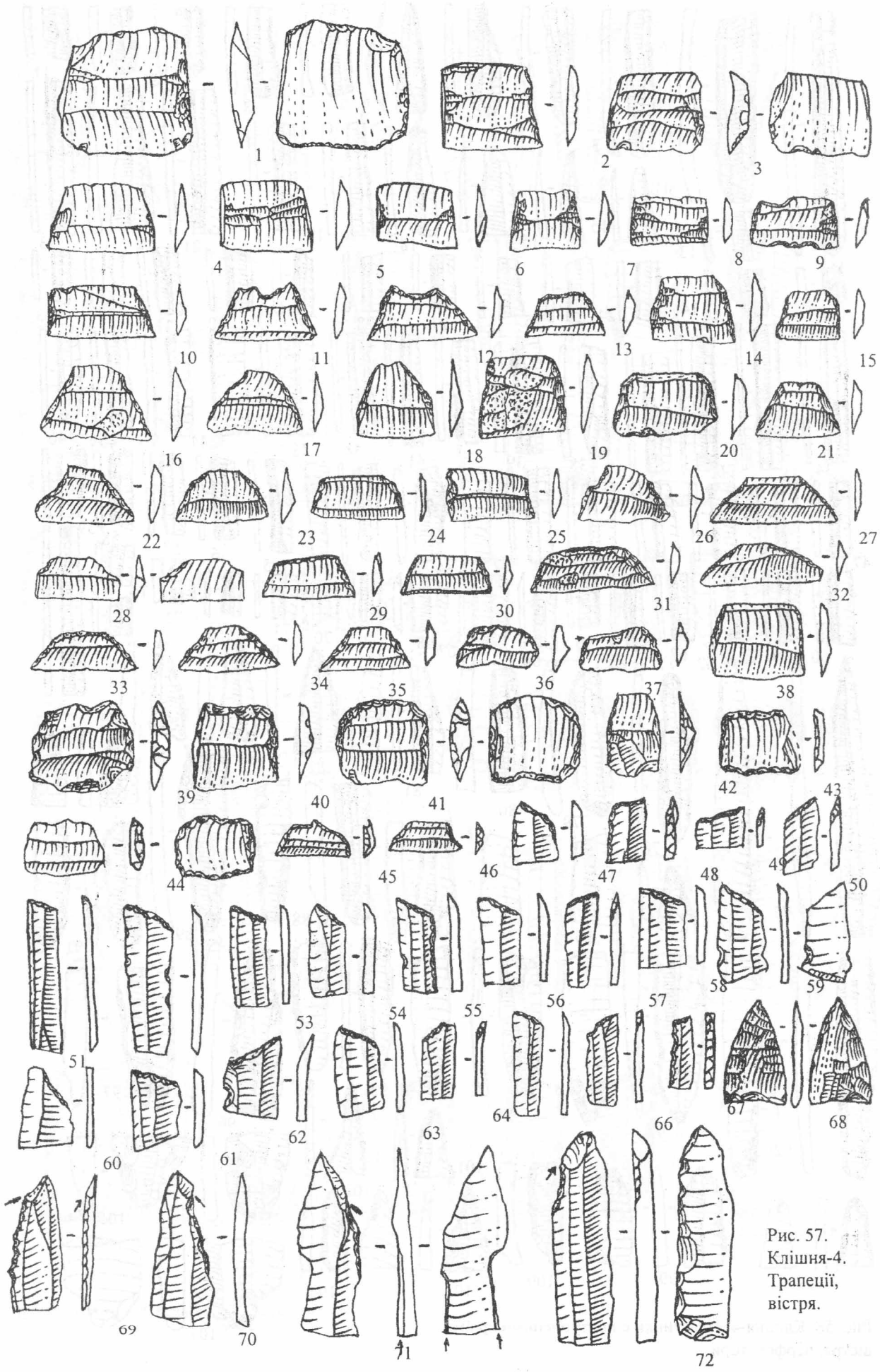

Рис. 57. Клішня-4. Трапеції, вістря.

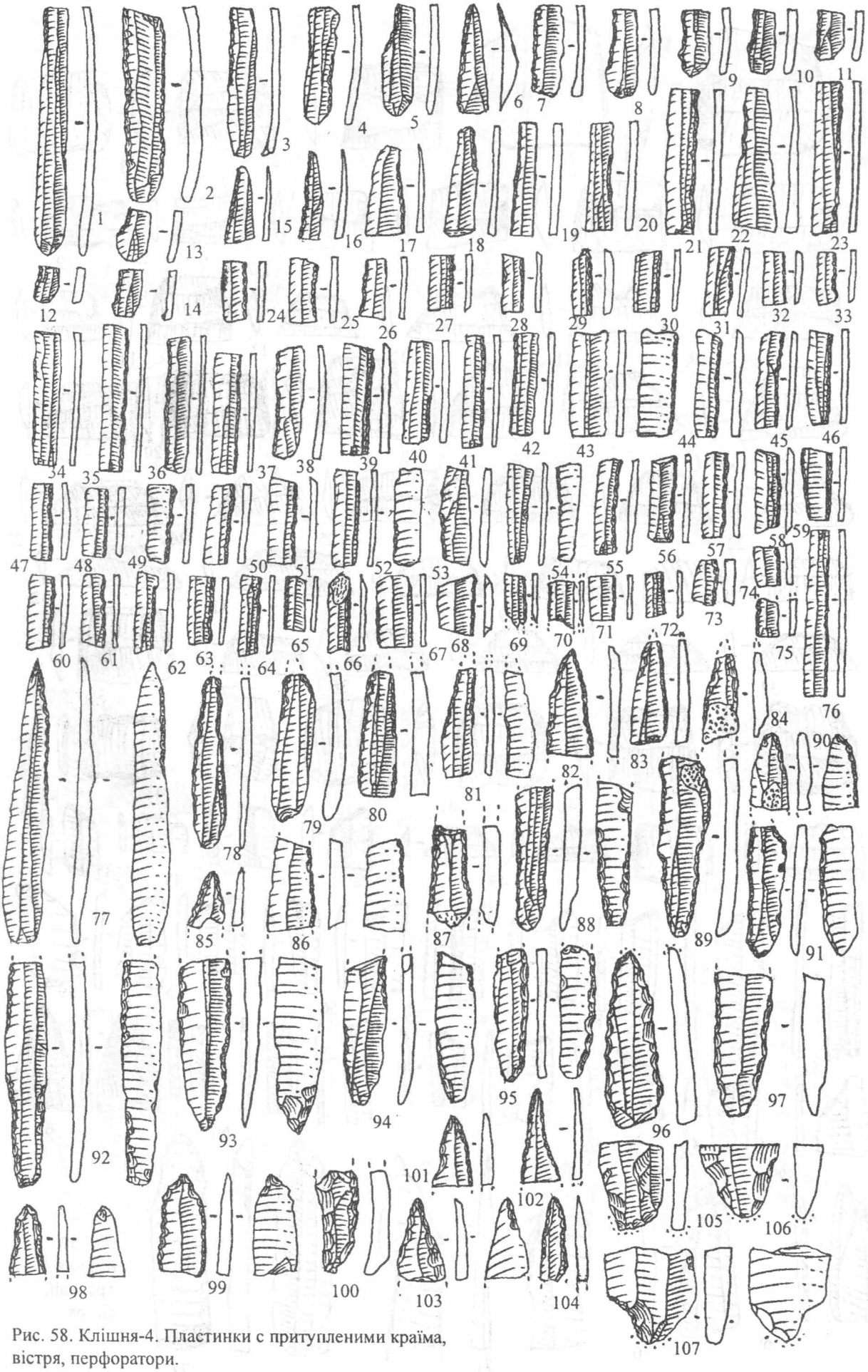

Рис. 58. Клішня-4. Пластинки с притупленими країма, вістря, перфоратори.

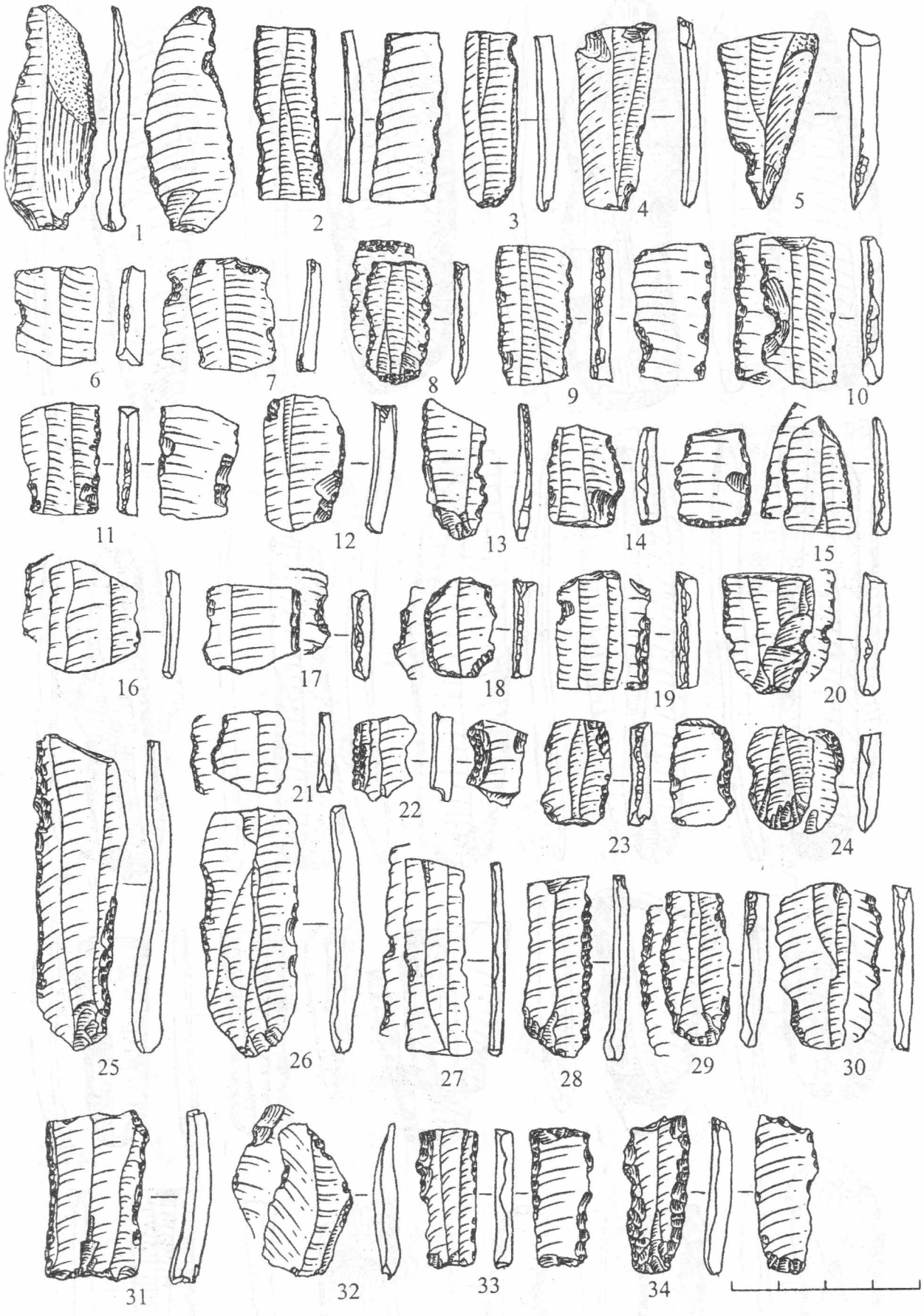

Рис. 59. Кліщня-4. Пластини с виїмками.

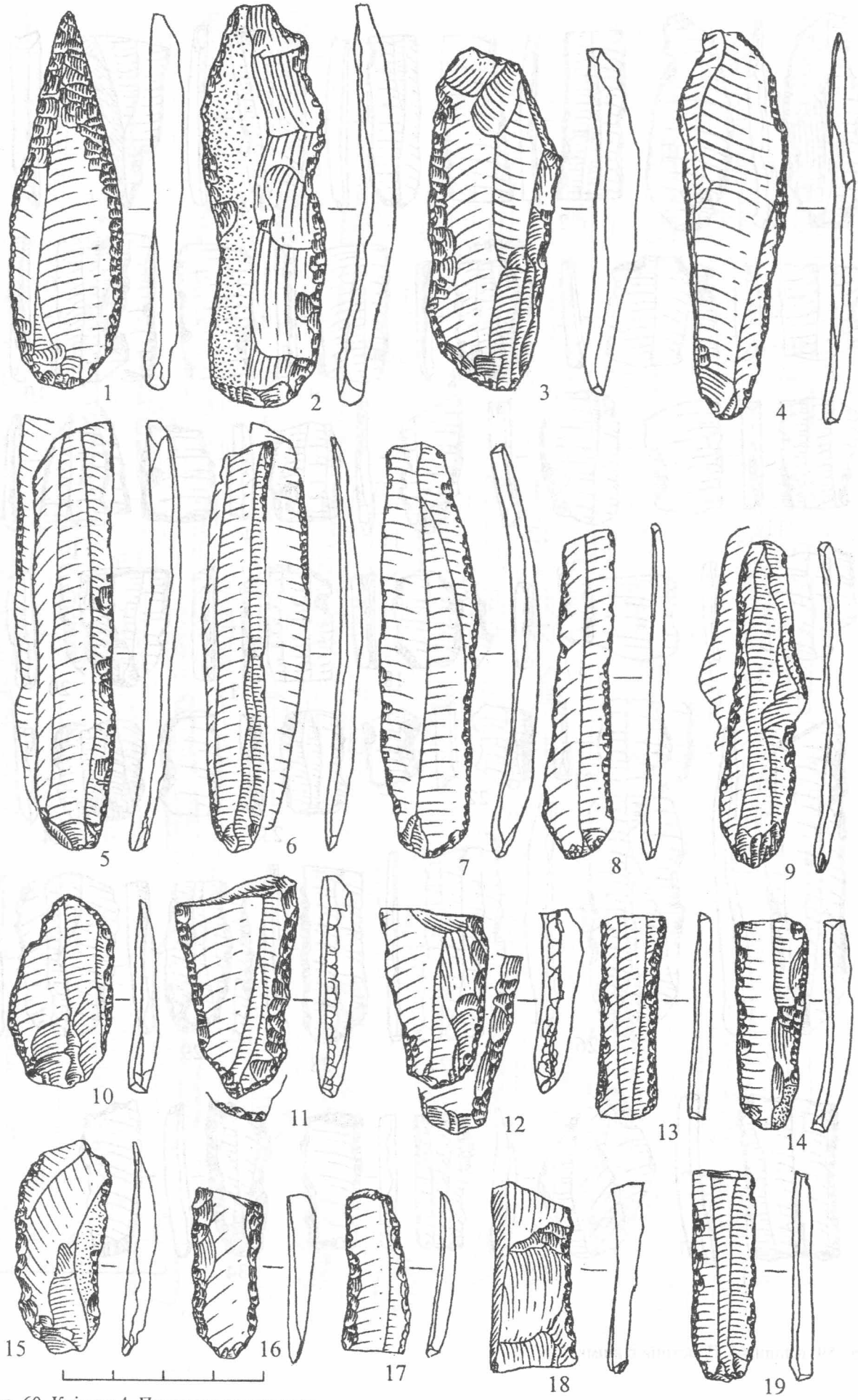

Рис. 60. Клішня-4. Пластини с ретушшю.

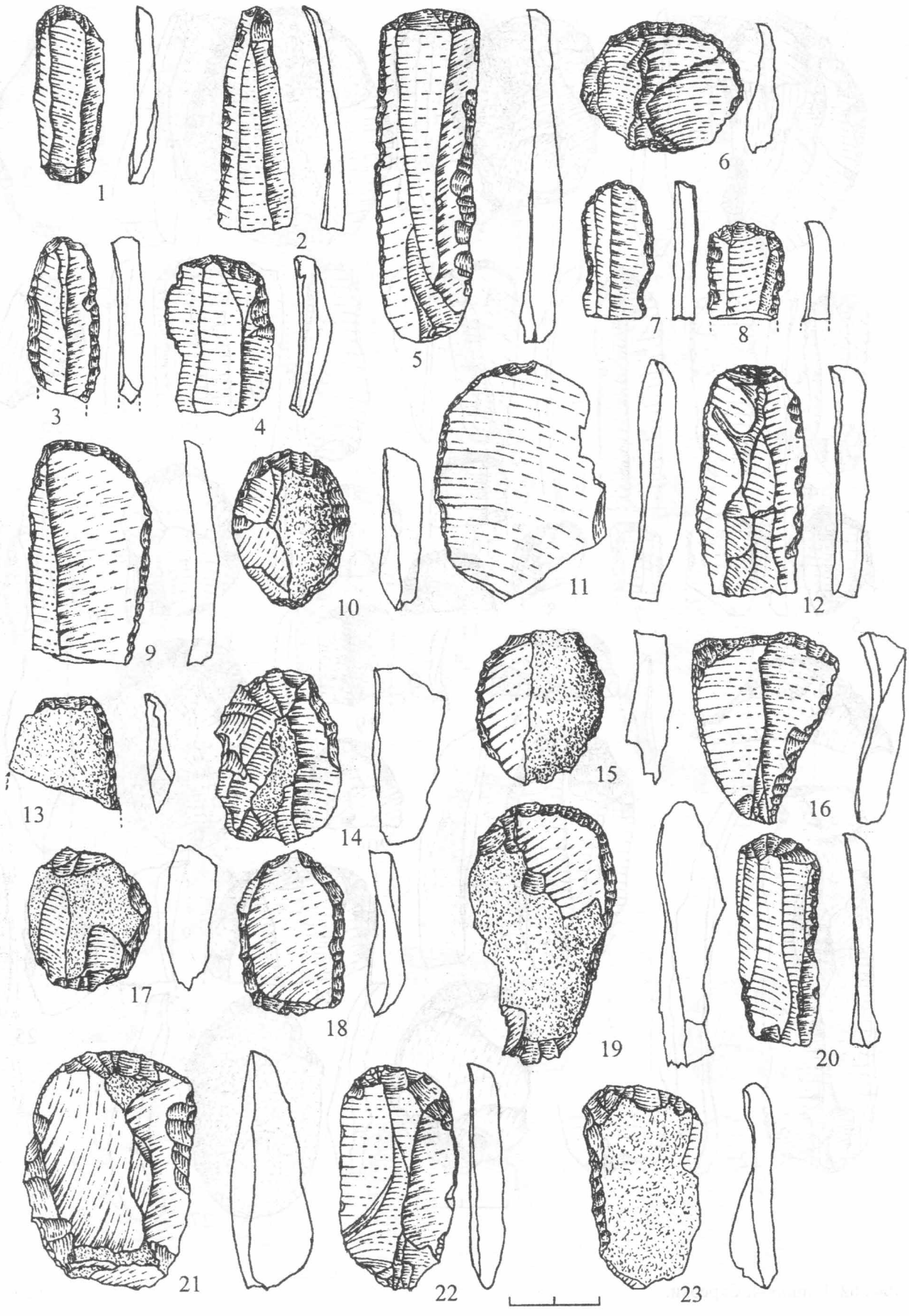

Рис. 61. Клішня-4. Скребки.

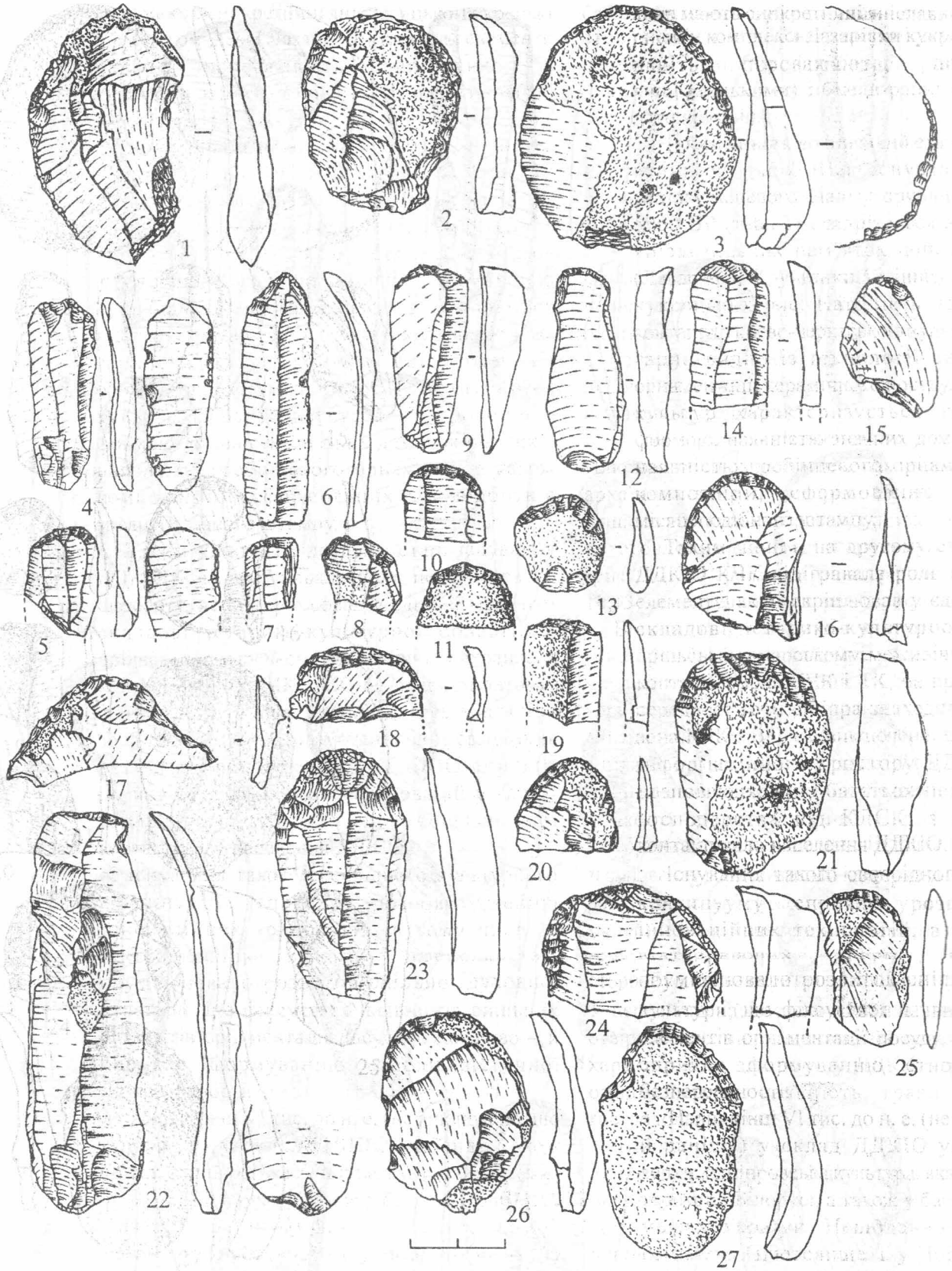

Рис. 62. Клішня-4. Скребки.

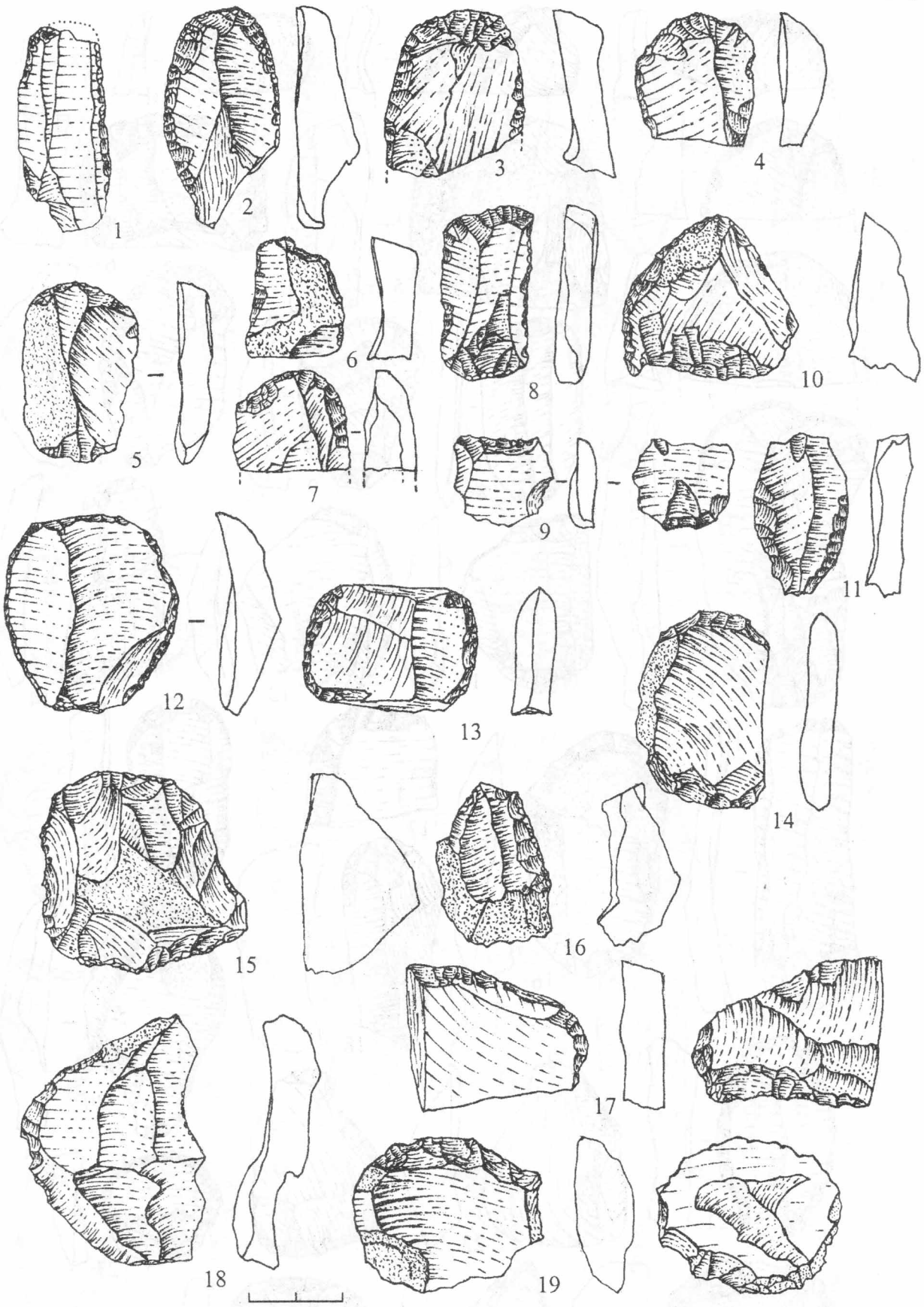

Рис. 63. Кліщня-4. Скребки.

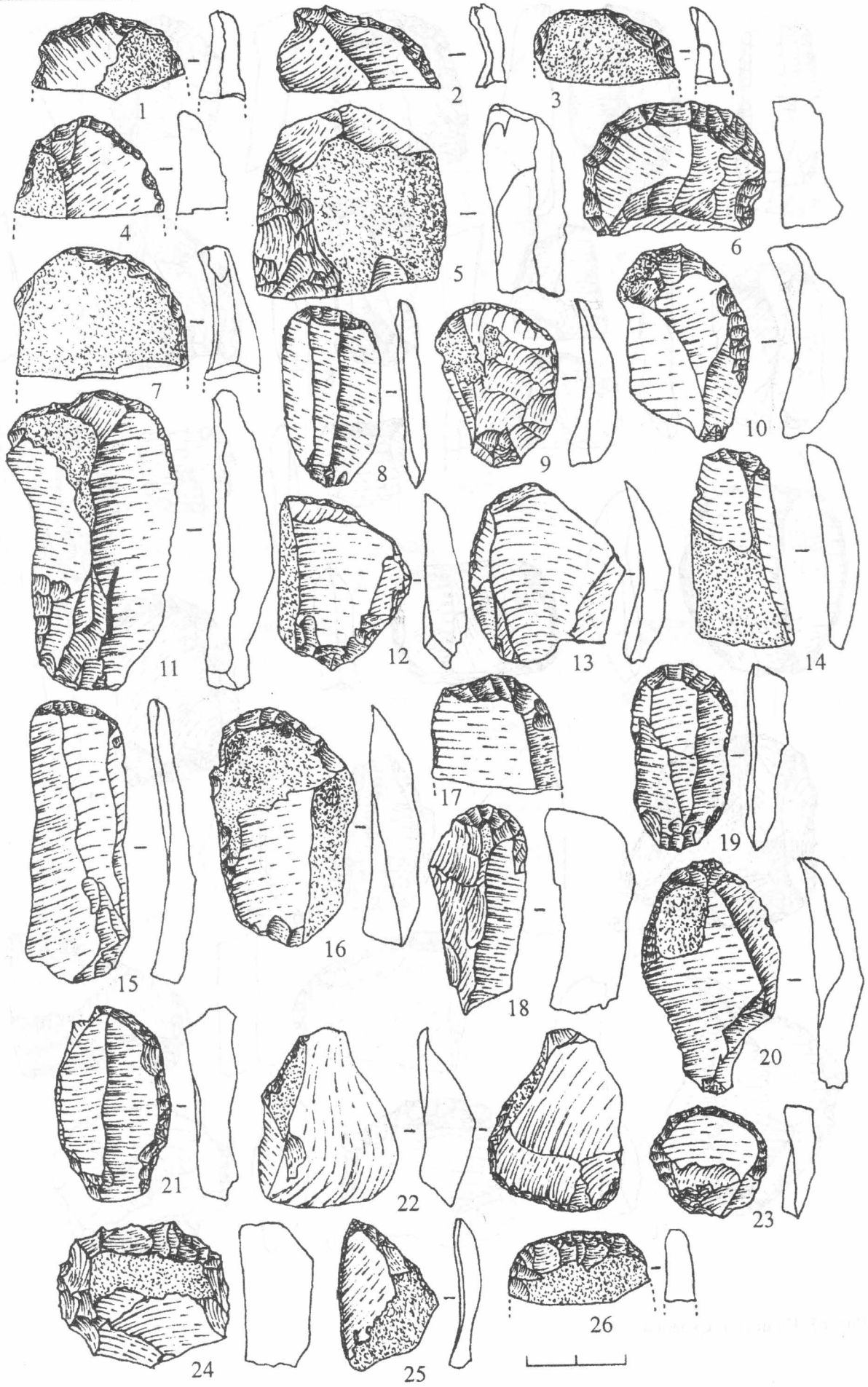

Рис. 64. Клішня-4. Скребки.

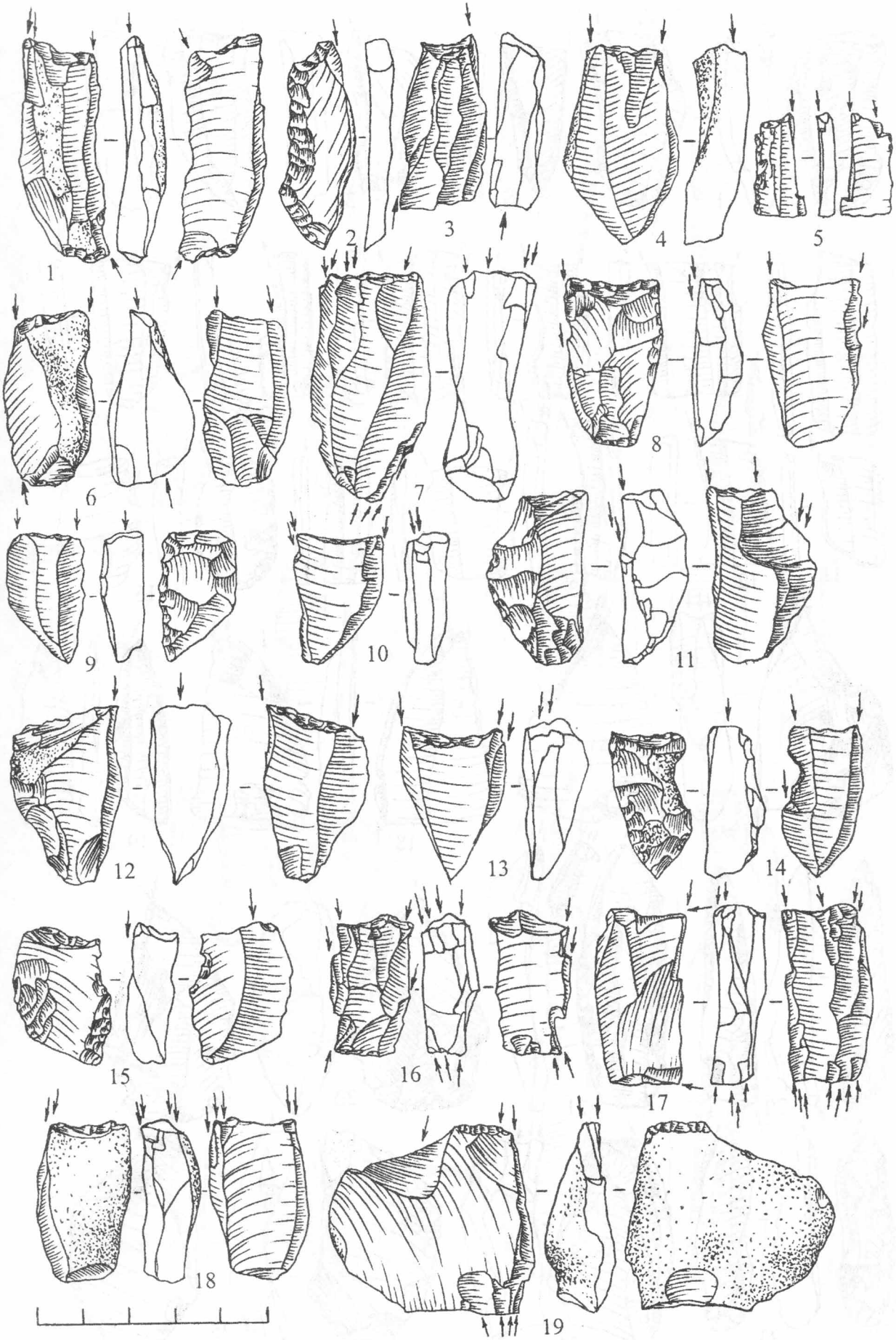

Рис. 65. Клішня-4. Різці.

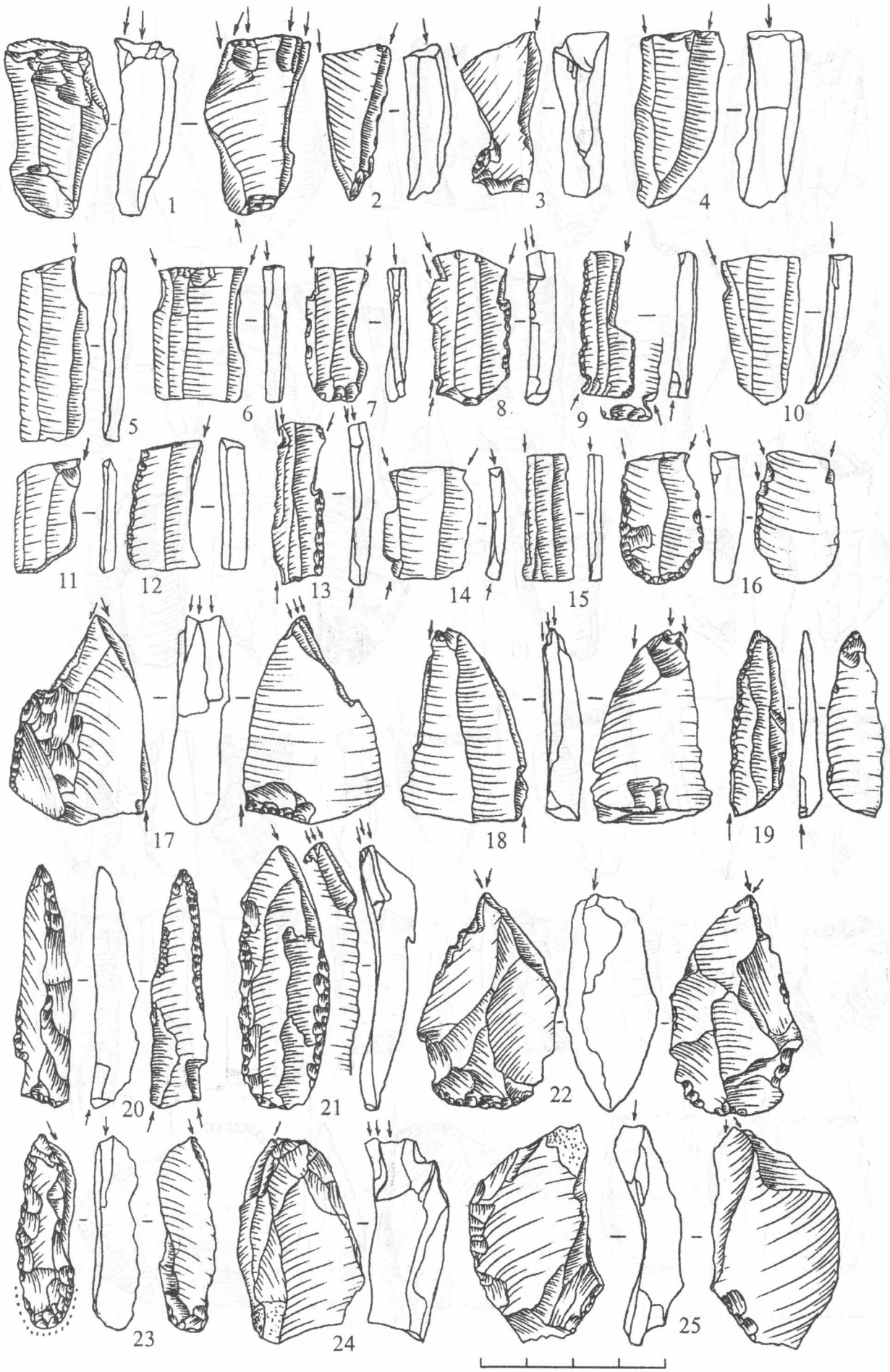

Рис. 66. Клішня-4. Різці.

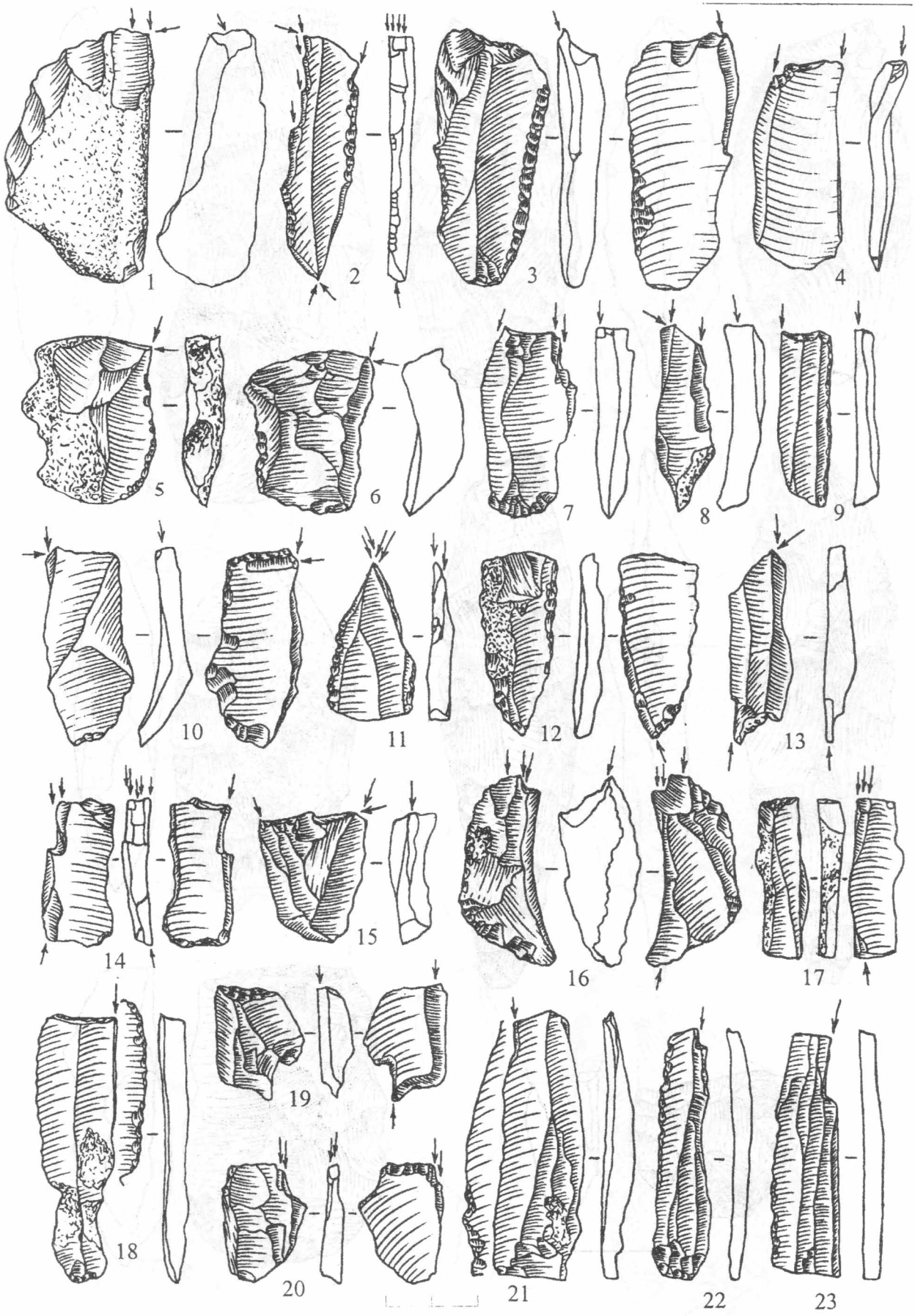

Рис. 67. Клішня-4. Різці.

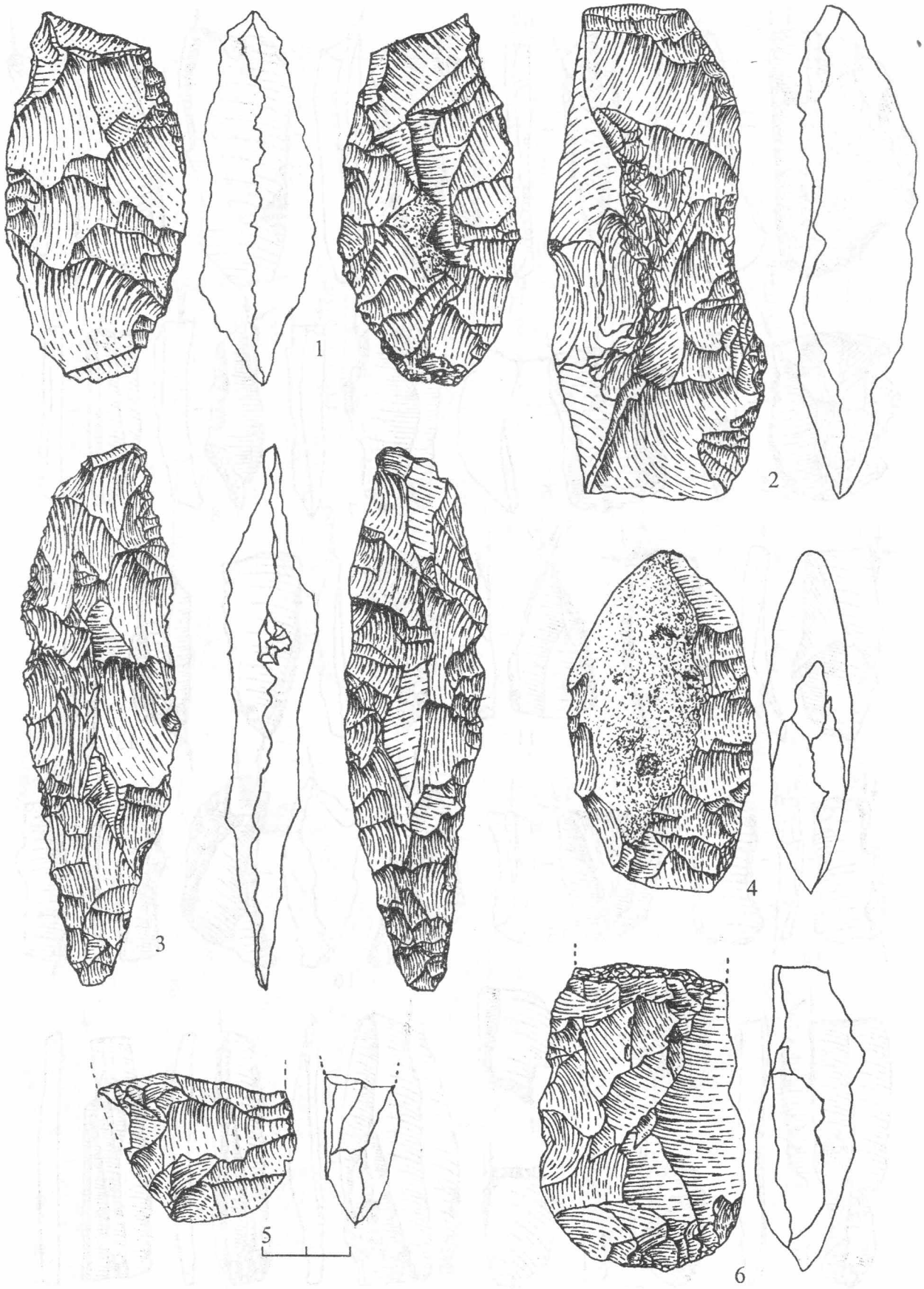

Рис. 68. Клішня-4. Біфаси.

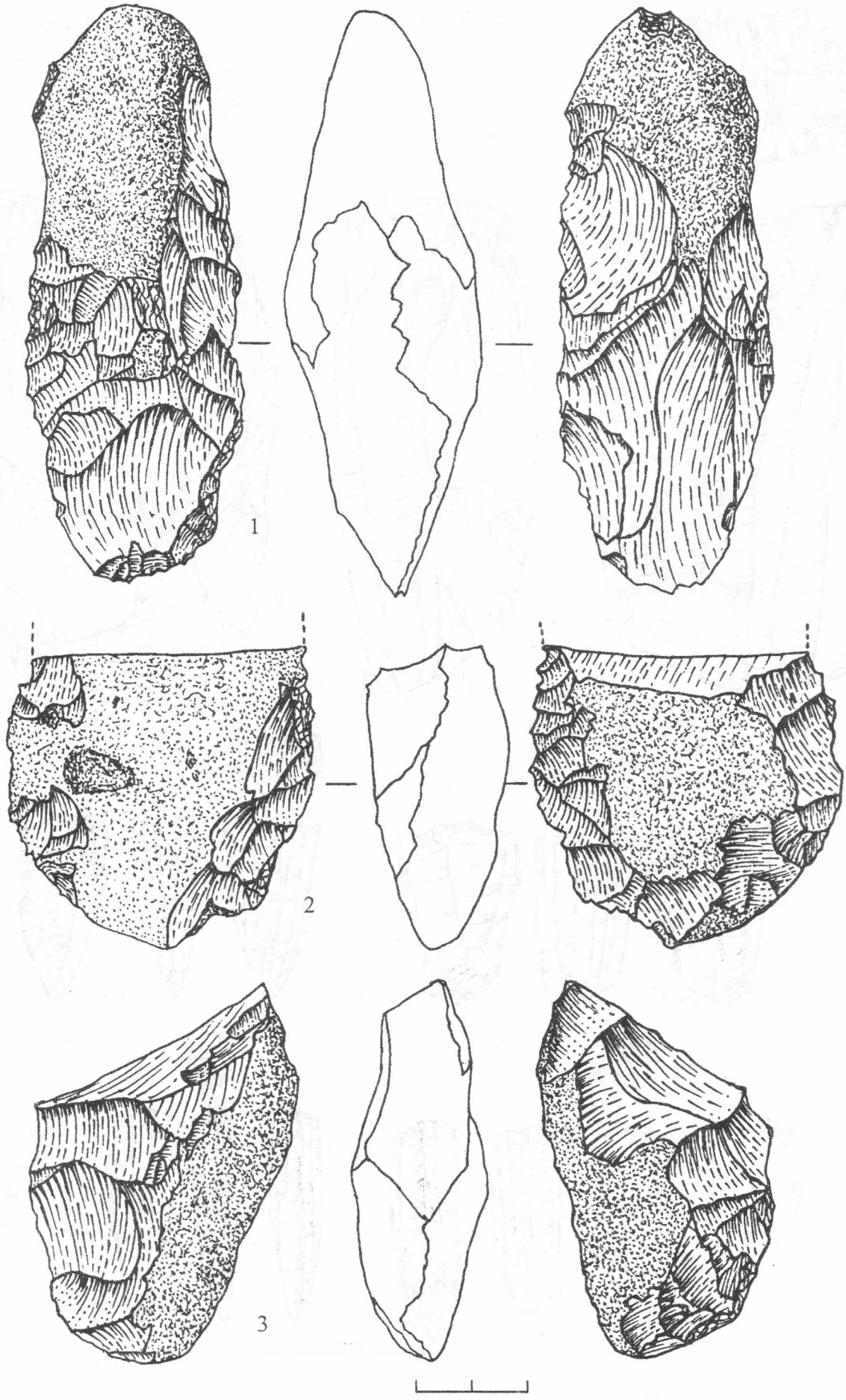

Рис. 69. Клішня-4. Біфаси.

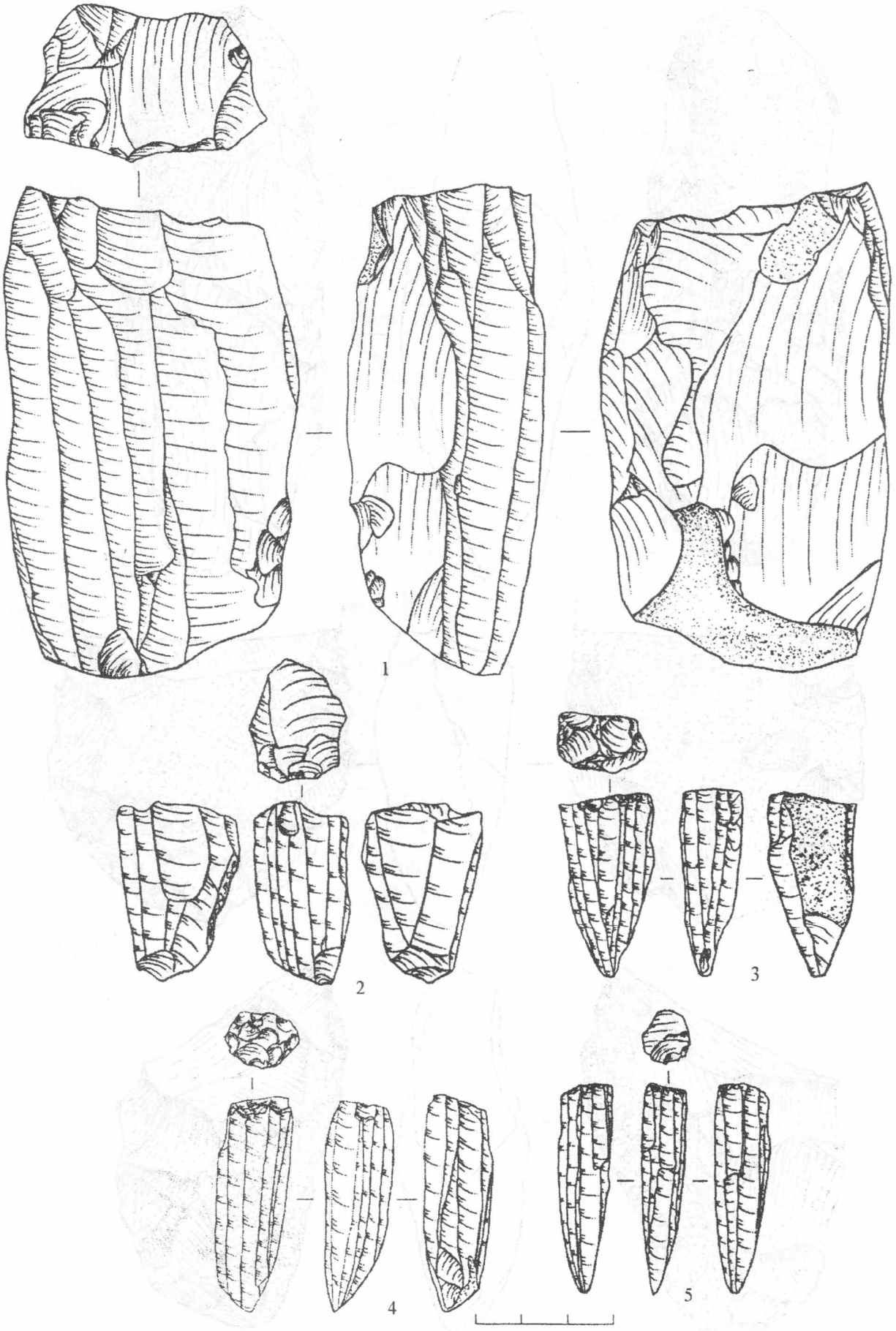

Рис. 70. Усть-Бистра. Нуклеуси.

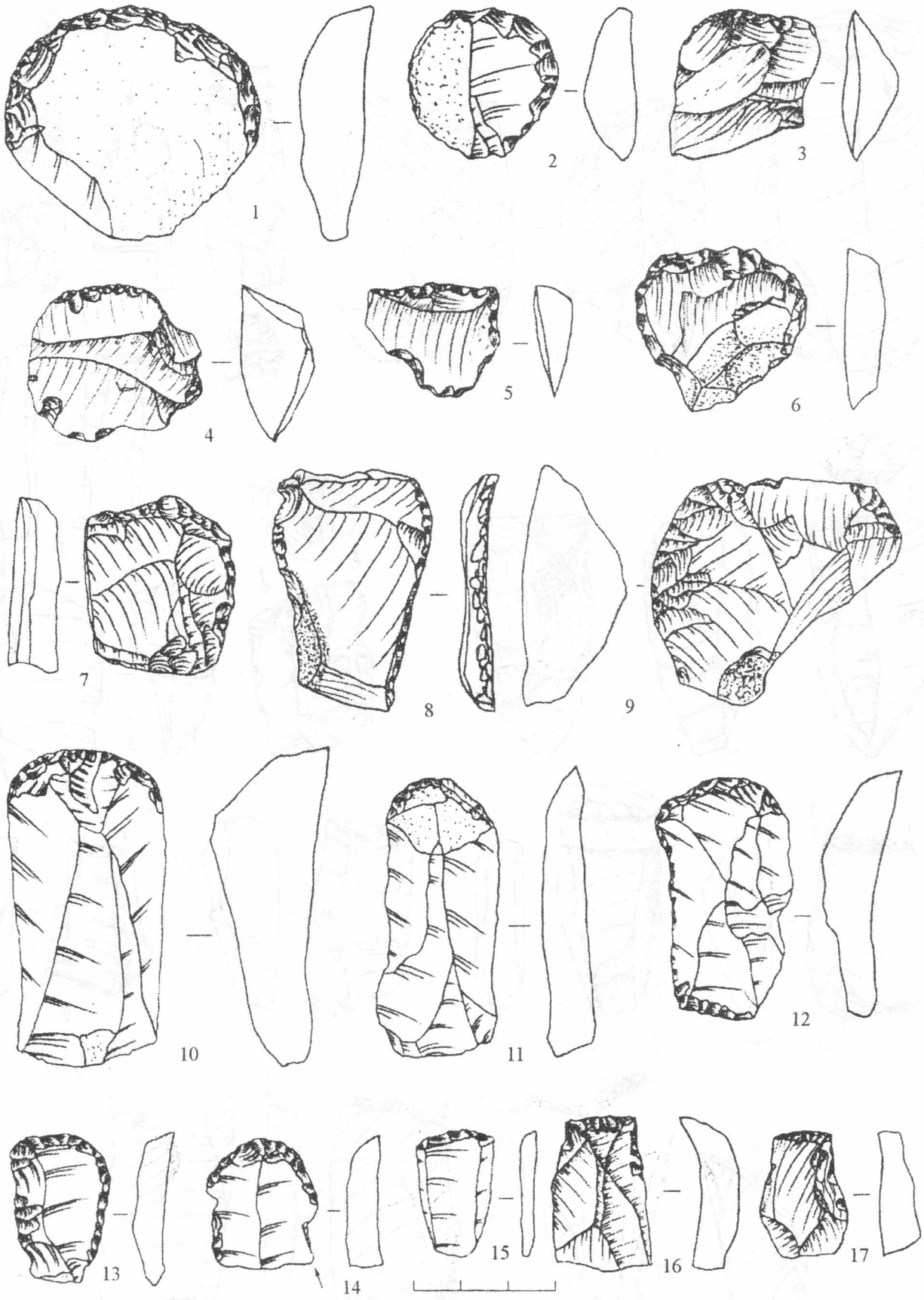

Рис. 71. Усть-Бистра. Скребки.

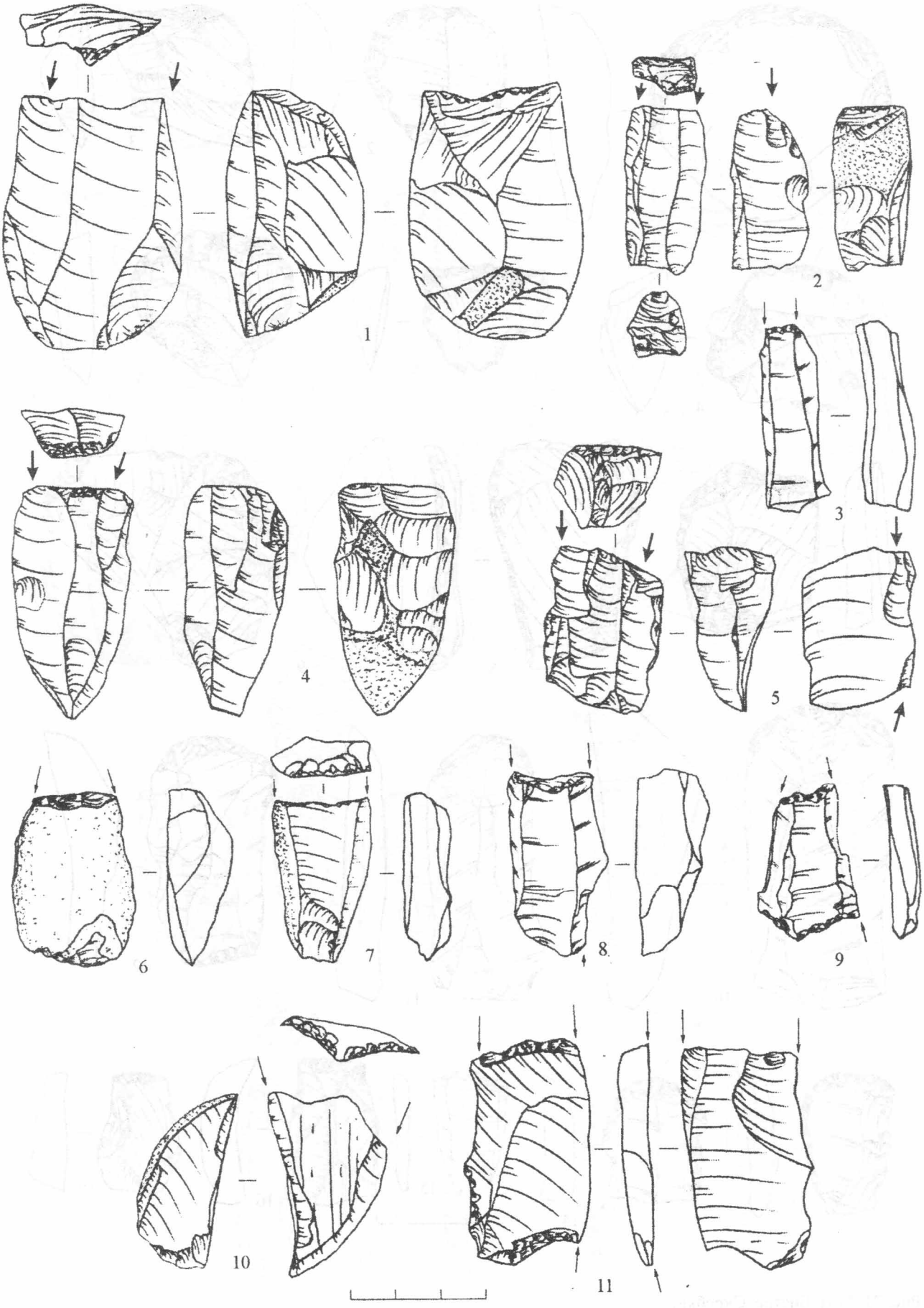

Рис. 72. Усть-Бистра. Різці-струги.

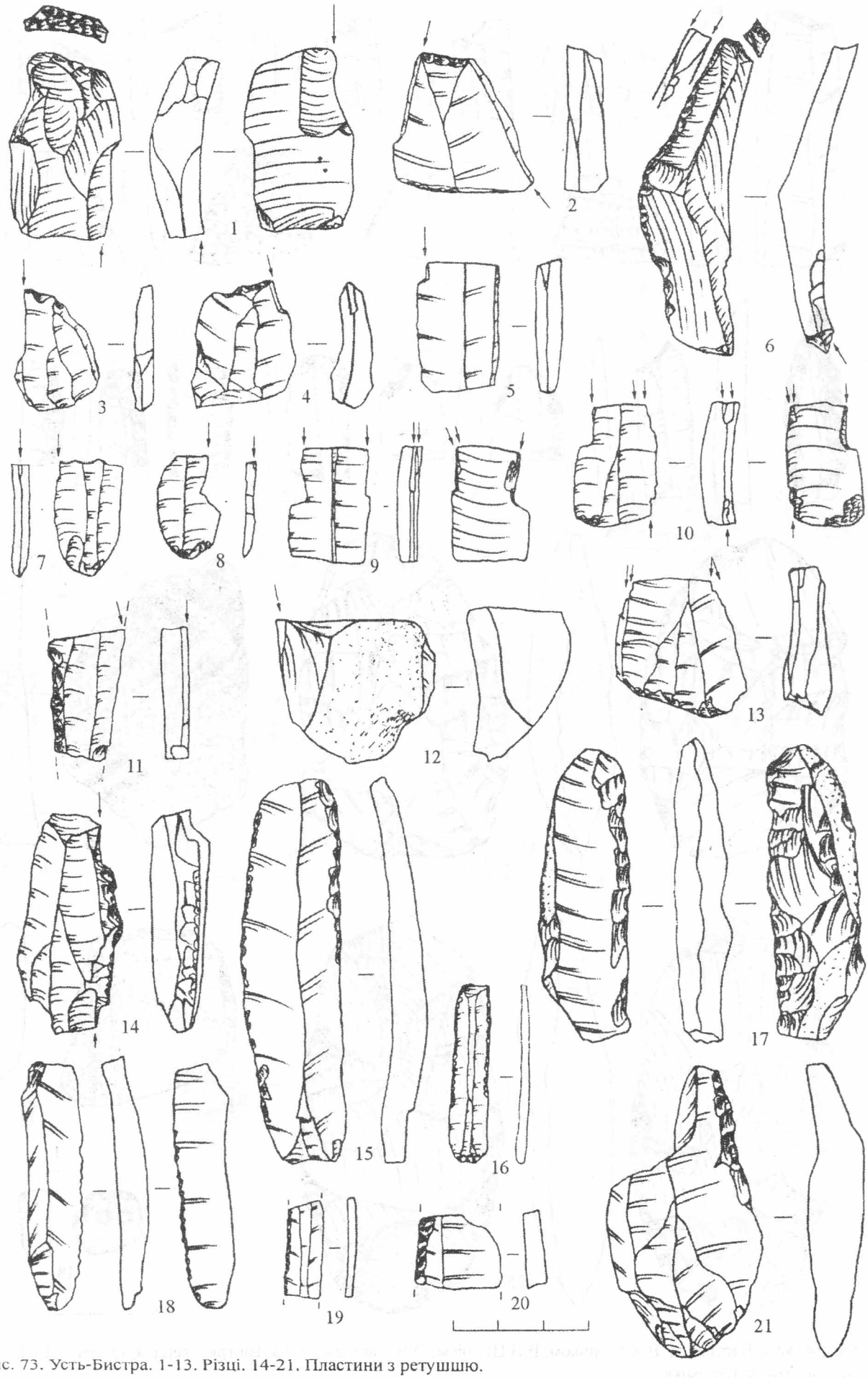

Рис. 73. Усть-Бистра. 1-13. Різці. 14-21. Пластини з ретушшю.

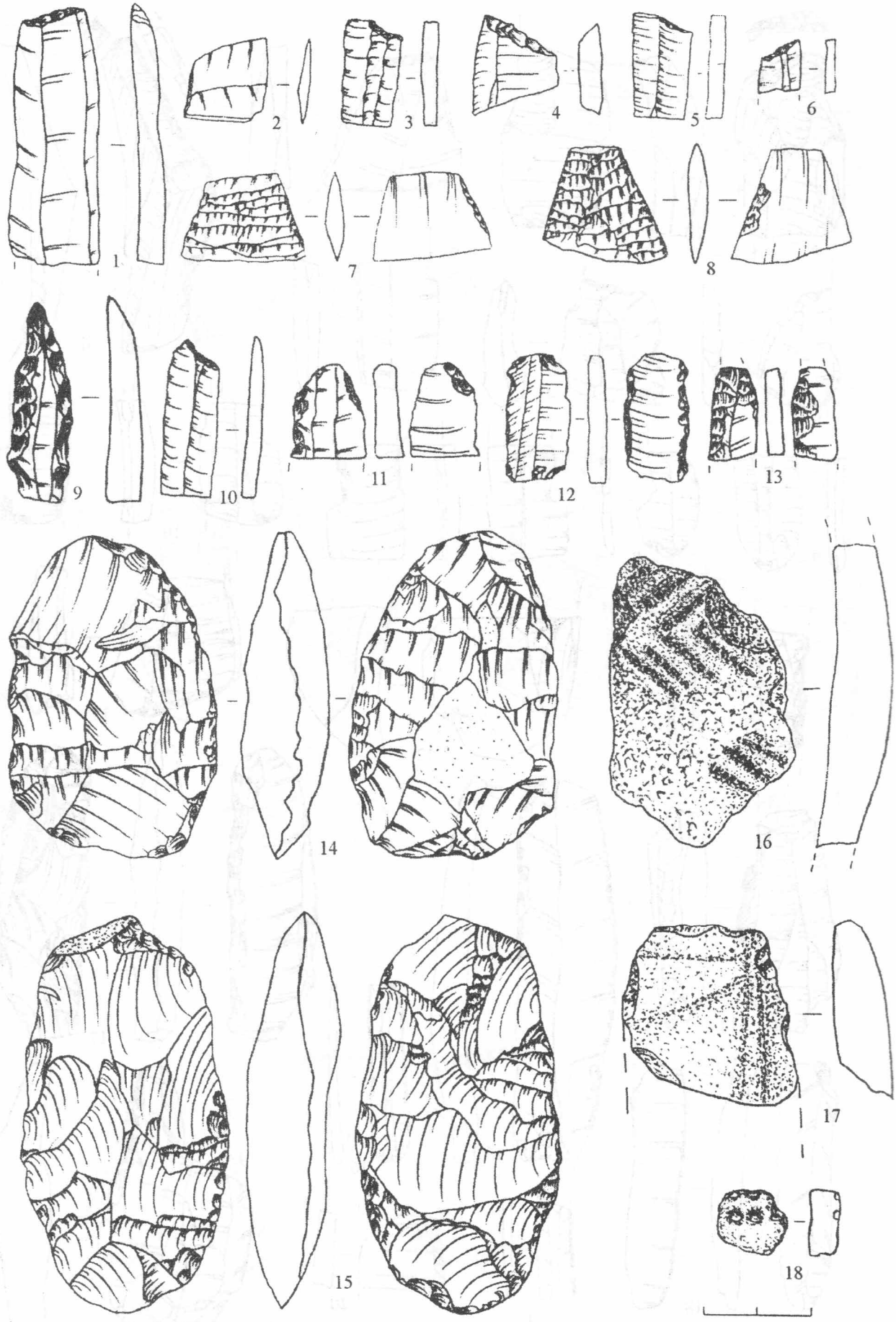

Рис. 74. Усть-Бистра (за В.Я.Кияшком, В.В.Цибрієм, О.В.Цибрієм). 1-13. Вістря, свердла, трапеції. 14-15. Сокири. 16-18. Керпміка.

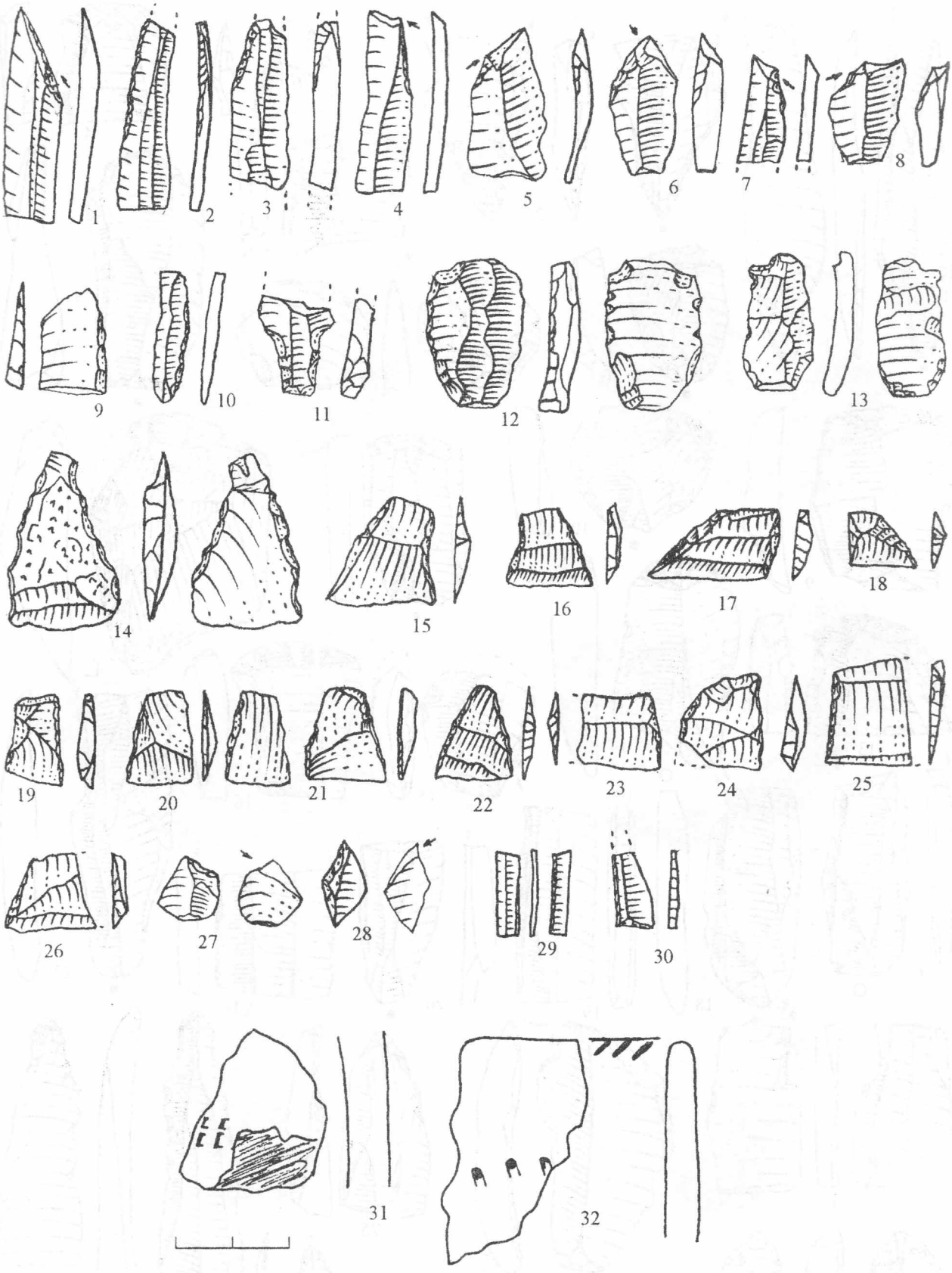

Рис. 75. Корма 1 (за Л.Л.Залізняком). 1-30. Вироби з кременю. 31-32. Кераміка. Рисунок В.О.Манька.

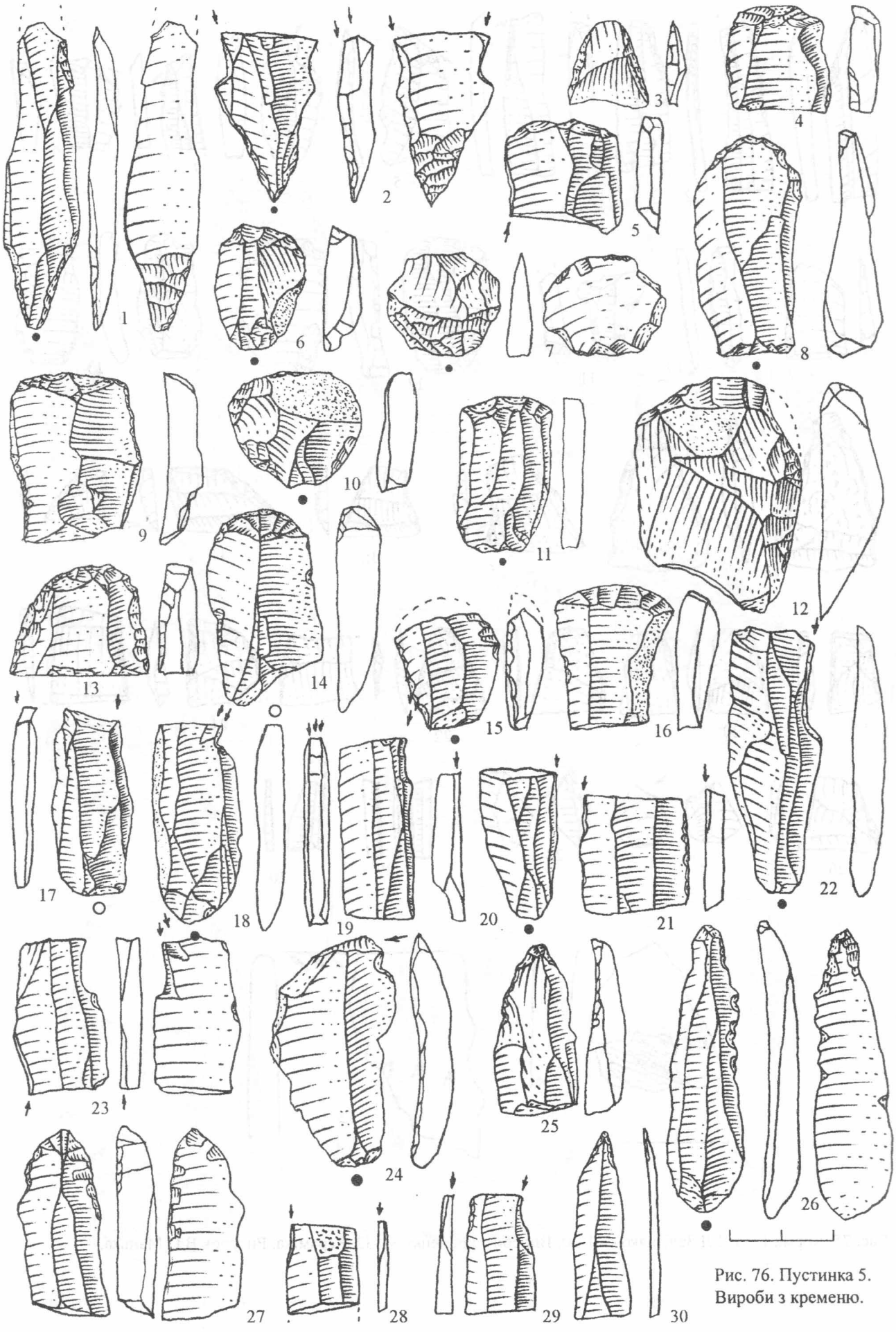

Рис. 76. Пустинка 5. Вироби з кременю.

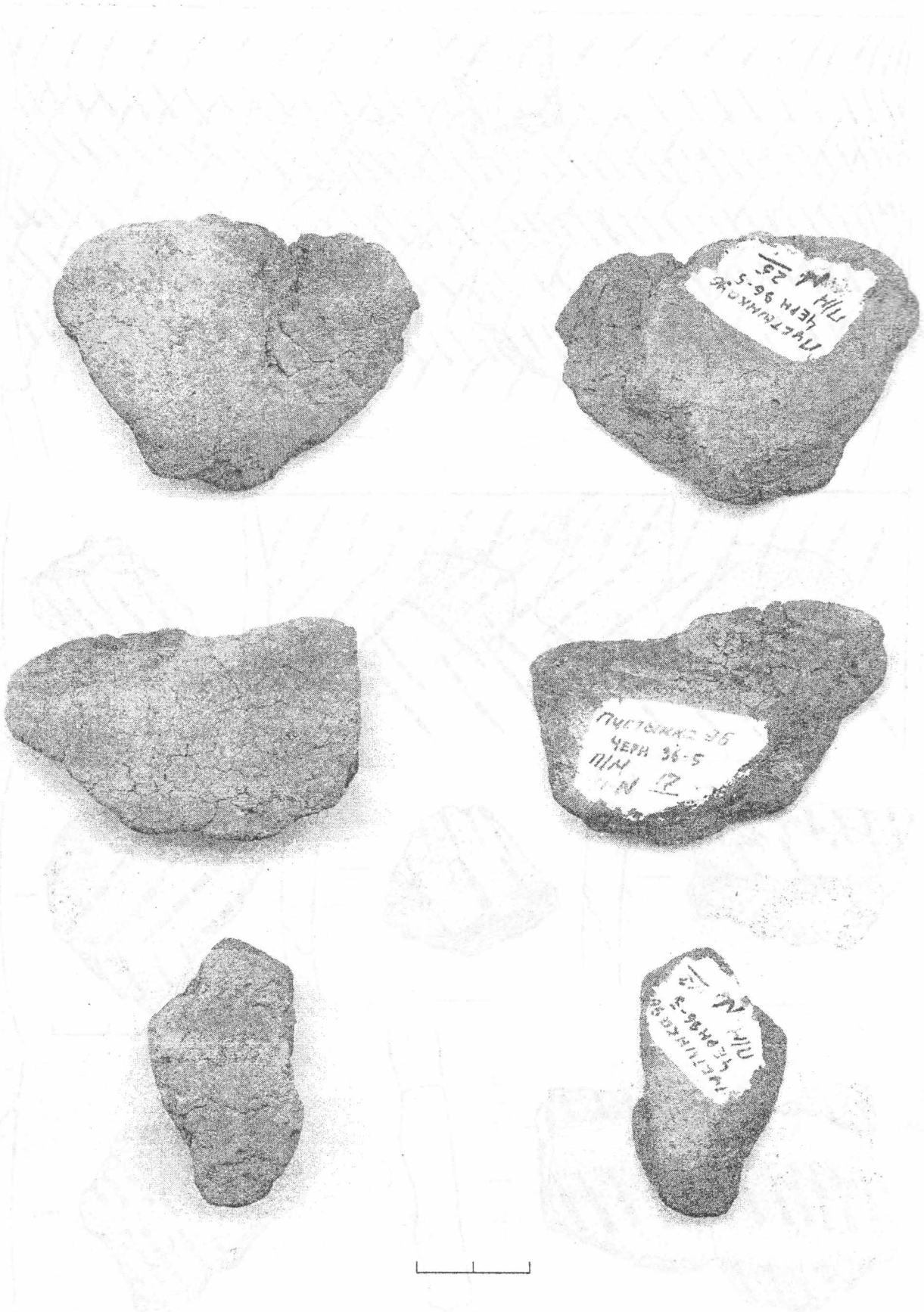

Рис. 77. Пустинка 5. Кераміка.

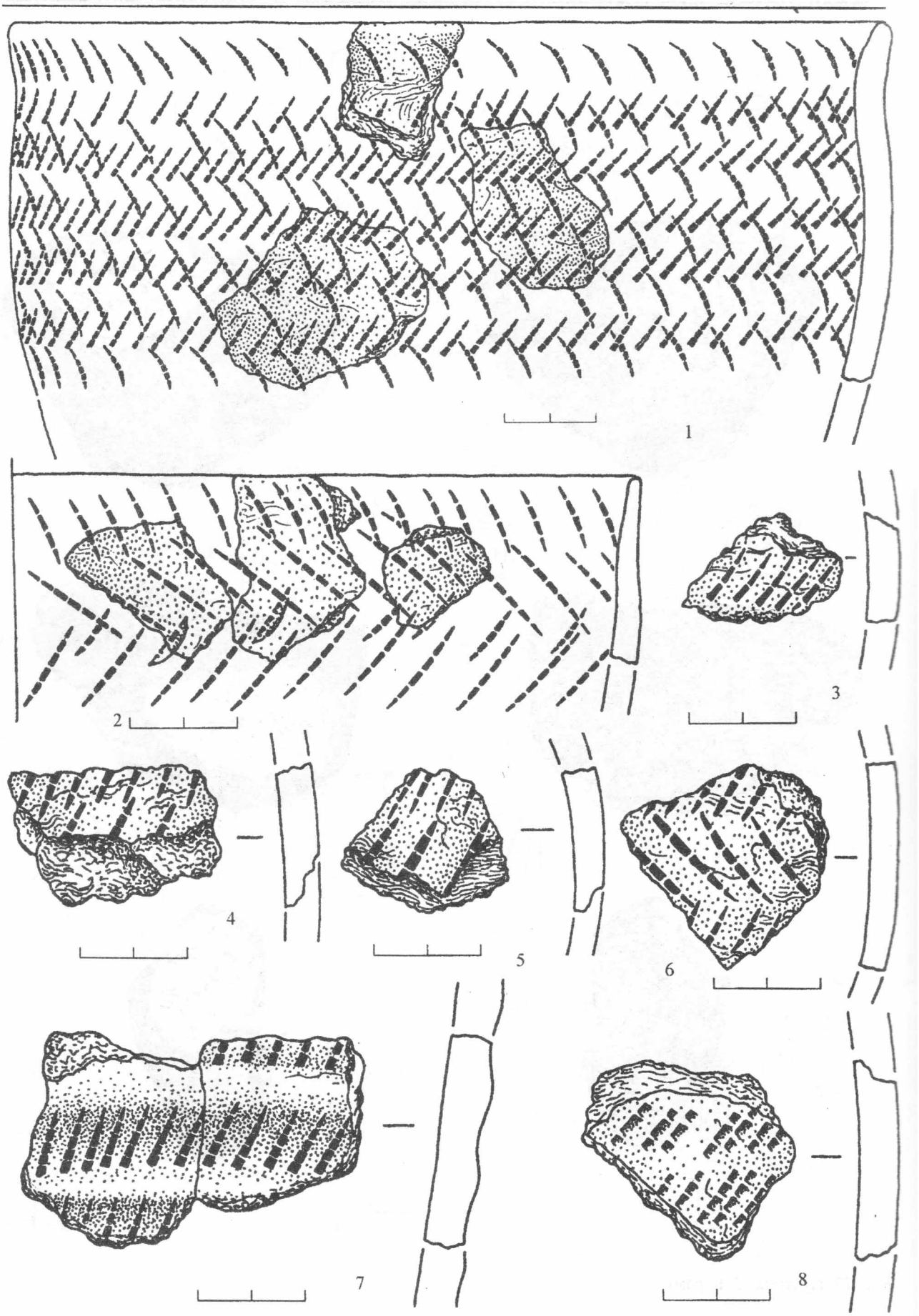

Рис. 78. Студенок (за Л.Л.Залізняком). Кераміка.

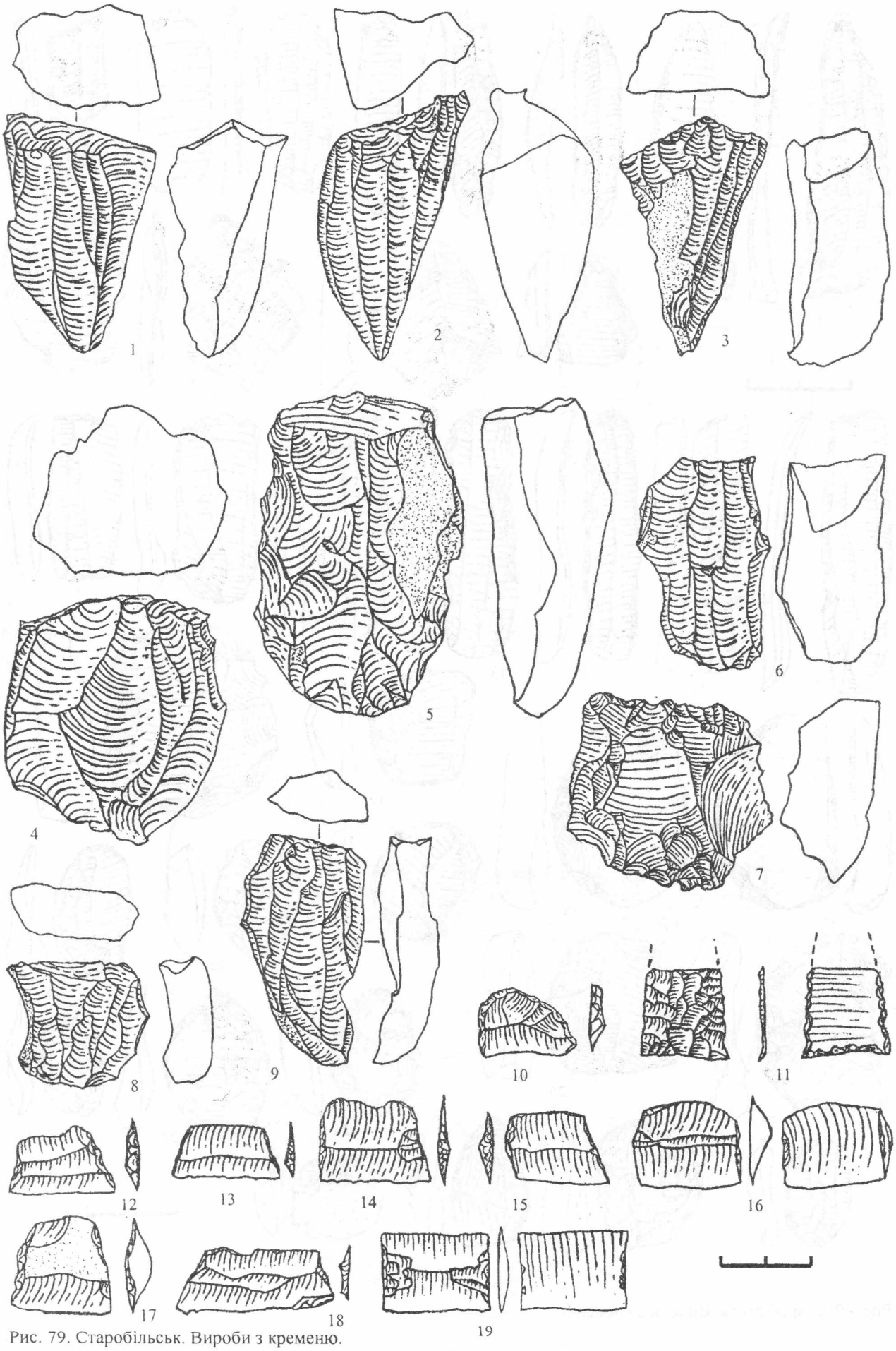

Рис. 79. Старобільськ. Вироби з кременю.

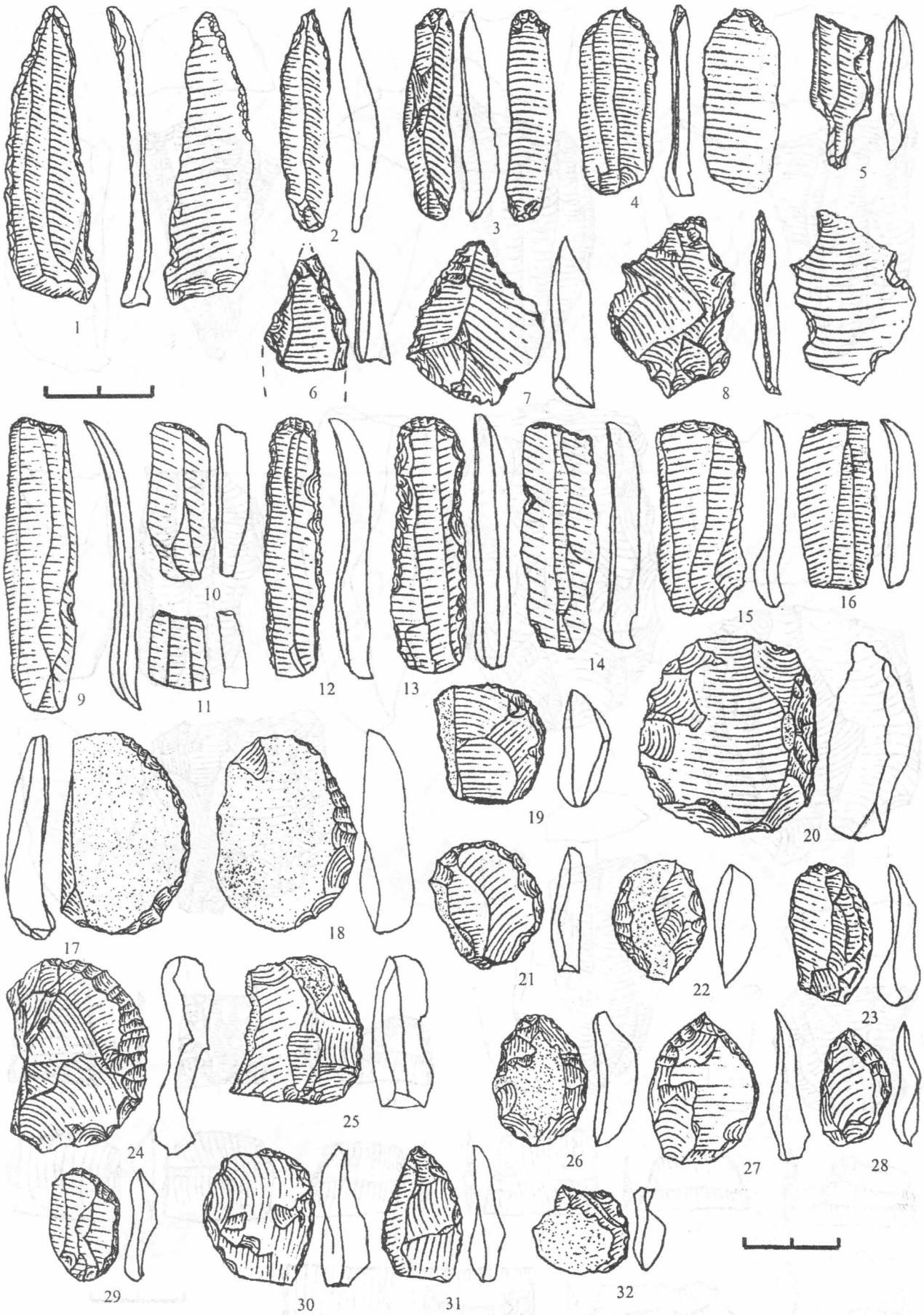

Рис. 80. Старобільськ. Вироби з кременю.

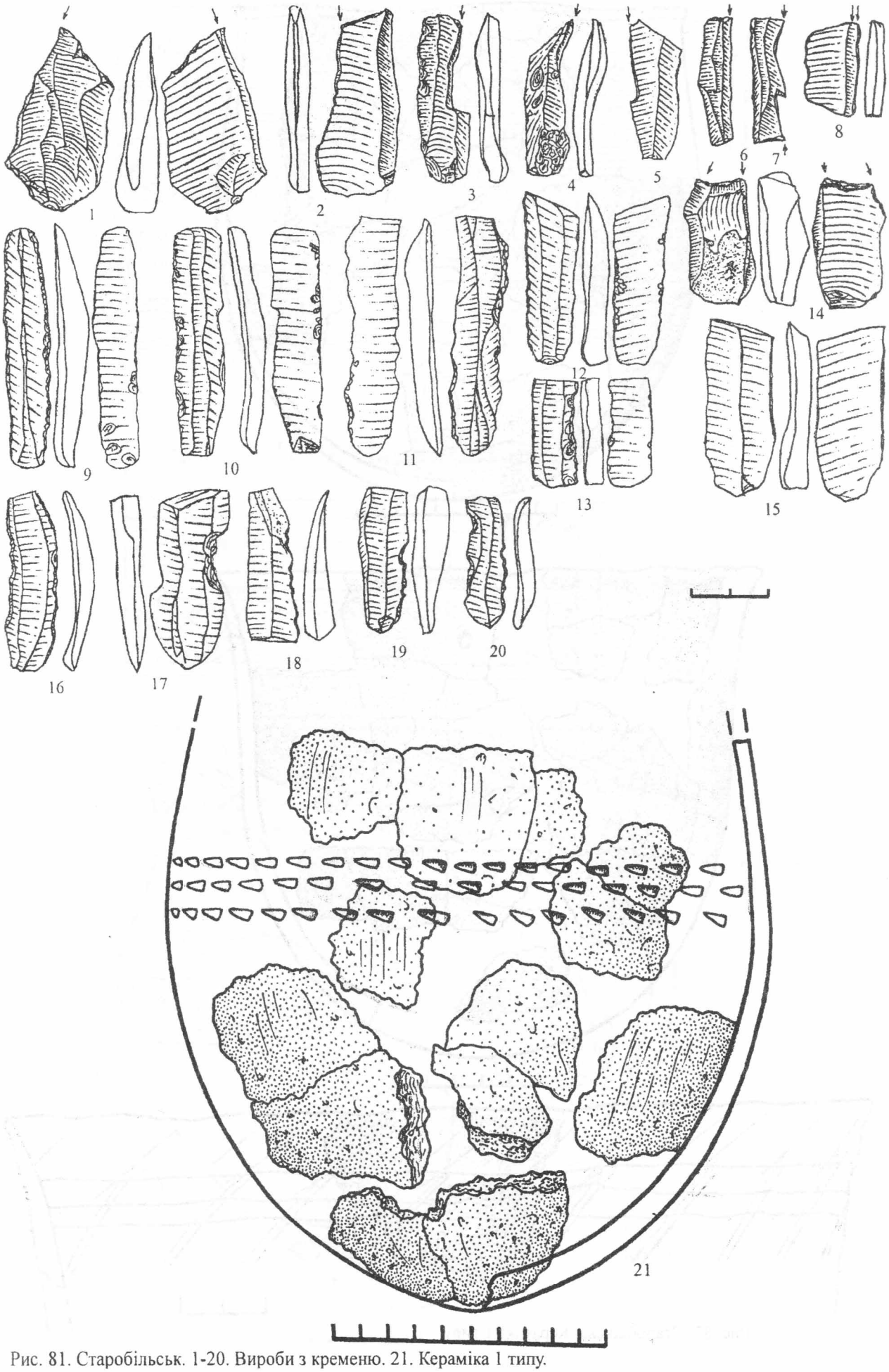

Рис. 81. Старобільськ. 1-20. Вироби з кременю. 21. Кераміка 1 типу.

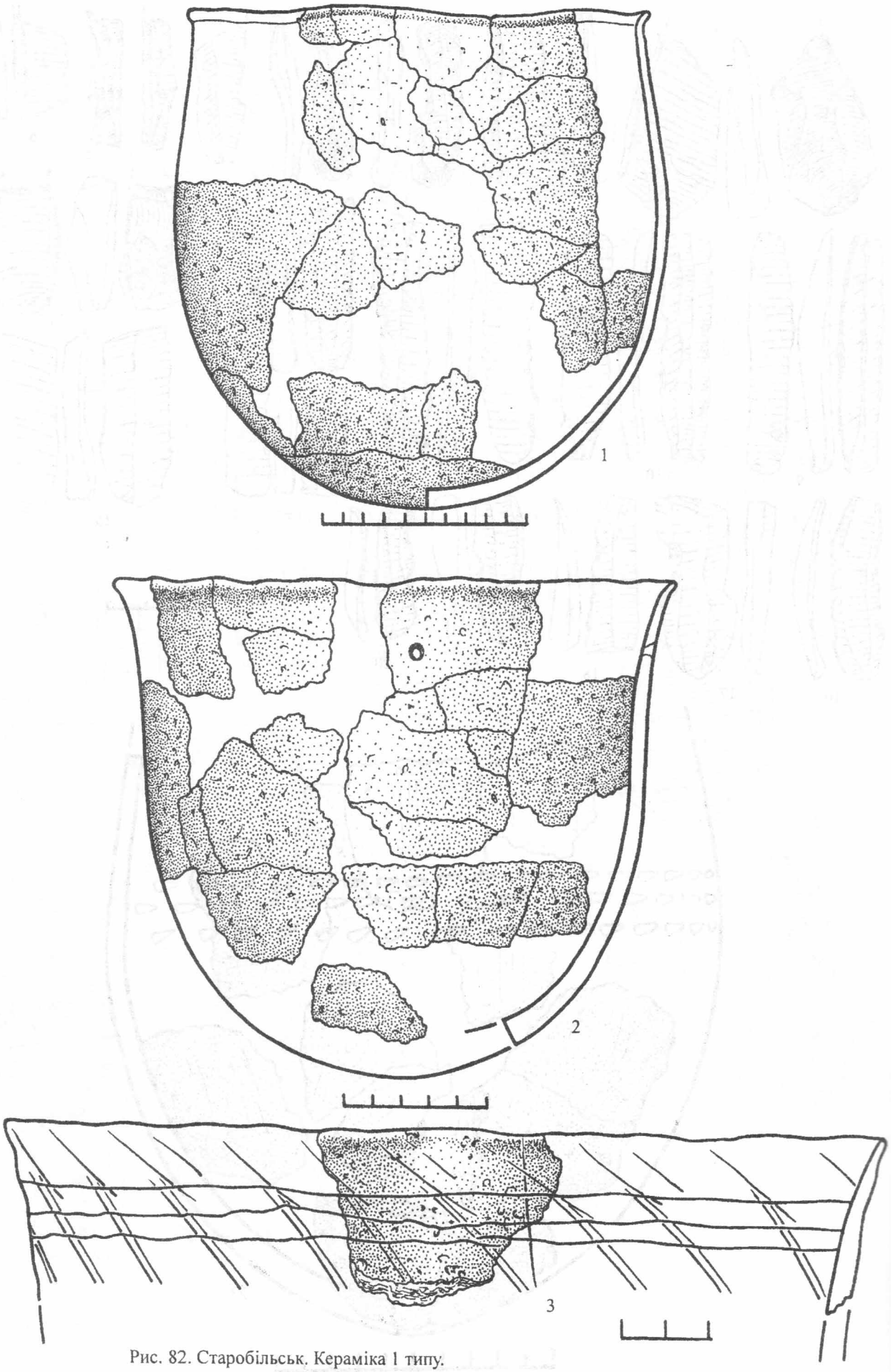
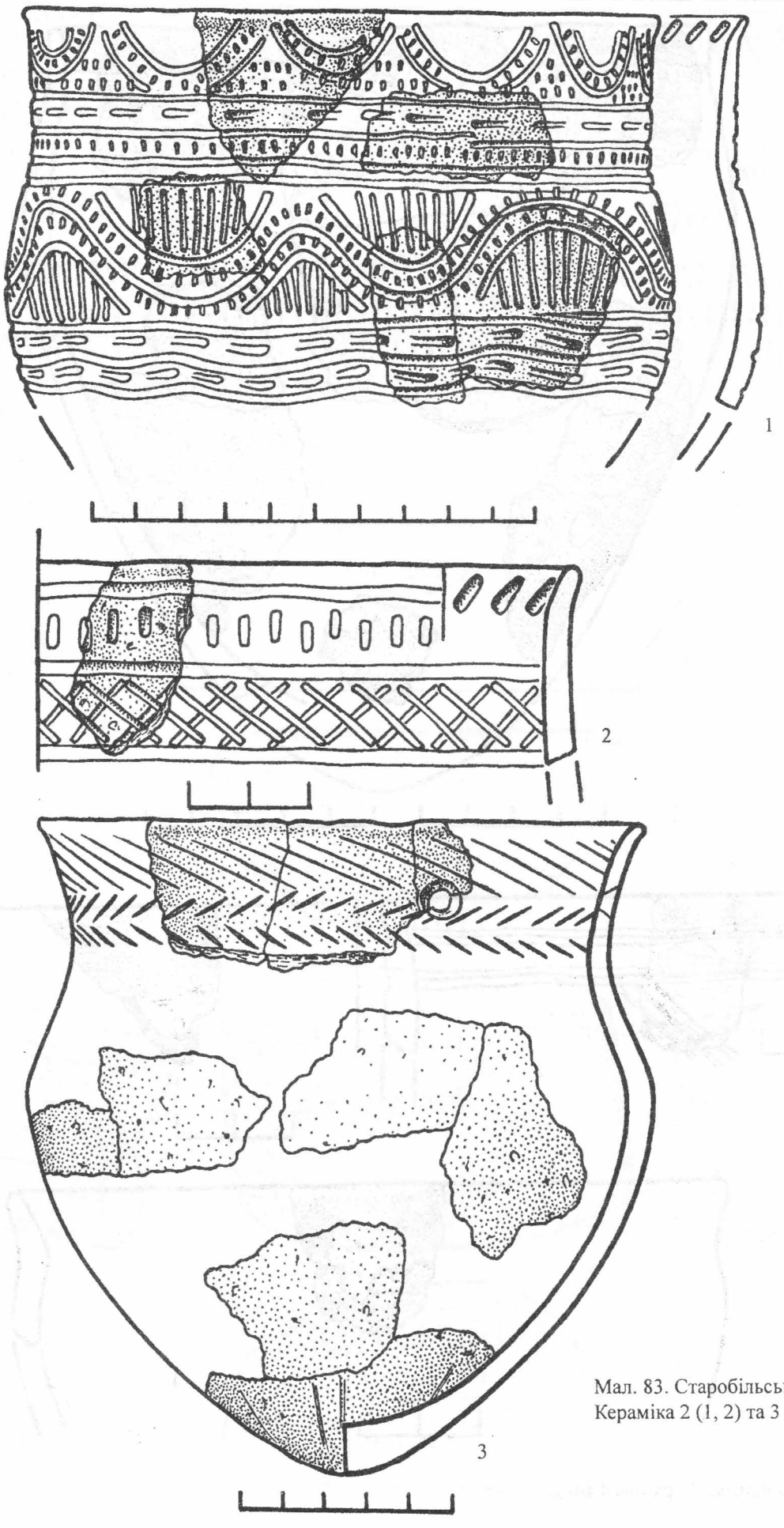

Рис. 82. Старобільськ. Кераміка I типу.

Мал. 83. Старобільськ.
Кераміка 2 (1, 2) та 3 (3) типів.

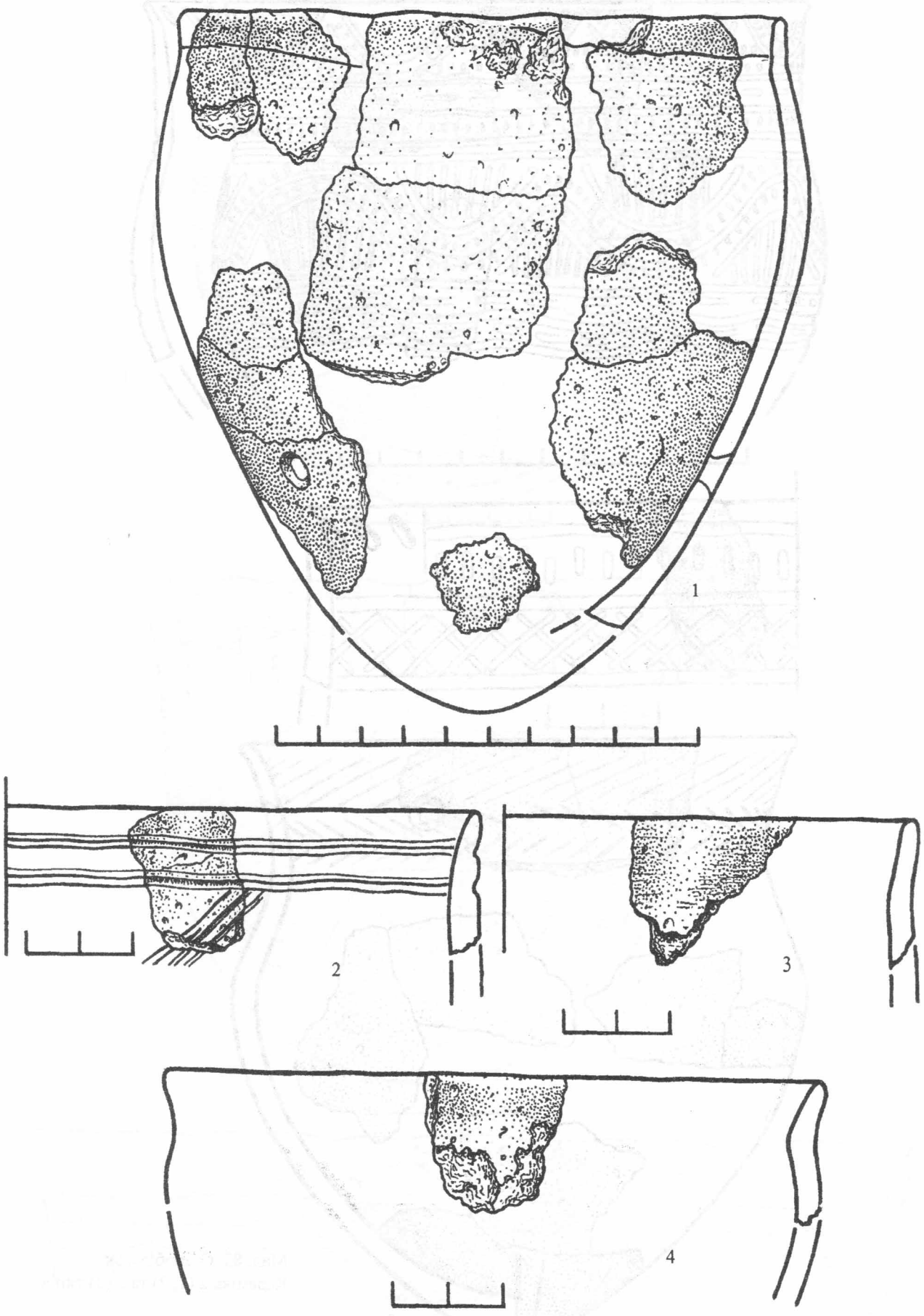

Рис. 84. Старобільськ. Кераміка 4 типу.

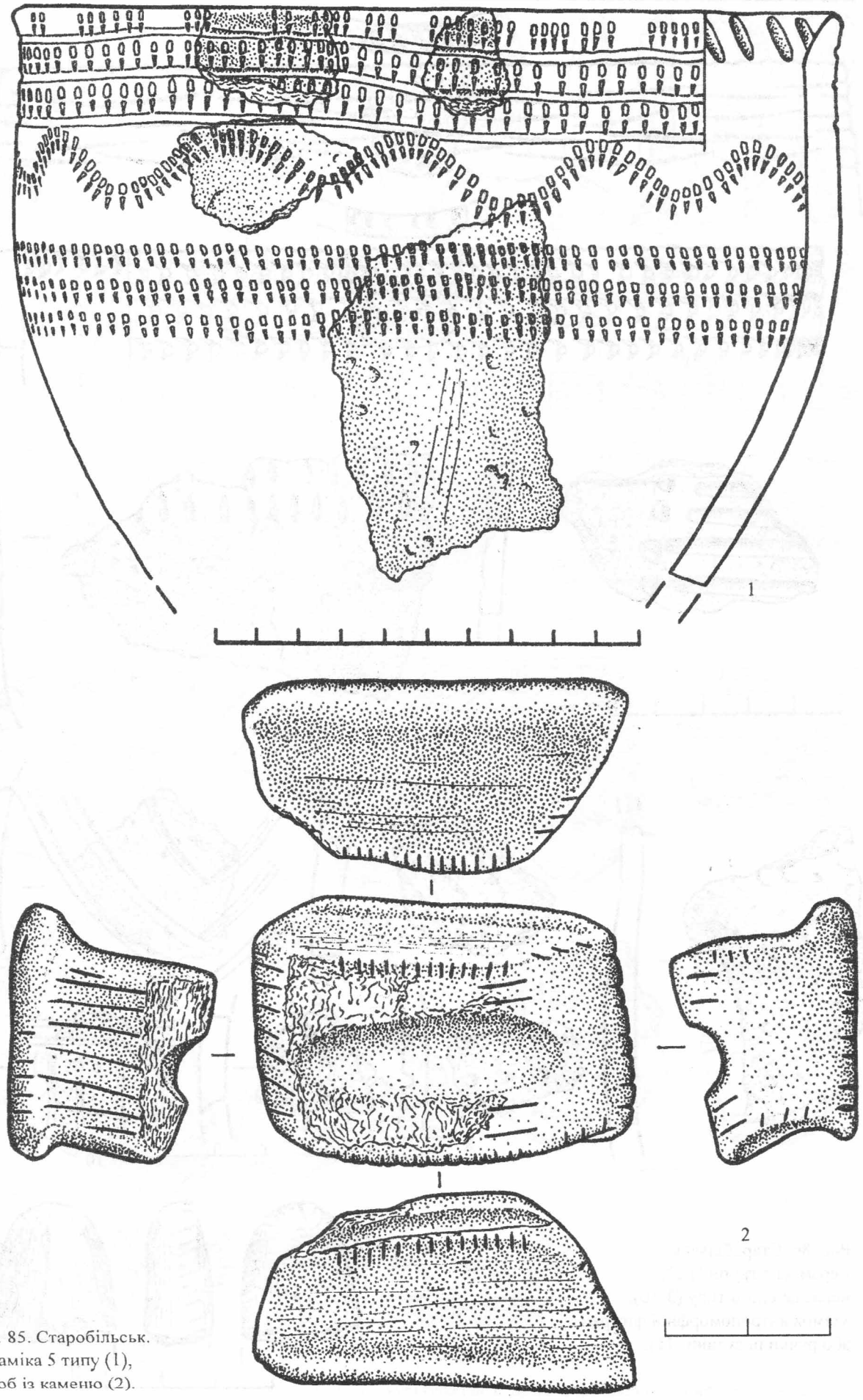

Рис. 85. Старобільськ. Кераміка 5 типу (1), виріб із каменю (2).

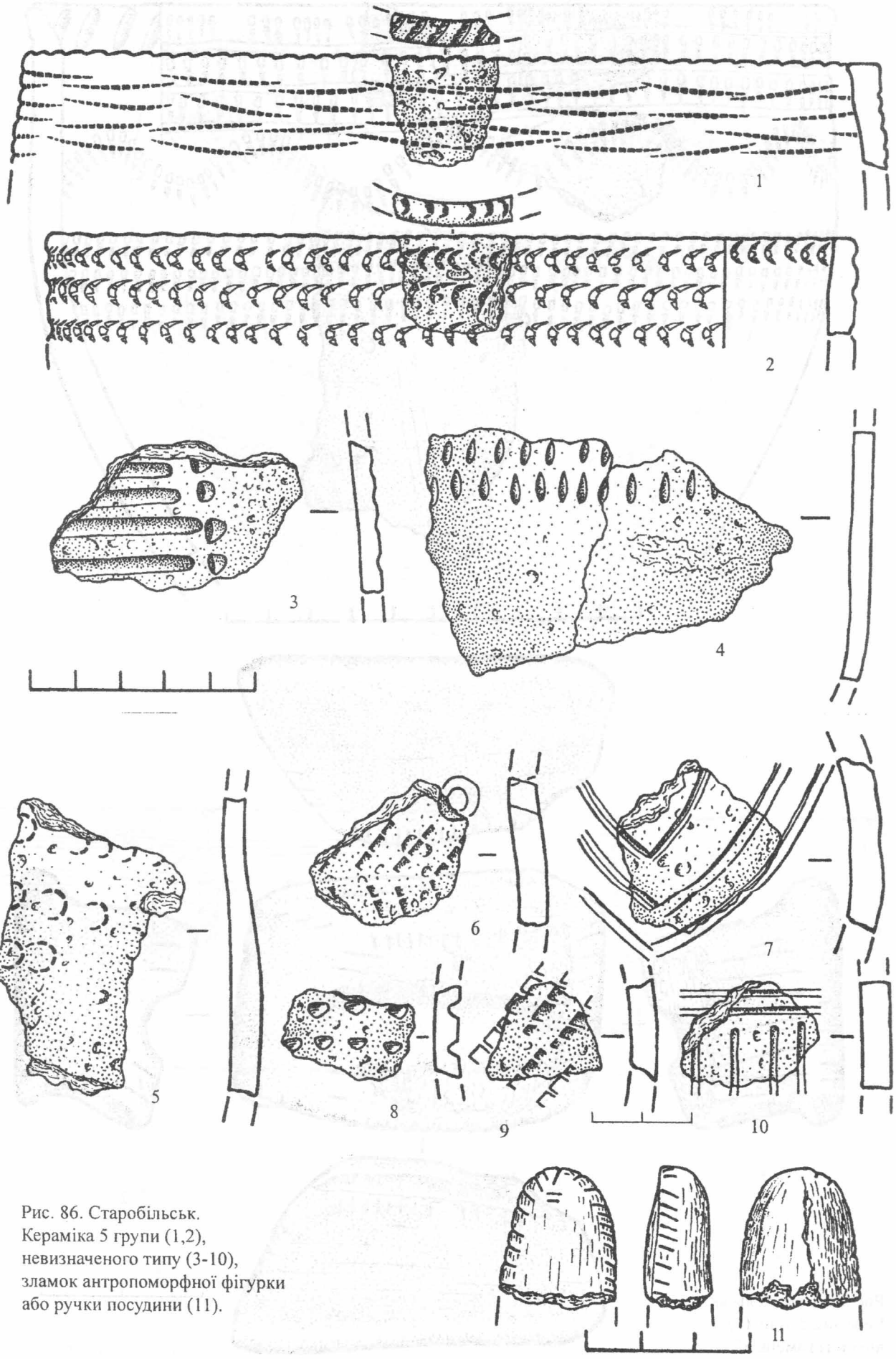

Рис. 86. Старобільськ.
Кераміка 5 групи (1,2),
невизначеного типу (3-10),
зламок антропоморфної фігурки
або ручки посудини (11).

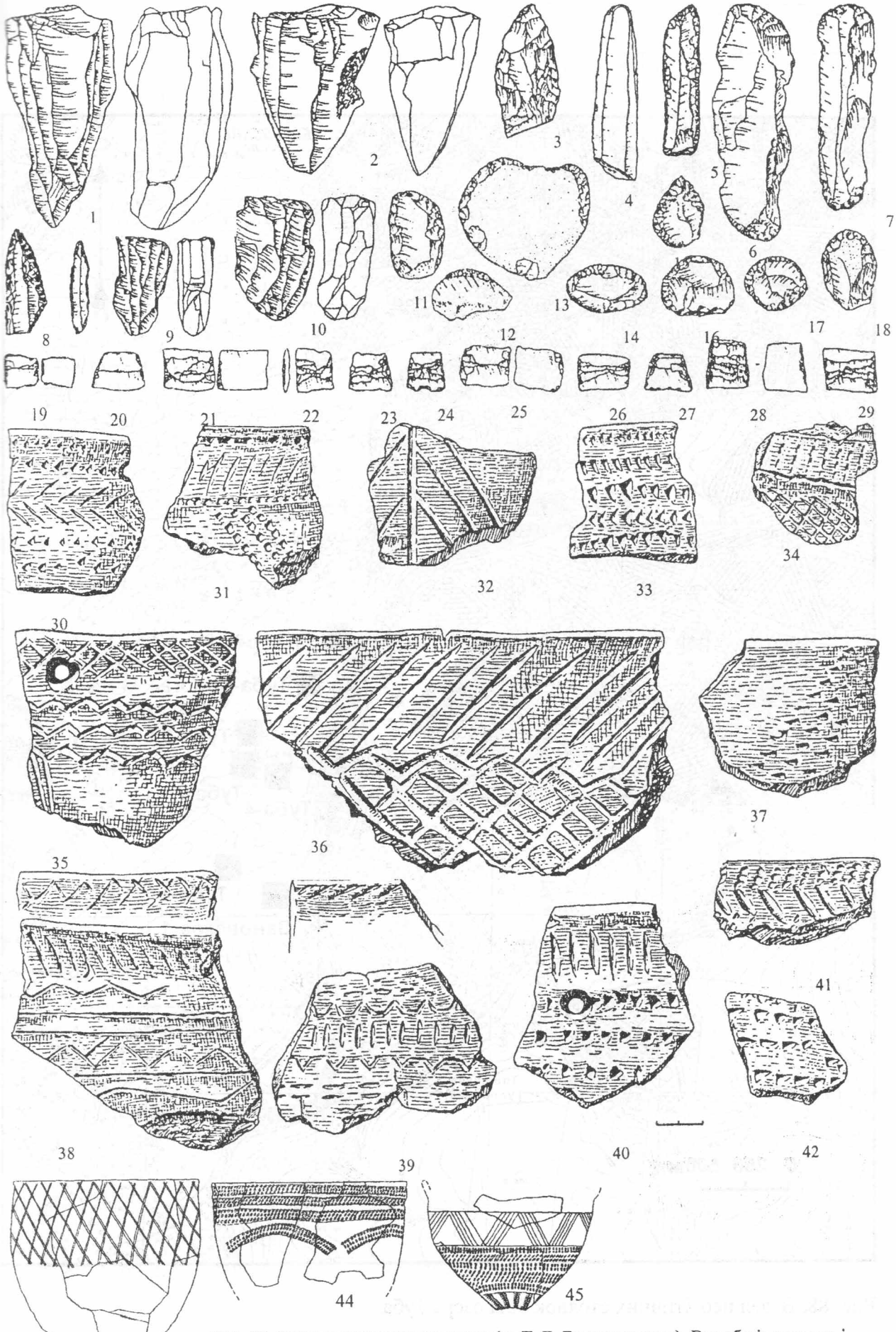

Рис. 87. Ракушечноярська культура (за Т. Д. Белановською). Вироби із кремню і кераміка. 43-45. Раздорське-1 (за В. Я. Кіяшко). Керамічні вироби 1 (1) та 2 (2-4) шарів.

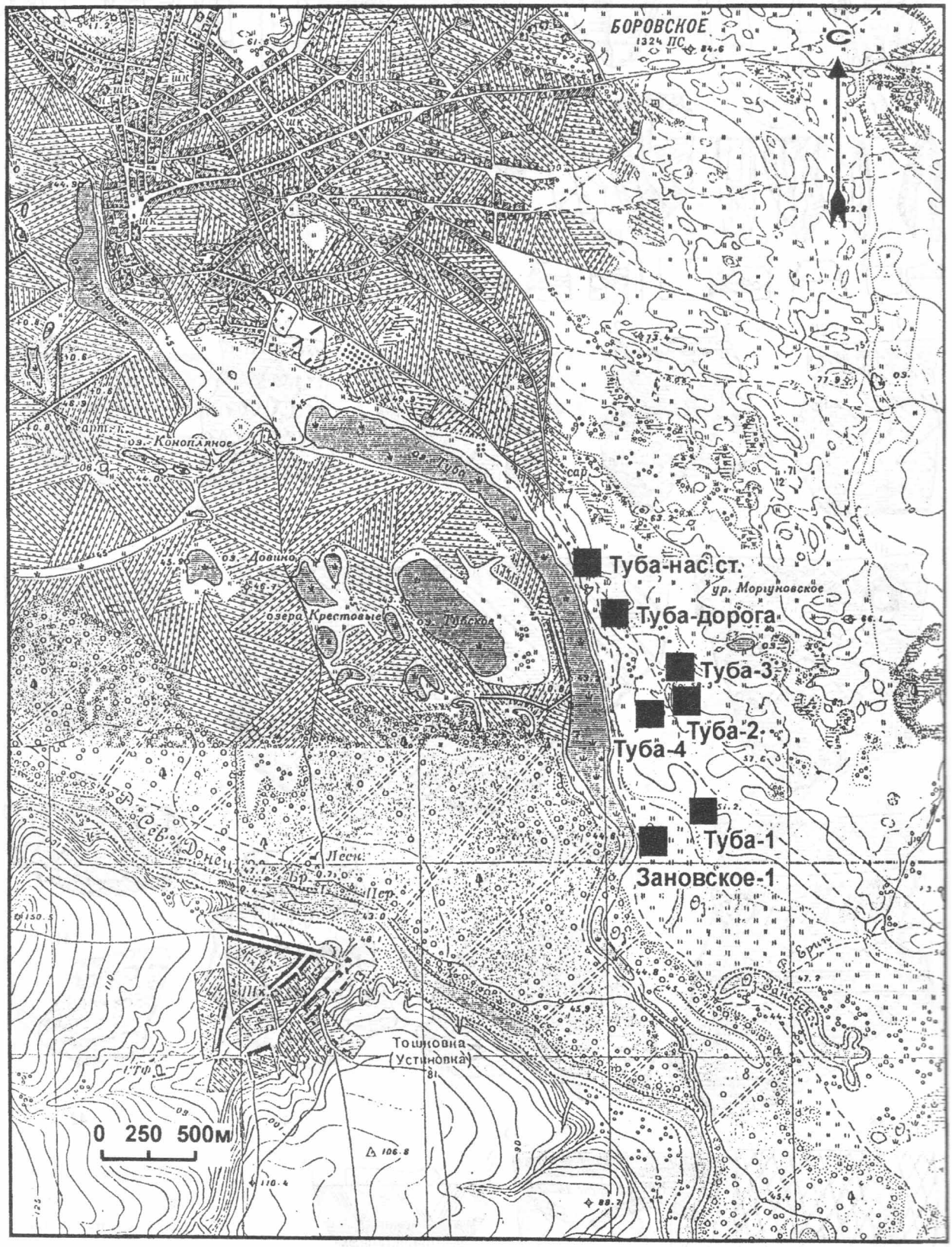
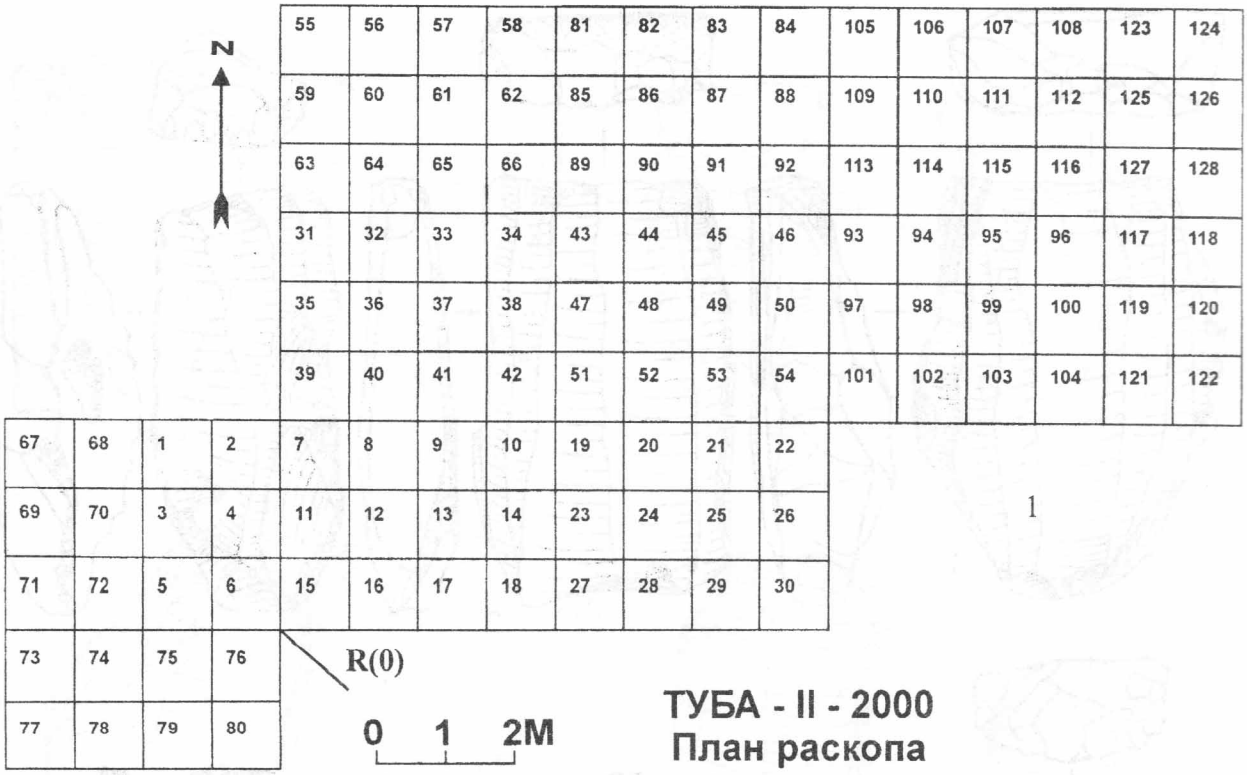
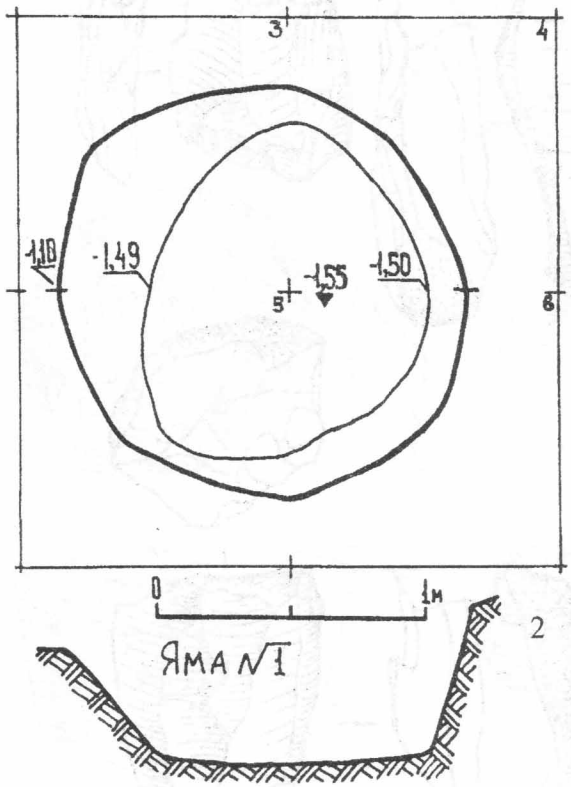

Рис. 88. Вузел неолітичних стоянок біля озера Туба.

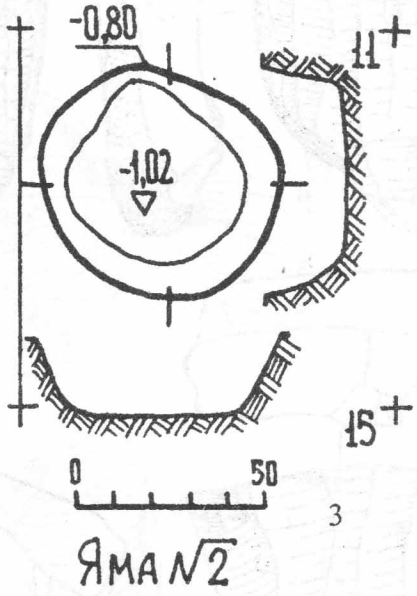

Рис. 89. Туба-2. 1. План розкопу. 2-3. Господарчі ями.

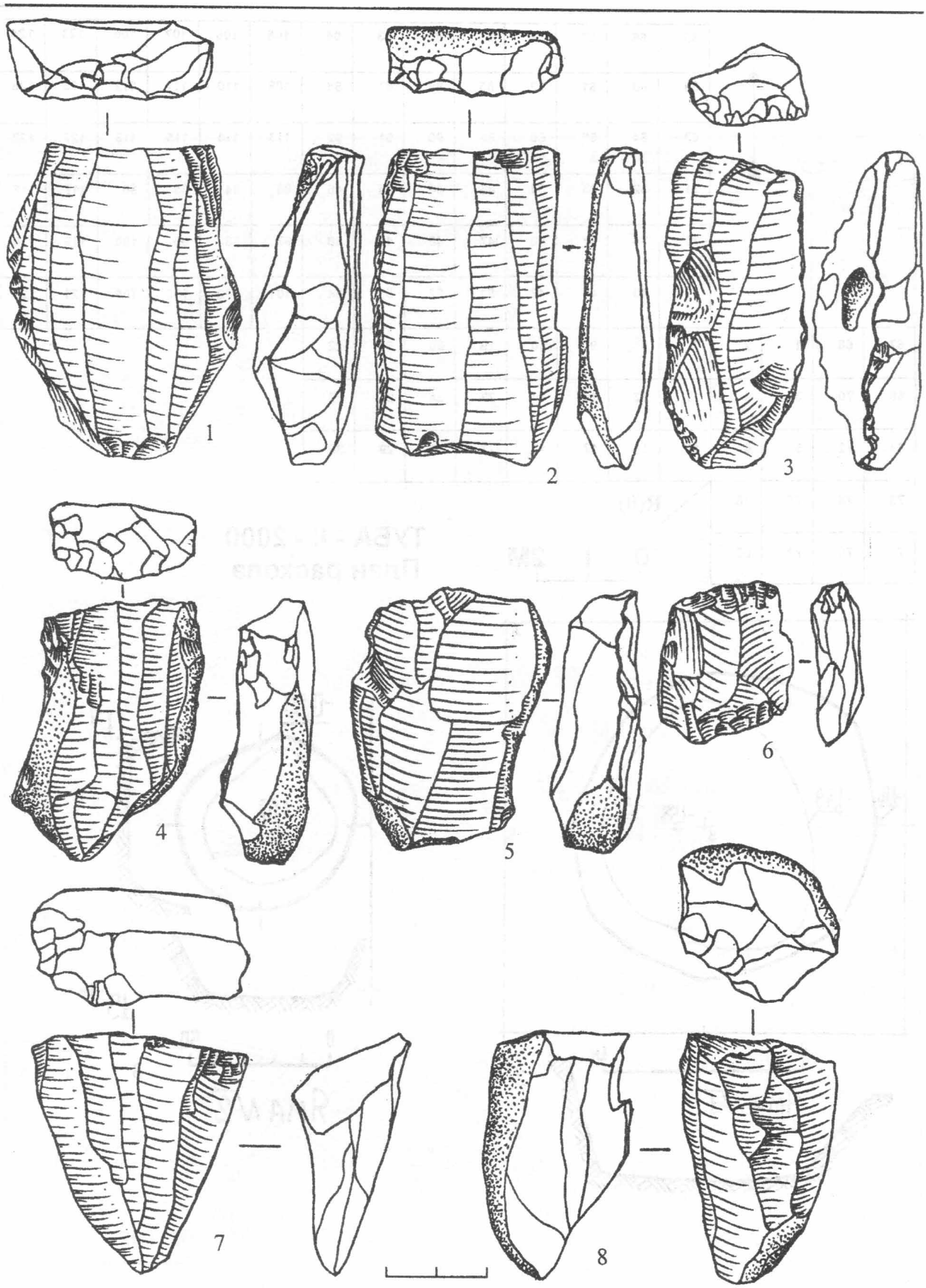

Рис. 90. Туба-2. Нуклеуси.

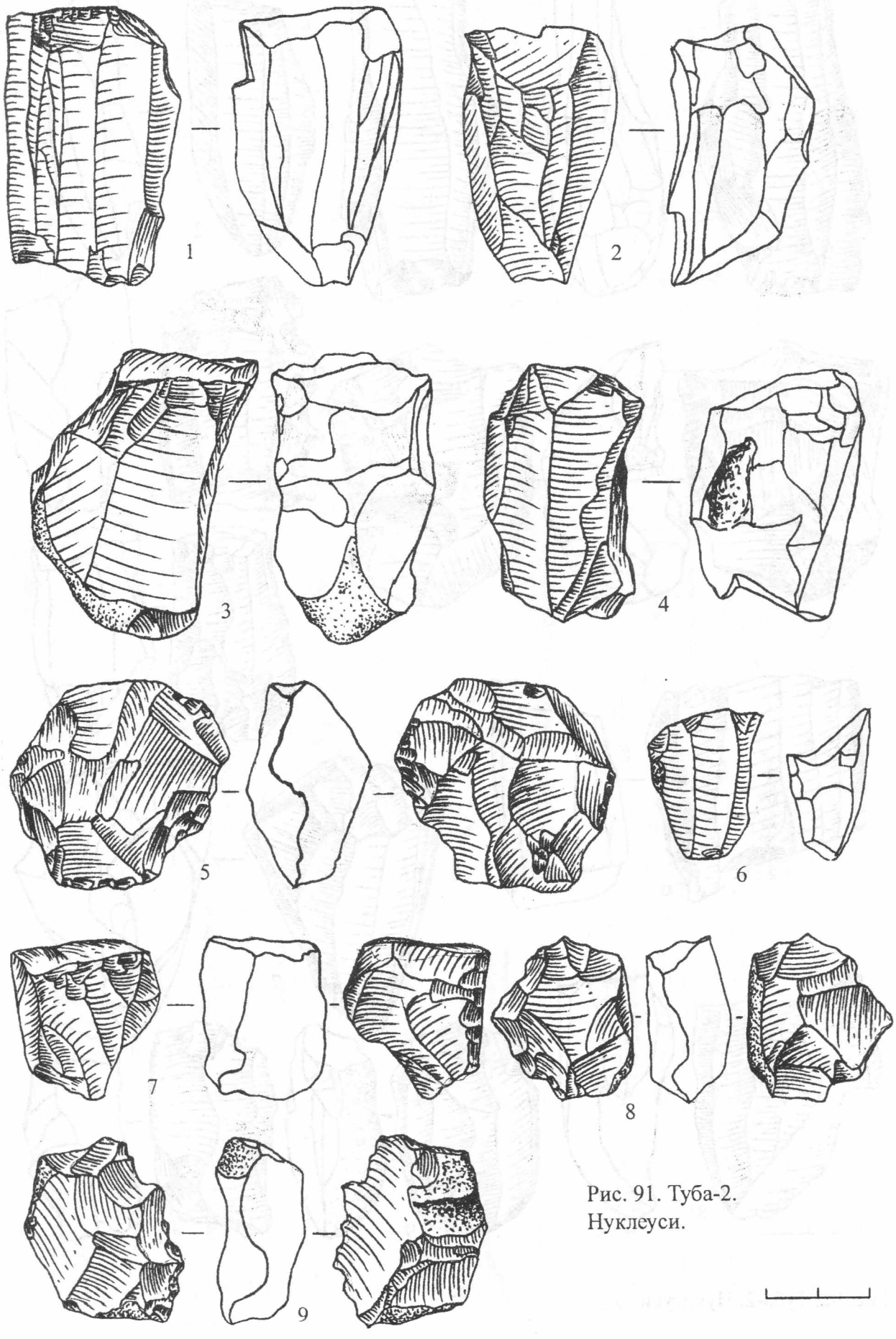

Рис. 91. Туба-2.
Нуклеуси.

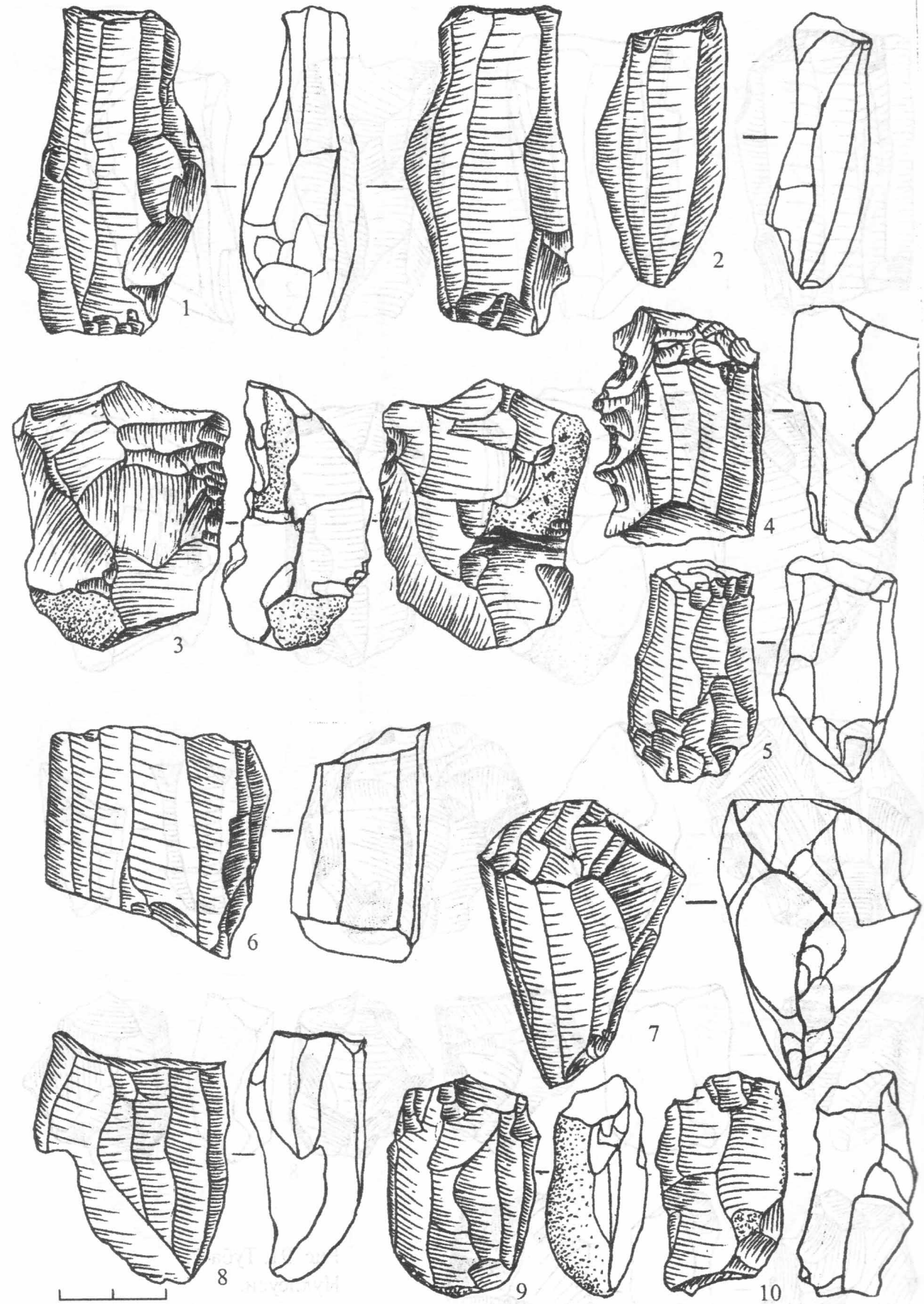

Рис. 92. Туба-2. Нуклеуси.

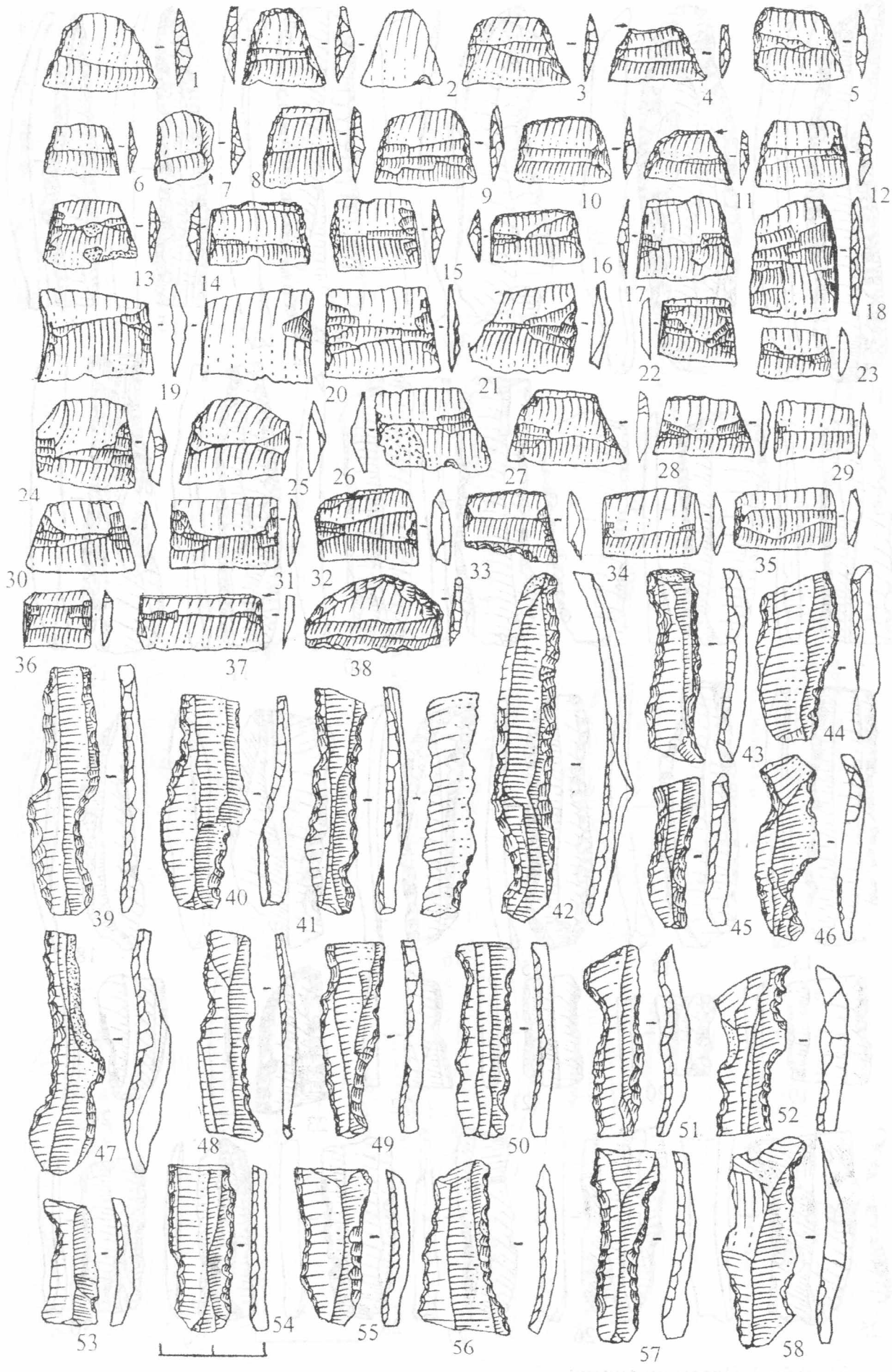

Рис. 93. Туба-2. Геометричні мікролити. Пластини-анкоші.

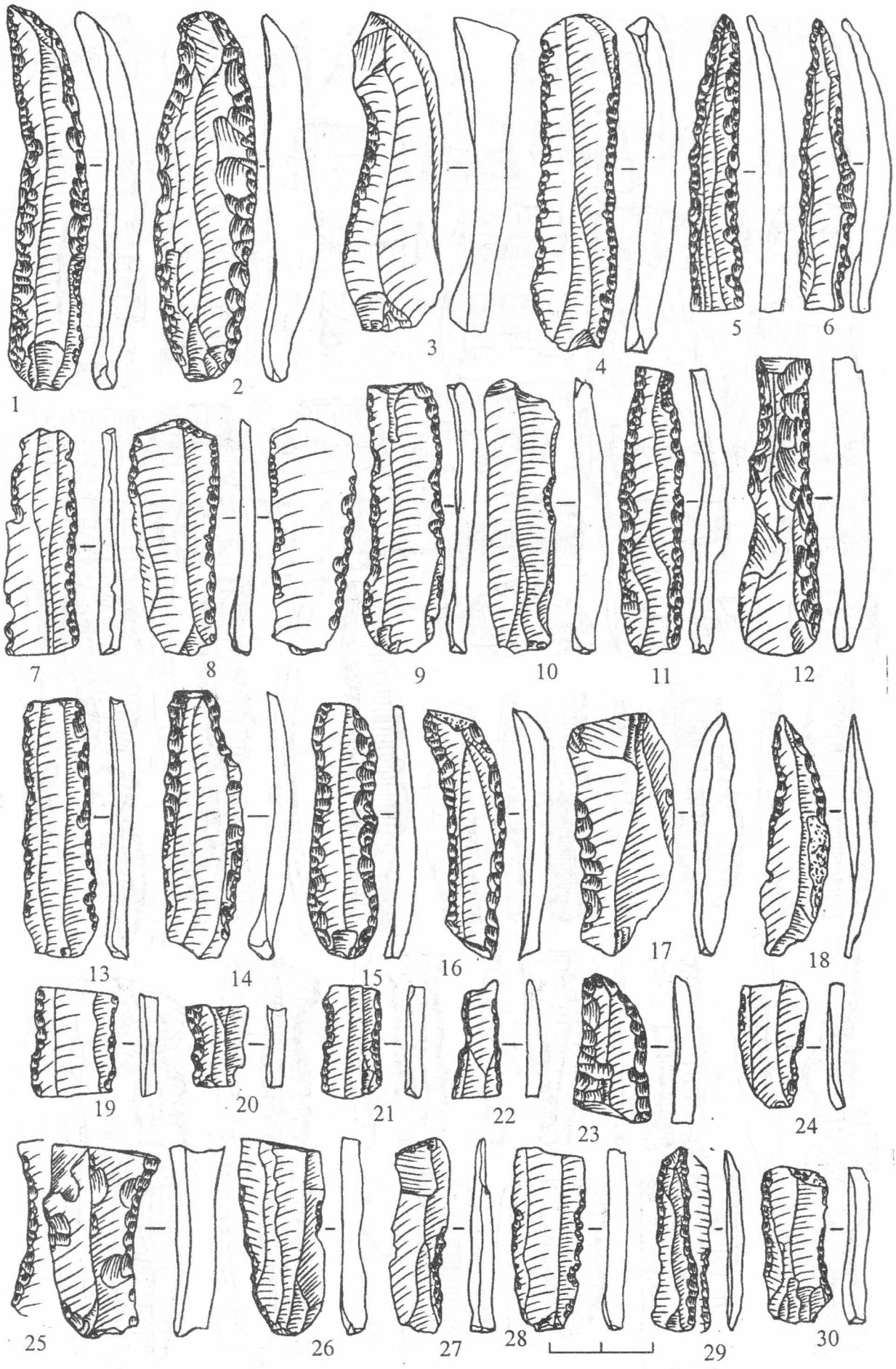

Рис. 94. Туба-2. Пластини-анкоші.

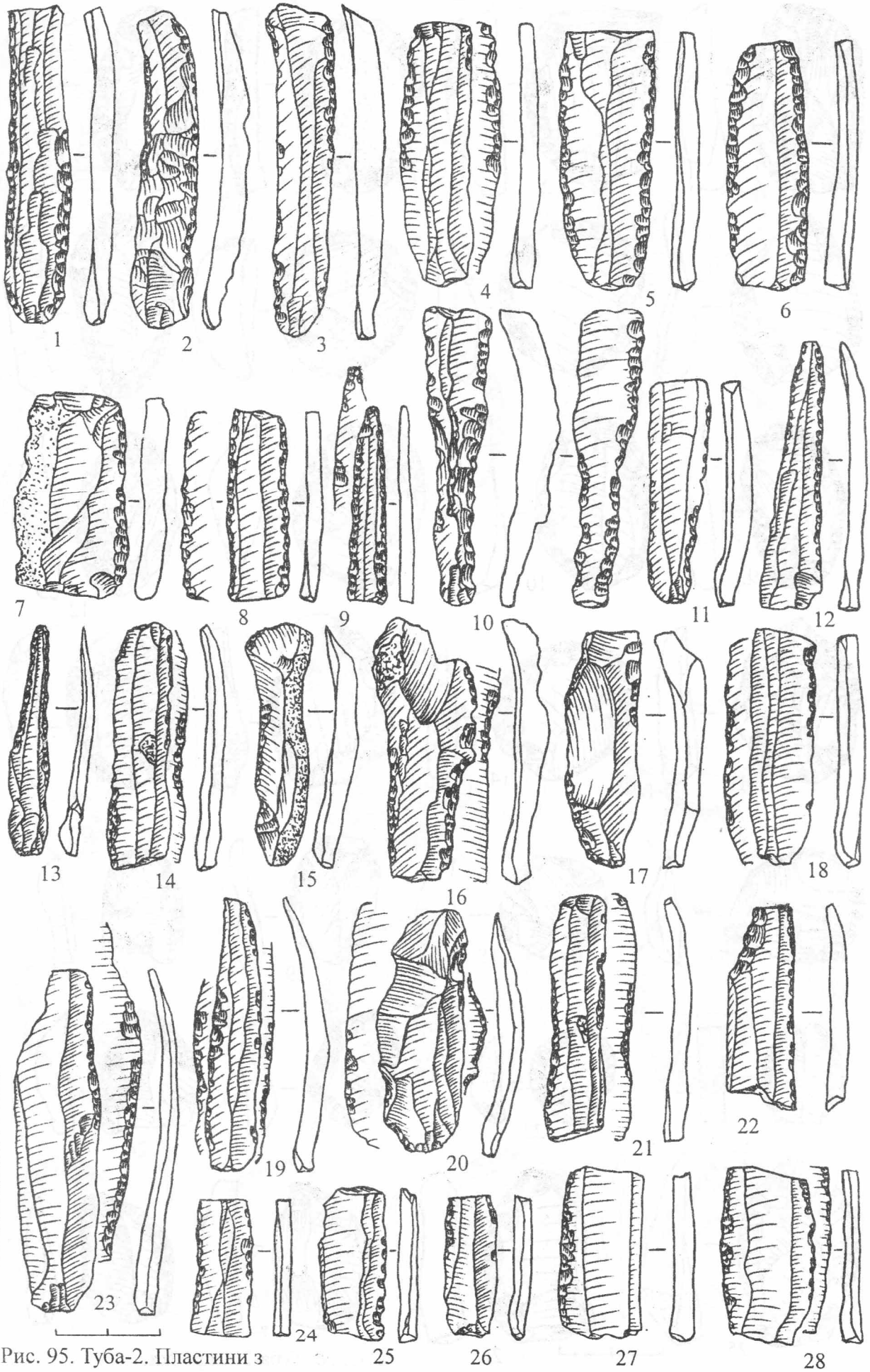

Рис. 95. Туба-2. Пластини з ретушшю.

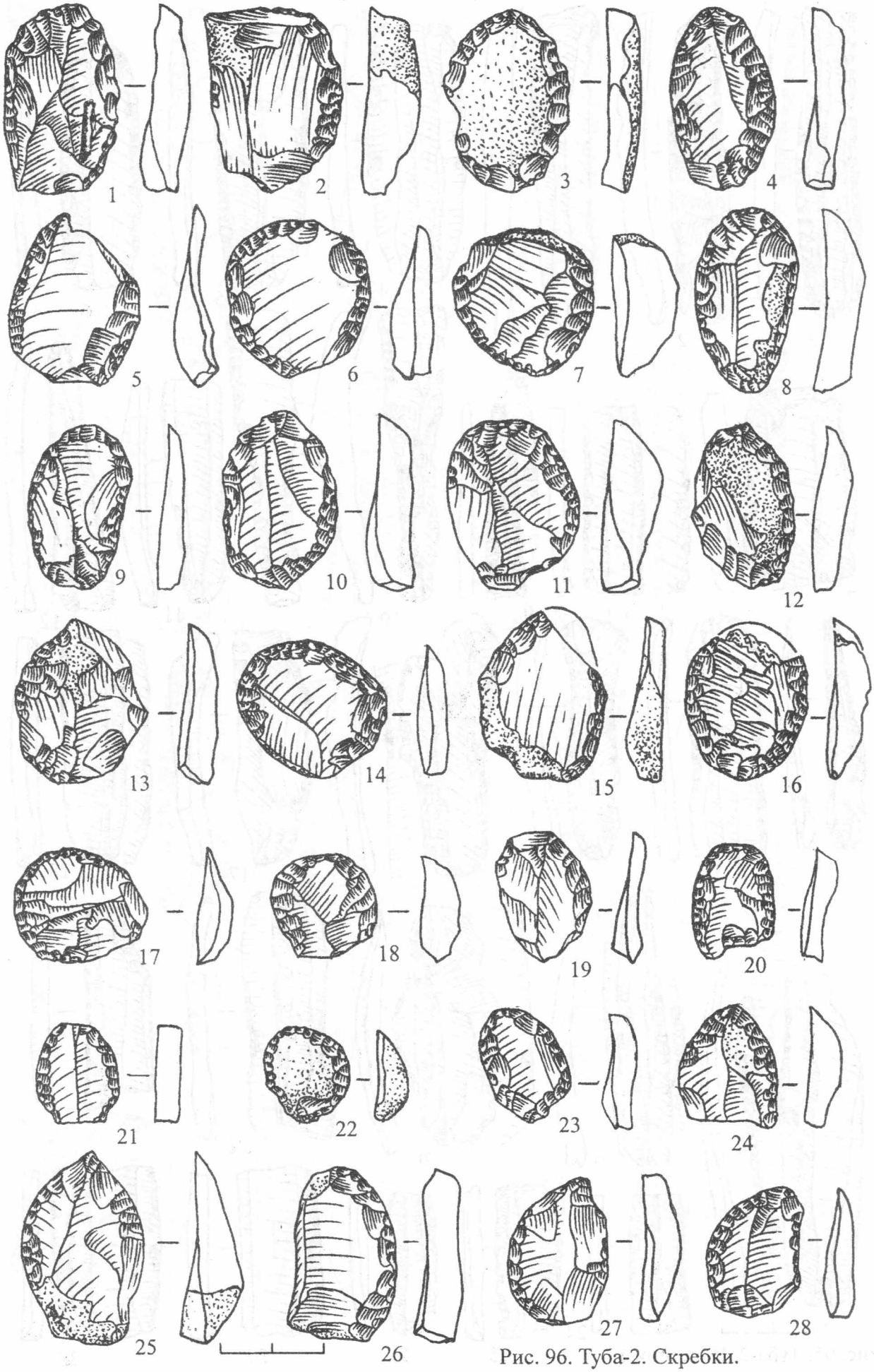

Рис. 96. Туба-2. Скребки.

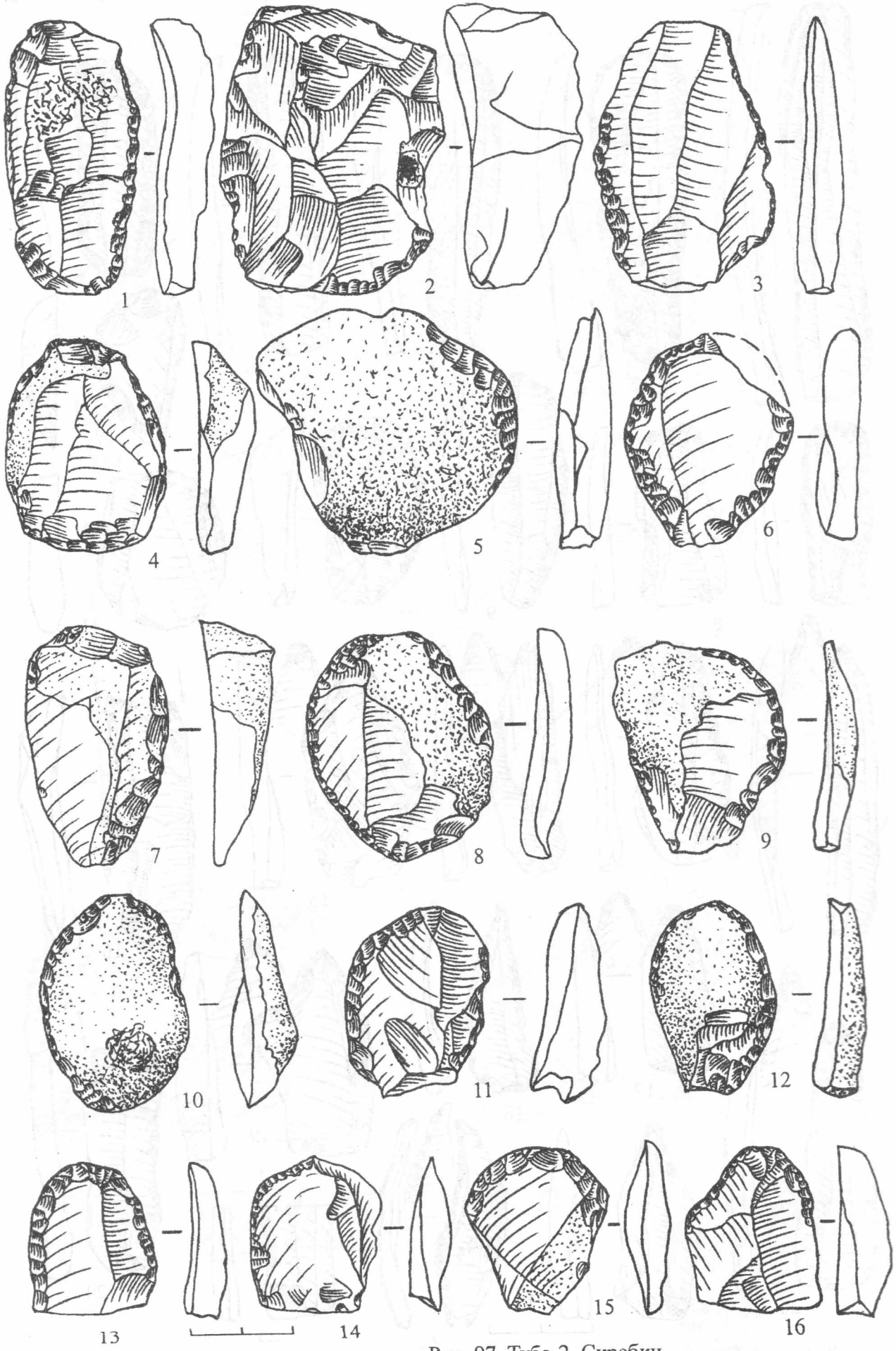

Рис. 97. Туба-2. Скребки.

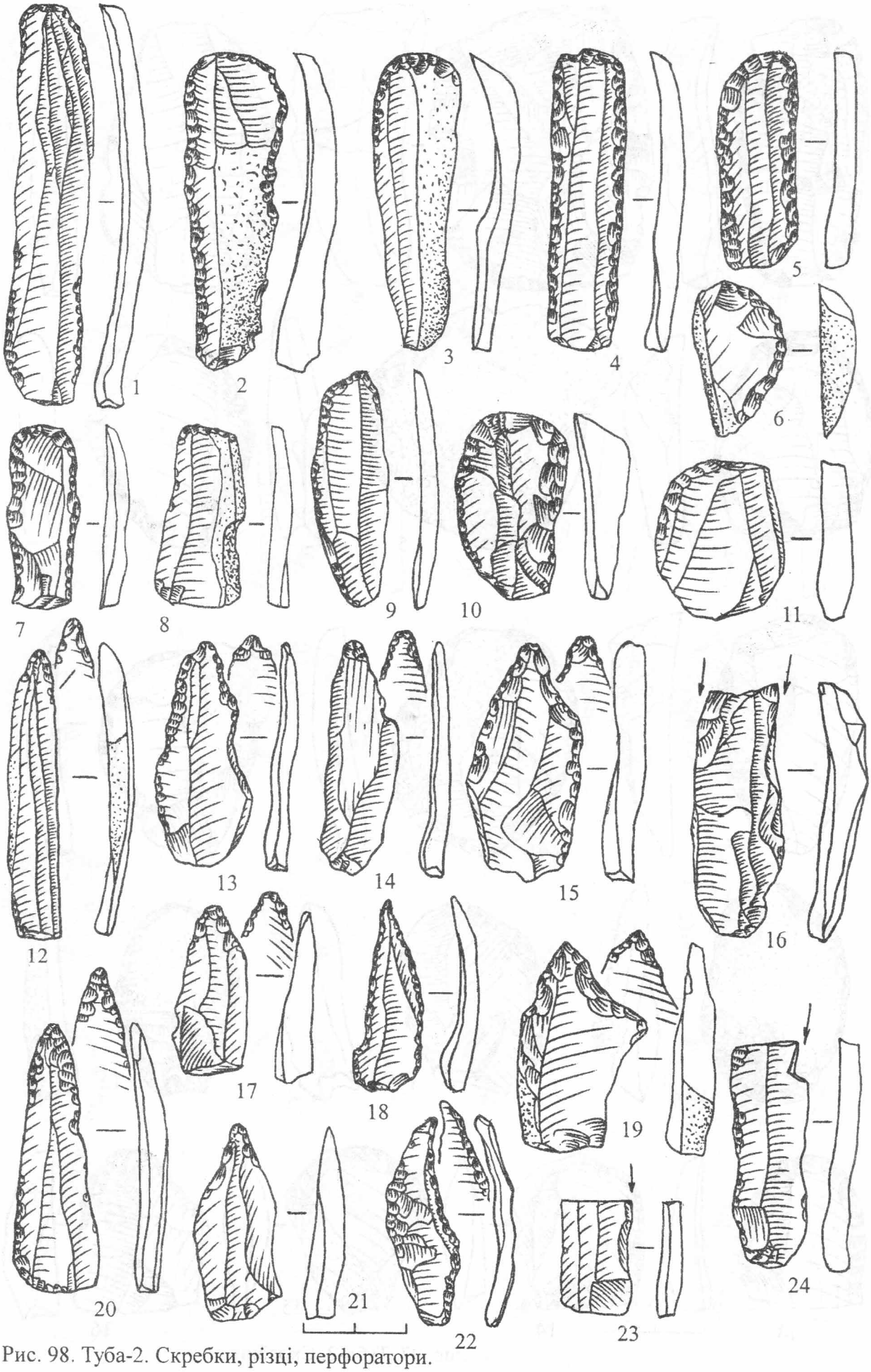

Рис. 98. Туба-2. Скребки, різці, перфоратори.

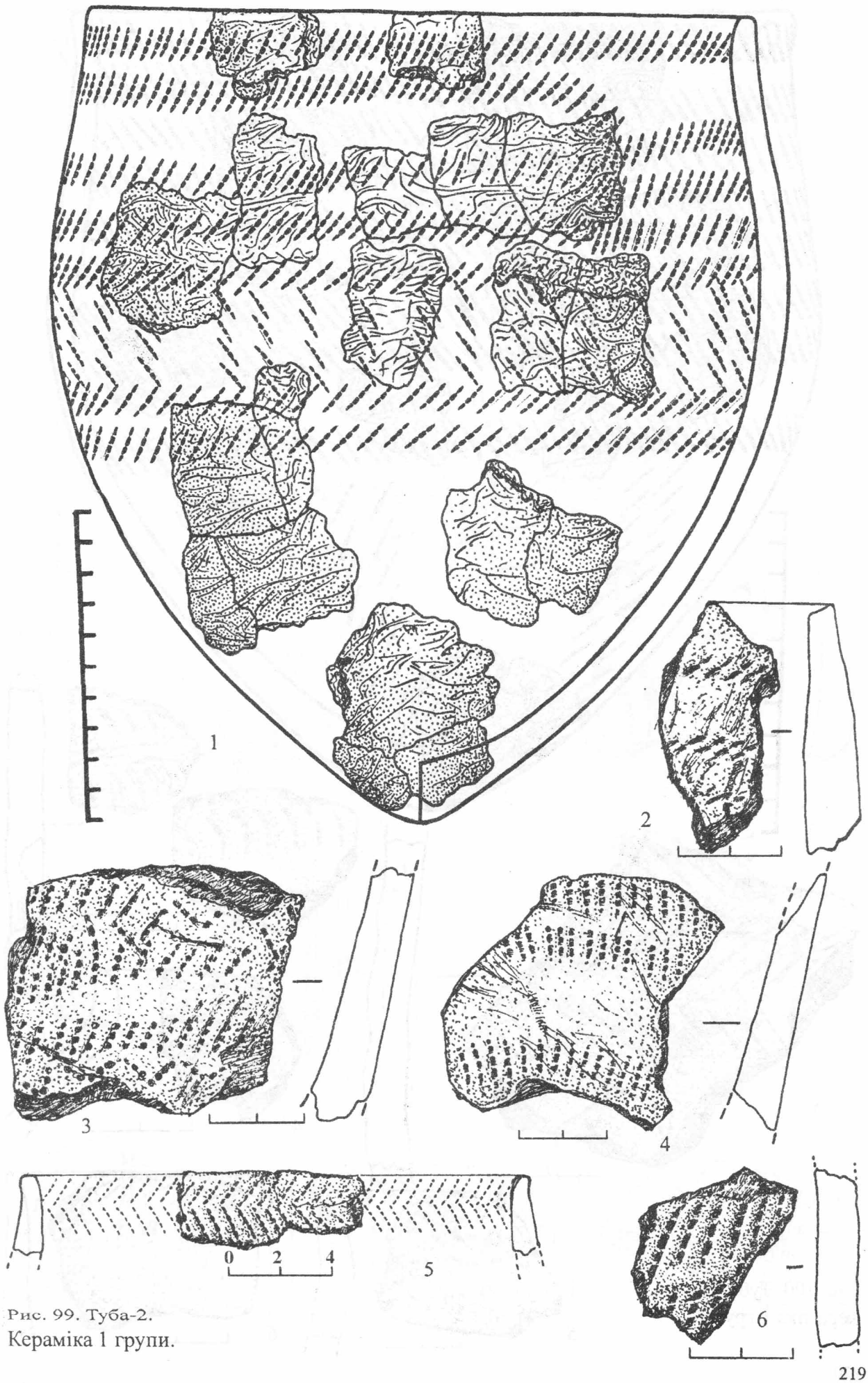

Рис. 99. Туба-2.
Кераміка 1 групи.

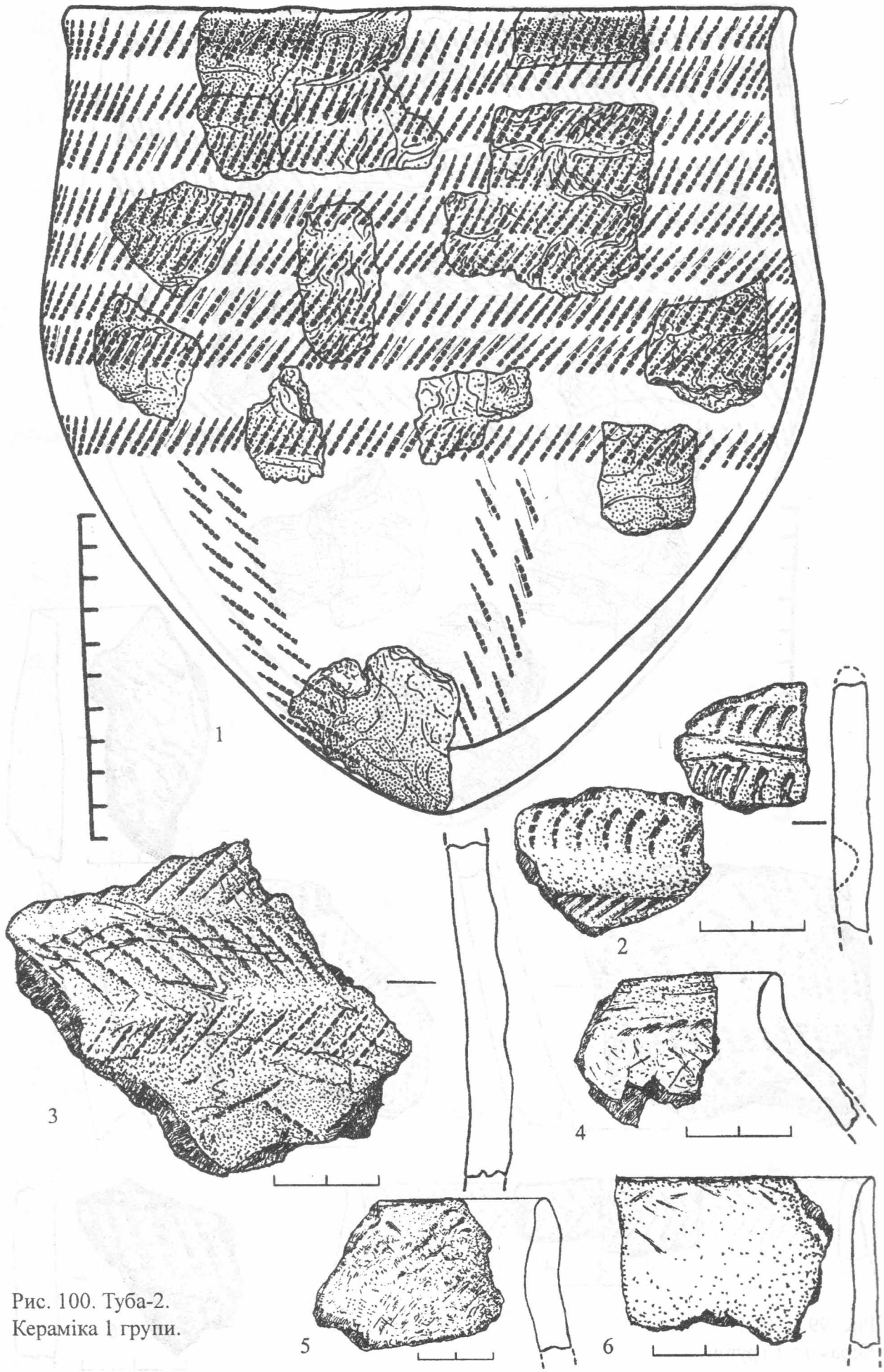

Рис. 100. Туба-2.
Кераміка 1 групи.

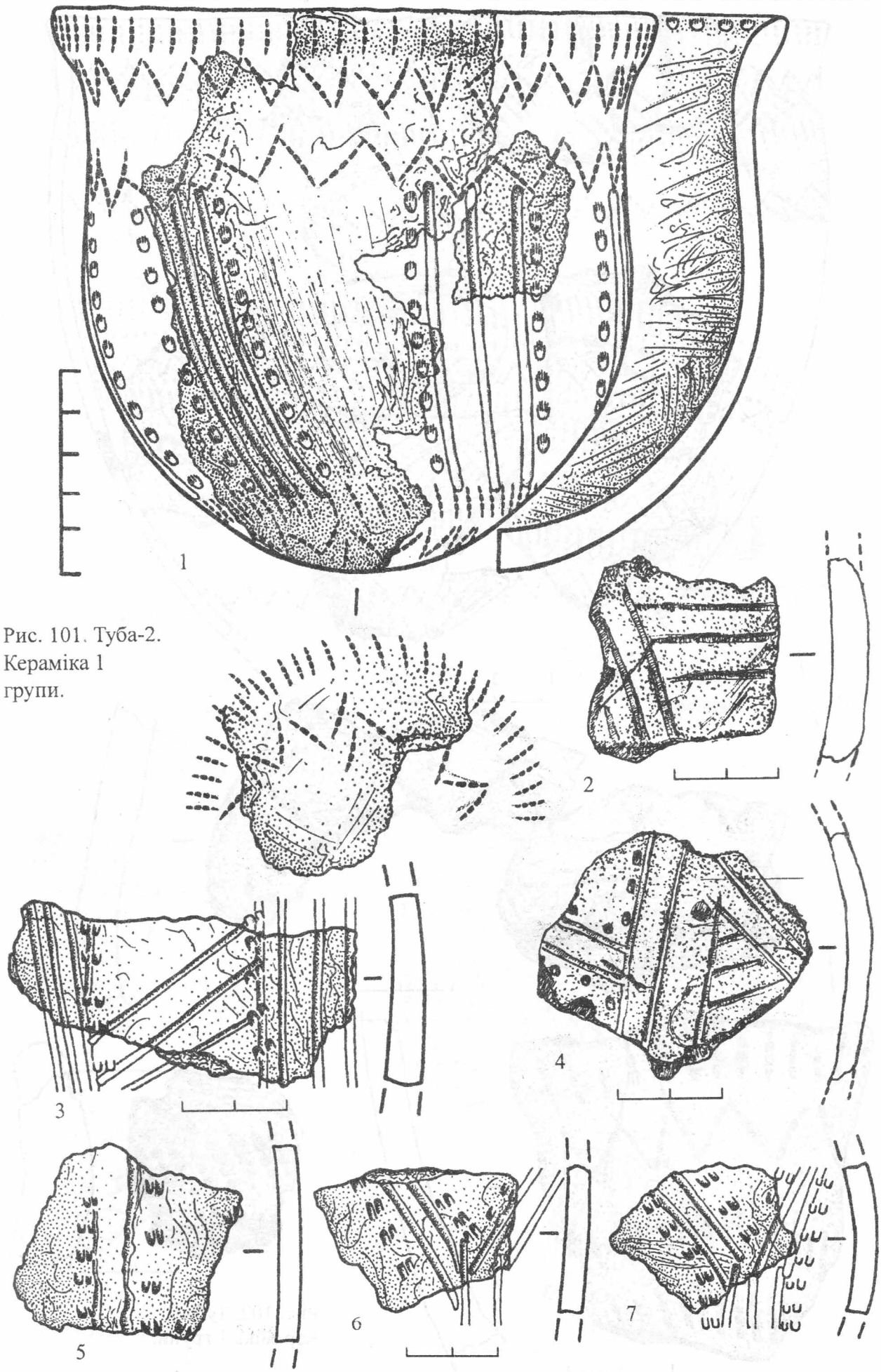

Рис. 101. Туба-2. Кераміка 1 групи.

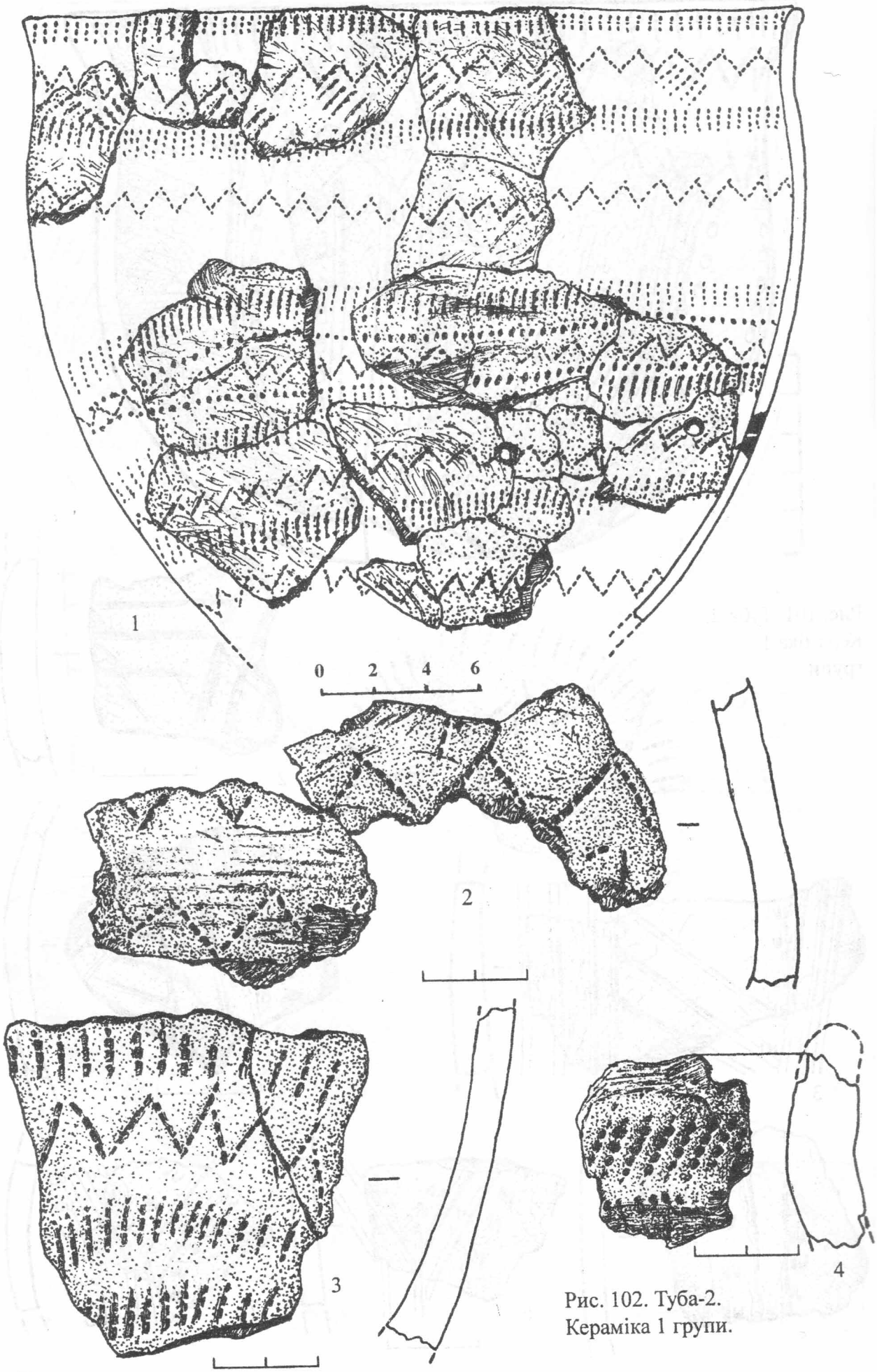

Рис. 102. Туба-2.
Кераміка 1 групи.

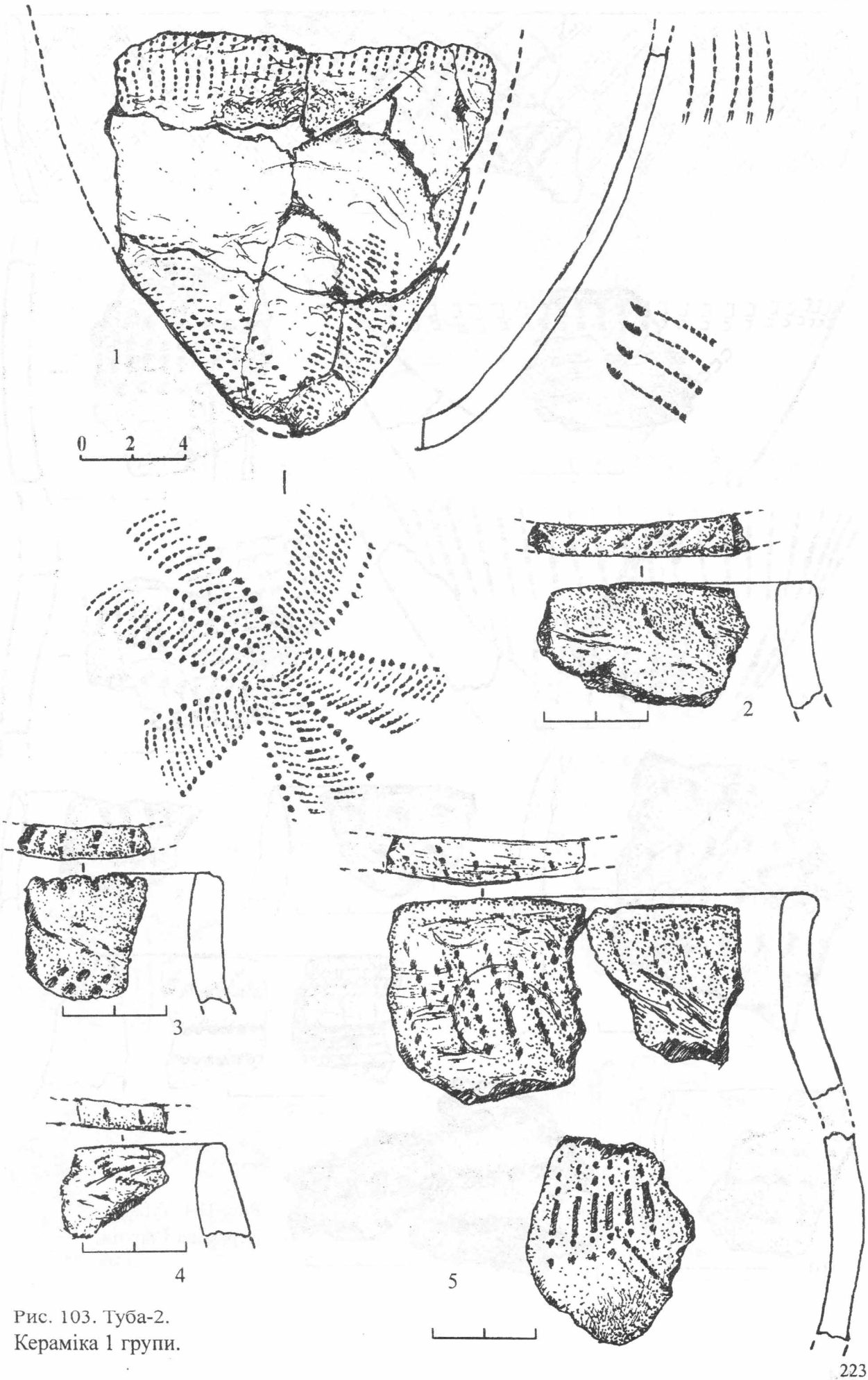

Рис. 103. Туба-2.
Кераміка 1 групи.

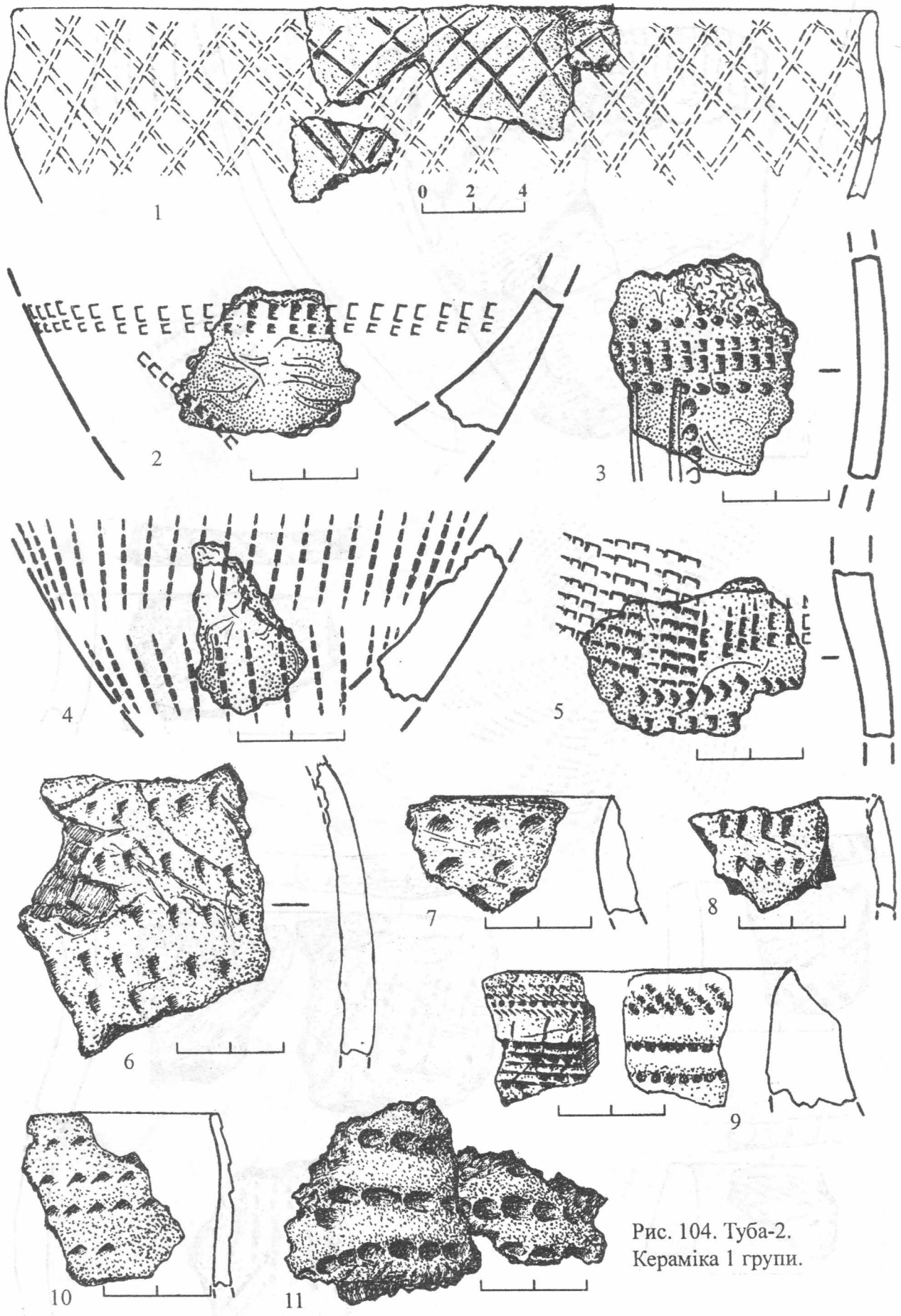

Рис. 104. Туба-2.
Кераміка 1 групи.

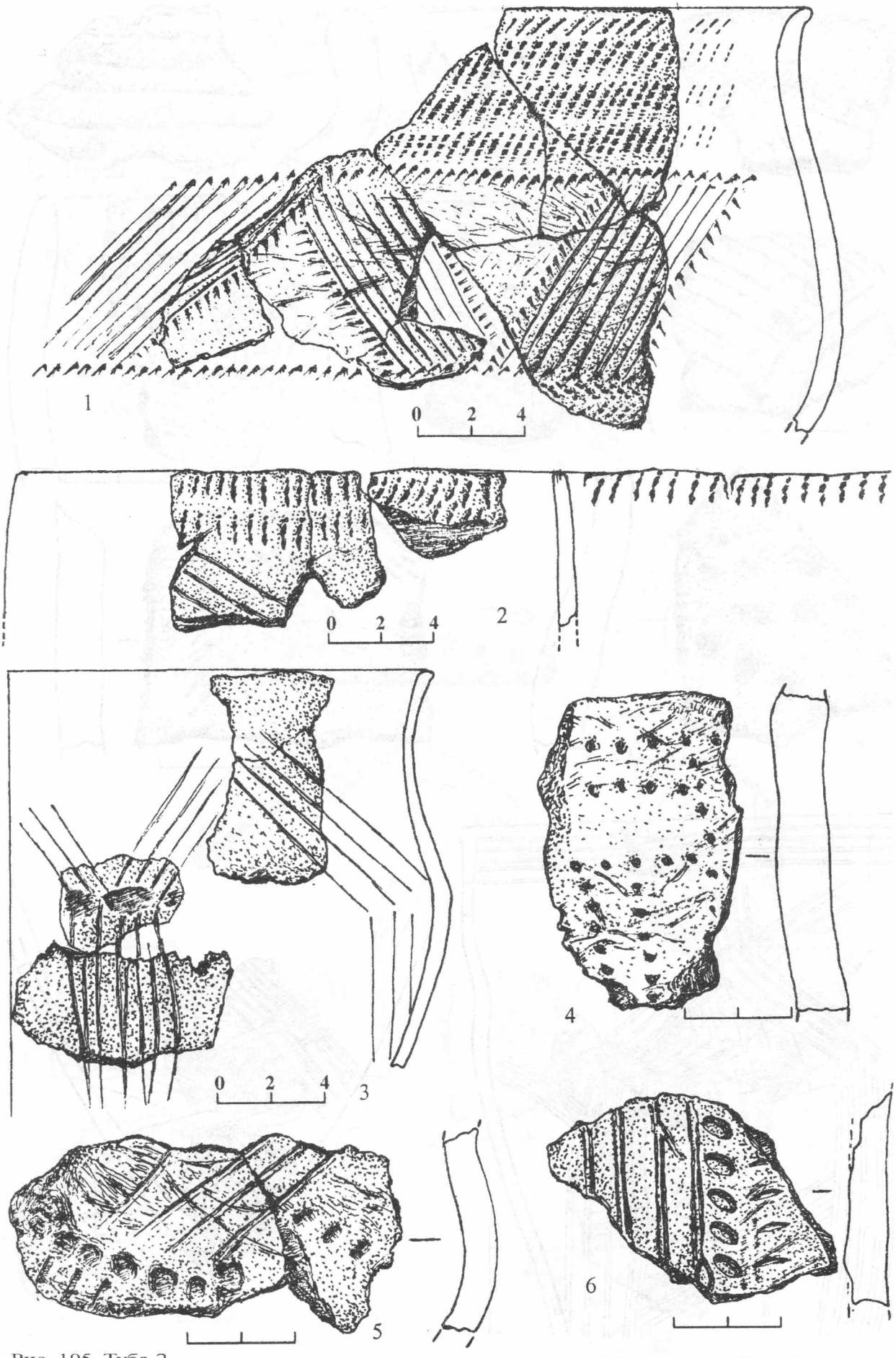

Рис. 105. Туба-2.
Кераміка 1 групи.

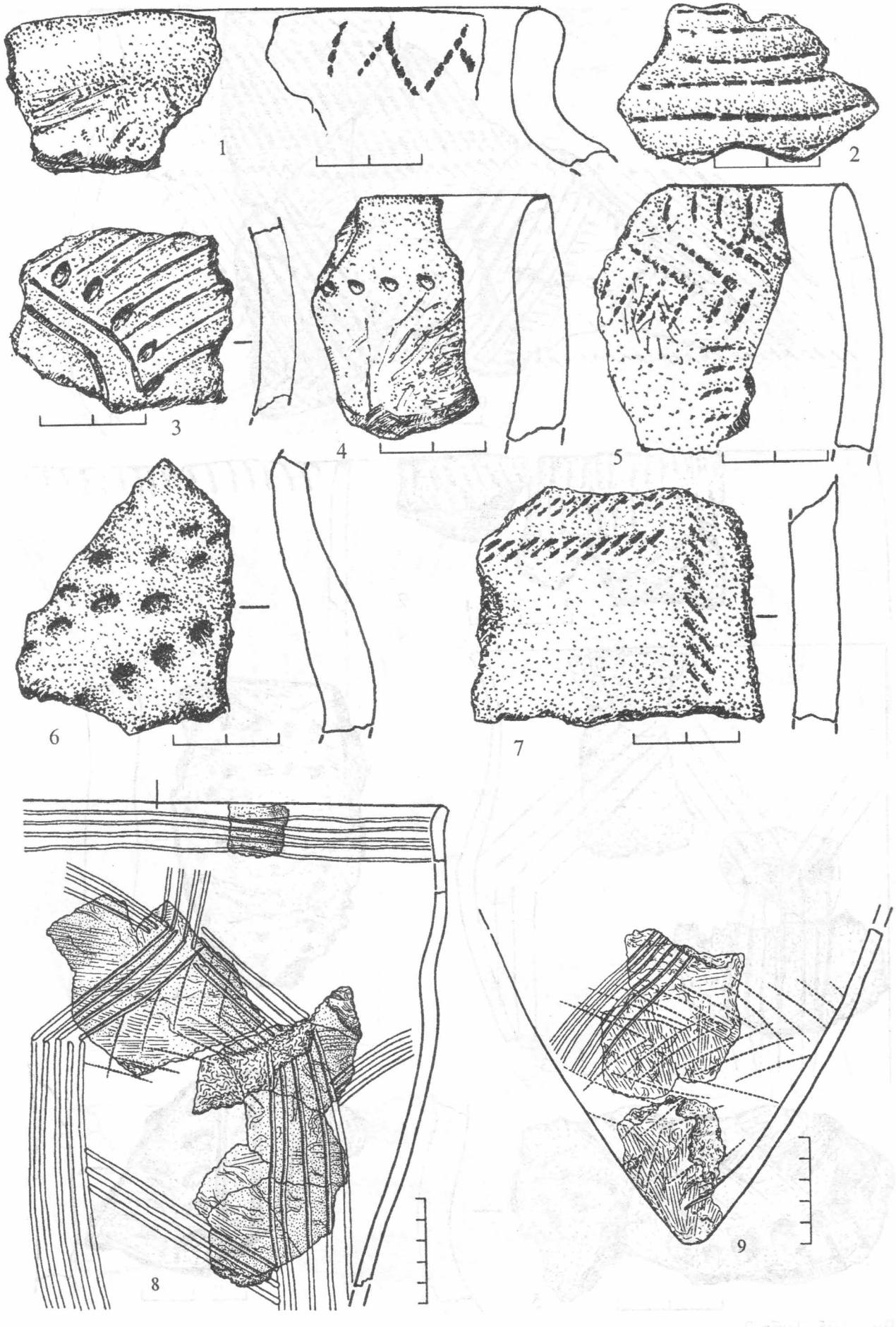

Рис. 106. Туба-2.
Кераміка 1 групи.

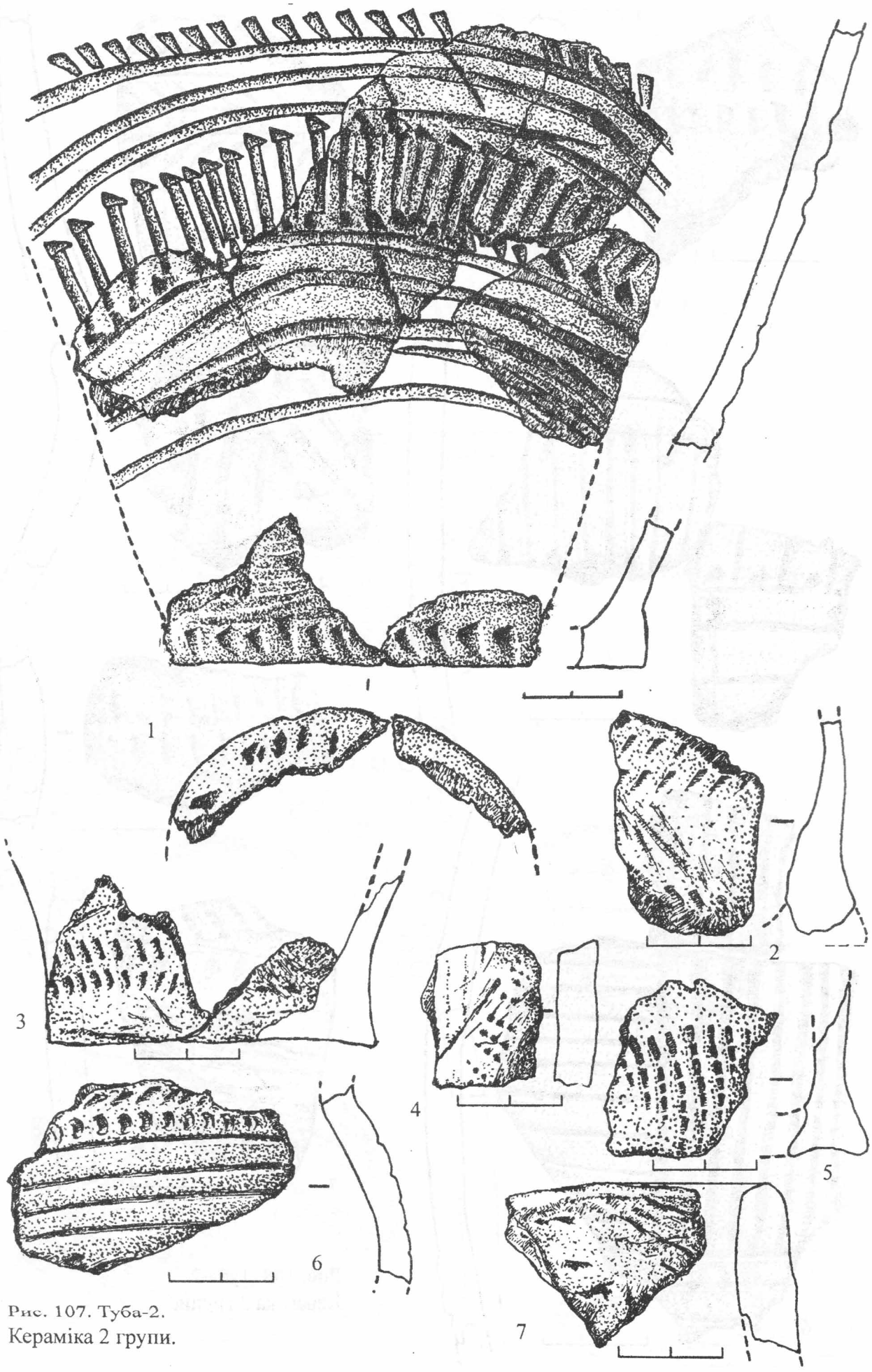

Рис. 107. Туба-2.
Кераміка 2 групи.

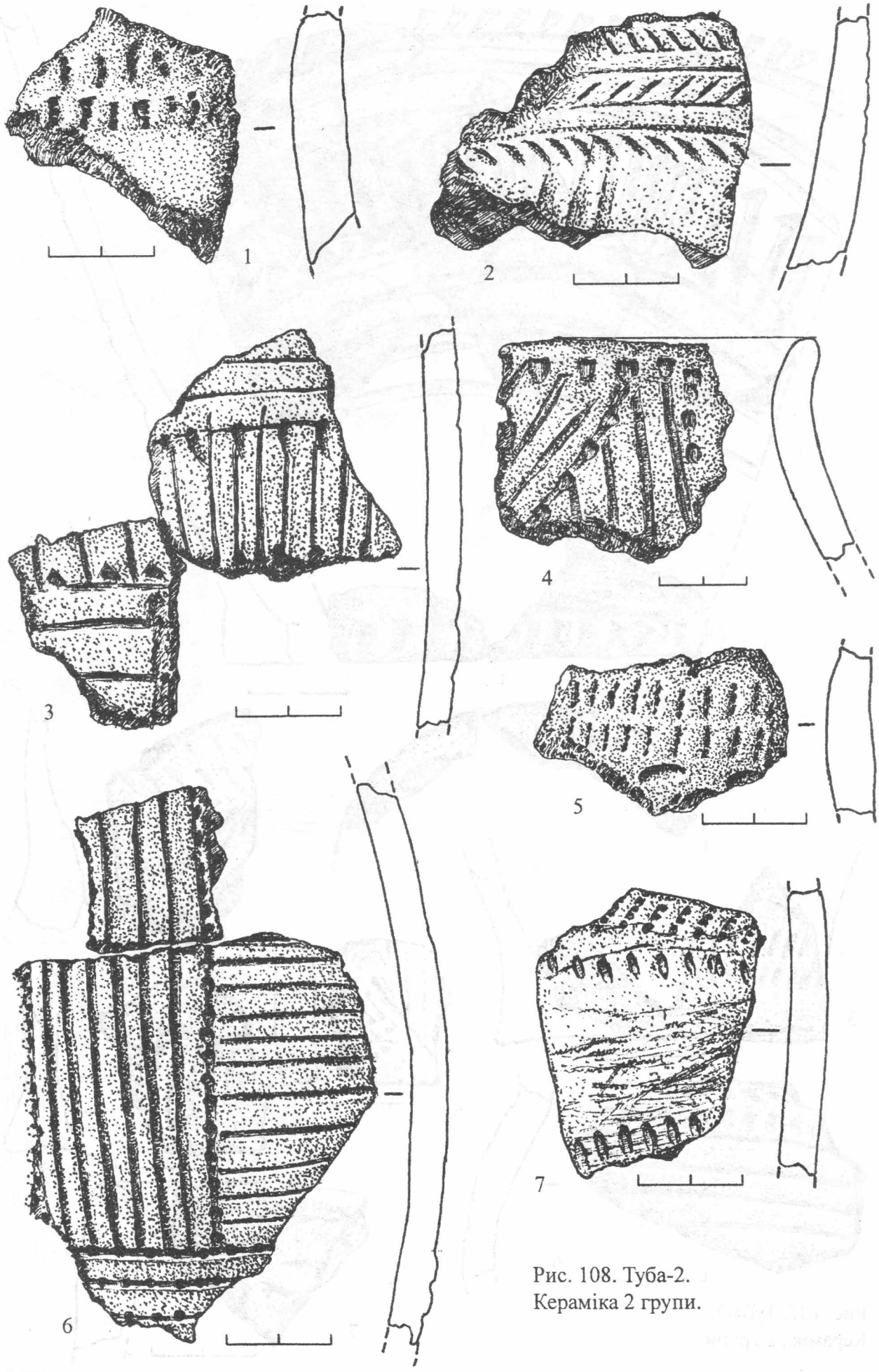

Рис. 108. Туба-2.
Кераміка 2 групи.

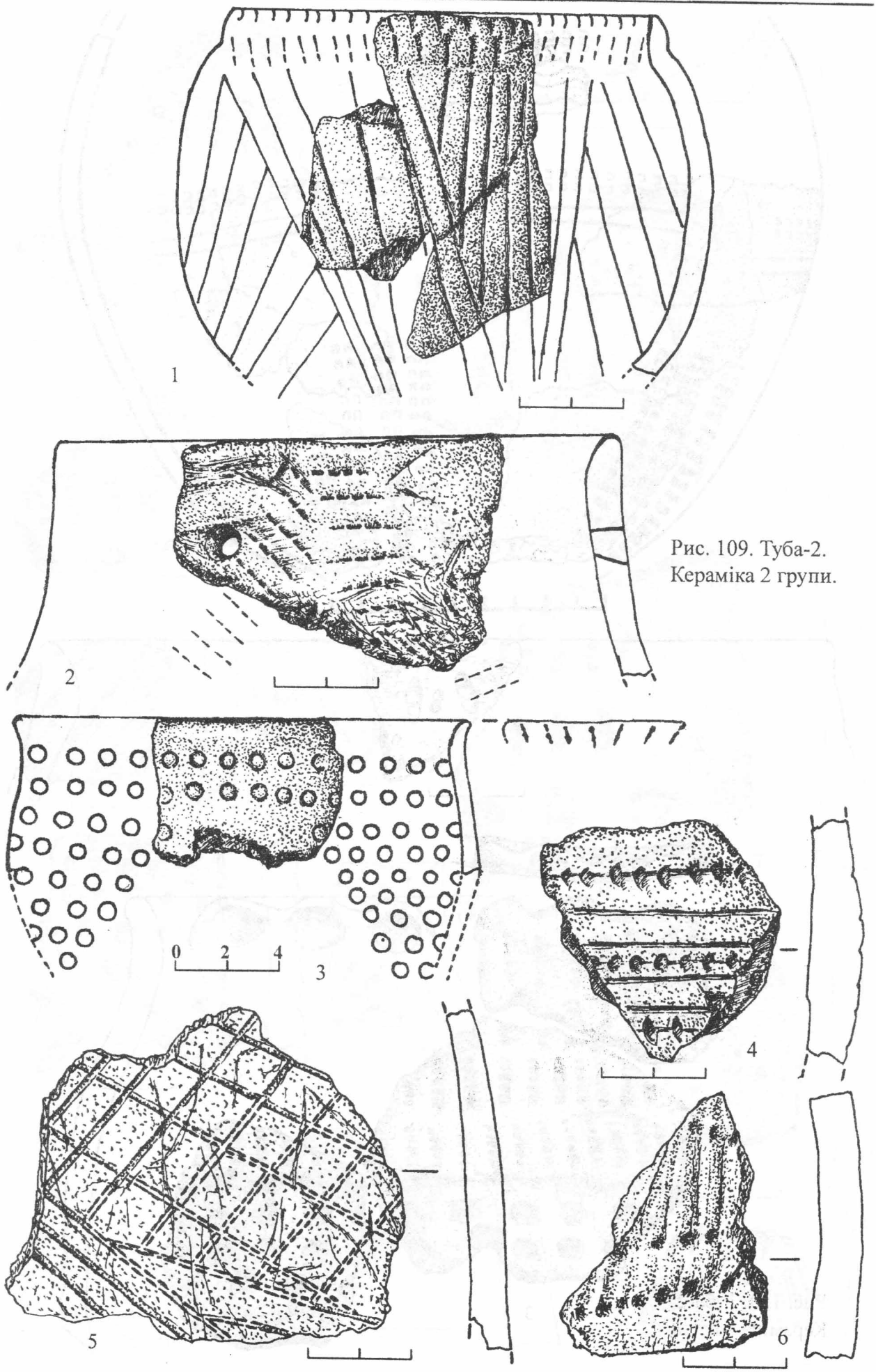

Рис. 109. Туба-2.
Кераміка 2 групи.

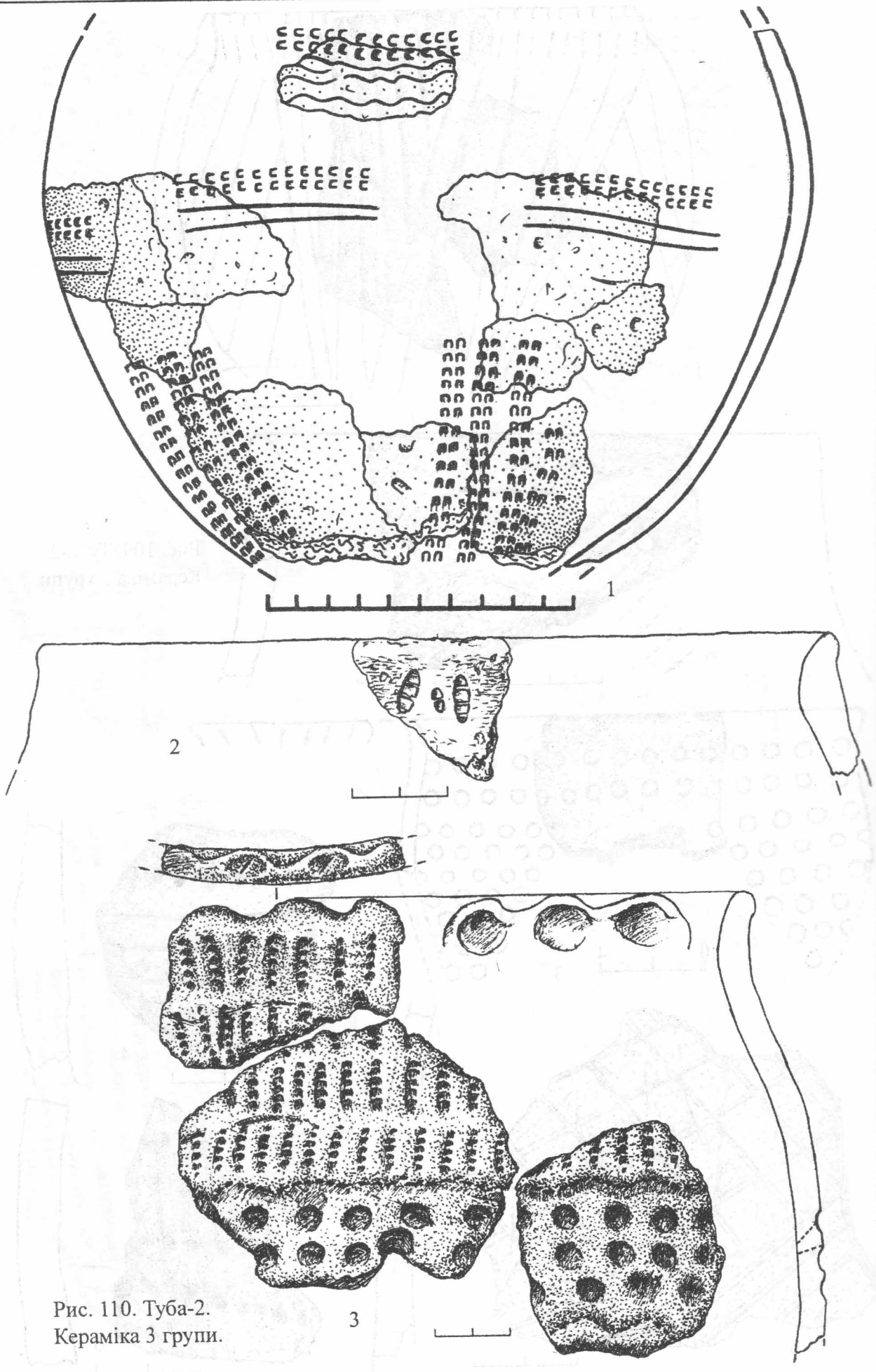

Рис. 110. Туба-2.
Кераміка 3 групи.

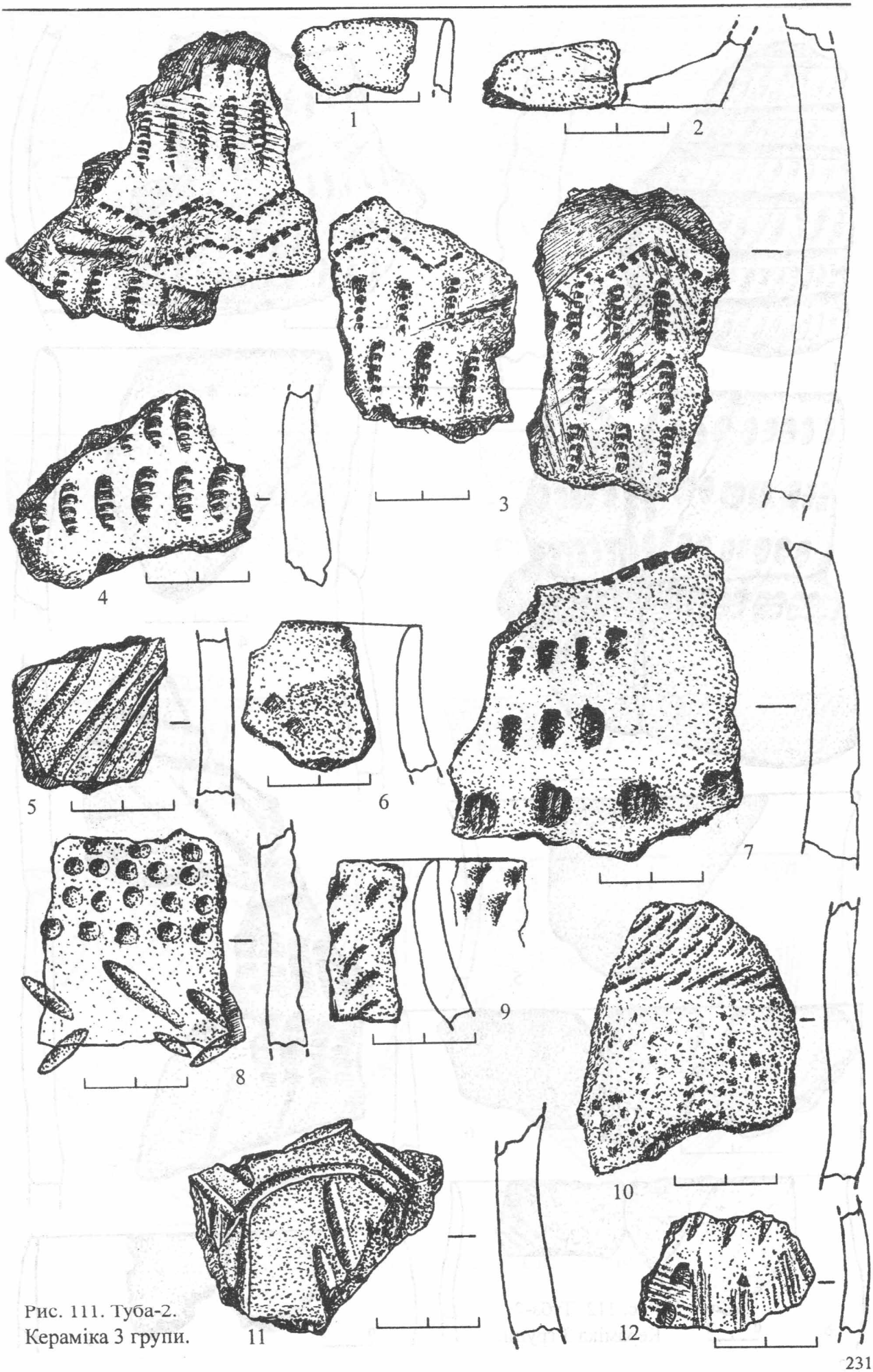

Рис. 111. Туба-2.
Кераміка 3 групи.

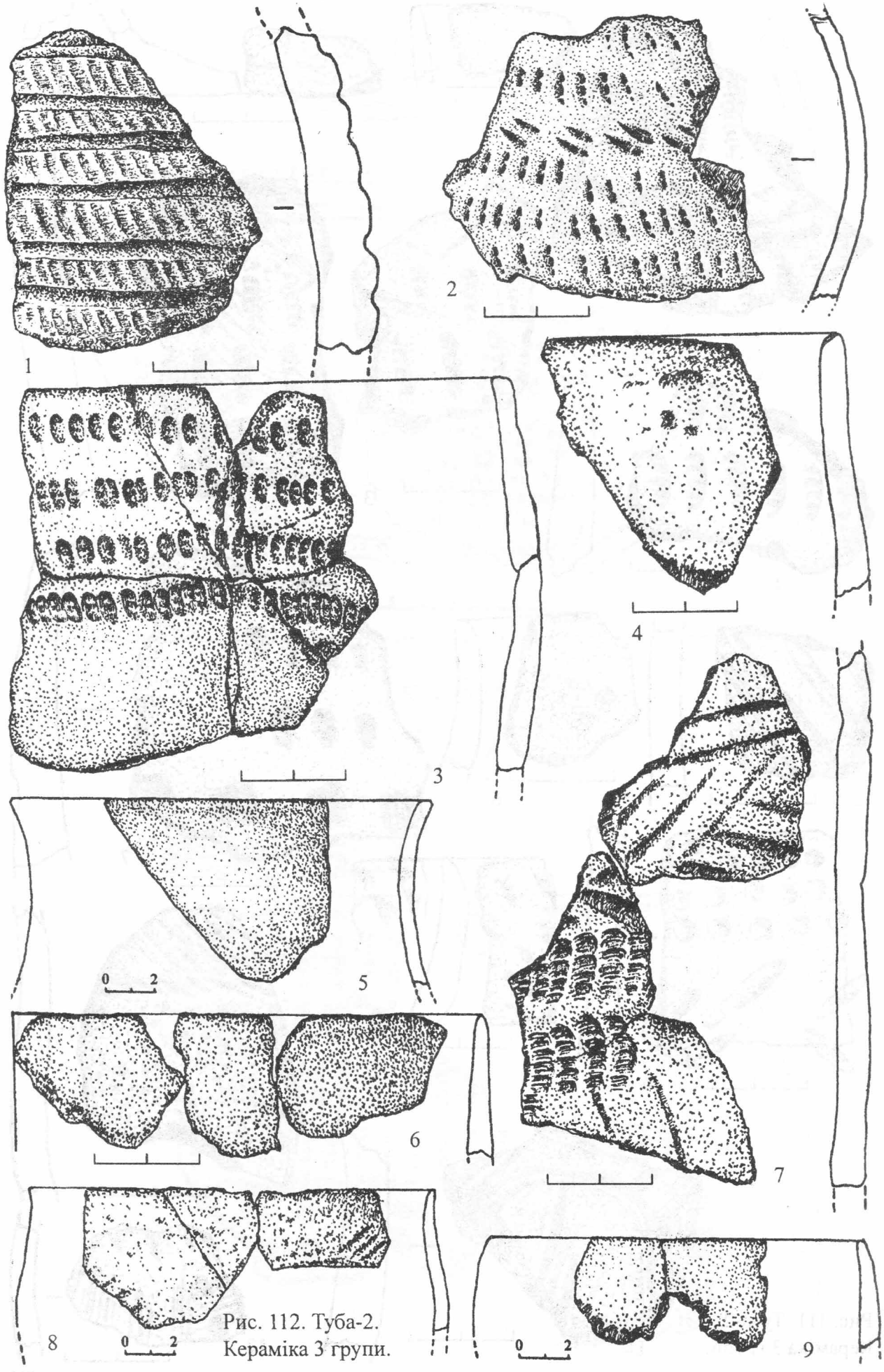

Рис. 112. Туба-2.
Кераміка 3 групи.

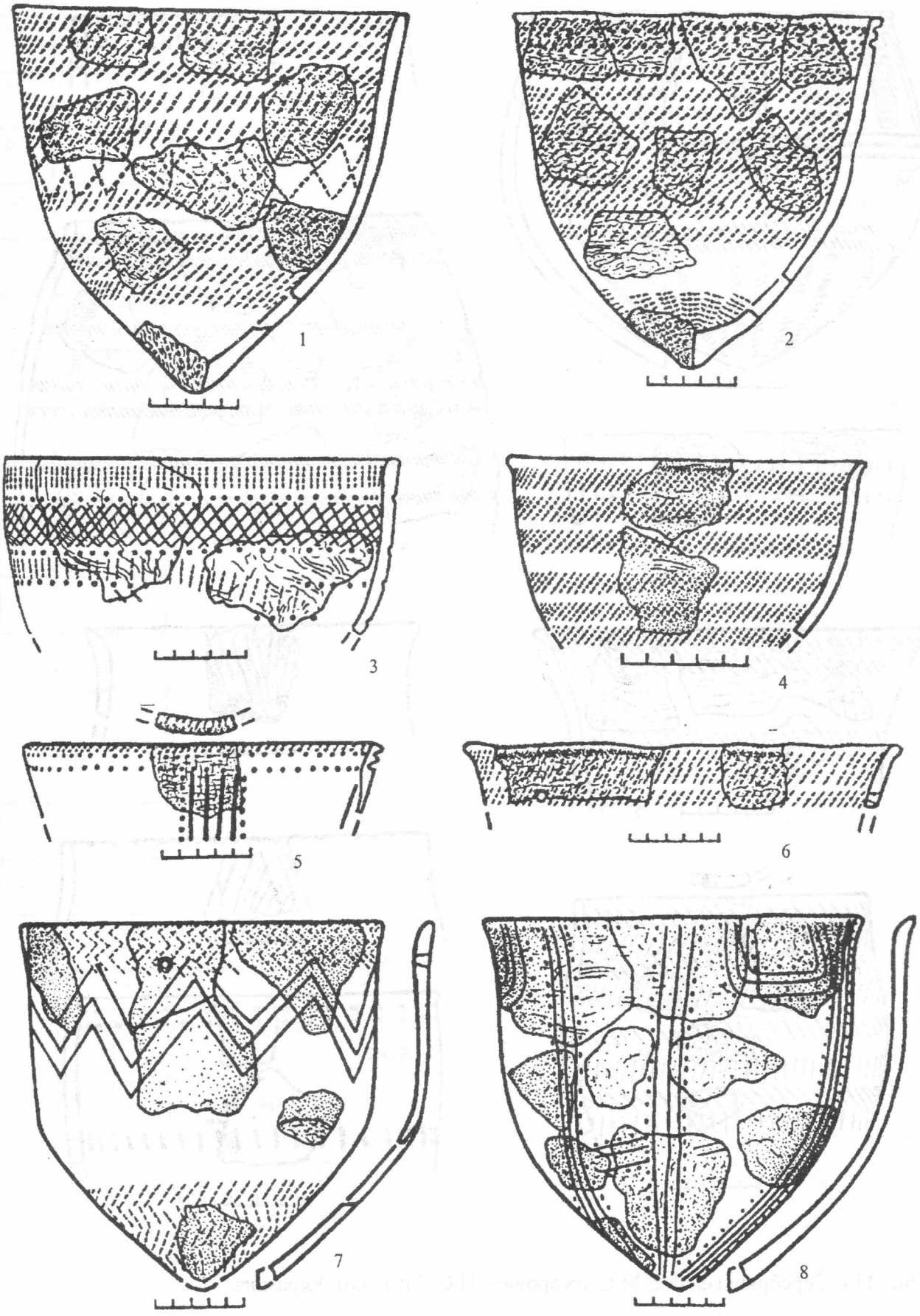

Рис. 113. Серебрянске (за С.М.Санжаровим, Н.С.Котовою). Кераміка.

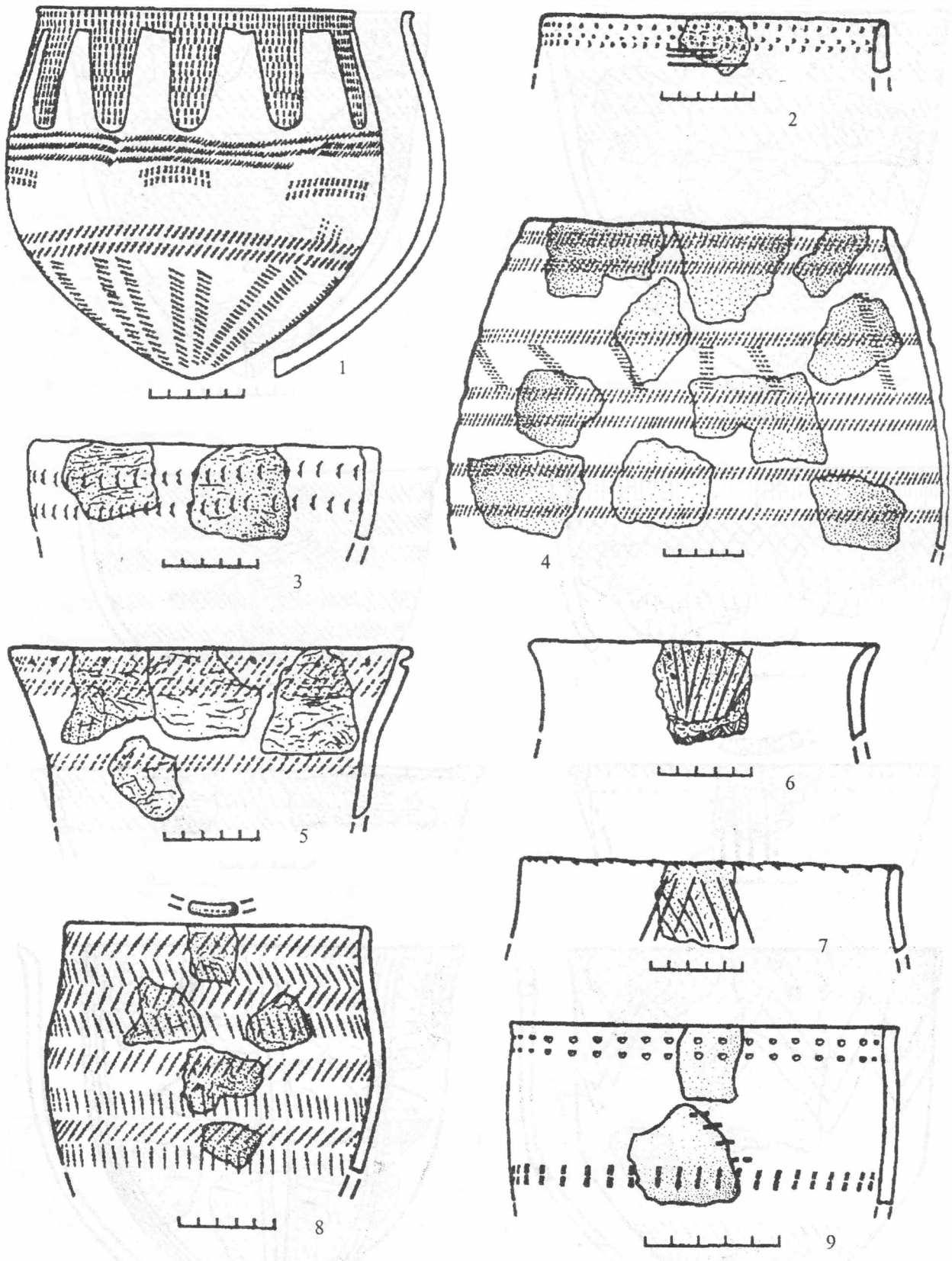

Рис. 114. Серебрянске (за С.М.Санжаровим, Н.С.Котовою). Кераміка.

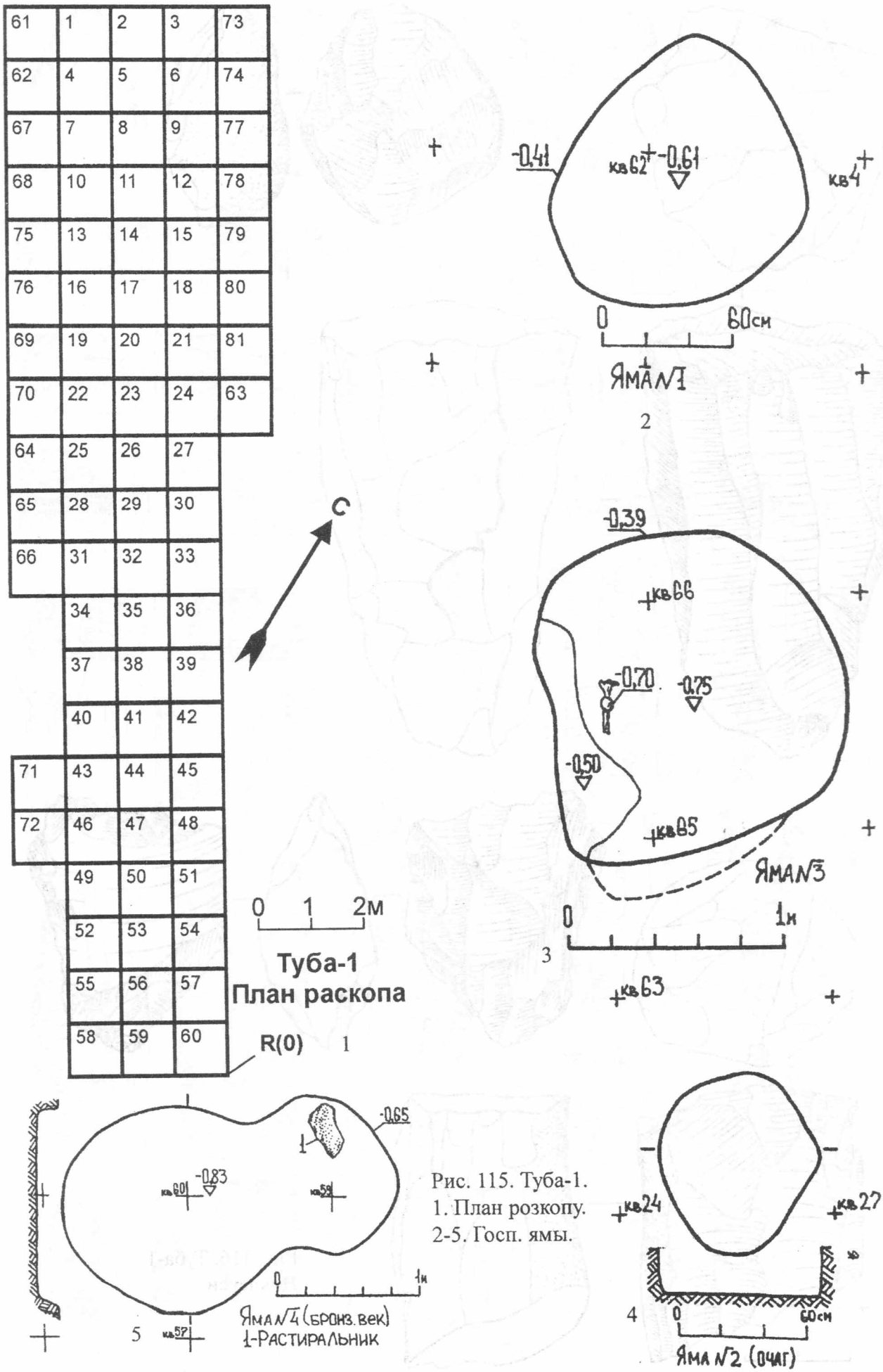

Рис. 115. Туба-1.
1. План розкопу.
2-5. Госп. ямы.

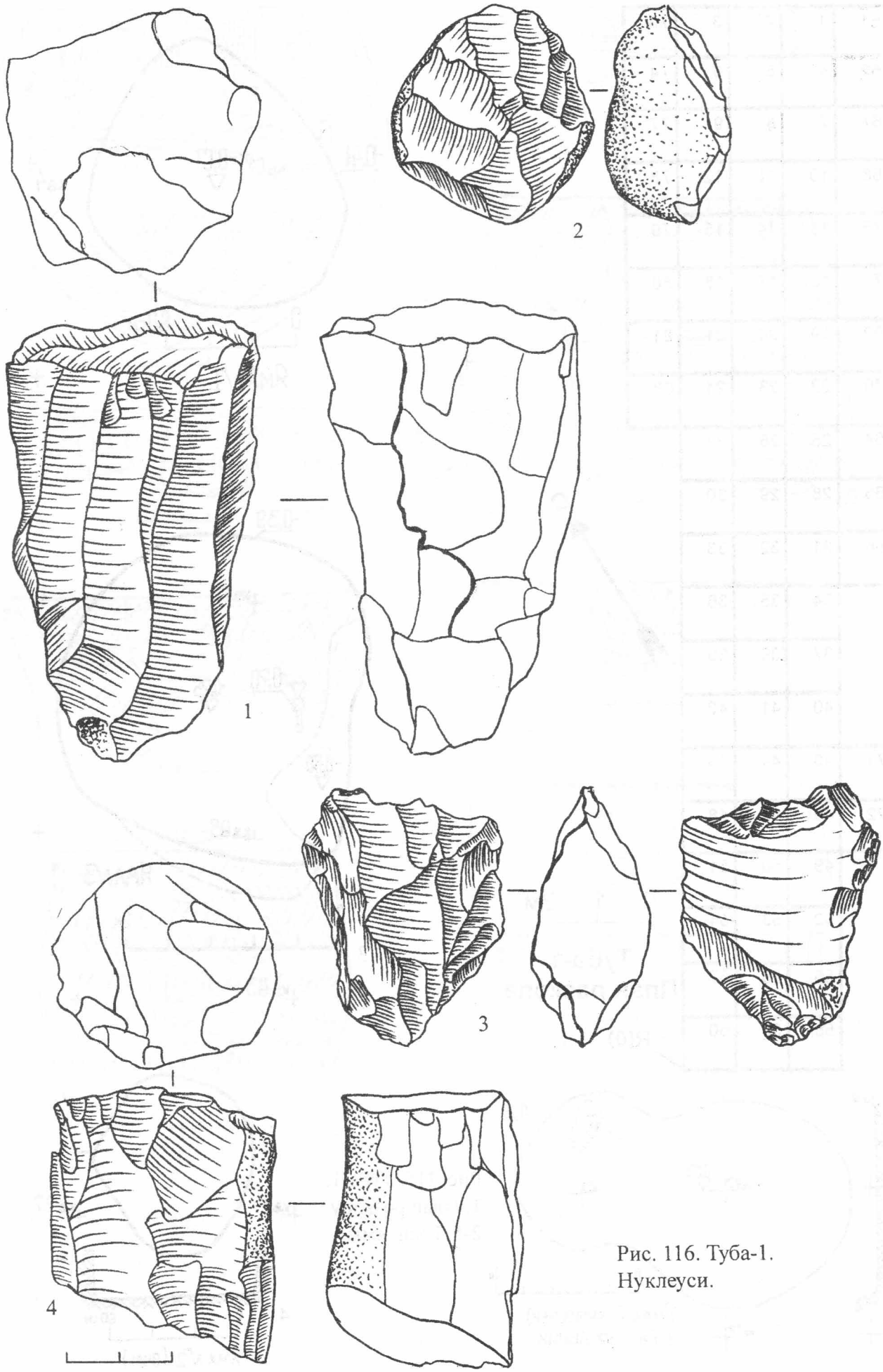

Рис. 116. Туба-1.
Нуклеуси.

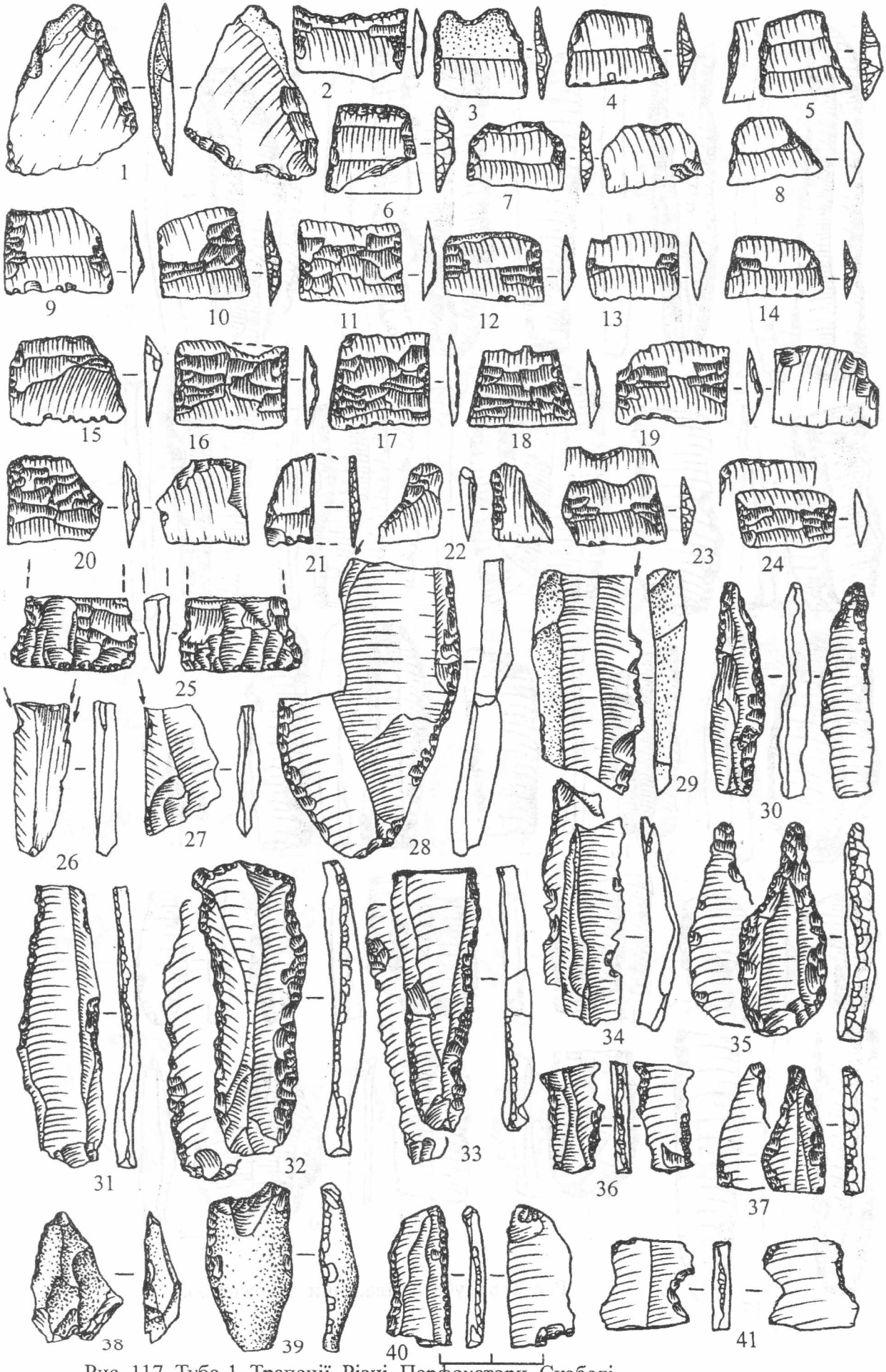

Рис. 117. Туба-1. Трапеції. Різці. Перфоратори. Скобелі.

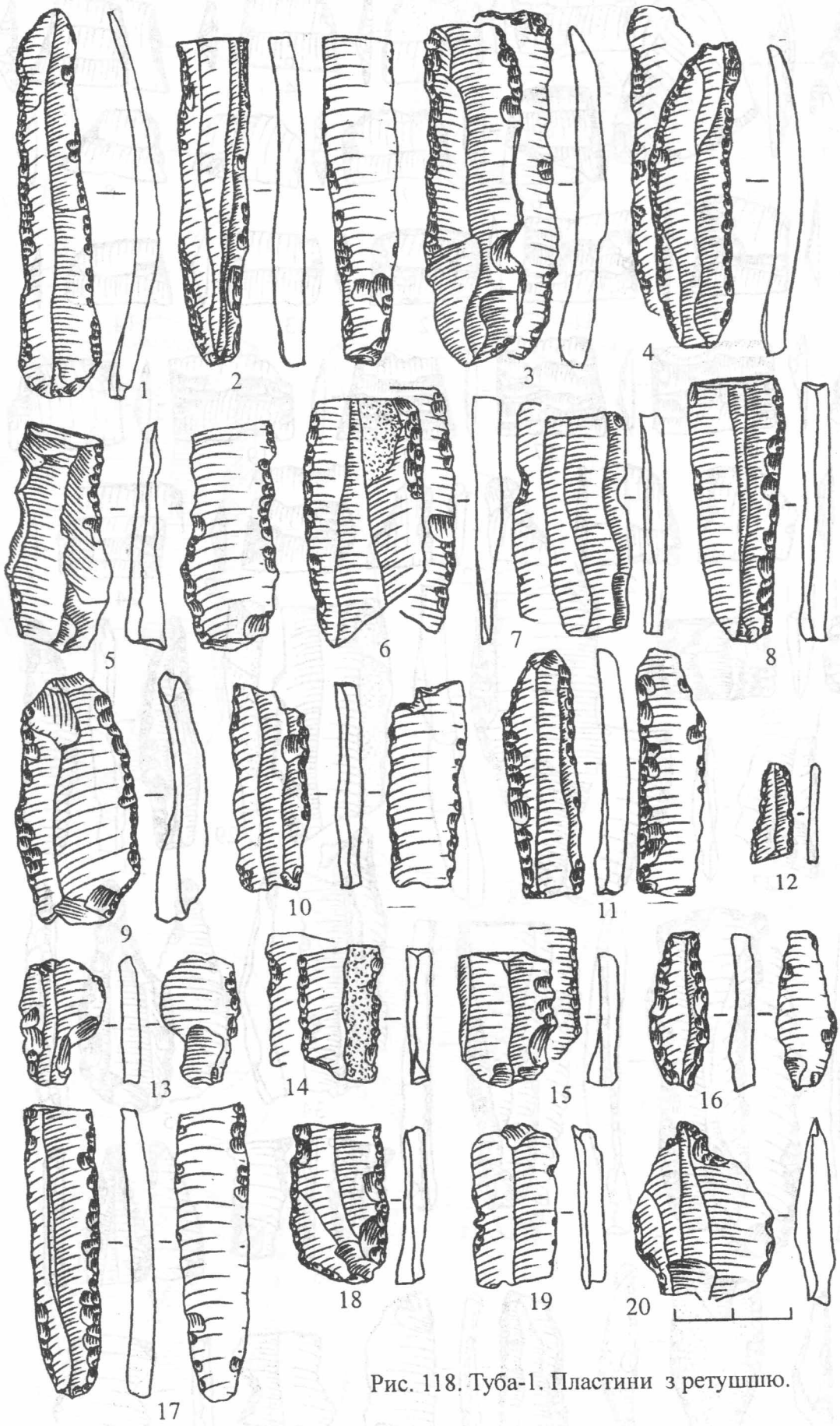

Рис. 118. Туба-1. Пластини з ретушшю.

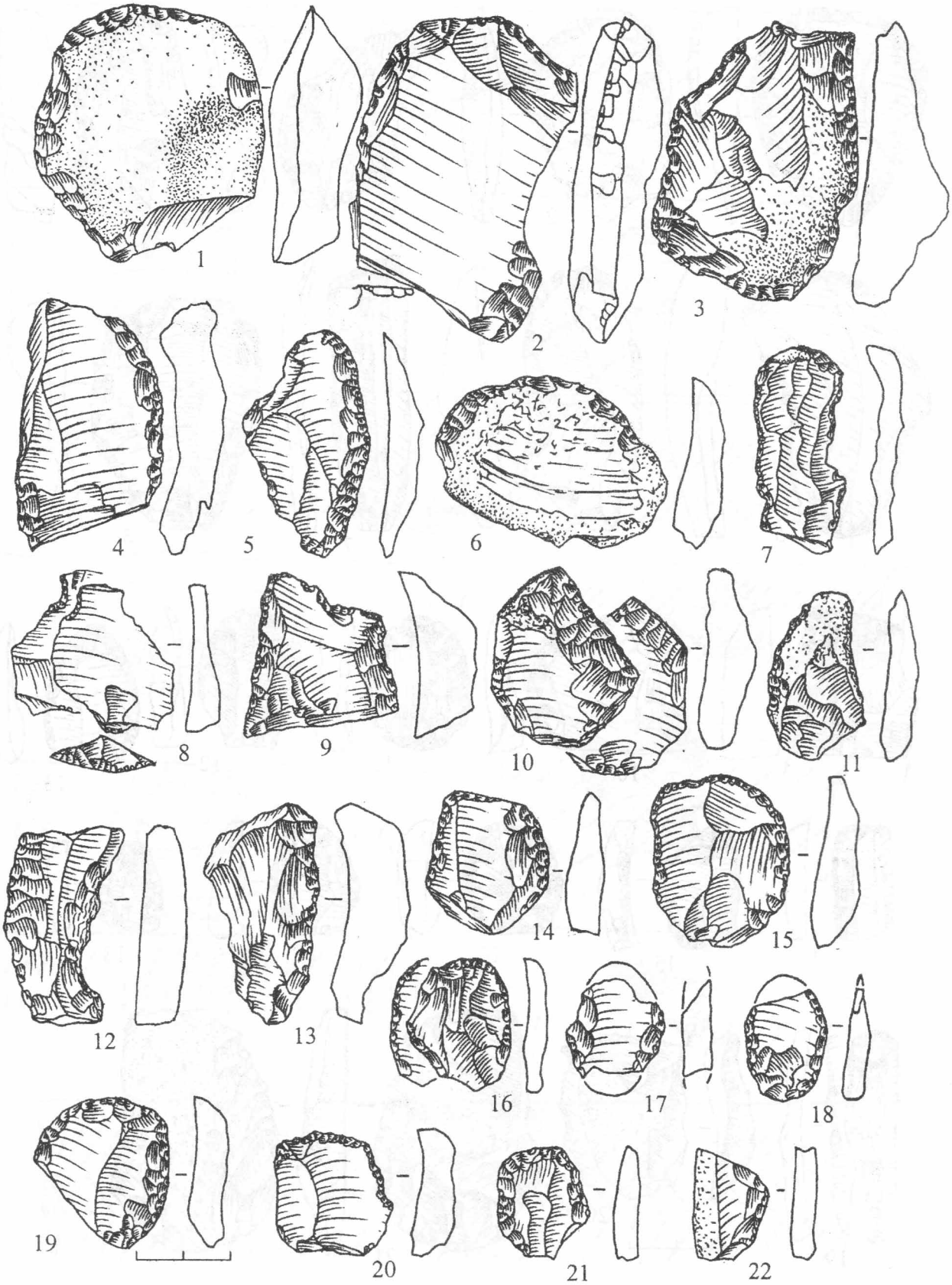

Рис. 119. Туба-1. Скребки.

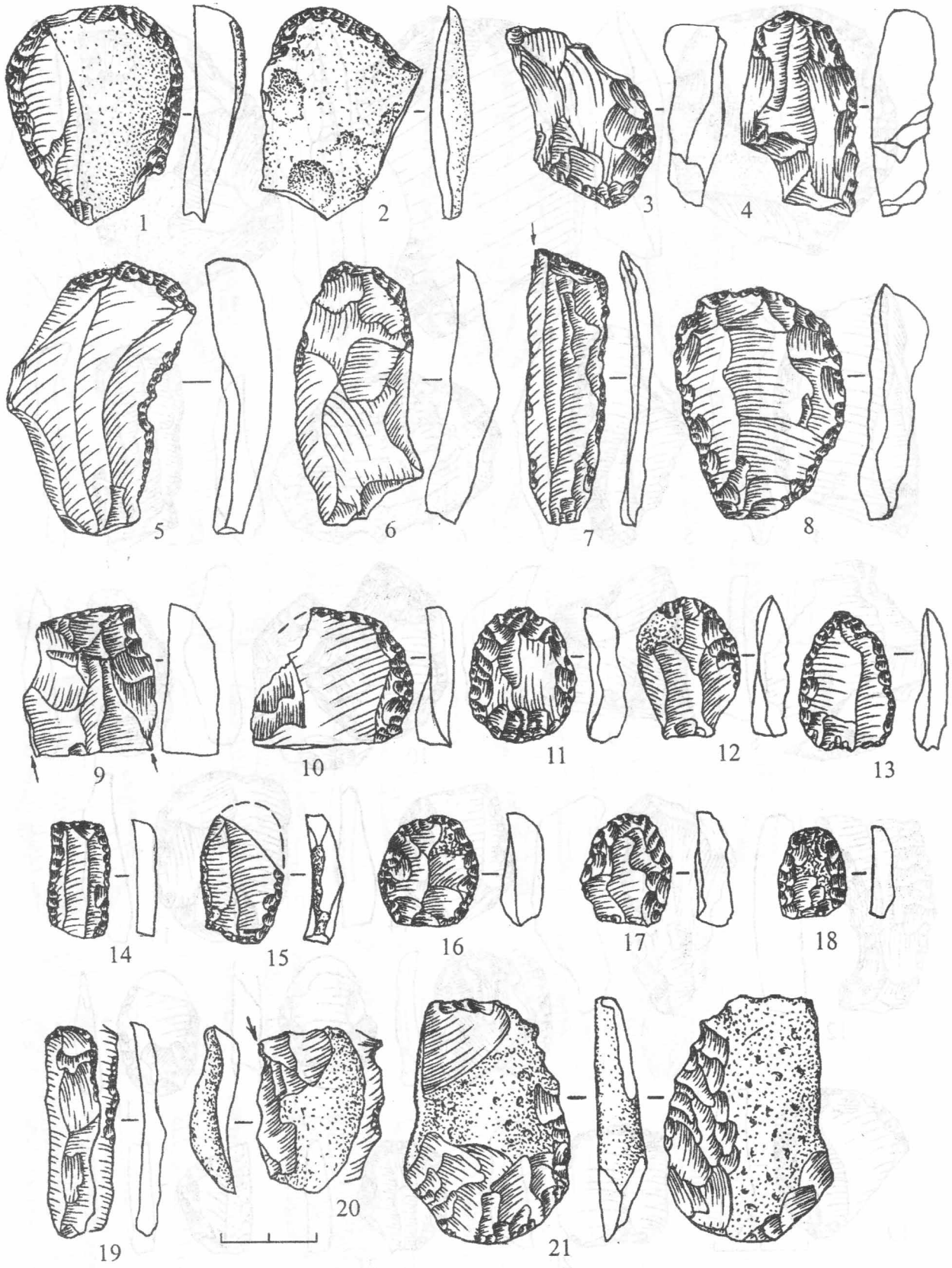

Рис. 120. Туба-1. Скребки, різець, долото.

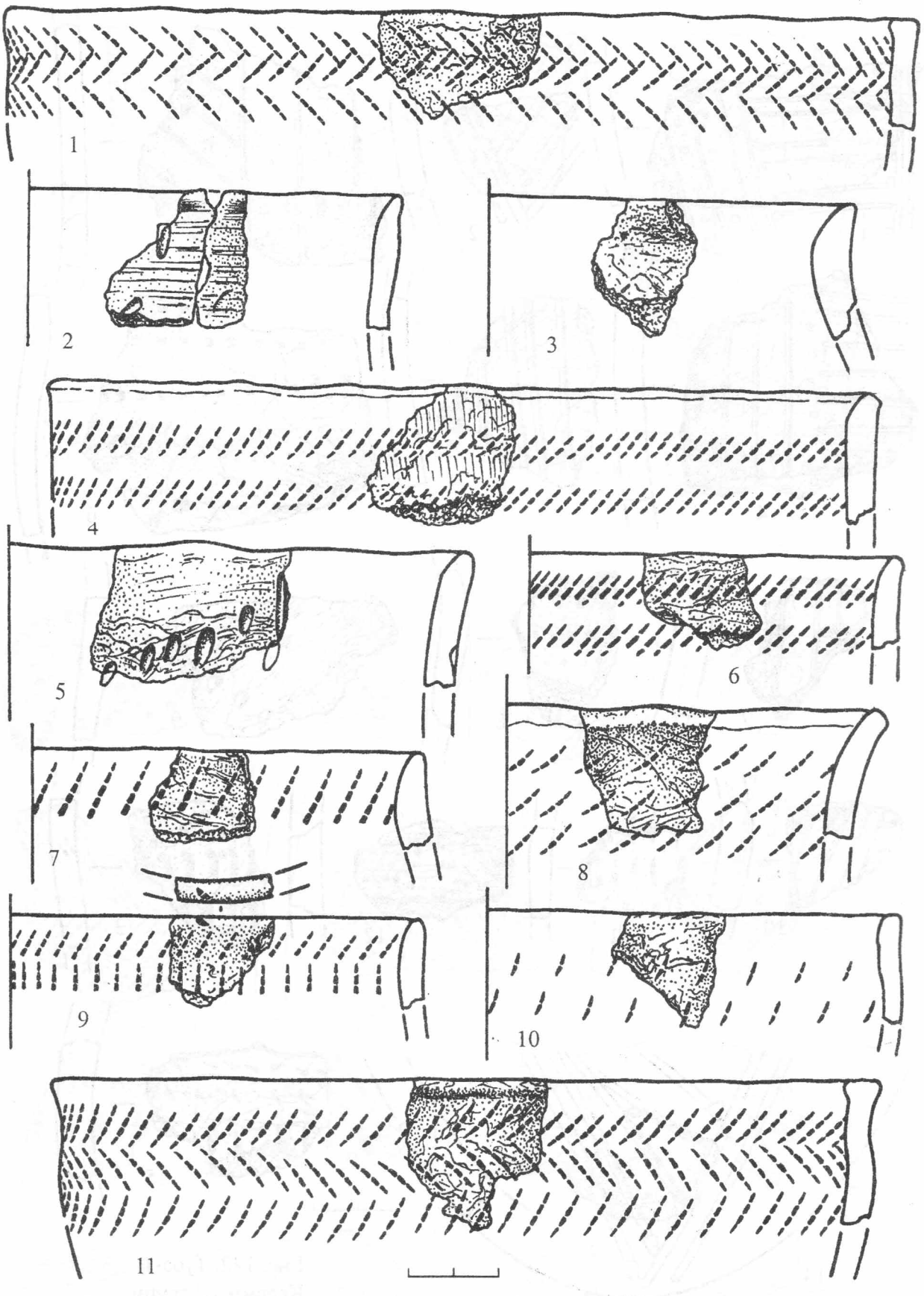

Рис. 121. Туба-1.
Кераміка 1 групи.

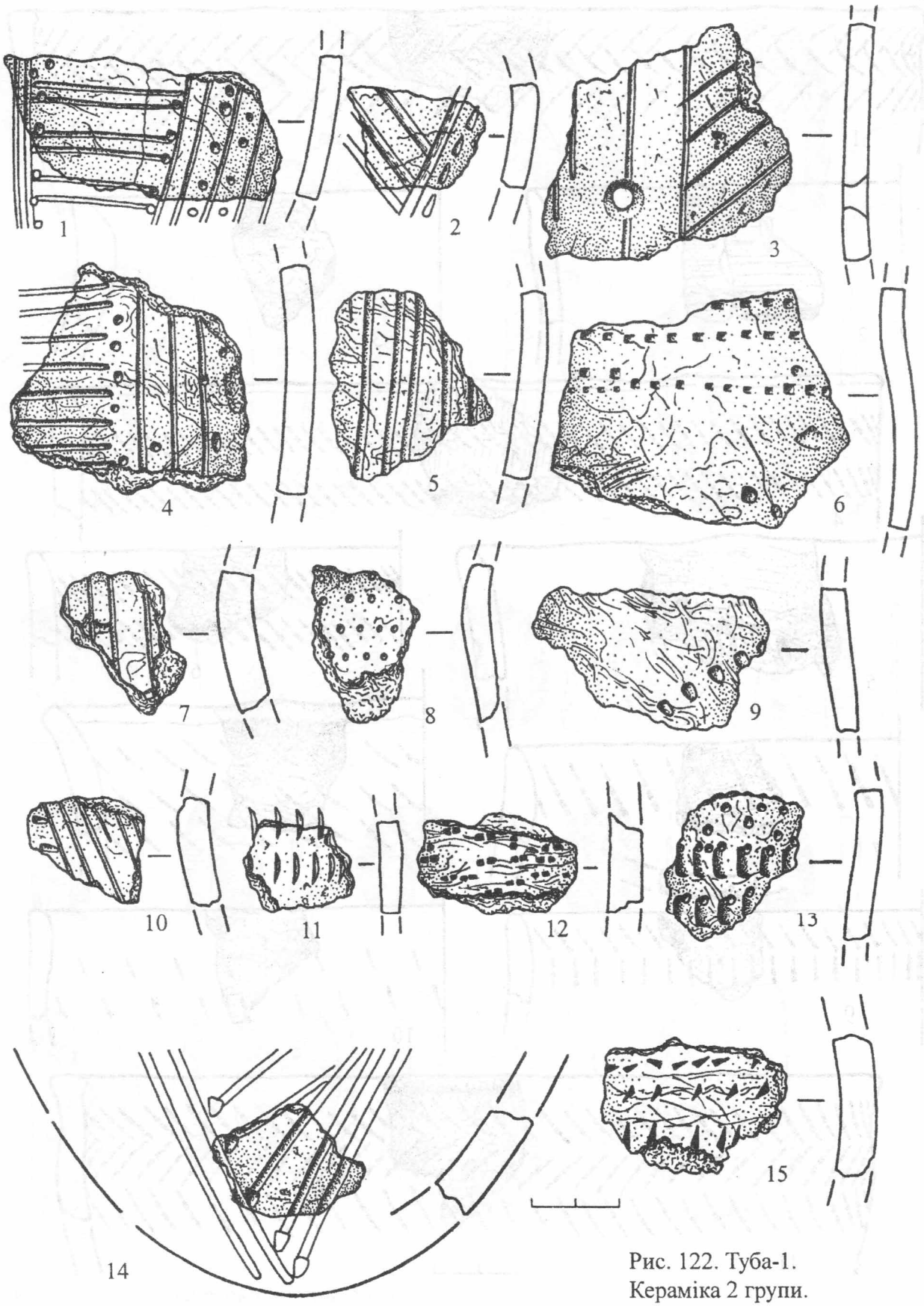

Рис. 122. Туба-1.
Кераміка 2 групи.

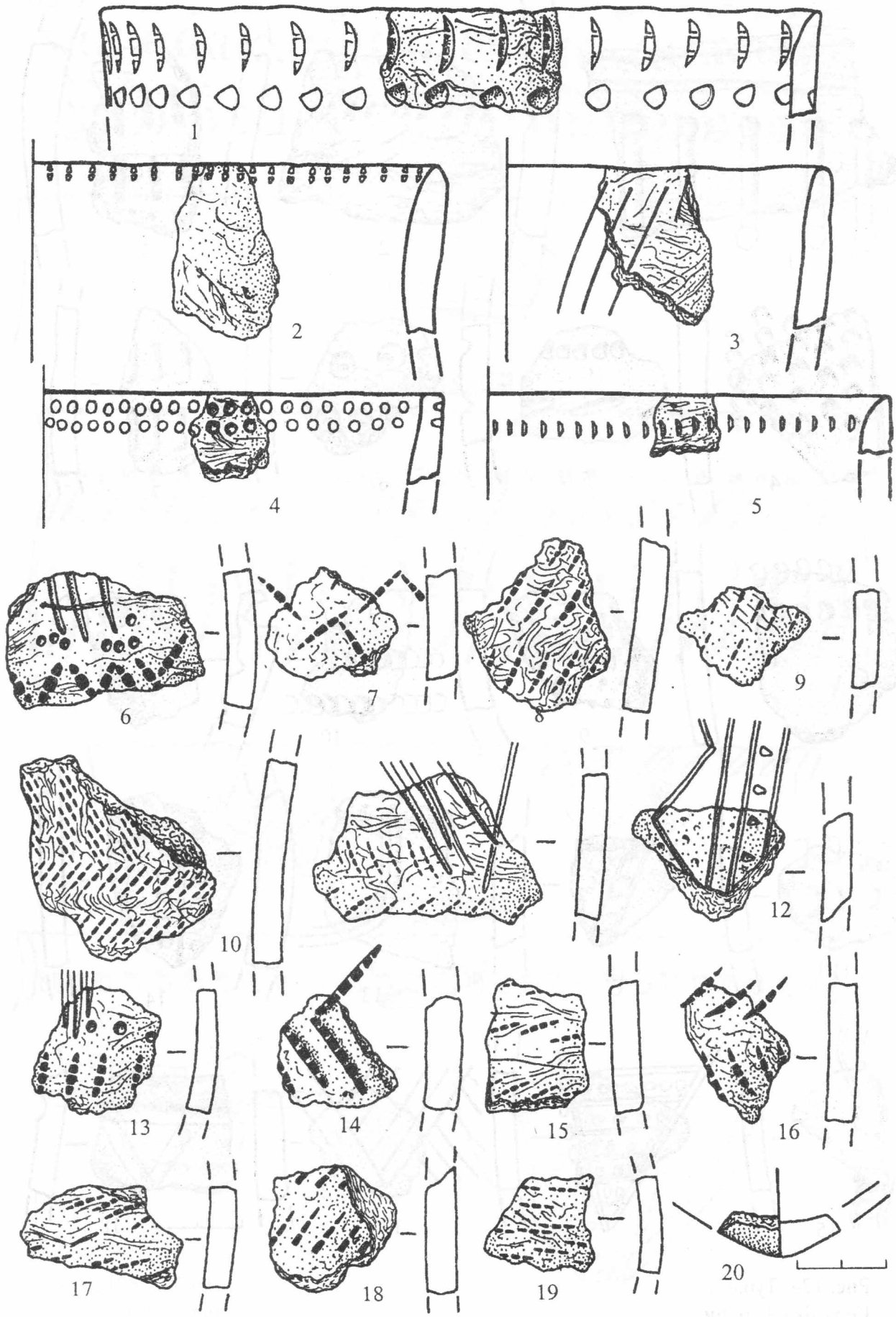

Рис. 123. Туба-1.
Кераміка 2 групи.

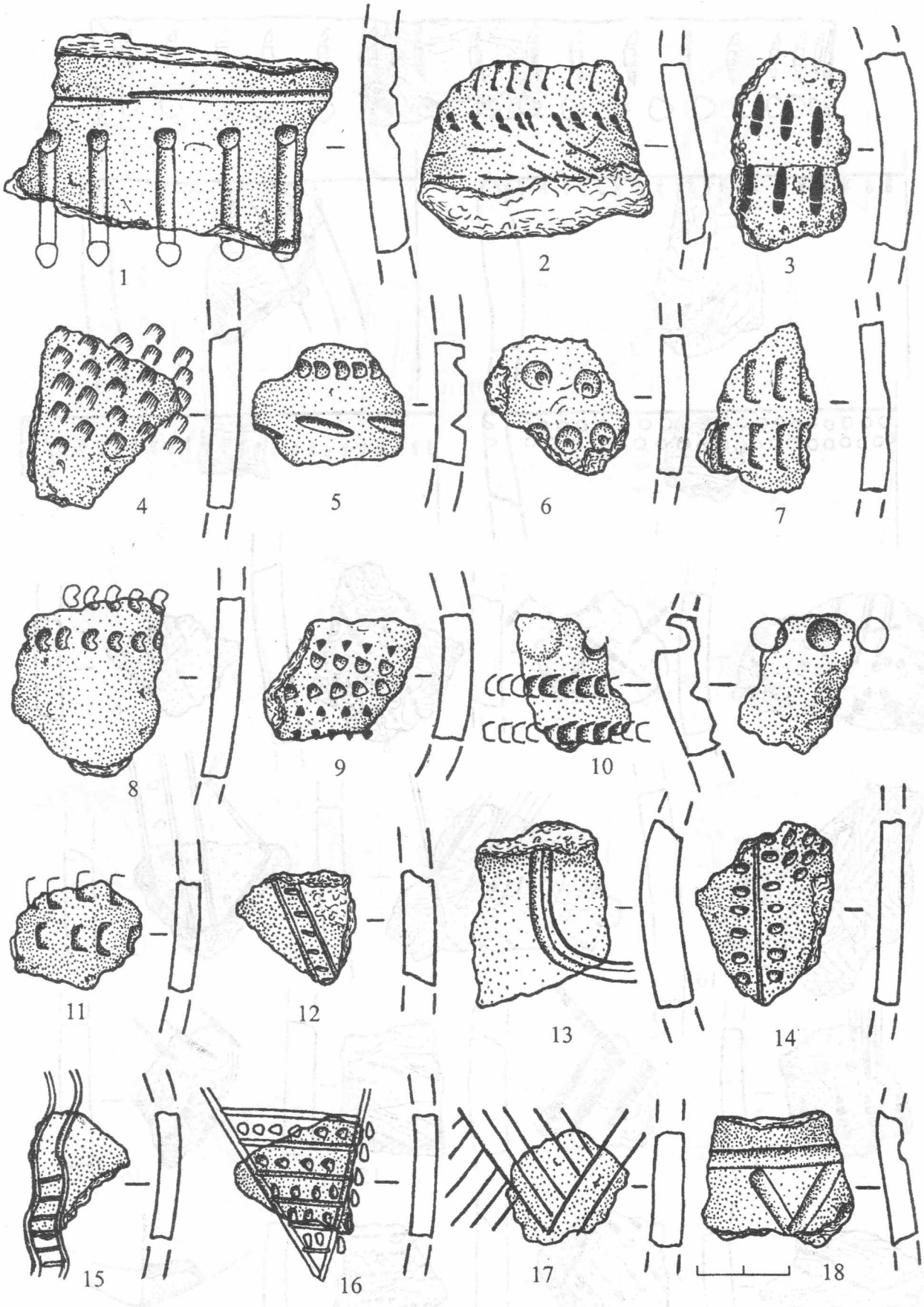

Рис. 124. Туба-1.
Кераміка 3 групи.

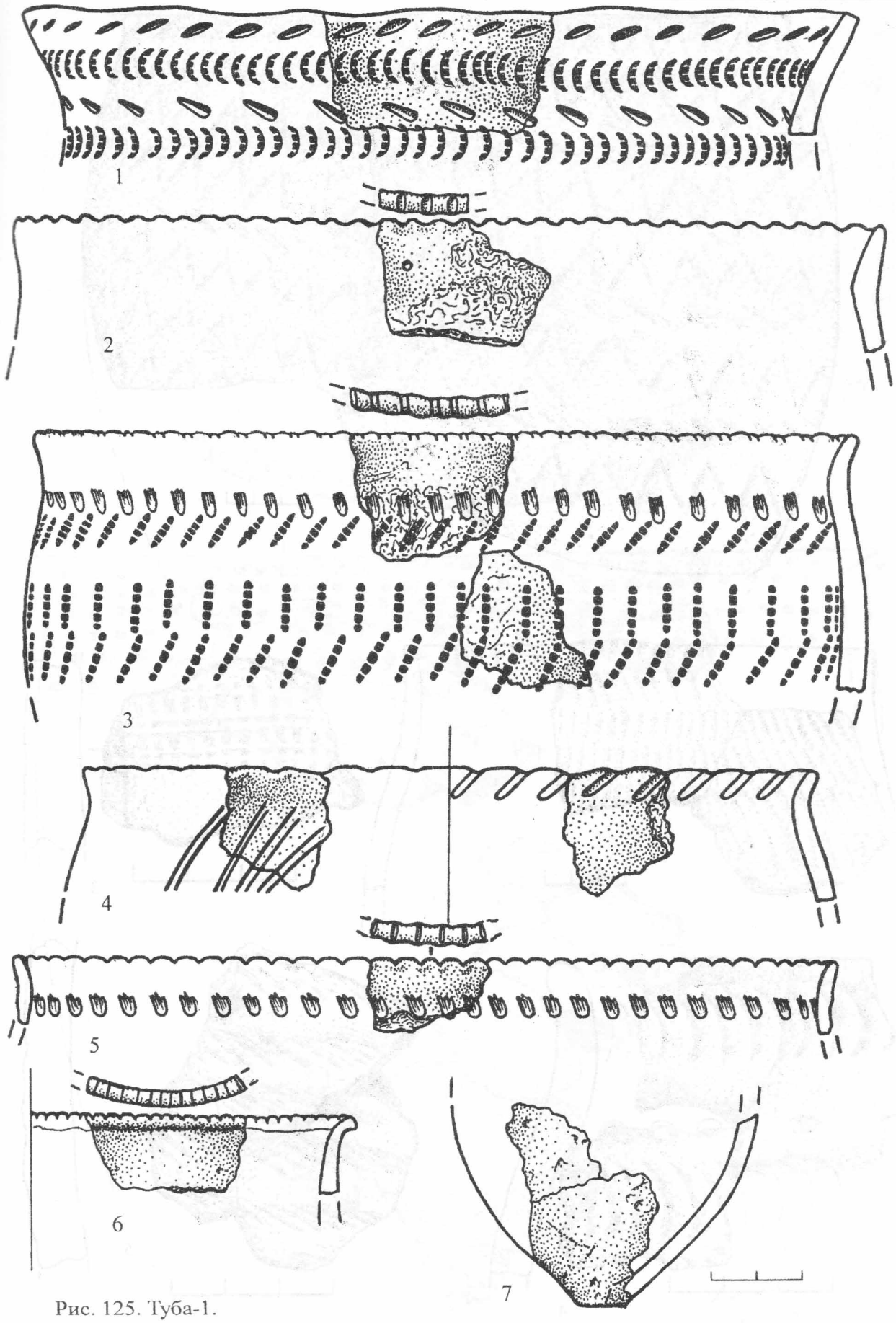

Рис. 125. Туба-1.
Кераміка 3 групи.

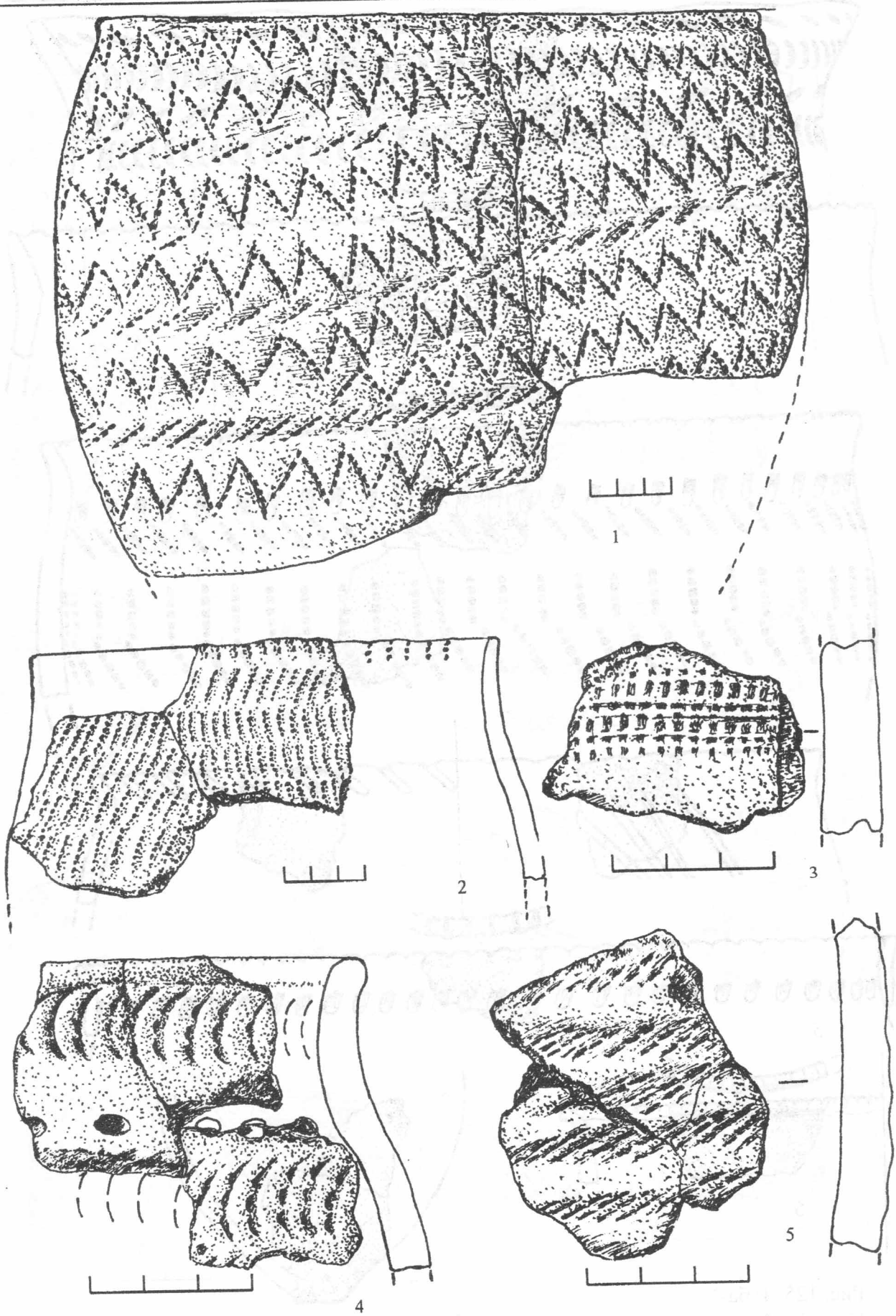

Рис. 126. Новоселівка 1. Кераміка.

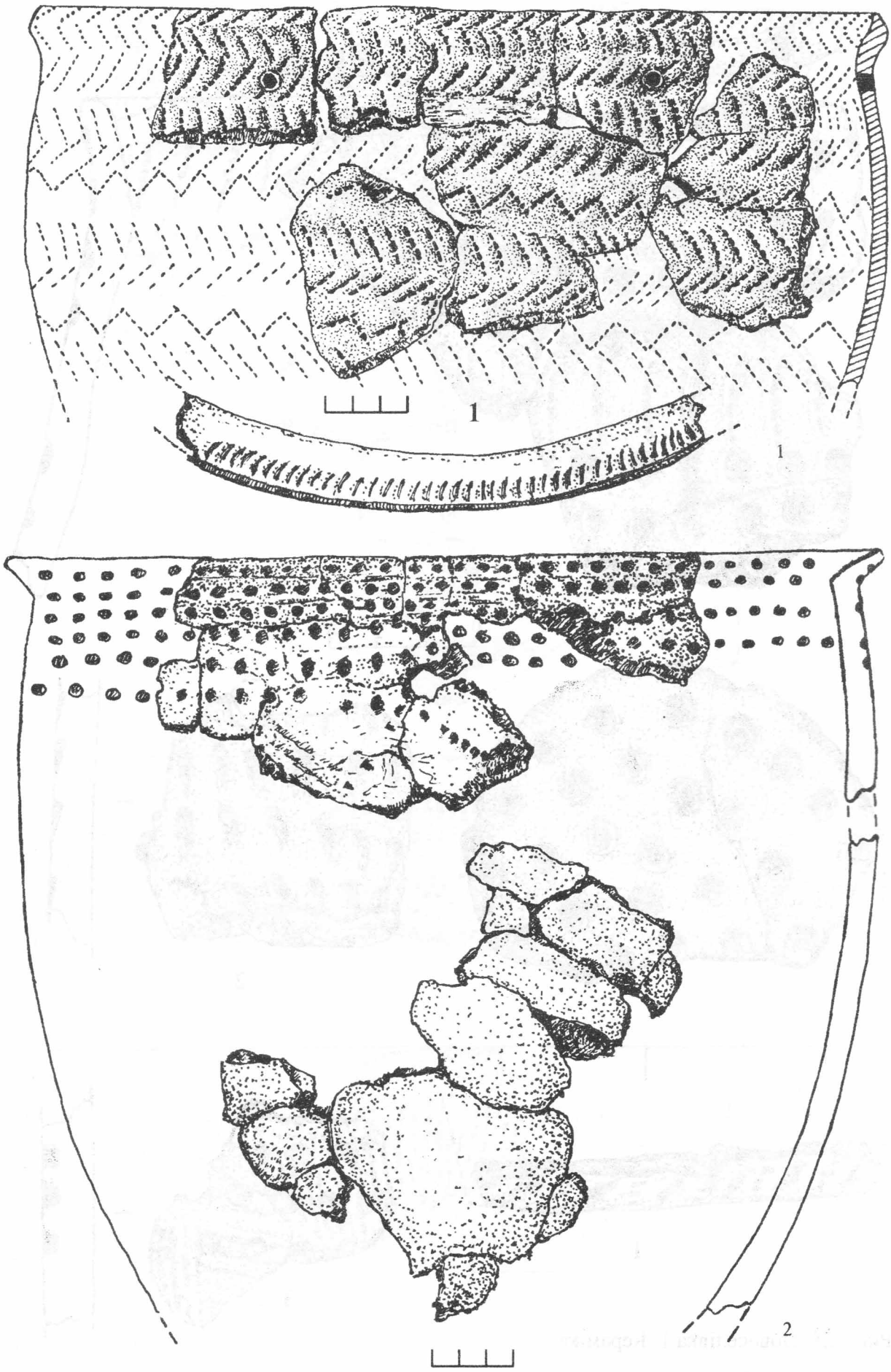

Рис. 127. Новоселівка 1. Кераміка.

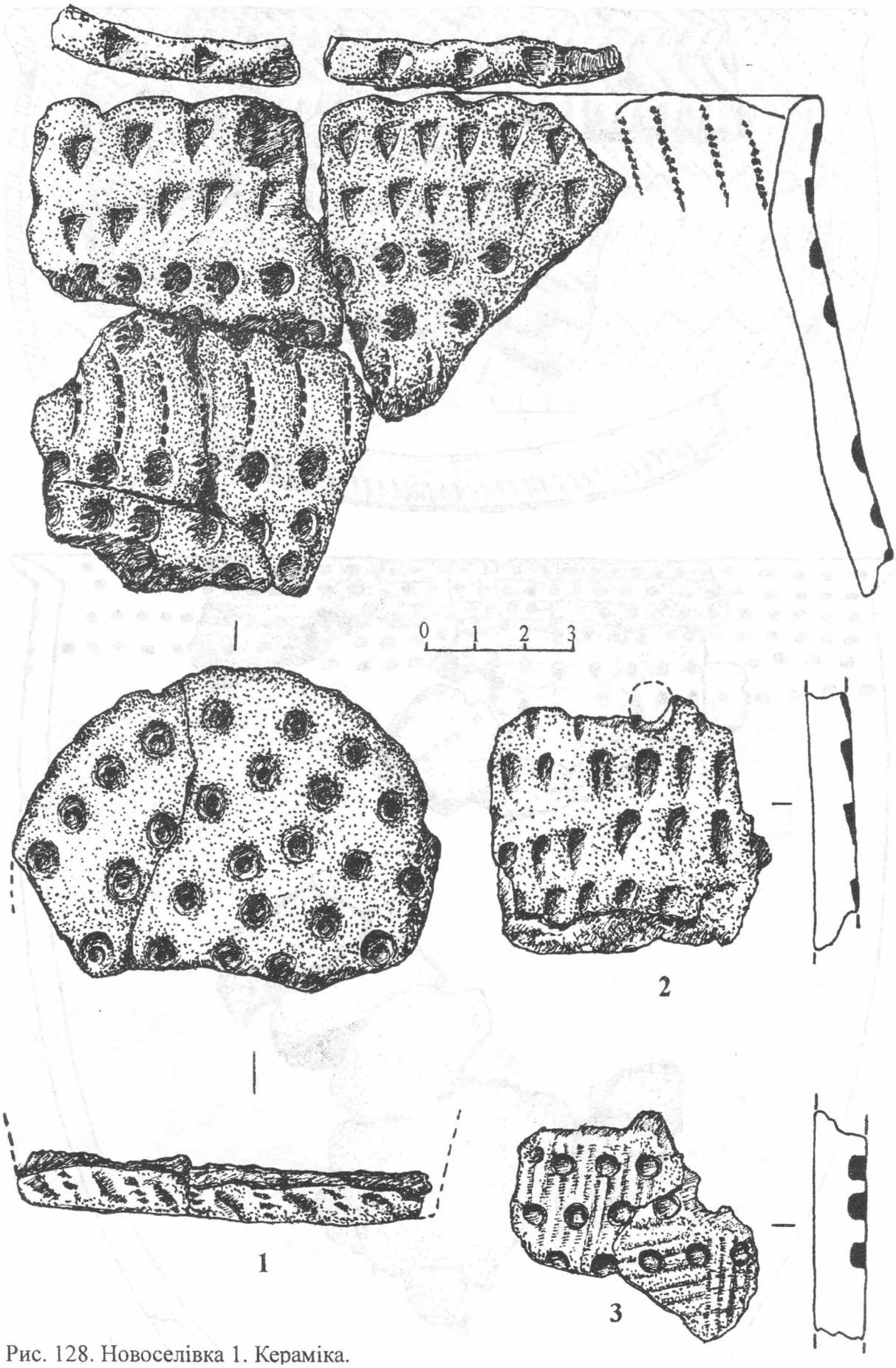

Рис. 128. Новоселівка 1. Кераміка.

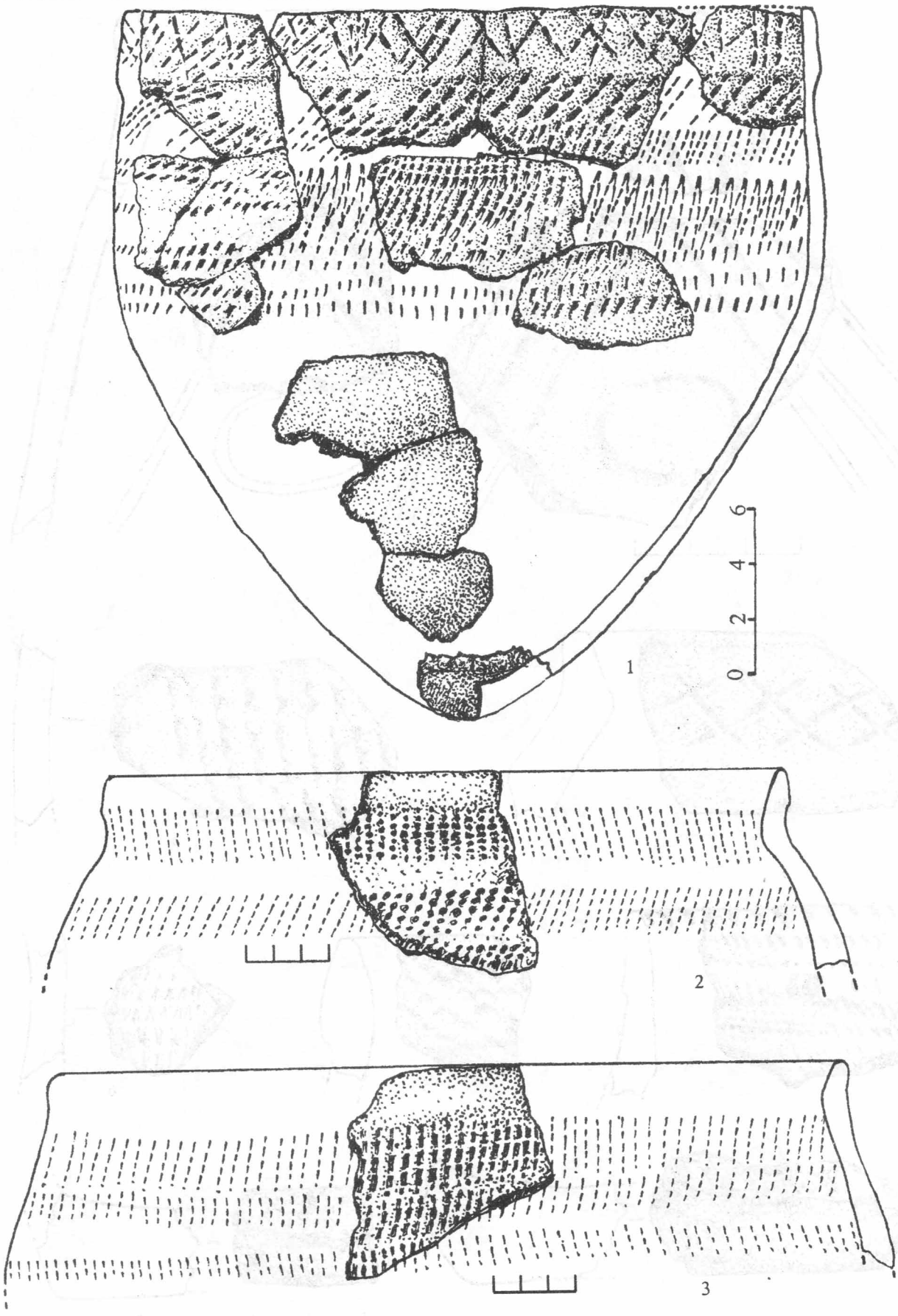

Рис. 129. Підгорівка. Кераміка.

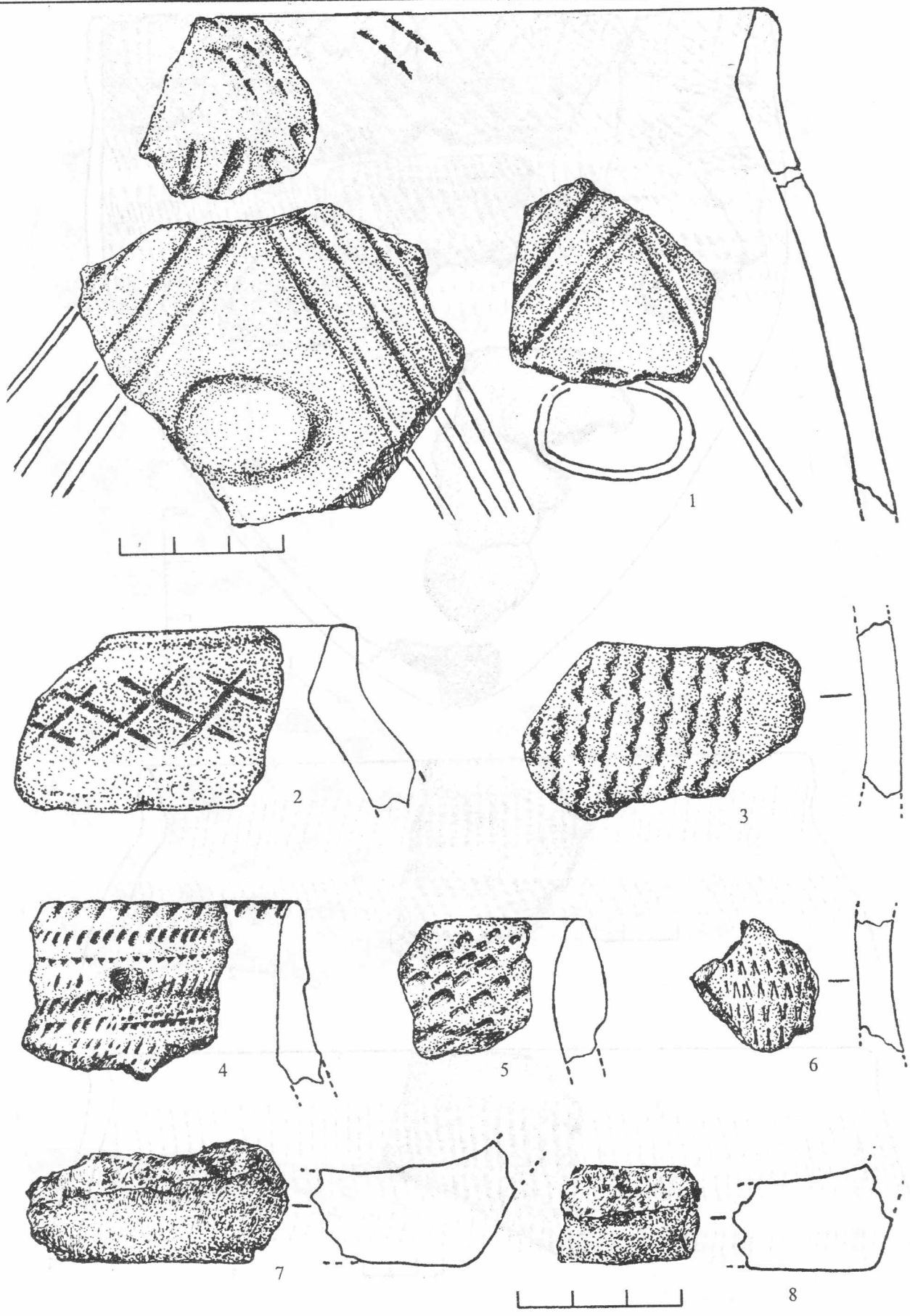

Рис. 130. Підгорівка. Кераміка.

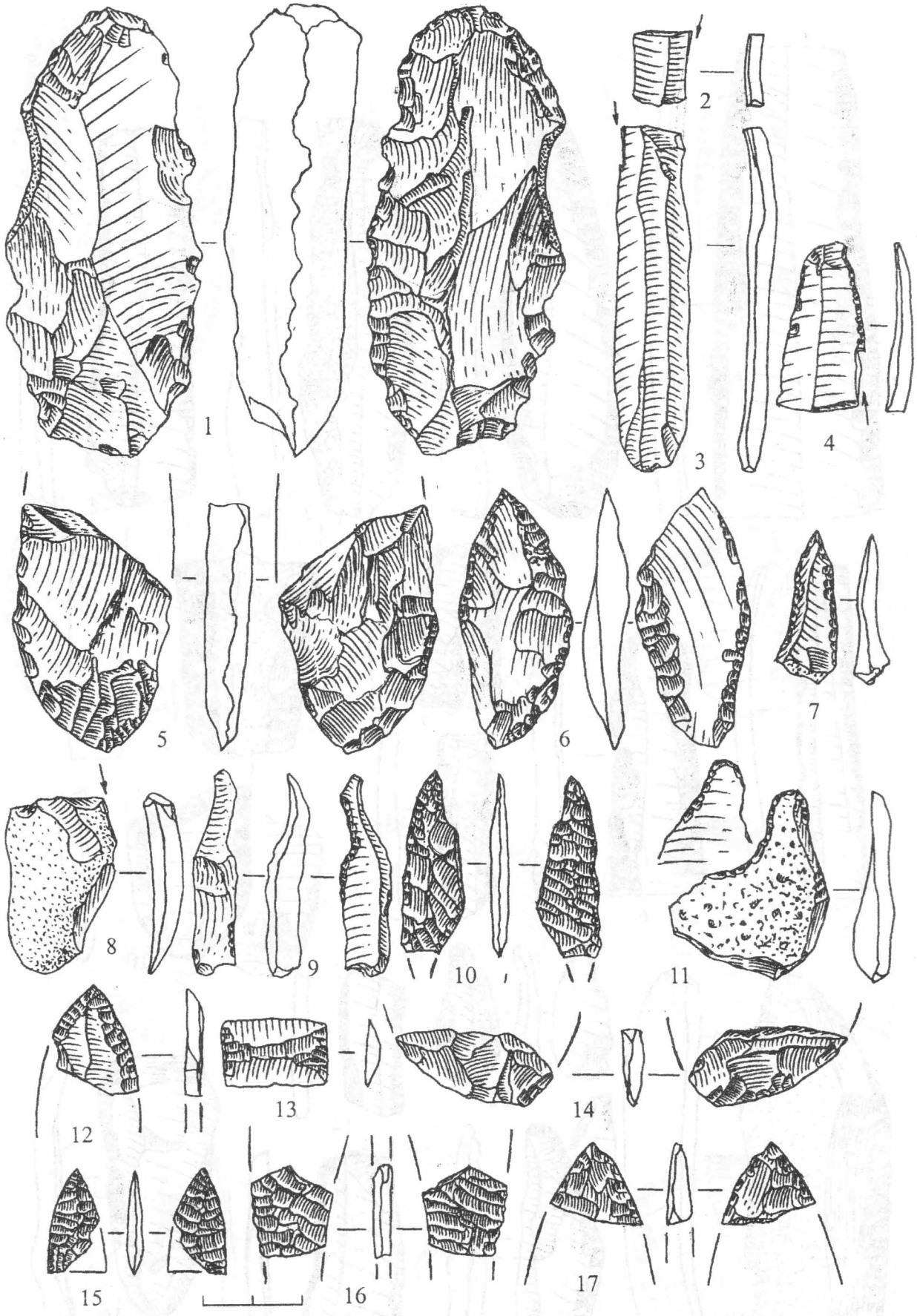

Рис. 131. Занівське-1.
Кременеві вироби.

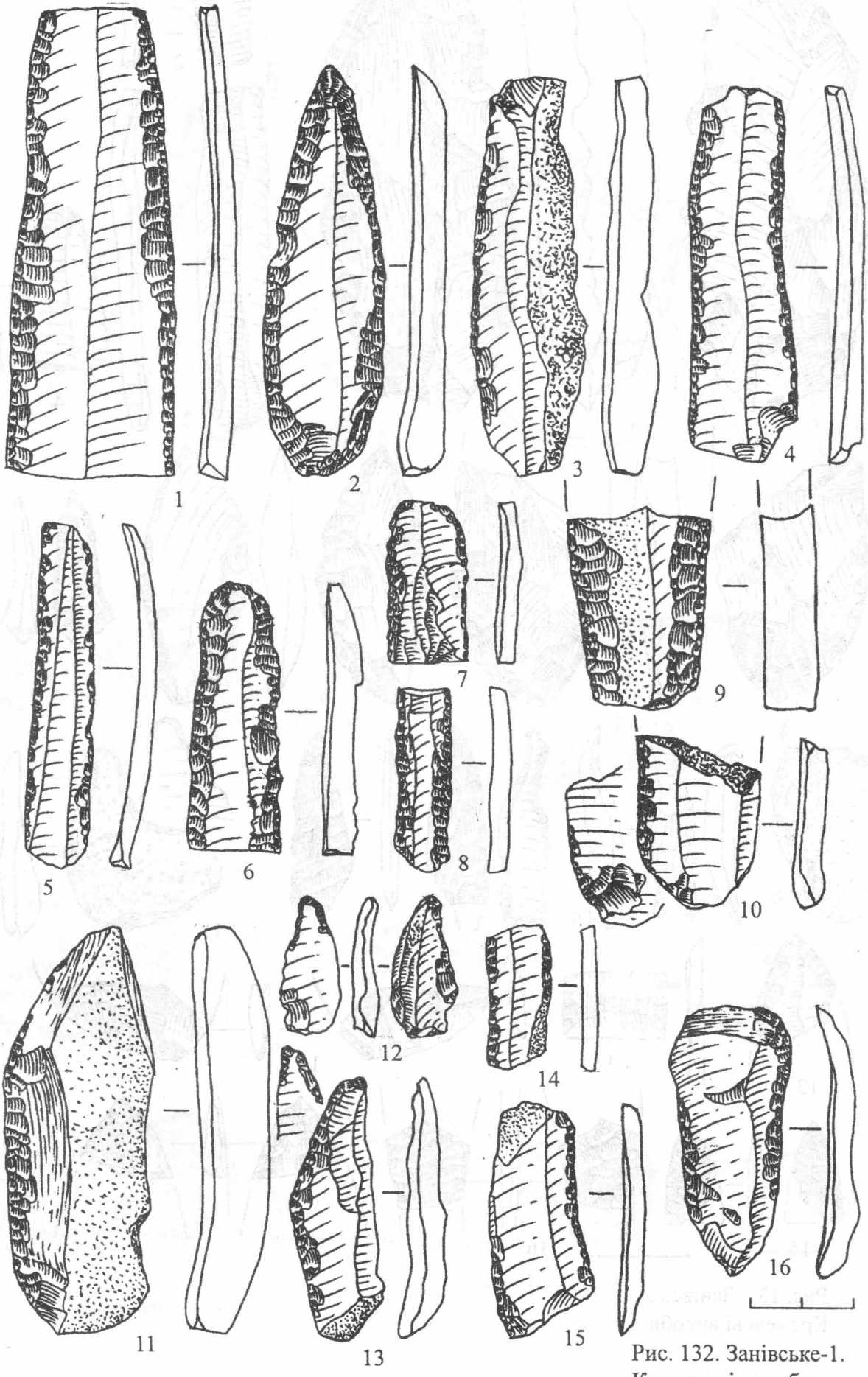

Рис. 132. Занівське-1. Кременеві вироби.

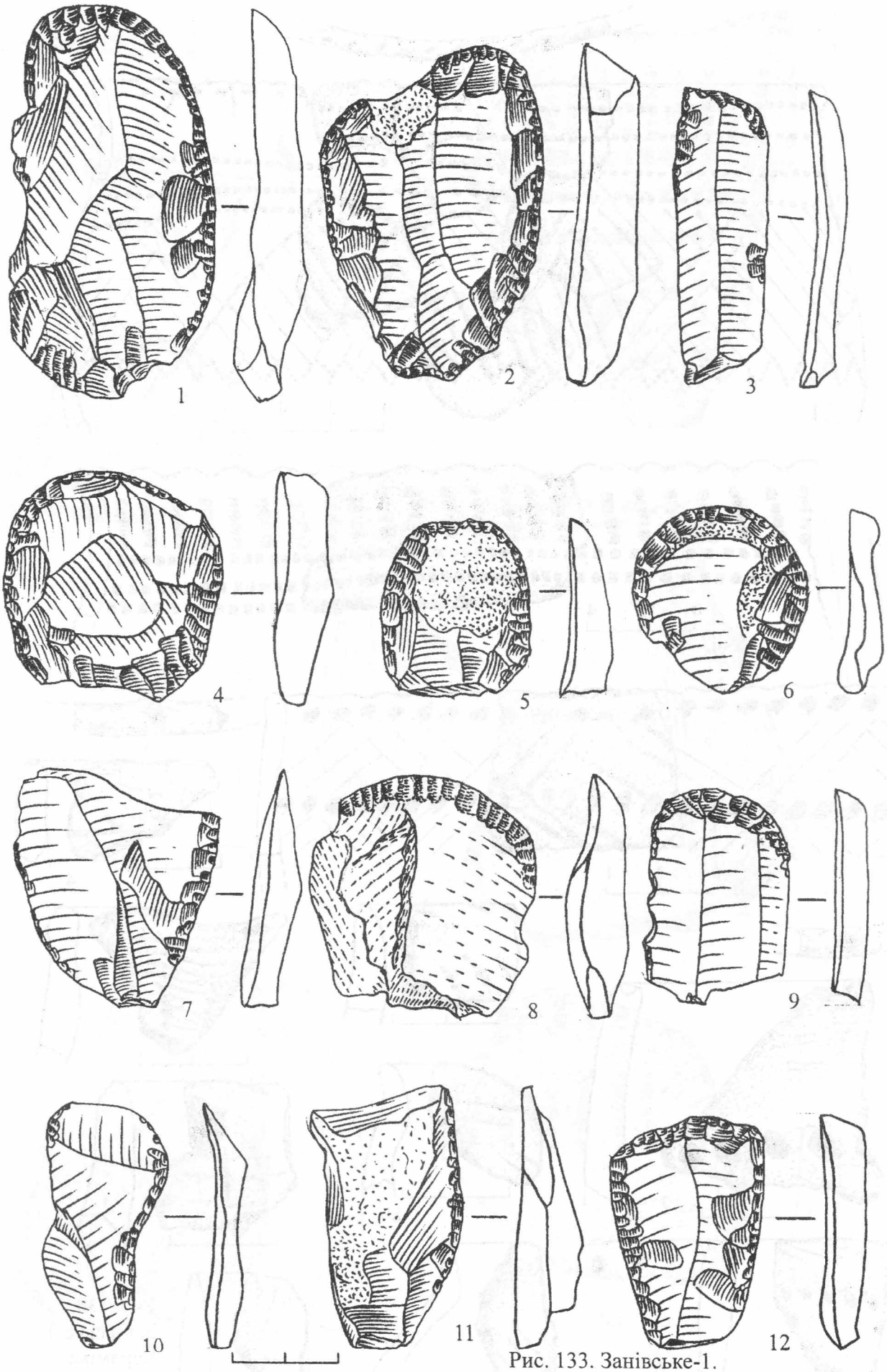

Рис. 133. Занівське-1.
Скребки.

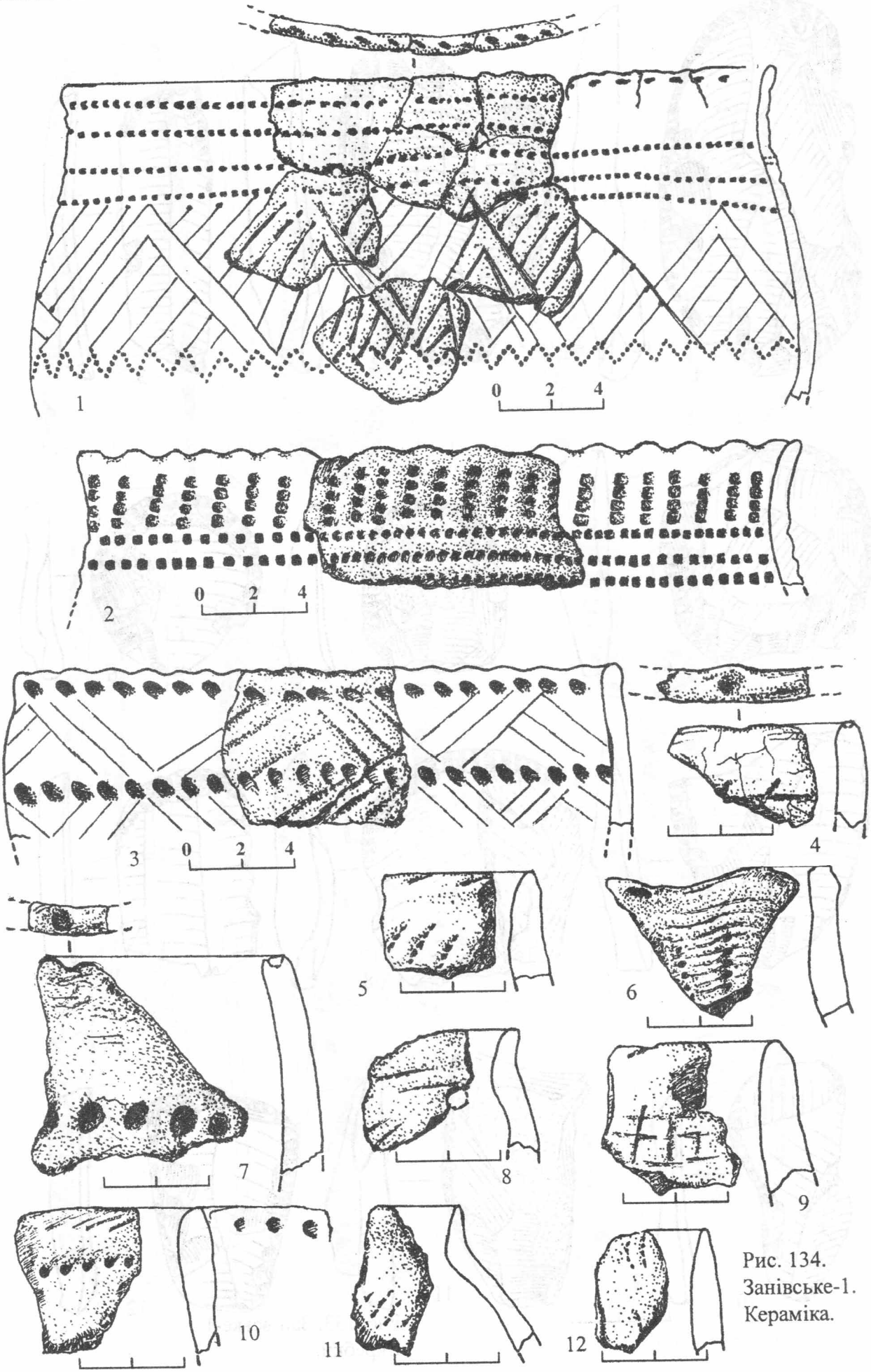

Рис. 134.
Занівське-1.
Кераміка.

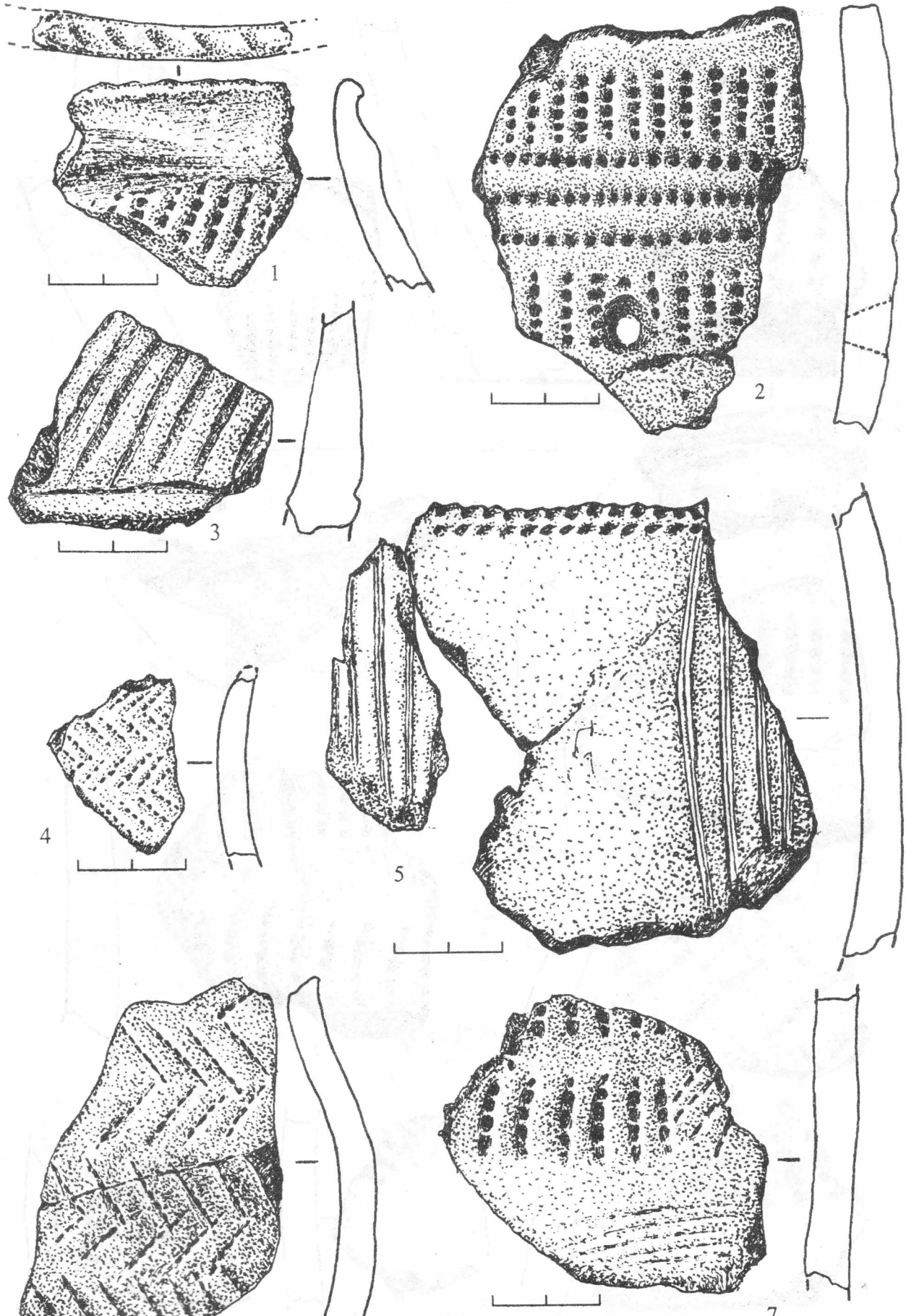

Рис. 135.
Занівське-1.
Кераміка.

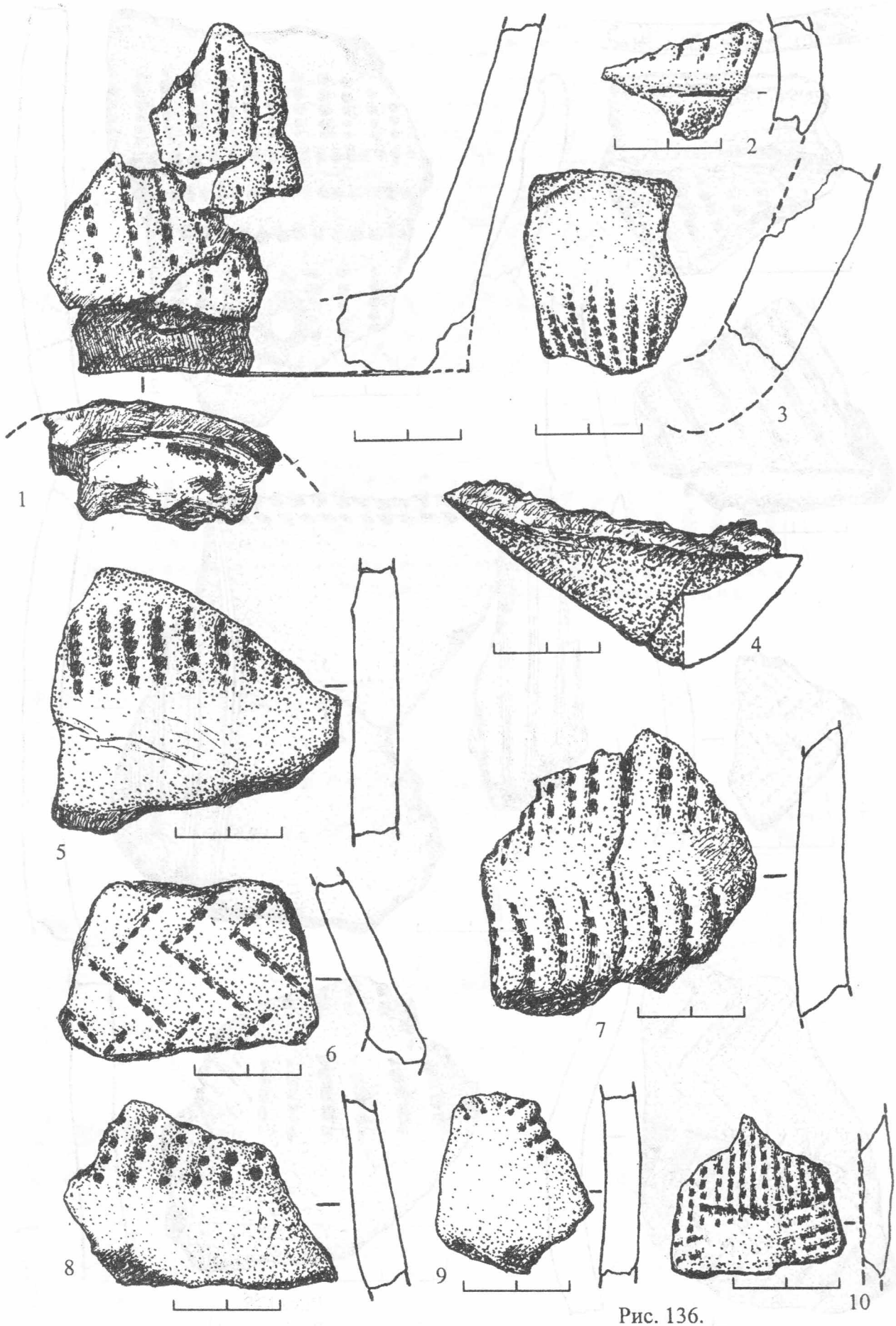

Рис. 136.
Занівське-1.
Кераміка.

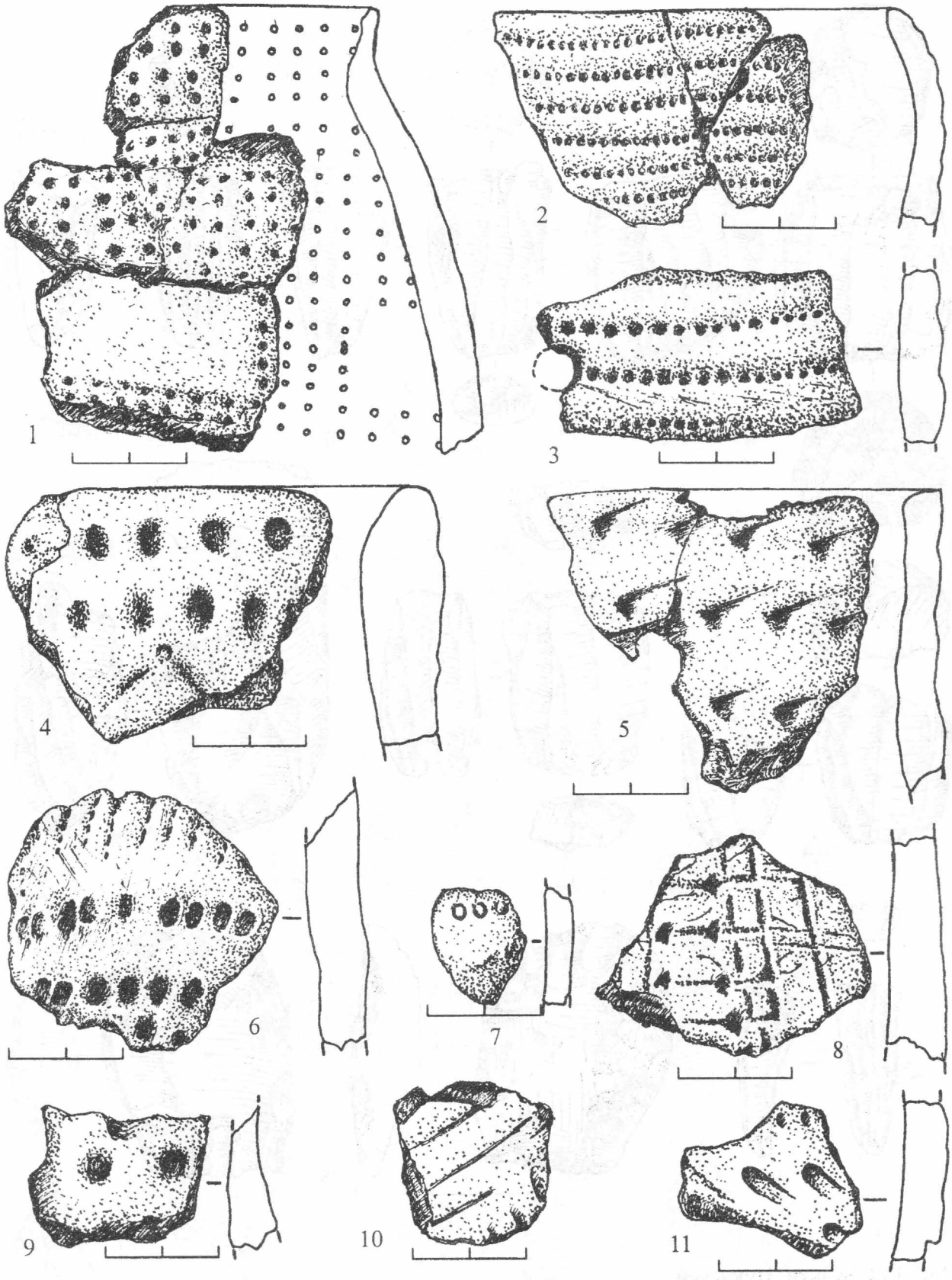

Рис. 137.
Занівське-1.
Кераміка.

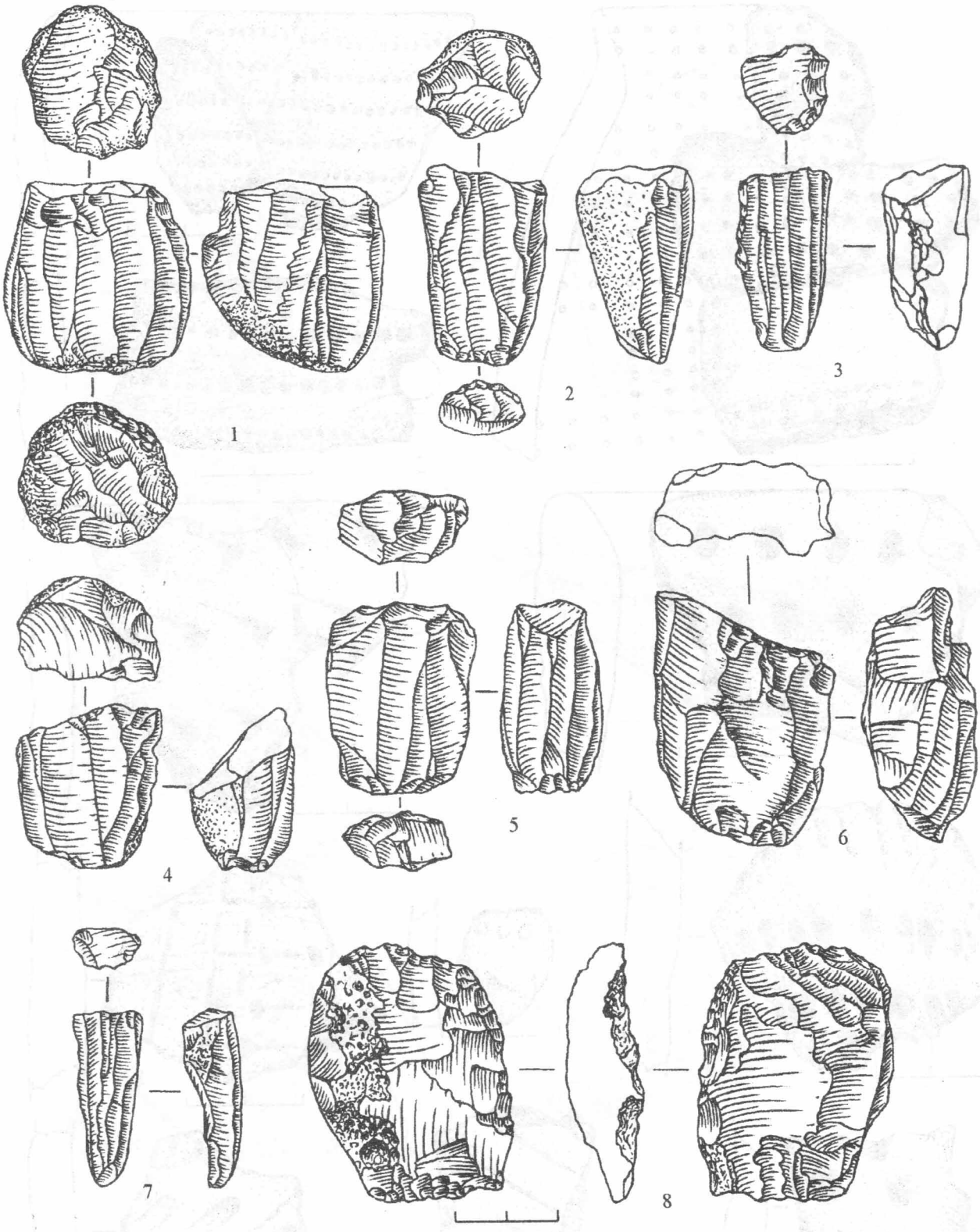

Рис. 138. Бузьки. Нуклеуси.

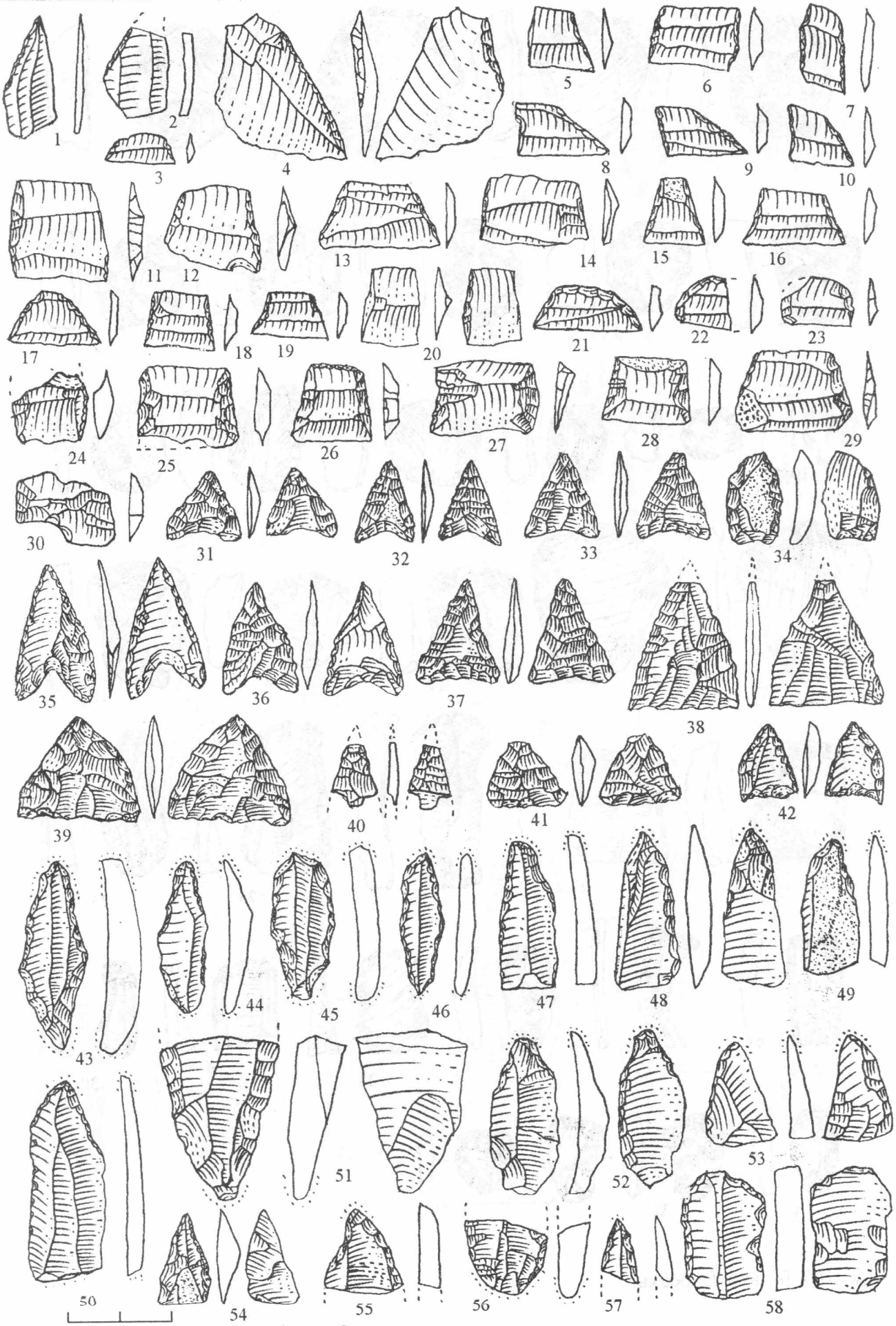

Рис. 139. Бузьки. Кременеві вироби.

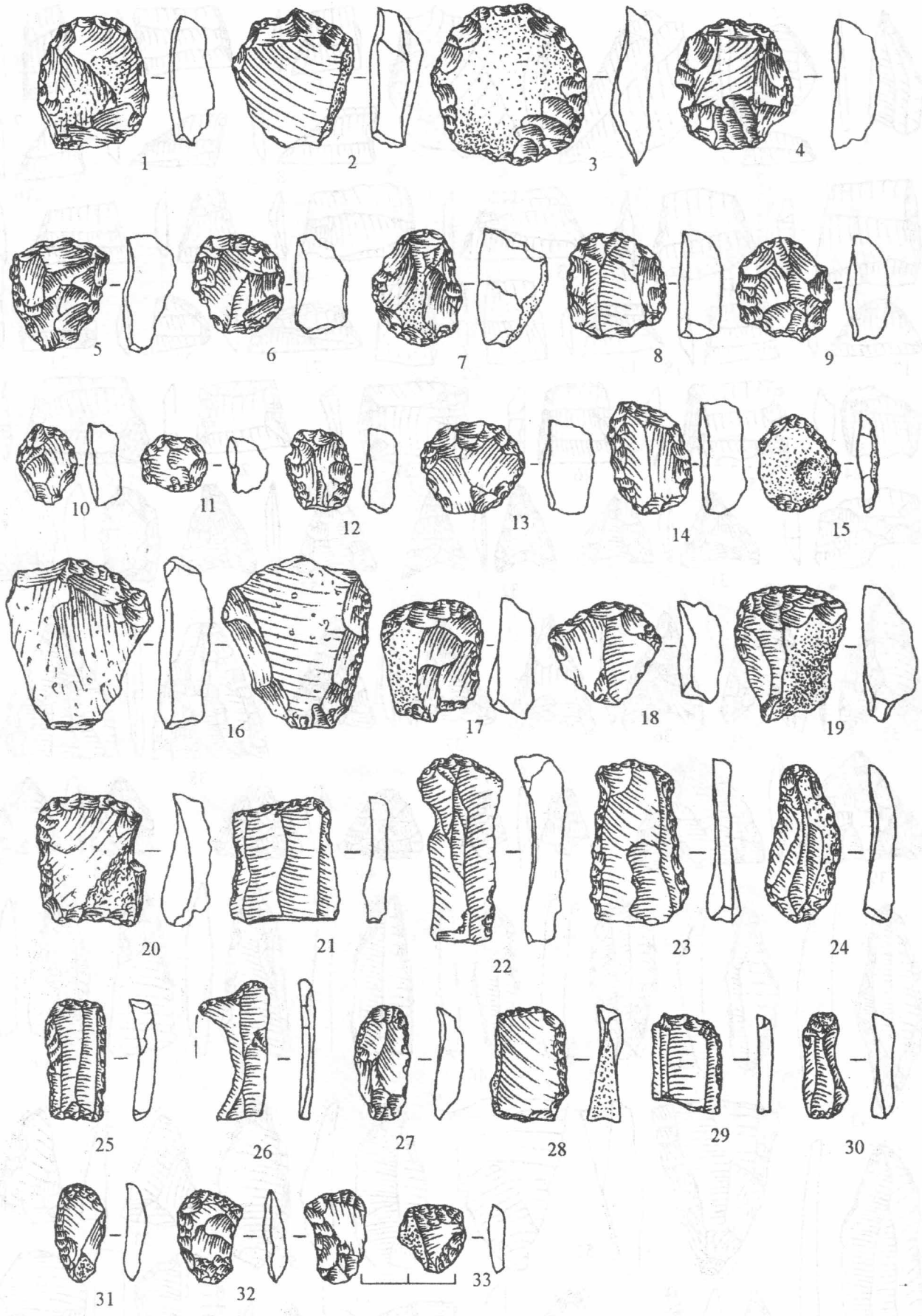

Рис. 140. Бузьки. Скребки.

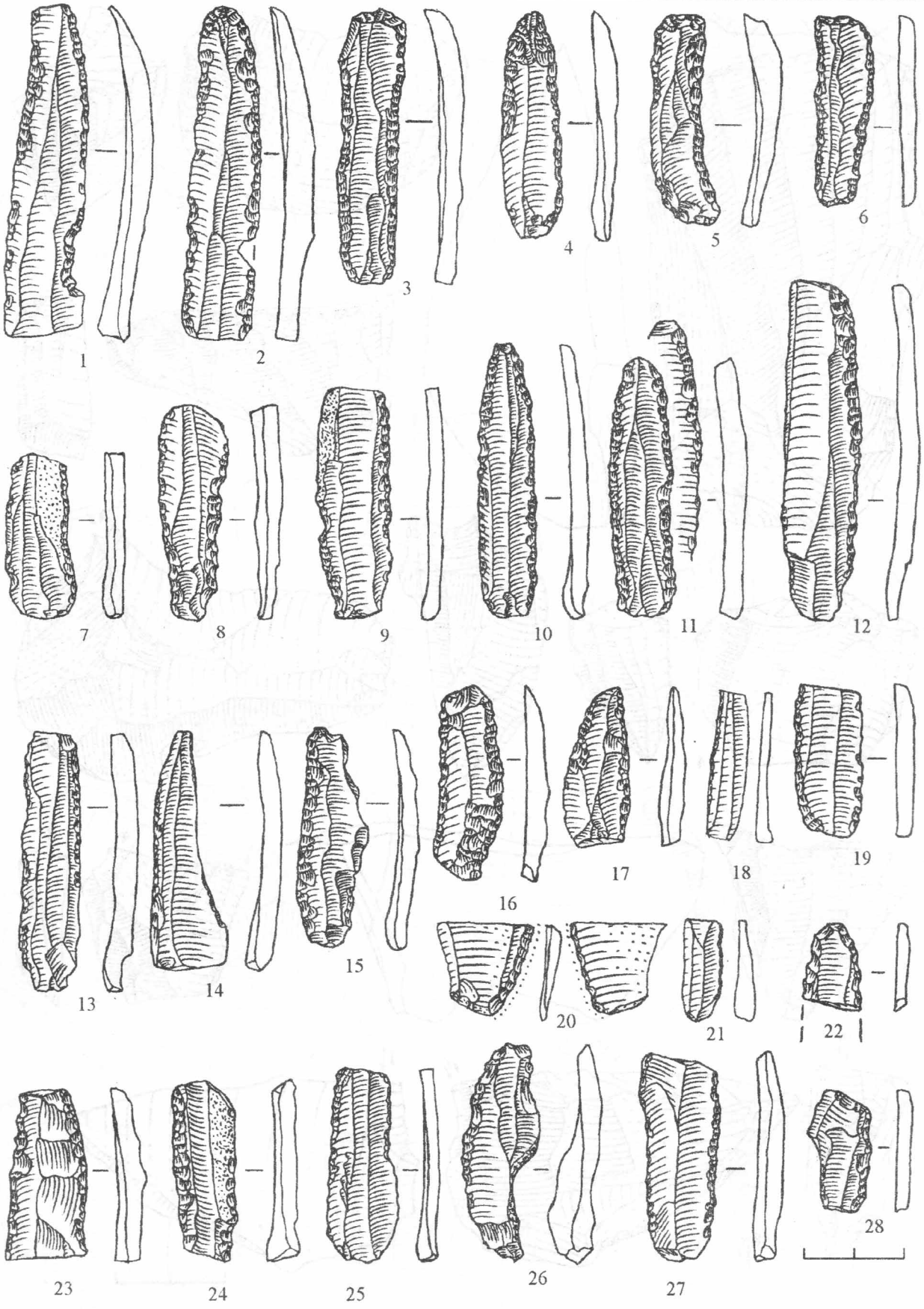

Рис. 141. Бузьки. Пластини з ретушшю.

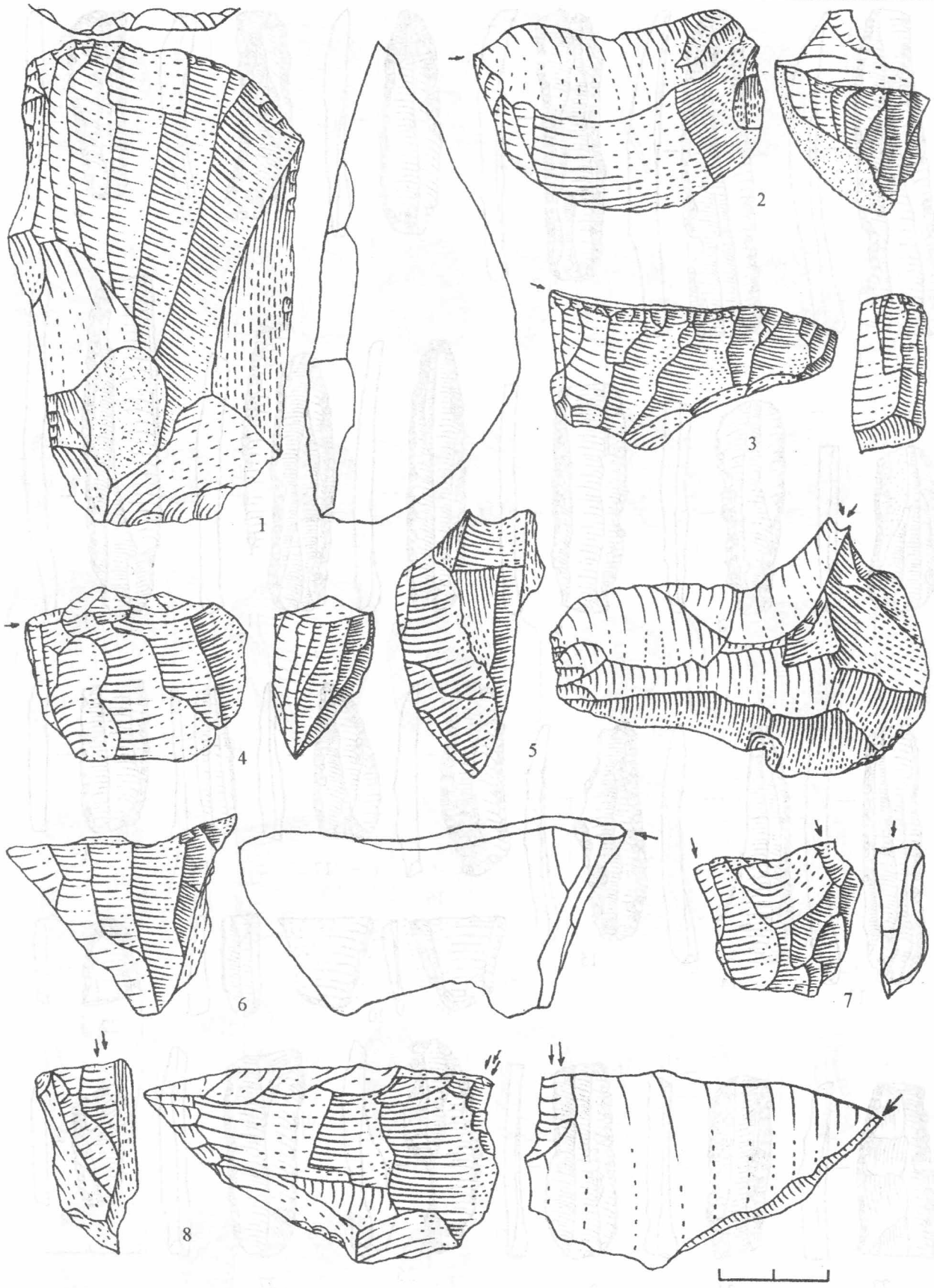

Рис. 142. Хутір Тетерівський. Кременеві вироби.

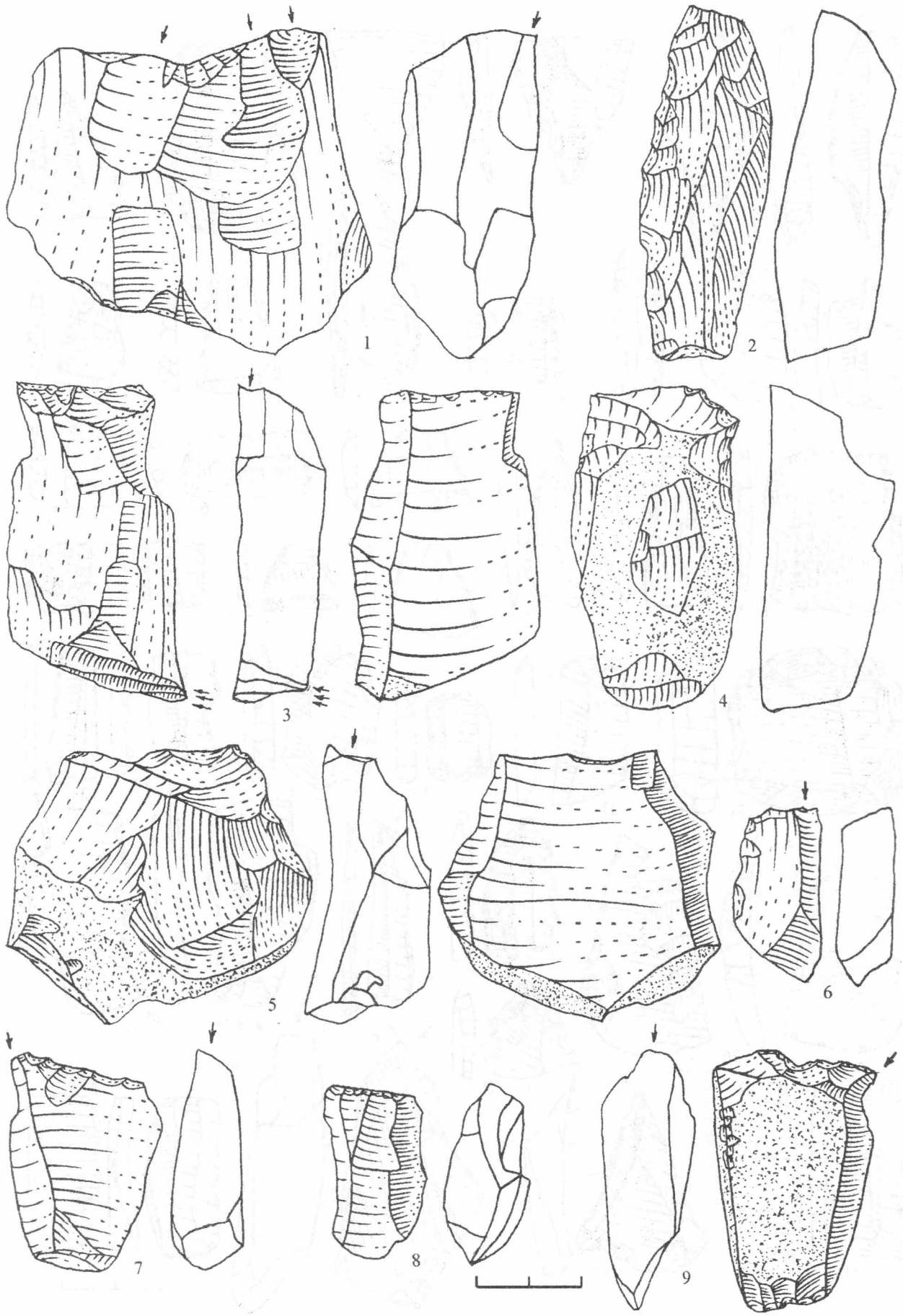

Рис. 143. Хутір Тетерівський. Кременеві вироби.

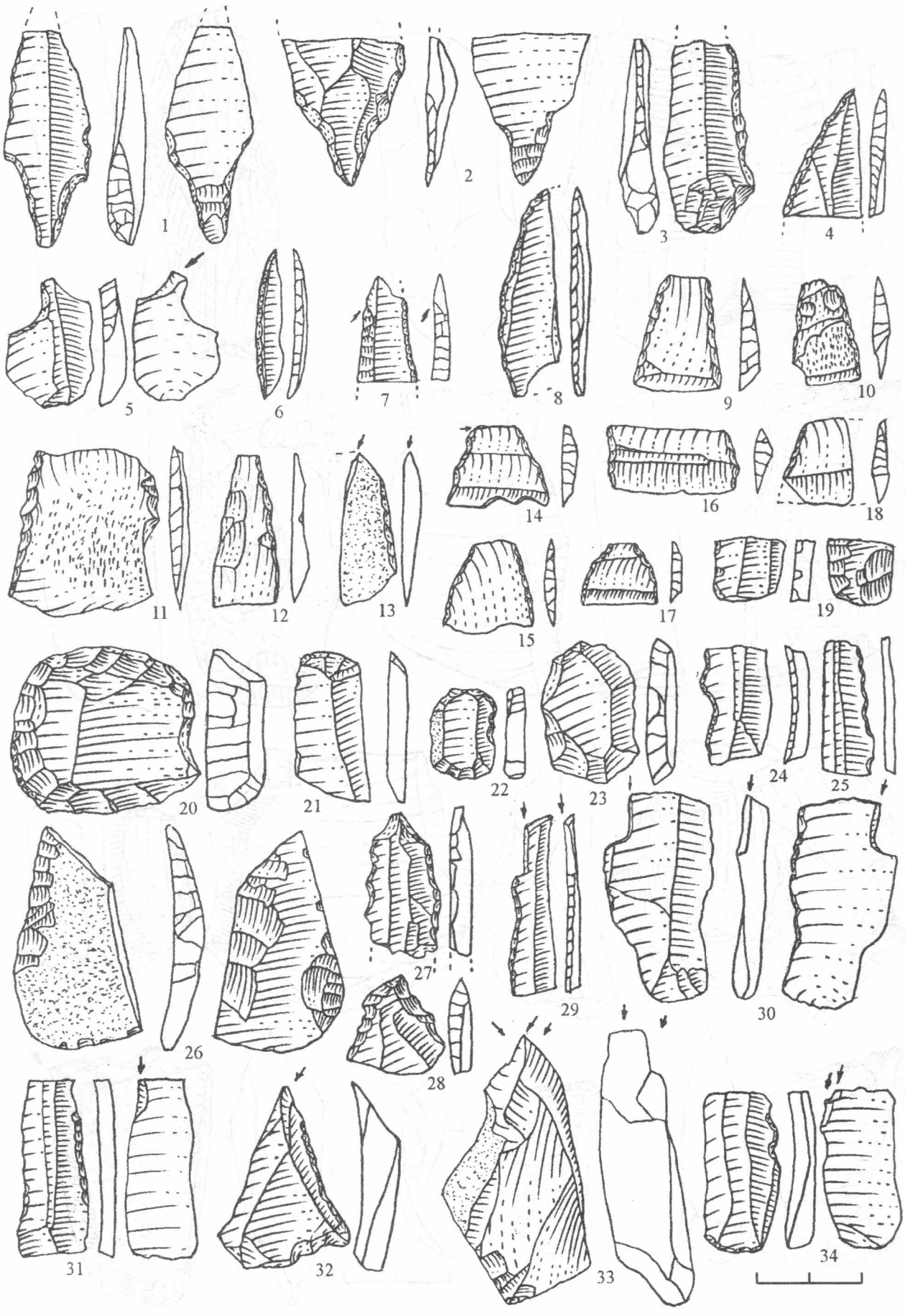

Рис. 144. Хутір Тетерівський. Кременеві вироби.

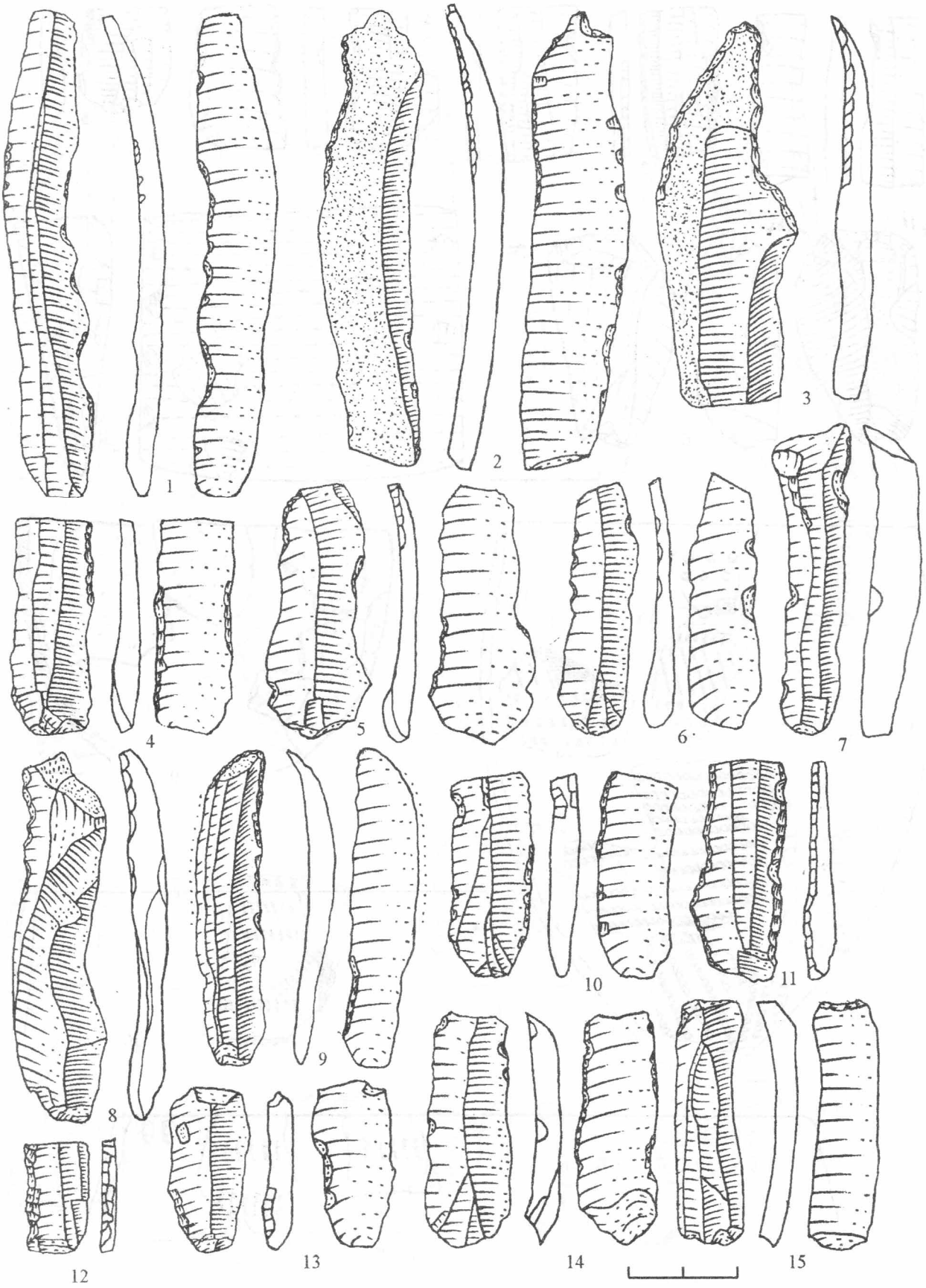

Рис. 145. Хутір Тетерівський. Кременеві вироби.

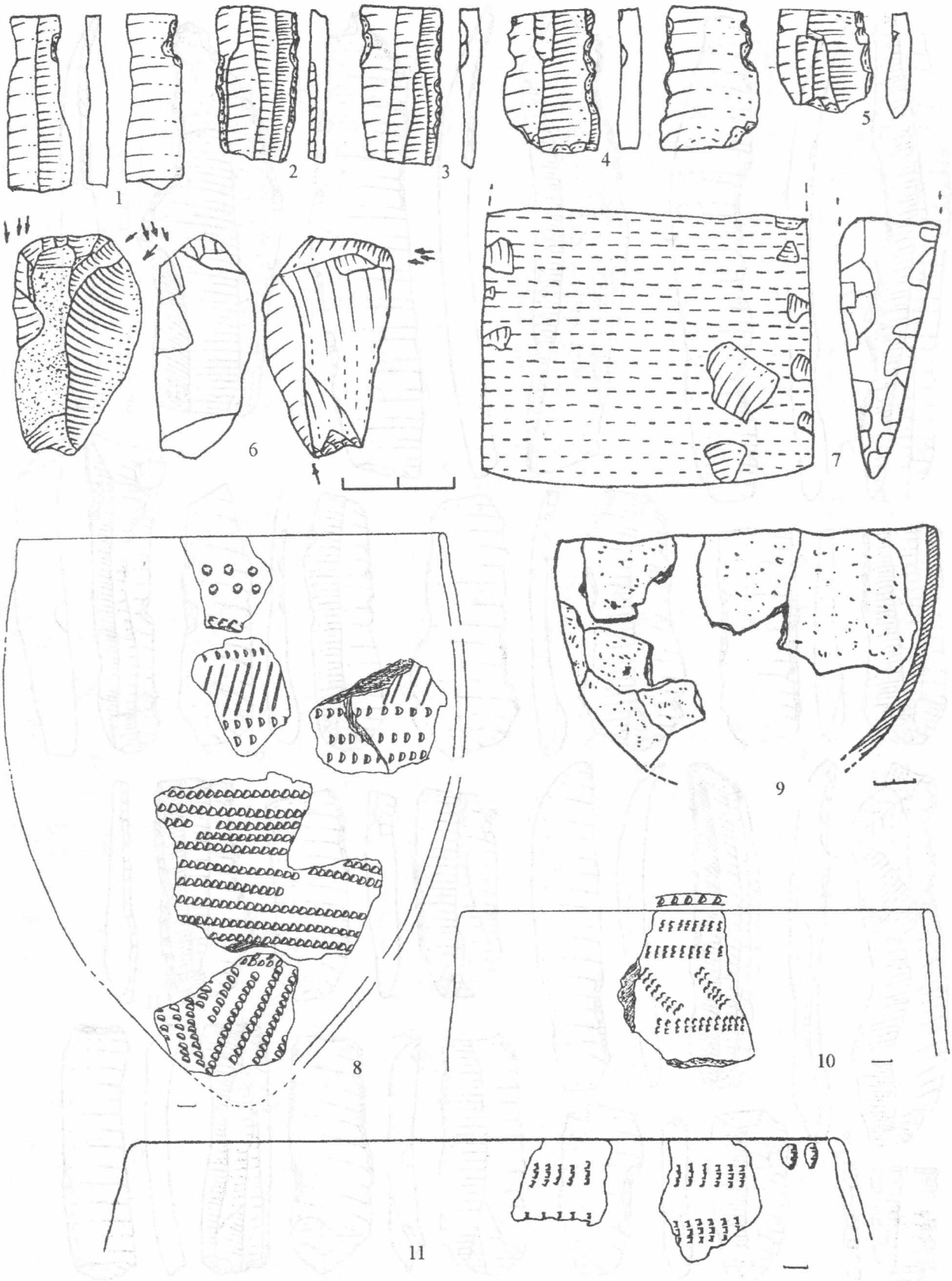

Рис. 146. Хутір Тетерівський. 1-7. Кременеві вироби. 8-11. Кераміка (за Н.С.Котовою).

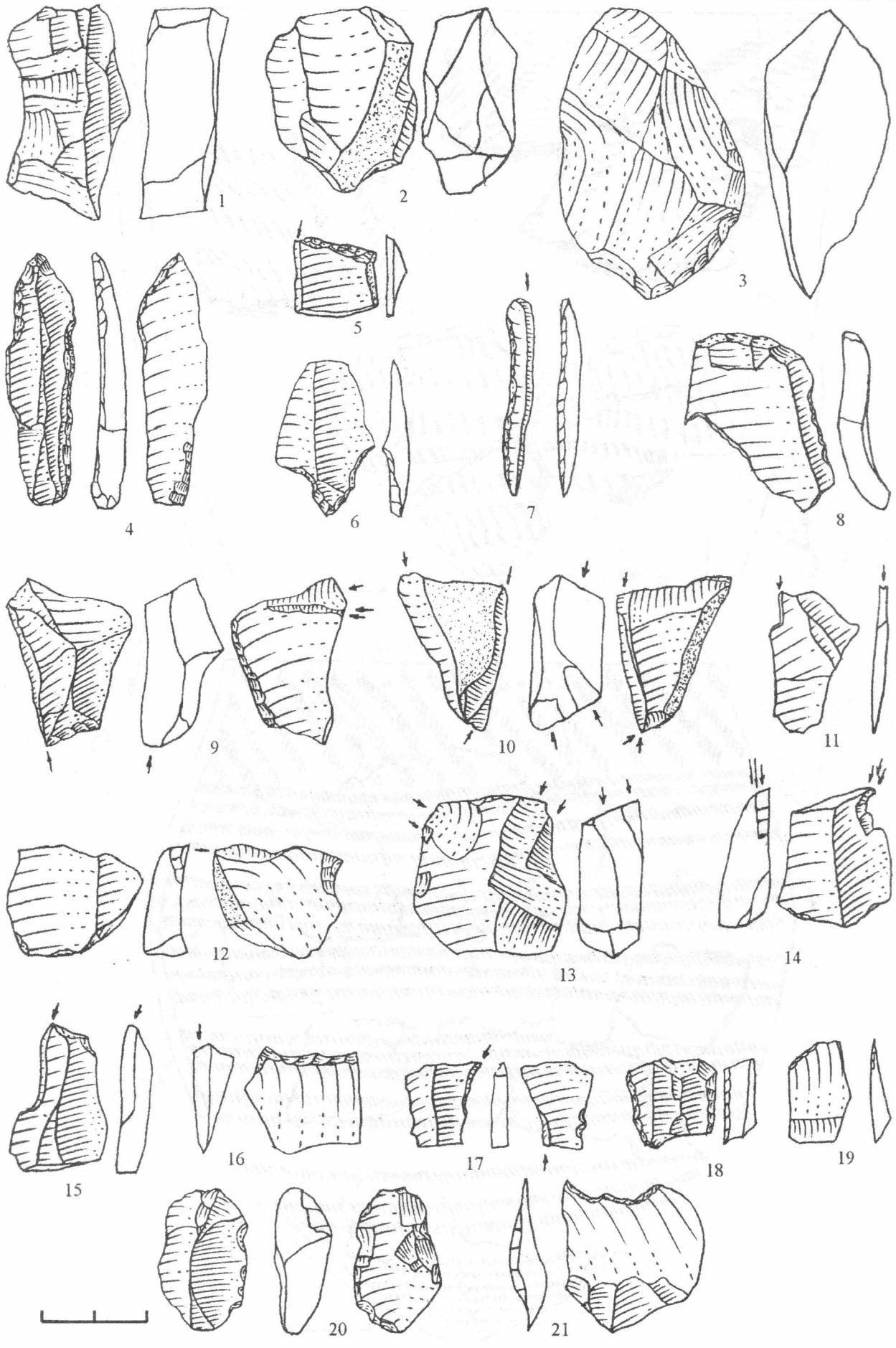

Рис. 147. Плютовище 1. Кременеві вироби.

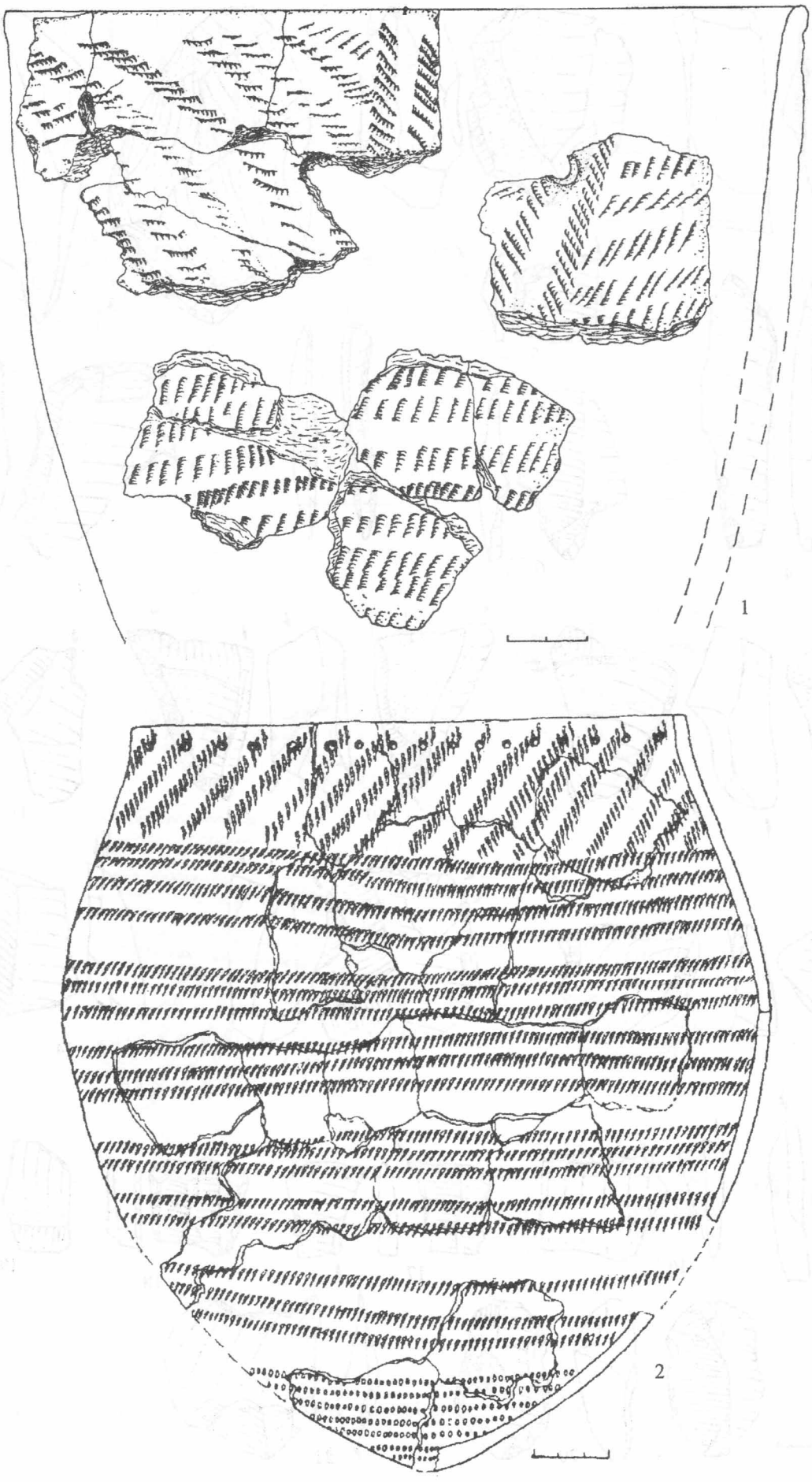

Рис. 148. 1. Плютовище. Кераміка. 2. Ходосовичі (за Д.Я.Телегіними). Кераміка.

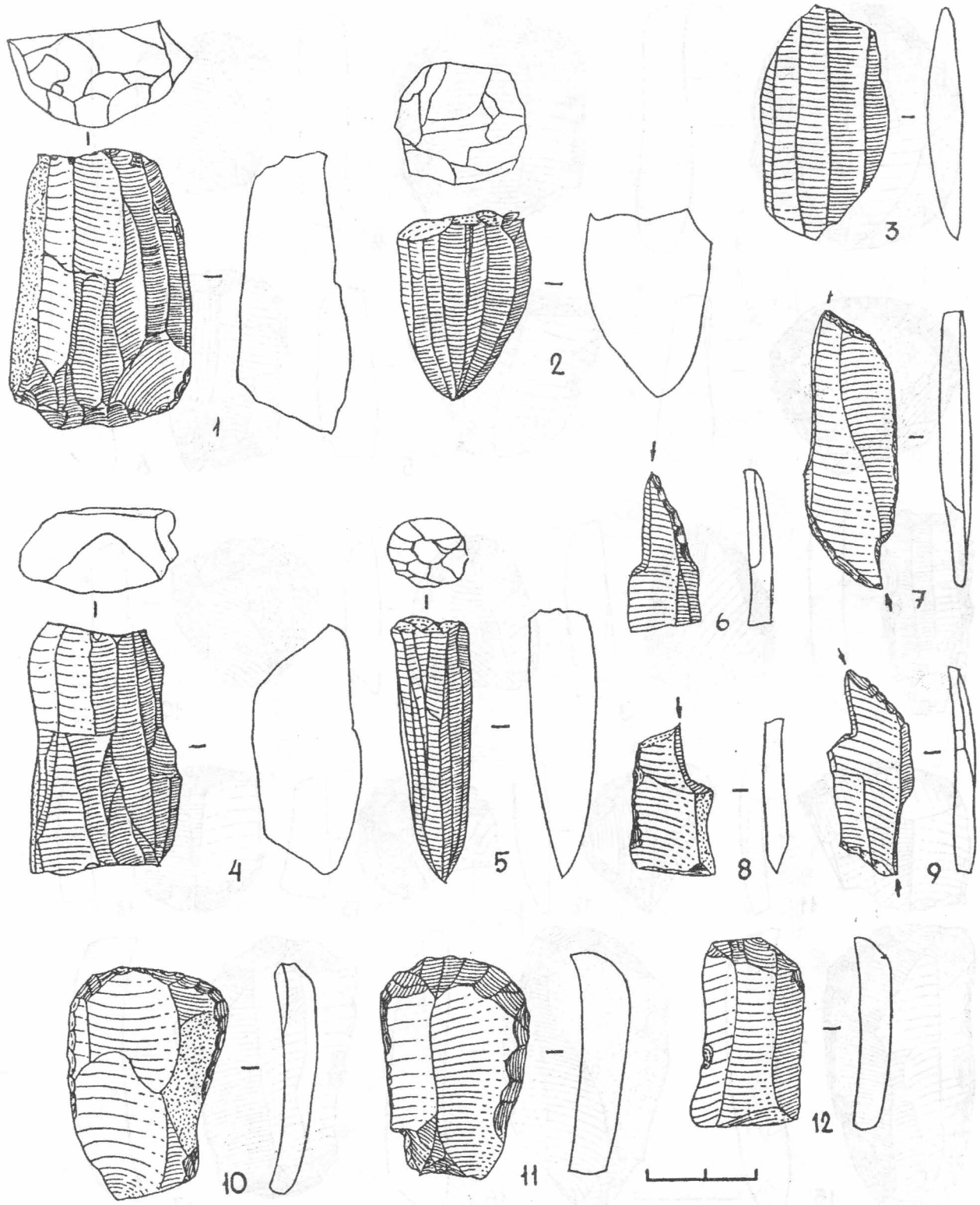

Рис. 149. Мурзина Балка. Нуклеуси, різці, скребки.

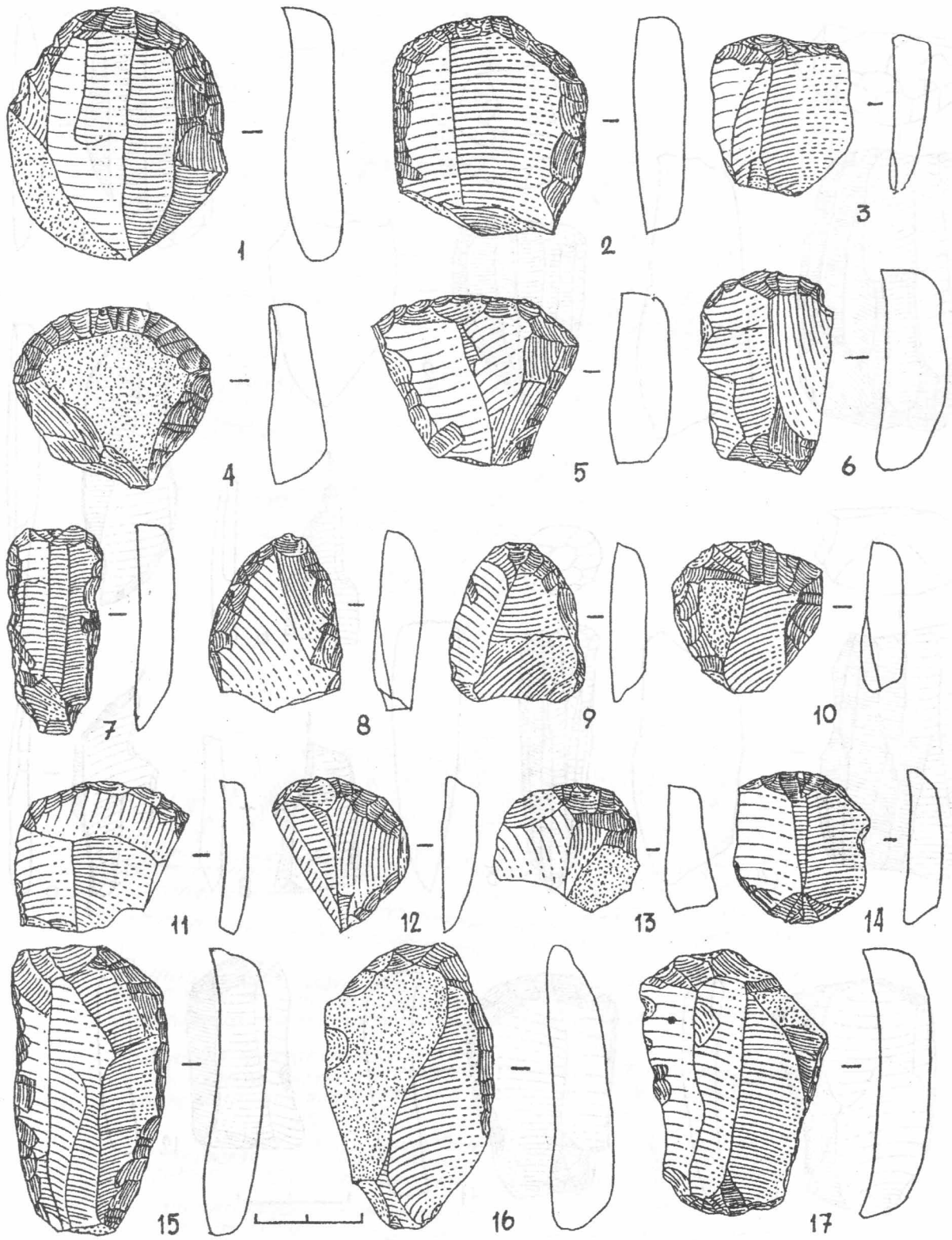

Рис. 150. Мурзина Балка. Скребки.

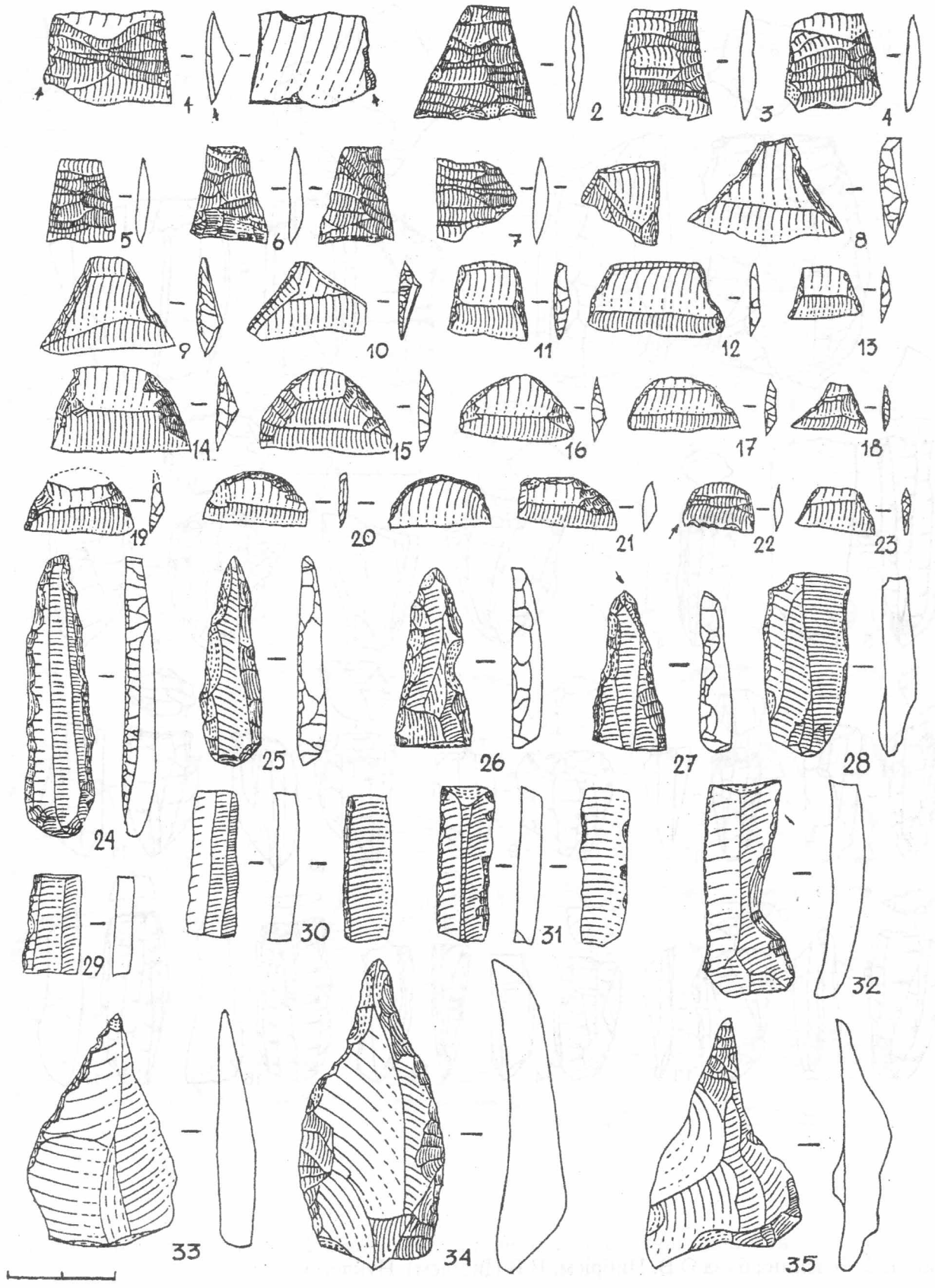

Рис. 151. Мурзина Балка. 1-23. Геометричні мікроліти. 24-27. Свердла. 28-32. Пластини з ретушшю. 33-35. Проколки.

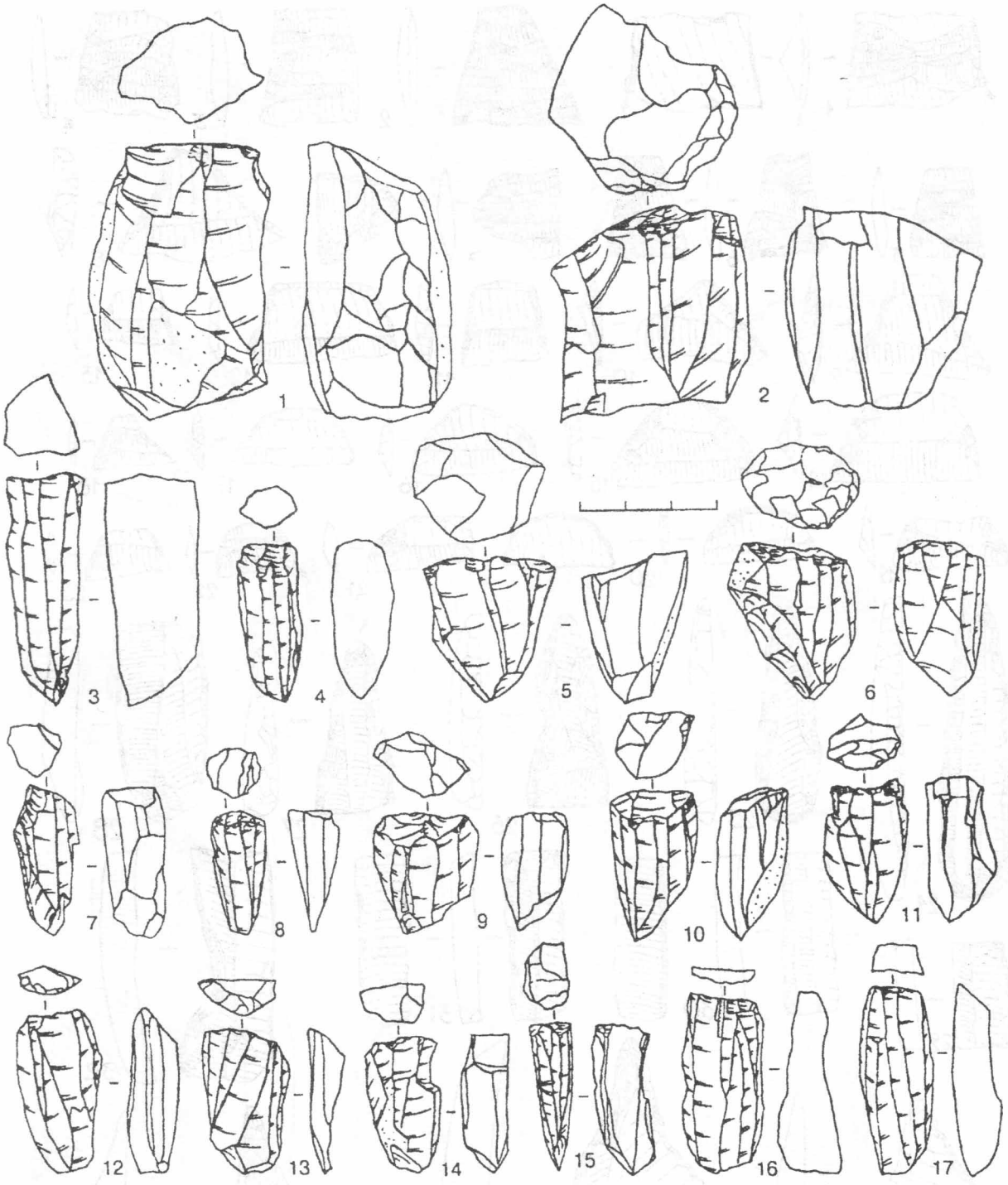

Рис. 152. Розсипна 6 (за О.В. Цибрієм, В.В.Цибрієм). Нуклеуси.

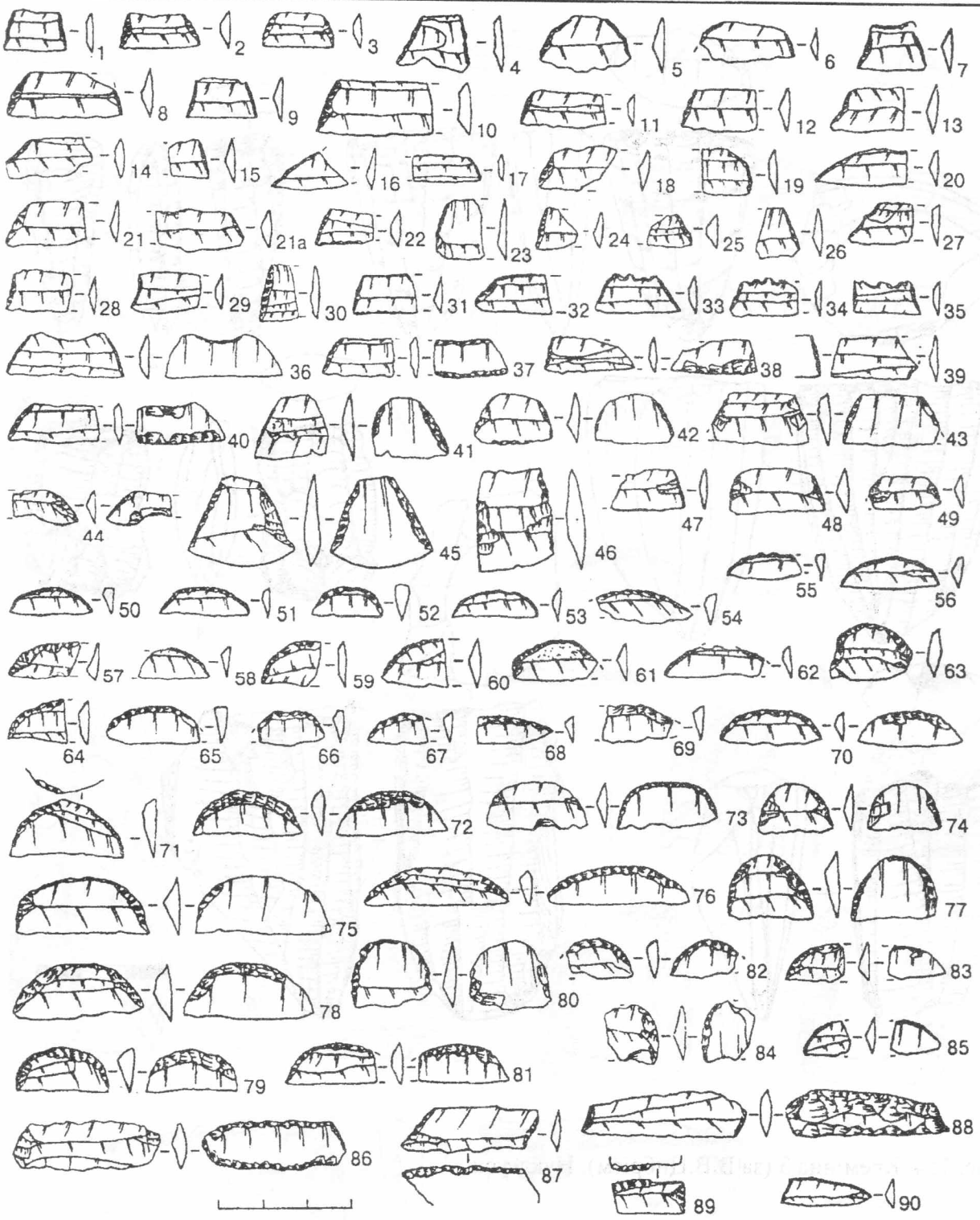

Рис. 153. Розсипна 6 (за О.В. Цибрієм, В.В.Цибрієм). Геометричні мікроліти.

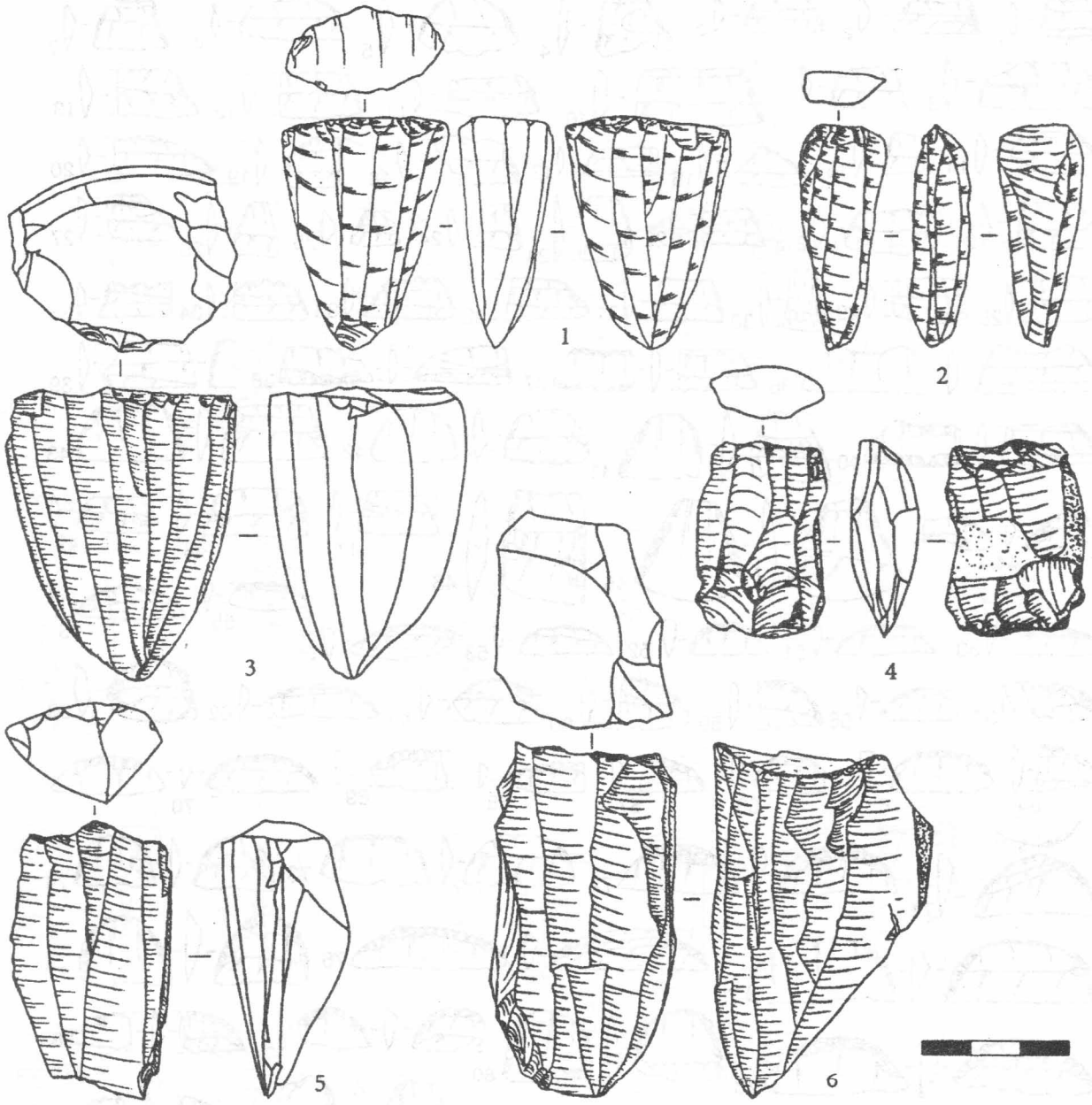

Рис. 154. Кремінна 3 (за В.В.Цибрієм). Нуклеуси.

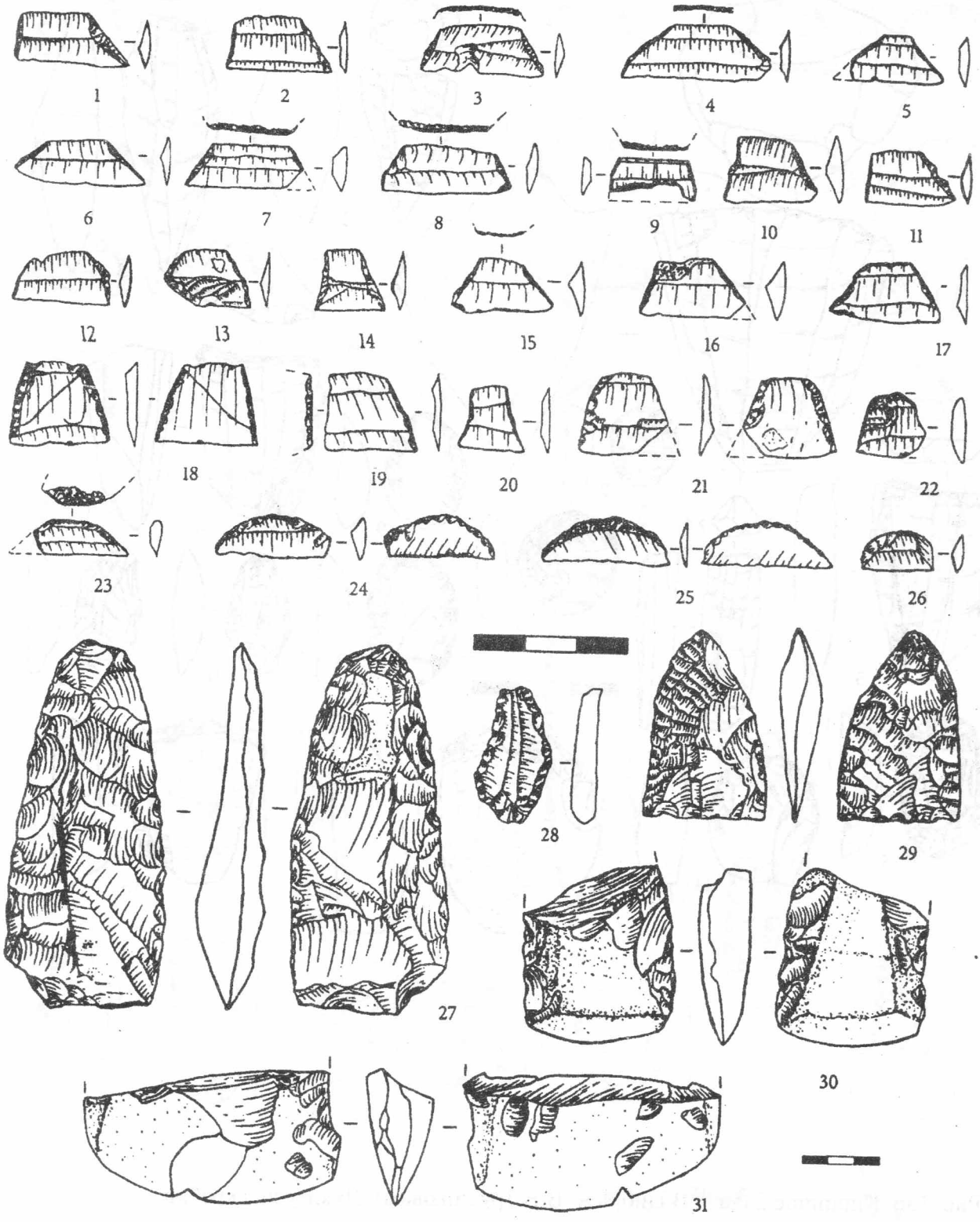

Рис. 155. Кремінна 3 (за В.В.Цибрієм). 1-26. Геометричні мікроліти. 28. Скребок. 27, 29-31. Біфаси.

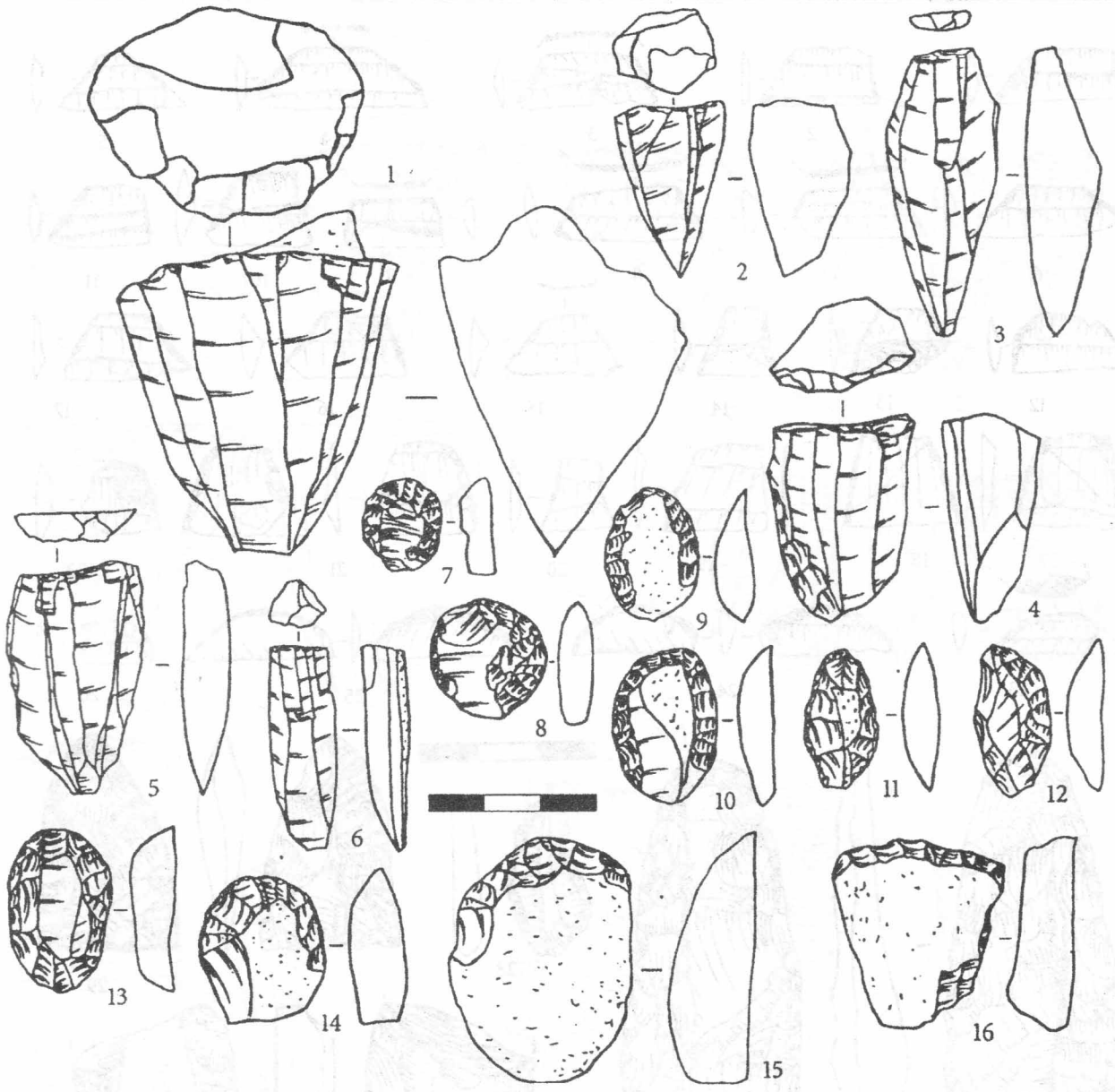

Рис. 156. Кирпичне 2 (за А.В.Цибрієм, В.В.Трубніковим). Нуклеуси, скребки.

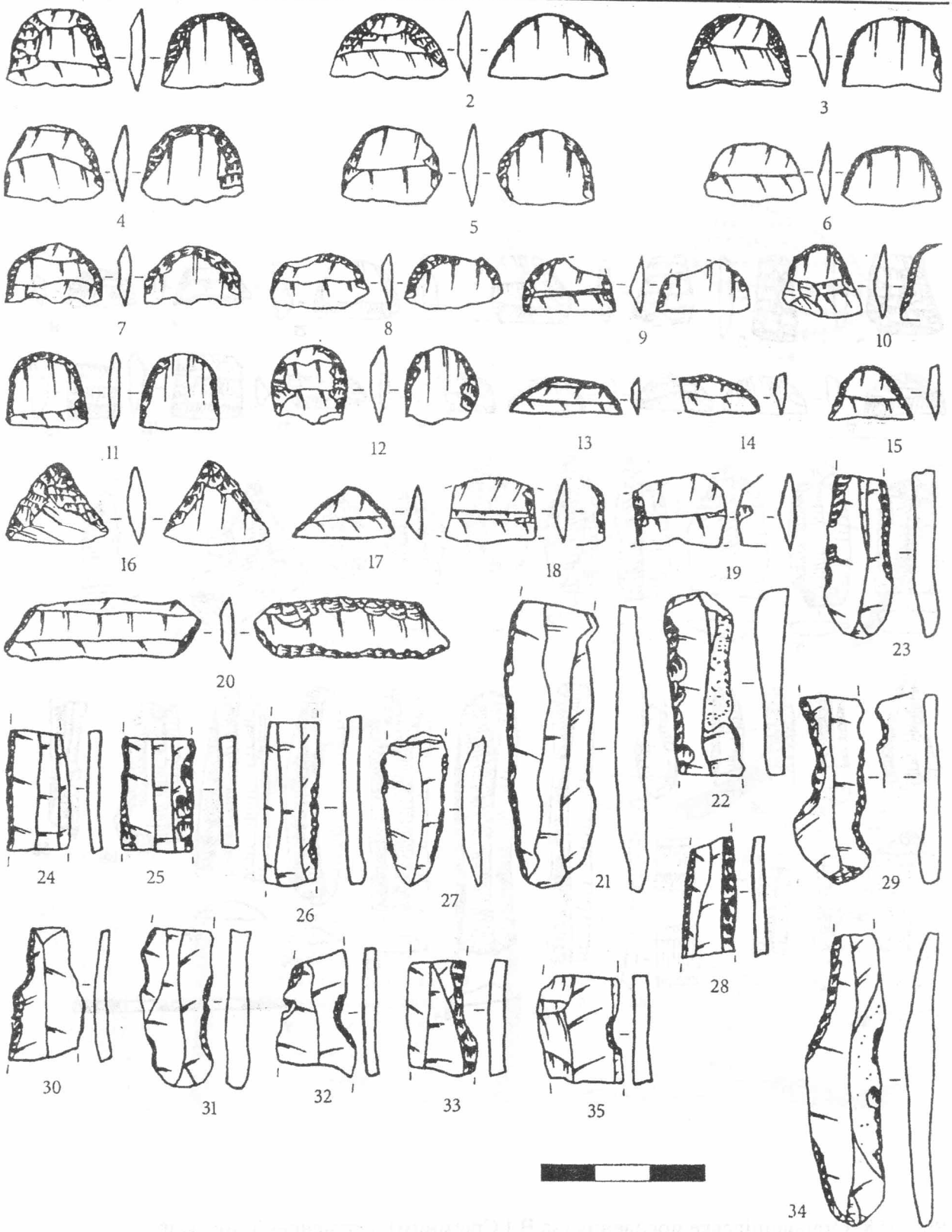

Рис. 157. Кирпичне 2 (за А.В.Цибрієм, В.В.Трубніковим). Геометричні мікроліти, пластини з ретушшю, анкоші.

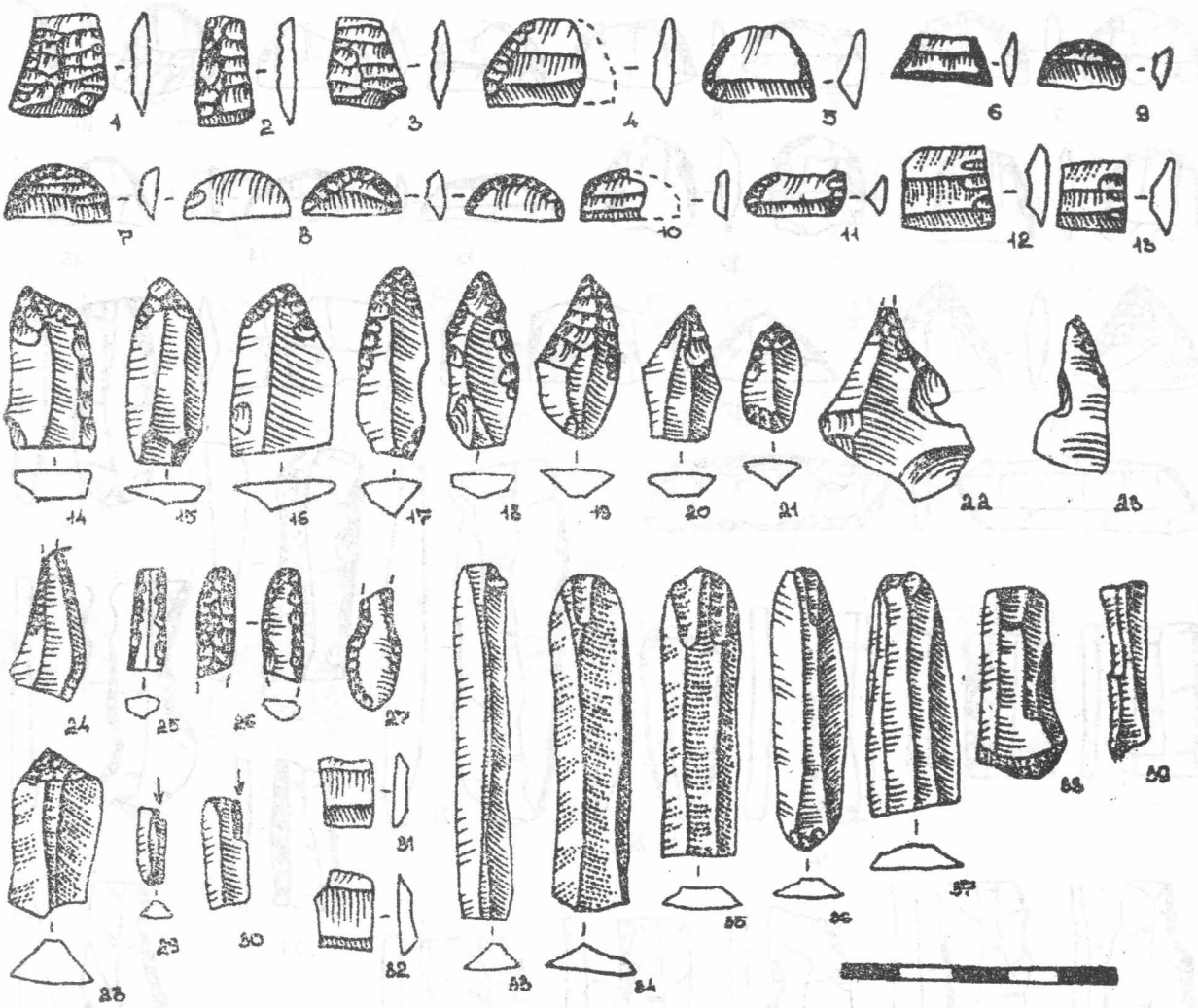

Рис. 158. Староанніівське поселення (за В.І.Єреміним). Кременевий інвентар.

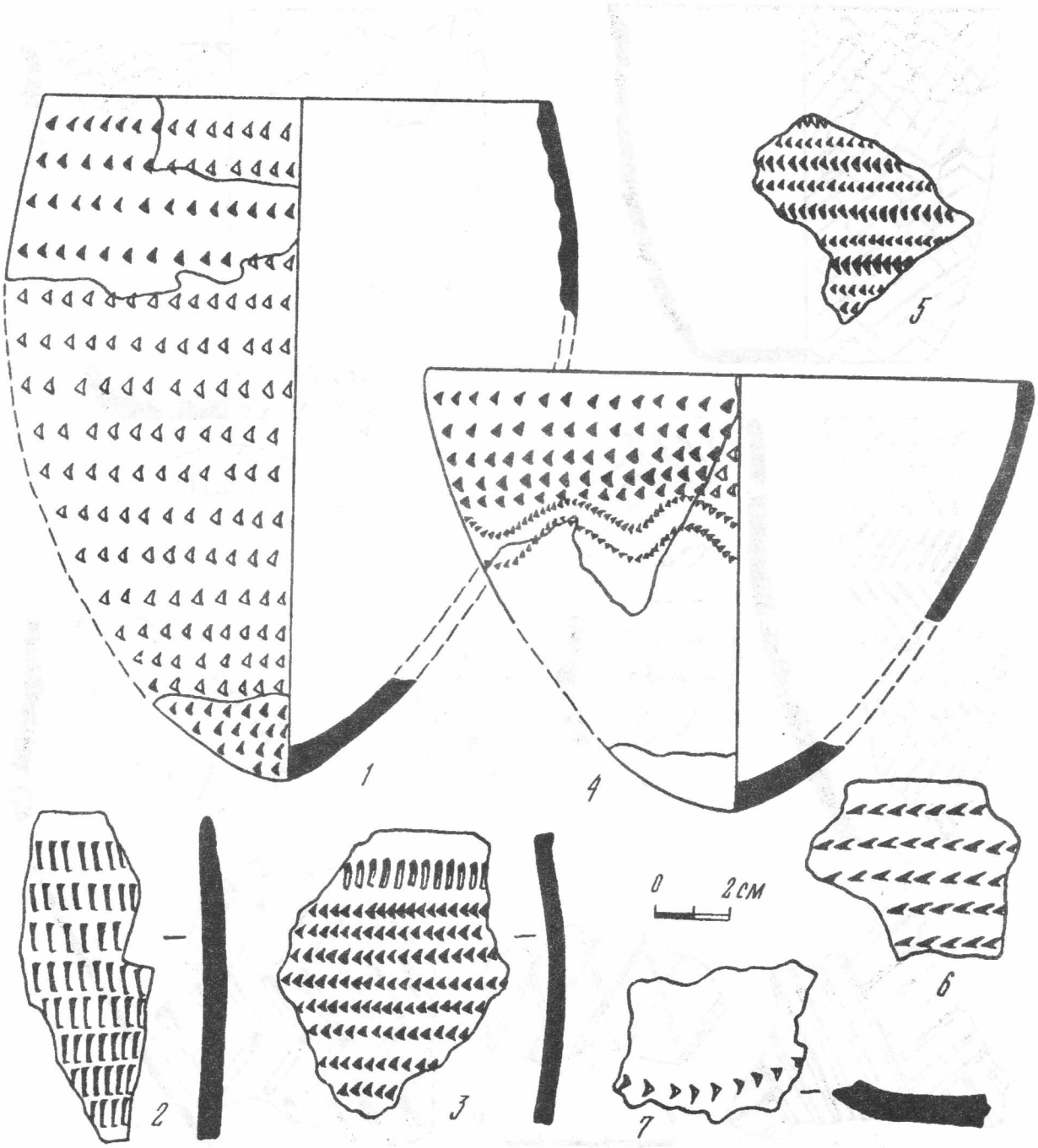

Рис. 159. Староанніївське поселення (за В.І.Єреміним). Кераміка.

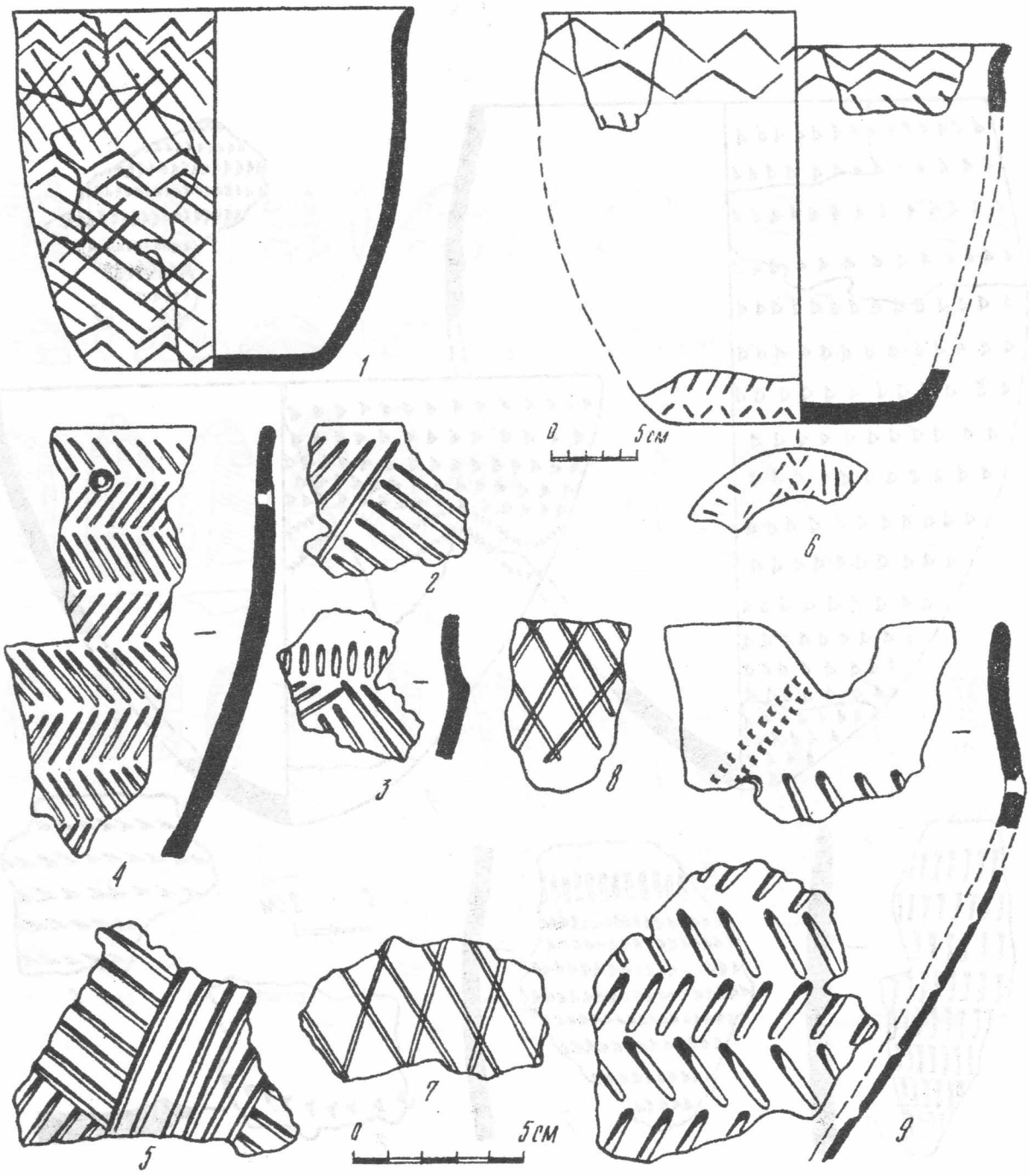

Рис. 160. Староаннівське поселення (за В.І.Єреміним). Кераміка.

Навчальне видання

Манько Валерій Олександрович

Неоліт Південно-Східної України

Наукова монографія

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів видавничої справи ДК № 47 від 28.04.2000.

Здано до складання 15.12.06. Підписано до друку 20.12.06. Формат 60x84/8. Папір офсетний. Друк офсетний
Гарнітура Таймс. Ум. друк. арк. 35,00. Обл. вид. арк. 46,64. Тираж 500 прим. Зам. № 05/51.

Видавництво «Шлях».
04071, м. Київ, вул. Введенська, буд. 32, кв. 69.
Тел. (044) 425-70-06; представник у Луганську (0642) 32-04-45.

Видруковано в ПП «Луганська археологічна експедиція».
91015, м. Луганськ, кв. Зарічний, 1-б/95.
Тел. (0642) 32-04-45.